

Fig. 1. Ydre, set fra sydøst. Hude fot. 1900. - Exterior seen from the south-east.

S. HANS KIRKE

NOTER s. 1509

Kirken nævnes tidligst 1295 i forbindelse med Niels Hamundsens testamentariske gaver til bl.a. kirkerne i Odense.¹ Den var da viet til 5. Mikael. Kort tid herefter er kirken antagelig blevet overdraget til johanniterordenen,² hvis tilstedeværelse i Odense tidligst omtales 1280, da Magistraten gav dem tilladelse til at lade deres kvæg græsse på Ålykken (Odense Hede).³ Denne beskedne start svarer til forholdene andetsteds, bl.a. i Viborg, hvor sogneboerne i S. Ibs sogn 1284 skænkede deres kirke til et johanniterbo (*kommandatur*), hvorefter kirken kom til at fungere både som sogne- og klosterkirke.⁴ I Odense beholdt kirken sin indvielse til ærkeenglen Mikael og omtales i kendte middelalderlige kilder ved dette navn (sml. også klokke nr. 2). Efter overdragelsen til johannitterne har den dog i lighed med ordenens andre kirker været viet til *Johannes Døberen* (jfr. thøjaltertavle).

Den kirke, som omtales 1295, er helt forsvundet ved senere ombygninger og kan nu kun indirekte påvises gennem granitkvadre, en romansk døbefont, en

gravsten i korgavlen og en begravelse fra 1200'erne (s. 1233, 1272, 1289f. og 1418). Dens alder har været genstand for diskussion, bl.a. med udgangspunkt i dedikationen til S. Mikael,⁵ men uanset hvor langt tilbage i tiden, der har været en kirke på dette sted, forekommer det sandsynligt, at der senest i 1200'erne eksisterede en romansk granitkvaderkirke i tilknytning til en bebyggelse omkring Nørregade.⁶ Sognet (»S. Michels Sogn i Otthens«) er i øvrigt tidligst nævnt 1450.⁷

Stiftelsen, der 1329 kaldtes den hellige Johannes' hus (*domus beati Iohannis*)⁸, og 1340 S. Johannes' hospitalshus (*domus hospitalis S. Iohannis*),⁹ nævnes udtrykkeligt som kloster 1402, da lensmanden på Næsbymhoved som den første udpegedes til klosterets skytsfoged (*præfectus monasterii Iohannæi*).¹⁰ Igennem 1400'erne oplevede institutionen en markant vækstperiode, der for kirkens vedkommende resulterede i en fuldstændig fornyelse og ombygning. Midlerne stammede hovedsagelig fra den fynske adel, der her

Fig. 2. Præstegården og S. Hans kirke, set fra nordøst. H. Lønborg fot. kort tid efter præstegårdens restaurering 1906. - Rector's and St. Hans' Church seen from the north-east.

som andetsteds med forkærlighed begunstige johanniterordenen. Magtfulde adelslægter, der byggede gårde i kvarteret omkring Nørregade og Skulkenborg, stiftede ikke blot sjælemesser og altre, men opførte tilmed kapeller med karakter af familiemausolær (s. 1224f., 1234f.).

Klosterkomplekset omfattede en *skole*, der nævnes 1447,¹¹ samt et *hospital*, der omtales 1503, beliggende nord for kirken på kirkegården.¹² 1505 betænkte dronning Christine dette hospital eller helligåndshus (»Helligegesthuss ... paa sancti Hanss kirkegardt«),¹³ der tillige rummede et kapel, muligvis viet til S. Hieronymus.¹⁴

Efter reformationen og klosterets ophævelse overgik kirken til kongen, der 1541 anviste sognepræsten bolig i det gamle sygehus.¹⁵ Kirken kaldtes nu og senere alene S. Hans kirke. Samme år fik lensmanden S. Hans kloster som residens i stedet for det 1534 ødelagte Næsbyhoved Slot.¹⁶ 1555 fik kirken tillige en kapellan, som aflønnedes ved at betjene kirken i Højby (Åsum hrd.), der allerede i middelalderen havde været annekteret klosteret og nu atter blev *an-neks* til S. Hans frem til 1805.^{16a} 28. juli 1575 gav Fre-

derik II besked til lensmanden, Erik Rosenkrantz, om at påbegynde en istandsættelse af klosteret med henblik på at indrette det til bolig for kongen, når denne opholdt sig i Odense (s. 1235).¹⁷ Navnet på lenet, der siden reformationen betegnedes som Odensegård len, benyttedes nu undertiden også som navn på klosteret, der efter opførelsen af den nuværende nordfløj i 1720'erne betegnedes som Odense Slot.

Indtil reformationen var kirken blevet opretholdt og udvidet takket være de rige gaver, som tilflød klosteret. Da kronen (og lensmanden) overtog klosteret, hvis klenodier og arkiv med gavebreve registreredes henholdsvis 1554 og 1558 (s. 1343, 1223), forsøgte man at ordne den tilhørende kirkes indtægtsforhold.¹⁸ En tid lang vedligeholdtes den af lenets indtægter, men ofte kompliceredes forholdene, bl.a. ved uklarhed om, hvorvidt der var tale om en slotskirke eller en almindelig købstadskirke.¹⁹ Dette gav bl.a. anledning til en forbitret strid om kirkegårdsmuren i 1694 mellem stiftamtmanden, Helmuth Otto von Winterfeldt, og biskoppen, Thomas Kingo (s. 1245f.). Så sent som i 1800'ernes begyndelse iværksattes en undersøgelse af dette spørgsmål.²⁰

Kirken disponerede ikke over tiendeindtægter, idet landsognet kun bestod af Marienlund, Ålykkegård og de uden for S. Jørgens port beliggende huse, kaldet Blæsenborg.²¹ Den var derfor meget fattig, og når man ikke modtog noget fra lenet, måtte man lede med lys og lygte efter midler til at vedligeholde såvel den vidtløftige kirkebygning som embedsboligerne. Endnu på Christian IV's tid drog kongen omsorg for finansieringen, således 1617, da en lang række fynske kirker blev pålagt at bidrage til S. Hans kirkes istandsættelse.²² 1635 søgte kongen at løse problemet én gang for alle ved at pålægge kirkerne på Fyn, Tåsinge og Langeland at afgive indtægten af et års korntiende til S. Hans, som derved skulle blive i stand til både at betale istandsættelse af embedsboligerne og erhverve en kapital, hvis renter kunne fremtidssikre kirken.²³

Pengene synes imidlertid at være udeblevet eller kun delvis kommet ind,²⁴ og ved en nyordning af kirkens indtægter, som Christian V konfirmerede 10. sept. 1672, søgte man at bøde på den prekære økonomi ved at sikre småindtægter fra leje af stolestader og haver på kirkegården og fra begravelser (jfr. s. 1249f., 1413f.).²⁵ Det hjalp imidlertid kun lidt, og senere opnåede man supplerende bevillinger gennem retsbøder fra fynske domstole, lotterier og hjælp fra andre kirker;²⁶ men endnu i 1800'ernes første årtier, og navnlig efter statsbankerotten, var kirkens økonomi alt andet end gunstig. Da den hverken var i stand til at betale sin gæld eller 'vedligeholde sin højst forfaldne bygning', fremsatte en anonym derfor 1818 forslag om, at man nedlagde sognet.²⁷ Det skete dog ikke, og den længe ønskede istandsættelse gennemførtes herefter med midler tilvejebragt gennem en landsdækkende kollekt i henhold til kgl. resolution af 3. maj 1822.²⁸

I hele nedgangsperioden, som først ophørte efter junigrundloven, medgik alt, hvad der kunne skrabes sammen, til bygningens nødtørftige vedligeholdelse. Til inventaret kunne der ikke blive noget tilovers. Dog kom der milde gaver fra kongen, stiftamtmanden og flere private til alterdug, kalk mv. (s. 1344, 1349 og 1358), men ikke til de mere tarvelige ting. Da sognepræsten i 1707 blev syg under prædikenen, tilkaldte man kapellanen til at fuldføre gudstjenesten og trak så messeskjorten af den døende sognepræst; for kirken ejede kun den samme, som kapellanen derfor skulle have på.²⁹

I 17- og 1800'erne fungerede kirken som *garnisonskirke* for de indkvarterede soldater, der hovedsagelig var tysktalende. Tilladelse til at holde tysk gudstjeneste i en af byens kirker var allerede givet 1700, og fra 1707 besluttedes det at holde den i S. Hans, der fra 1722 officielt blev garnisonskirke med ugentlige tyske gudstjenester.³⁰ Efterhånden blev de også søgt af en del indvandrede tyske håndværkere.³¹ Mod slutningen af 1700'erne var de fleste soldater dansktalende,

hvorfor de tyske gudstjenester begrænsedes til to gange årligt for snart helt at bortfalde. Endnu ved genindvielsen af kirken efter hovedrestaurationen 1877-80 nævnes kirken som garnisonskirke, da den femte bataljon overdrog kirken sine alterkar, der hidtil havde været brugt i felten (s. 1358).³²

Møntfund. Thomas Bircherod beretter, at han 1690 fandt over 10 mønter i kirkens fattigblok (s. 1386). Han skønnede, at de var fundet i sognet og herefter lagt i blokken på grund af deres ringe metalværdi.³³ Kun to af fundets mønter, fra Erik Plovpenning's tid (1241-50), synes i dag bevaret.

Sagn. Ifølge traditionen var alle overdommere i Danmark bange for Vor Frelses kirke i København, mens alle underdommere på Fyn frygtede S. Hans kirke i Odense. Sagnet er vel opstået på baggrund af beslutningen om at lade retsbøder tilfalde S. Hans i lighed med praksis i hovedstaden.³⁴ Da området ved S. Hans var meget sumpet, fortæltes det, at ligene på kirkegården druknede (jfr. s. 1242). En spådom sagde desuden, at kirken engang skulle synke i vandet.³⁵

MIDDELALDERLIGE ALTRE OG KAPELLER

Indledning. Det må tages for givet, at johanniternes klosterkirke i Odense har haft flere altre og kapeller, end der kan udledes af de kendte kilder. Vigtigst i denne forbindelse er det engang så righoldige klosterarkiv, hvis brevsamling registreredes, dels 1558 af kancellisekretær Lave Brockenhus (bl.a. ud fra en ældre, nu tabt fortegnelse fra o. 1539), dels 1811 af Odenseantikvaren L. S. Vedel Simonsen.³⁶ Tabet af hovedparten af dette arkiv, der endnu i 1800'ernes begyndelse for størstedelens vedkommende fandtes på Odense Slot,³⁷ gør derfor disse registreringer til en hovedkilde mht. viden om private donationer til klosterkirken, ikke blot i forbindelse med oprettelsen af altre og kapeller, men også mht. stiftelser af vikarier til aflønning af alterpræsterne og af privatmesser, ce-lebreret ved de pågældende altre. Kun en mindre del af dokumenterne nævner imidlertid konkret mål eller genstand (alter eller kapel) for gaven eller for vikariatet. Det gælder f. eks. det vikarie, som før 1416 indstiftedes af Johan Olufsen Bjørn til Lykkesholm, jfr. dog ndf. (S. Hans' alter).³⁸

Supplerende viden giver betænkningen af 1541 om udnyttelsen af ældre, hjemløst alter- og vikariegods til aflønning af byens præster, kapellaner og skolepersonale³⁹ og endelig prior Chr. Povlsens statusopgørelse o. 1560 vedr. samme sag (jfr. også s. 87, 1015).⁴⁰ Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at førstnævnte liste kun anfører et enkelt alter i kirken (S. Anne alter) til aflønning af sognets kapellan. De øvrige indtægter

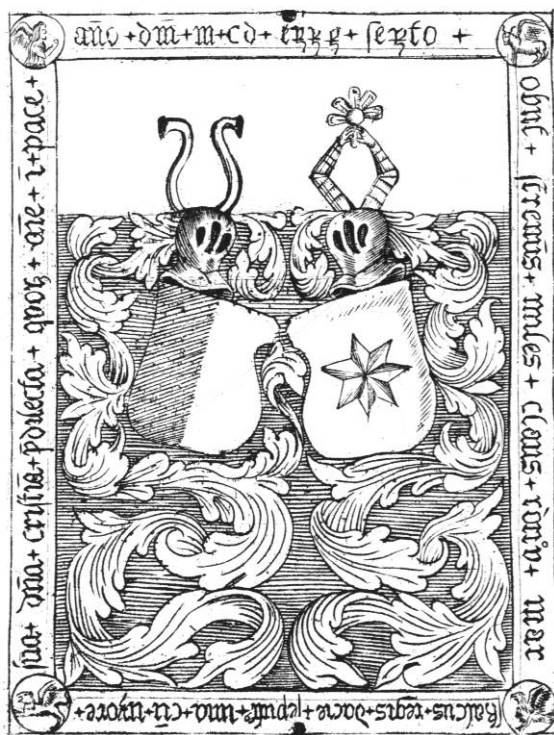

Fig. 3. Gravsten nr. 3, o. 1486, over rigsråd Claus Rønnow (†1486) og hustru, Christina Henriksdatter Gyldenstjerne (†før 1454) (s. 1434). Efter Bircherod, *Monumenta*. - Tombstone no. 3, c. 1486, for Counsellor of State Claus Rønnow and his wife.

til kirkens personale måtte tilsyneladende hentes fra altre og vikarier, knyttet til andre af byens kirker (†S. Albani, Vor Frue, S. Knud), måske bl.a. »forty tyll den Sogen ær ingen bønder som tyll the andre«. ⁴¹ Kredsen af stiftere ved S. Hans har således overvejende haft et aristokratisk præg, og lavs- eller gildesaltre for byens håndværkere eller andre grupper blandt byens befolkning fandtes muligvis slet ikke her som ved de førnævnte kirker (jfr. s. 89, 90, 1015 og 1224). ⁴²

Konfiskationen af stiftergodset efter reformationen turde allerede o. 1560 have været vidt fremskredet ved S. Hans, siden Chr. Povlsen kun kan opregne to eksempler (vikariegodset ved Helligtrekongers alter og de Gyldenstjerners alter), alt endda forlængst hjemtaget af de respektive arvinger på dette tidspunkt. ⁴³

Mht. placeringen af de enkelte altre og kapeller er kilderne som oftest yderst summariske, og en forsøgsvis rekonstruktion af disses lokalisering i kirken støtter sig derfor til Jens og Jacob Bircherods gravminderegistrant fra o. 1680 (Bircherod, *Monumenta*; om det topografiske system heri, jfr. s. 1409). ⁴⁴

S. Andreas' alter. 1433 skænkede rigsråd Bjørn Olufsen Bjørn alt sit gods i Torpe (Lumby sogn, Lunde hrd.) til klosteret til gengæld for evige sjælemesser for dronning Margrete, ham selv, hans hustru (Sophie og Elsebe Henningsdatter Kabel, jfr. gravsten nr. 1 og tgravsten nr. 3), børn og forældre efter en fast ugentlig plan, idet alle messer holdtes ved S. Andreas' alter i det kapel, han selv havde ladet bygge. ⁴⁵ Som et supplement til disse indtægter sikrede et paveligt brev fra 1437 aflad til dem, der på bestemte dage besøgte alteret og således ofrede her-til. ⁴⁶

At dømme efter dobbeltgravstenen (nr. 1) over Bjørn Olufsens enke, Elsebe Kabel, og hendes 2. ægtemand, Gert Bryske, kan alteret og dermed kapellet have været placeret ved korsskæringen eller snarere i søndre korsarm, jfr. ndf. Dersom Bjørn Olufsens kapel lader sig identificere med sidstnævnte, ville alterudbygningen på korsarmens østside (jfr. fig. 34) have været en naturlig ramme om kapellets hovedalter.

S. Anne alter. 1471 skænkede Odenseborgeren Jes Jepsen en gård ved den yderste Nørreport til alteret 'i det søndre kapel af S. Hans kirke'; gavebrevet blev 1487 stadfæstet af kong Hans. ⁴⁷ Muligvis har det S. Annegilde i sognet, som nævnes 1532, været tilknyttet alteret. ⁴⁸ Efter reformationen fik den nye skolemester tildelt en del af den rente, der lå til dette alter. ⁴⁹ Alterets placering kan have været enten i søndre korsarm (muligvis Bjørn Olufsen Bjørns kapel, jfr. ndf.) eller i dobbeltkapellet vest herfor (antagelig Claus Rønnows kapel).

Bernike Skinkels kapel. Opført før 1427. Dette år skænkede hans enke, Katrine Kistesdatter (Karen Jensdatter Kiste) og søn, Ditlev Skinkel, en række gårde i forskellige fynske sogne til oprettelse af et vikarie (»fekkeri«) i kirken med forpligtelse til en daglig sunge messe ved Helligkorsalteret i Bernike Skinkels kapel (»hær Bærnic's kappel«). ⁵⁰ Kapellets bygherre kan enten være Bernike Skinkel selv, der døde 1418, eller enken. At dømme efter parrets tgravsten (nr. 2) kan placeringen af kapellet og alteret (se ndf.) have været enten i korsskæringen (midtskibets 1. fag) eller i nordre korsarm.

Bjørn Olufsen Bjørns kapel. Opført før 1433. Som ovf. nævnt indstiftedes dette år sjælemesser af Bjørn Olufsen Bjørn ved S. Andreas' alter i 'mit kapel, som jeg lod bygge'. ⁴⁵ Om placeringen, jfr. s. 1278. Som omtalt s. 1338 (†kalkmalerier) fandtes Bjørnvåbenet under hovedrestaureringen 1877-80 malet på væggen eller hvælvet i 'sideskibene' (fig. 116), dvs. sandsynligvis i det tidligere privatkapel. Placeringen af dette har ligesom alteret antagelig været i søndre korsarm. ⁵¹

Claus Rønnows kapel. Opført før 1464. Ifølge et ikke-bevaret aktstykke, sekundært overleveret gennem yngre afskrifter, lod rigsmarsk Claus Rønnow

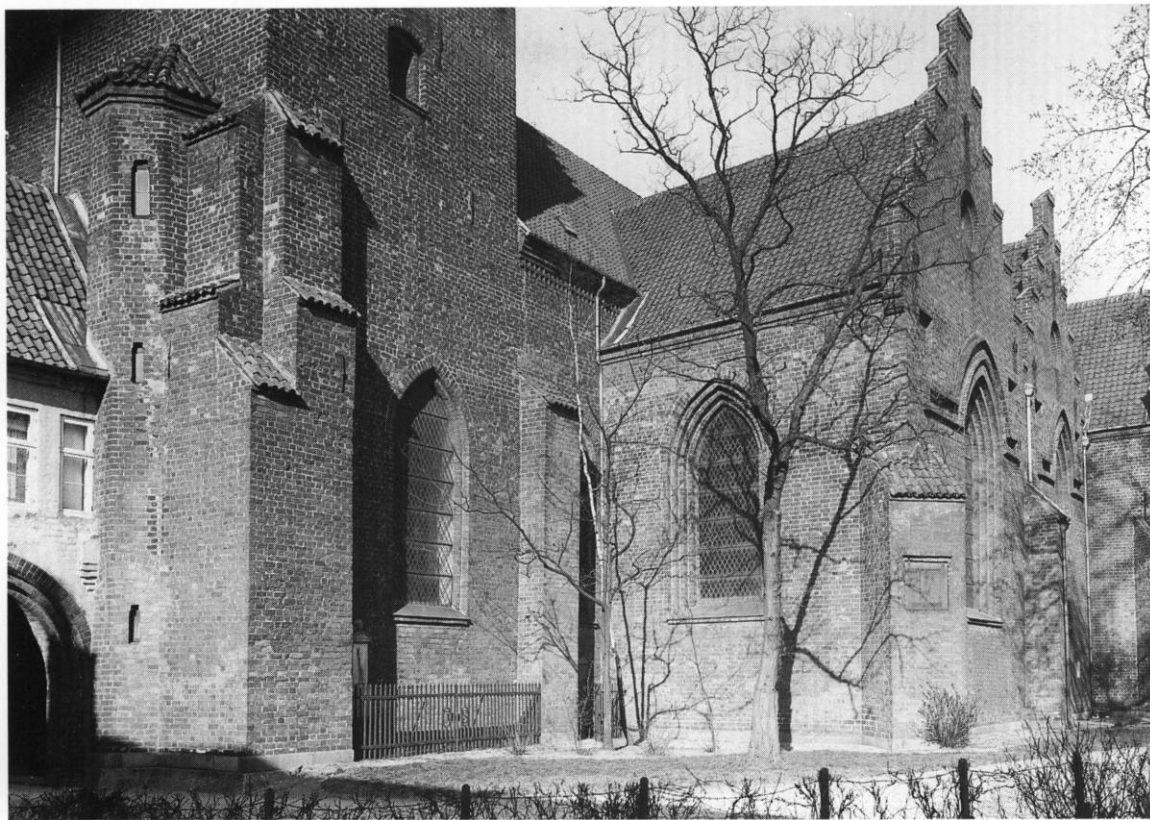

Fig. 4. Ydre, set fra sydvest. Hude fot. 1900. - Exterior, seen from the south-west.

1464 indstifte en sjælemesse for sine forældre, sine tre hustruer, Christina (Gyldenstjerne), Birgitta (Christiendatter Vasa) og Mette (Berthelsdatter) samt sine børn (levende såvel som døde) (samt vel for sig selv) - efter at have opført et dobbeltkapel i Odense (»extructo Othoniæ sacello duplici«).⁵² Aktstykkets tekst er behæftet med fortolkningsproblemer, både mht. dateringen⁵³ og omtalen af »et dobbeltkapel i Odense«. Tilstedeværelsen i kirken af rigsmarskens vældige gravsten (nr. 3), bekostet af sønnen, biskop Carl Rønnow, for faderen og moderen (Claus Rønnows første hustru) turde udelukke, at kapellet kunne have ligget ved en anden af byens kirker. Placeringen af gravstenen - som dokumenteret siden 1600'erne - i søndre sideskibs vestende taler ydermere for, at dobbeltkapellet kunne være identisk med de to vestligste fag af søndre sideskib, opført før 1464 og måske allerede i forbindelse med Christina Gyldenstjernes død (før 1454).

S. *Dorotheas alter*. 1462 skænkede Elsebe Kabel, enke efter Gert Bryske, en gård og en grund »sønden næst for« kirkegården til en evig, daglig sjælemesse for familie og slægt foran dette alter efter en nøje fastlagt plan, der yderligere skulle udbygges ved hendes egen begravelse og de fremtidige årtider i den

forbindelse (jfr. også s. 1410).⁵⁴ Til denne donation føjedes tre gårde i Avnslev, Dalby og Hindsholm." Alteret kan enten have været placeret i Bjørn Olufsen Bjørns kapel eller på et andet sted i kirken. I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at Elsebe Kabel foruden dobbeltmonumentet over sig og gemalen Gert Bryske (†1441, nr. 1) efterlod sig endnu en sten, alene over sig selv (†gravsten nr. 3), antagelig udført en snes år efter den første. Dette kunne tolkes således, at førstnævnte havde en plads i Bjørn Olufsen Bjørns kapel, vel nær hovedalteret (S. Andreas' alter), mens den sidste havde en anden placering ved det af hende særligt begunstigede alter.

De Gyldenstjerners alter (Alle Sjæles alter?). Omtalt o. 1560 af S. Knuds klostres prior, Chr. Povlsen, under opregningen af vikarier ved kirken. Altergodset var på dette tidspunkt blevet konfiskeret af 'de Gyldenstierner'.⁴⁰ Alteret har sandsynligvis været anbragt i Gyldenstjernernes kapel i nordre sideskib (jfr. ndf.) og været smykket med en tavle, bekostet 1489 af Hilleborg Skinkel (g.m. Knud Henriksen Gyldenstjerne) »tho lobe und eren godhes und her Knud Henricksens seele og alle christen seele« (jfr. s. 1358).⁵⁶ I givet fald kunne alteret have været viet til Gud Fader og samtidig båret betegnelsen »alle kristne

Fig. 6. Nordre sideskib, set mod øst. Henrik Wichmann fot. 1997. - North side aisle to the east.

ved Vor Frue alter. Således skulle der fra pinse til advent under Vor Frue messe fremføres sekvensen »Ave præclara maris stella« i vekselsang mellem kirkens kor og to peblinge, stående eller knælende foran det førnævnte alter, iført messeskjorte og forsynet

med to lys.⁶⁵ Eggert Frilles og hustruen, Anna Iversdatter Juls gravsten (†nr. 4) fandtes formentlig i koret, hvor det ovennævnte alter kan have været placeret; muligvis var det endog identisk med højalteret (jfr. ovf.).

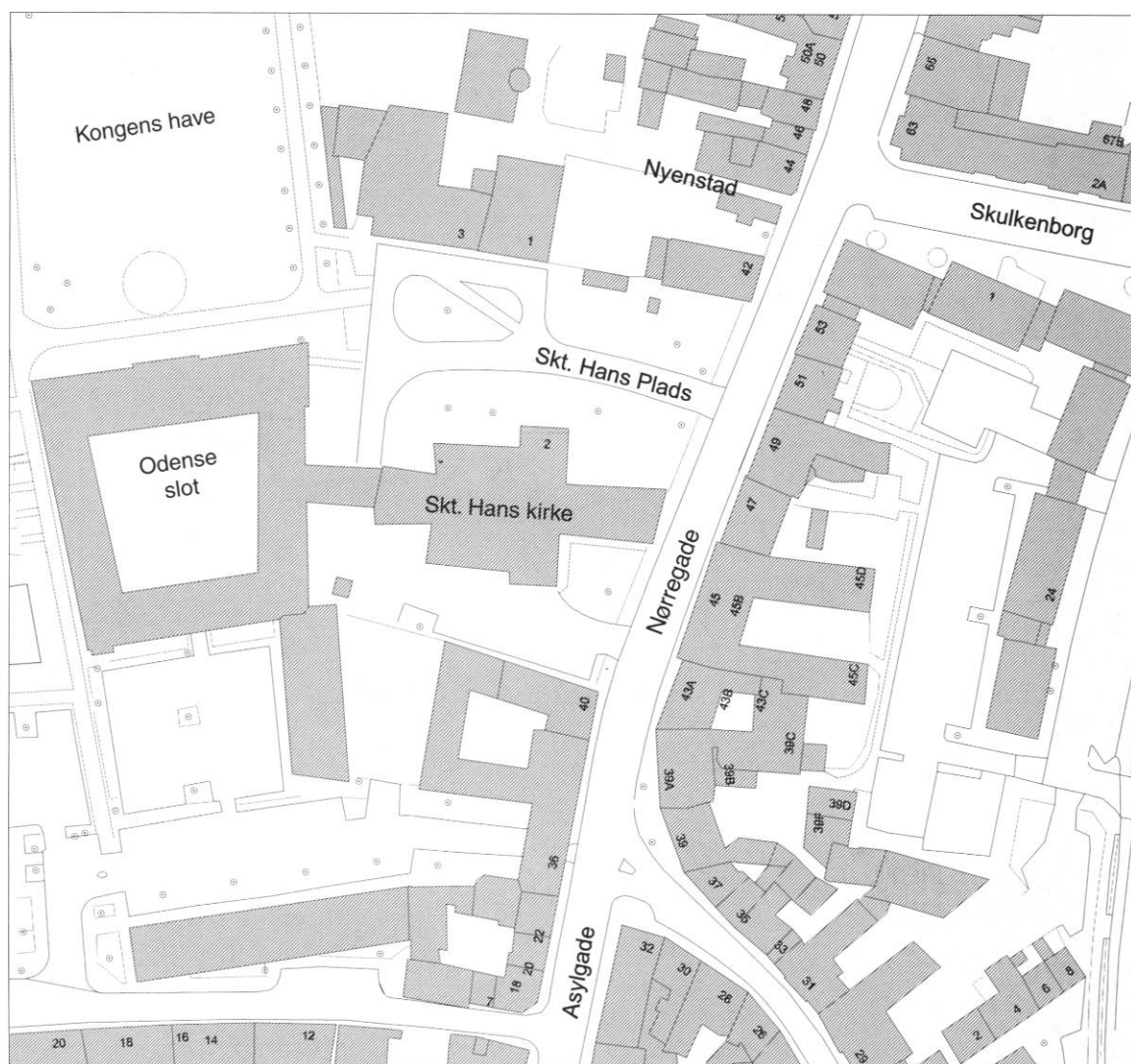

Fig. 7. Nørregadekvarteret med S. Hans kirke og Odense Slot. Udsnit af Odense Kommunes tekniske kort 1999. 1:1500. - The Nørregade quarter with St. Hans' church and Odense Castle. Detail of the municipality's technical map 1999.

KIRKENS OMGIVELSER

NOTER s. 1510

Kirken ligger i den nordre udkant af den historiske bykerne med koret grænsende op til vestsiden af Nørregade. Syd for kirken er anlagt en parkeringsplads, fra hvilken der er kørevej gennem den løngang, som forbinder kirken med det vest for liggende Odense Slot, nu ramme om Fyns statsamt og kommunens tekniske for-

valtning. Nord for løngangen fører vejen videre mod øst til Nørregade hen over S. Hans Plads, der er anlagt som et parklignende område på resterne af den gamle kirkegård. Pladsen begrænses i nord af en række ejendomme (menighedshus og skole) i forlængelse af den gamle præstegård ud til Nørregade og åbner sig i vest

Fig. 8. Nørregadekvarteret med S. Hans kirke og Odense Slot, set fra syd. HJ fot. 1999. - *The Nørregade quarter with St. Hans' Church and Odense Castle seen from the south.*

til Kongens Have, anlagt som afløser for slottets indhegnede have.

DE MIDDELALDERLIGE OMGIVELSER

Kirken er opført på fladt terræn ved vestsiden af Nørregade, som er byens gamle udfaldsvej mod Næsbyhoved Sø og fjorden. Stedet ligger uden for Odenses ældste nordlige afgrænsning, der fulgte byens bæk, Rosenbækken, i et buet forløb nord om de to tiggermunkeklostre - gråbrødrenes og sortebrødrenes.⁶⁶

Da vor viden om forgængeren for den nu stående kirke er meget begrænset, kan man ikke herigennem sige noget sikkert om baggrunden og tidspunktet for oprettelsen af en kirke på dette sted. Det er med udgangspunkt i kirkens værnehelgen, S. Mikael, blevet foreslået, at kirken kunne være opført som dåbskirke allerede i den tidlige kristne tid.⁶⁷

Denne teori har imidlertid ikke vundet tilslutning, og den mest almindelige opfattelse er nu, at kirken er opført i sammenhæng med en udvidelse af byen, muligvis efter 1200, langs Nør-

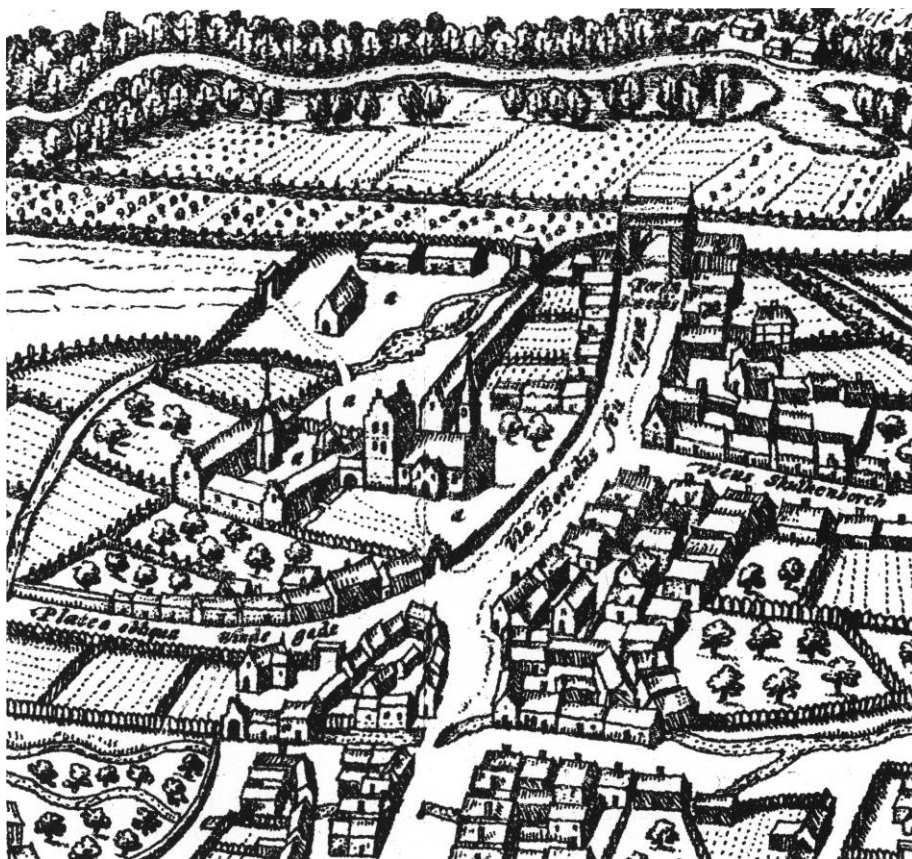

Fig. 9. Nørregadekvarteret med S. Hans kirke og kloster. Udsnit af bykort 1593 i Georg Braun og Frans Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* V, Köln 1597, jfr. s.79, fig. 8. Signaturforklaring: a. S. Hans Kloster, hvor nu - efter at brødrene har forladt det - kongsgården er (*Coenobiu(m) D(ominus) Joannis, vbi nunc defunctisfratribus curia regia*). De hovedsagelig latinske navne er: Den skrå gade - Windegade (*Platea obliqua*), Nørregade eller Kongegade (*Via Borealis sen regia*), Nørreport (*Porta Borealis*) og Skulkenborg-kvarteret (*Vicus Skulkenborch*). - The Nørregade quarter with S. Hans Church and Monastery. Detail of map of Odense 1593 in Georg Braun and Frans Hogenberg: '*Civitates orbis terrarum*', V, Cologne 1597, cf. p. 79, fig. 8. Key: a. The Monastery of S. Hans, now the royal seat after the hospitaller's departure. The street names are mostly in Latin: The oblique street - Windegade (*Platea obliqua*), Nørregade or the King's Street (*Via Borealis seu regia*), the North Gate (*Porta Borealis*) and the Skulkenborg quarter (*Vicus Skulkenborch*).

regade og uden for den ældste afgrænsning.⁶⁶ Nyere arkæologiske undersøgelser i området omkring kirken har ikke vist spor efter bybebyggelse forud for kirkegården, og de ældste fund stammer fra o. 1200.⁶⁸

Efter johanniternes overtagelse af kirken, som tidligst synes sket kort efter 1295, oplevede kirken og det omgivende kvarter en vækst, der for alvor tog fart i 1400'erne og medførte, at byens vold blev rykket nordpå (se ndf.). En medvirkende faktor hertil kan have været opførelsen af

borgen på Næsbyhoved, som muligvis skyldes Erik Menved.

Klosteret. Det vides ikke, hvor ordensbrødrenes boliger og stalde har ligget i den første tid. Da institutionen 1329 omtales som 'den hellige Johannes' hus (s. 1221), har de utvivlsomt haft flere huse på arealet nær den gamle sognekirke. Den nuværende præstegård, som i middelalderen var klosterets hospital, er et eksempel herpå, selvom den stående bygning næppe rummer levn fra 1300'erne (s. 1231). På kirkegården syd

for kirken er der ikke fundet tegn på bebyggelse, og alt tyder derfor på, at man tidligt har udvalgt pladsen vest for kirken til det egentlige kloster, hvis mure fortsat står indkapslet i det nuværende slot. Den usædvanlige placering, som kan skyldes vanskeligheder med at erhverve frie grundarealer umiddelbart ud til Nørregade, havde også den fordel, at man ved at anlægge klosteret i vest fik lettere adgang til de græsningarealer på Odense Hede, hvortil man allerede 1280 havde opnået brugsret, hvilket 1410 ønskedes bekræftet hos Magistraten.⁶⁹

Det kloster, som omtales 1402, kan da meget vel være identisk med et eller flere af de huse, der sammenstillet til et uregelmæssigt trefløjet anlæg indgår i den sydlige del af det nuværende slot. Af disse huse, som har været i to stokværk, var det søndre ældst og med kælder, mens de to øvrige fløje var sekundære i forhold hertil.⁷⁰ Ved en arkæologisk undersøgelse 1992 langs østfløjens nordre del mod S. Hans Plads fandtes levn af munkestensmure, der skønnedes at stamme fra en tøndbygning på klosterets østfløj eller en forsvunden tøndfløj i det uregelmæssige anlæg.⁷¹

Klosterets østfløj er sat i forbindelse med kirken ved den endnu bevarede løngang (s. 1314f.), hvis formål har været dels at forbinde klosterets overetage med vestforlængelsens pulpitur, dels at tjene som porthus ind til klosterområdet. Løngangen var i hvert fald en realitet, da man forhøjede kirkens vestforlængelse ved den store ombygning i 1460'erne, men eksisterede muligvis allerede, da vestforlængelsen opførtes hen imod 1400.

Som antydnet ovenfor er den nye bydel omkring Nørregade og klosteret på et tidspunkt blevet inddraget i byen og skærmet af en voldgrav. I denne forbindelse er der etableret en sidearm af byens bæk, som har indrammet kvarteret, ligesom en ny ydre Nørreport opførtes, hvor Nørregade skar den ydre byvold - en situation, som er illustreret på Braunius' kort fra 1593 (fig. 9).⁶⁶ At dette var en kendsgerning før midten af 1400'erne og formentlig allerede væsentligt tidligere, fremgår af, at klosteret 1443 skaffede sig bytingsvidner på, at 'det stræde,

som går østen for S. Hans kloster fra kirkegården mod nord til byens voldgrav (»Byssens Graval«), hører klosteret og ikke byen til' (se ndf.).⁷²

Hvad angår situationen nord for kirken savnes arkæologisk viden om eventuelle forsvundne bygninger på det tidligere kirkegårdsareal. Den tskole, som nævnes 1447,⁷³ kan have været integreret i klosterbygningerne vest for kirken, men kan lige så vel have udgjort en selvstændig bygning, og da snarest nord for kirken. De degne (d. e. store elever) fra S. Hans' skole, som sang i klosterkirken og nævnes ved flere lejligheder,⁷⁴ har da haft let adgang til lektoriet fra den udvendige ttopgang på korets nordside (s. 1311 m. fig. 91 og 1312f.).

Hospitalet. Vi er bedre informeret om de huse, der allerede i middelalderen dannede en randbebyggelse ved kirkegårdens nordside. Det gælder først og fremmest de levn af klosterets hospital, der indgår i den nuværende præstegård.⁷⁵

Det er muligt, at det 1340 omtalte hospital (s.

Fig. 10. S. Hans præstegård. Østgavl mod Nørregade (s. 1233). HJ fot. 1997. - *St. Hans' rectory. The east gable fronting on Nørregade.*

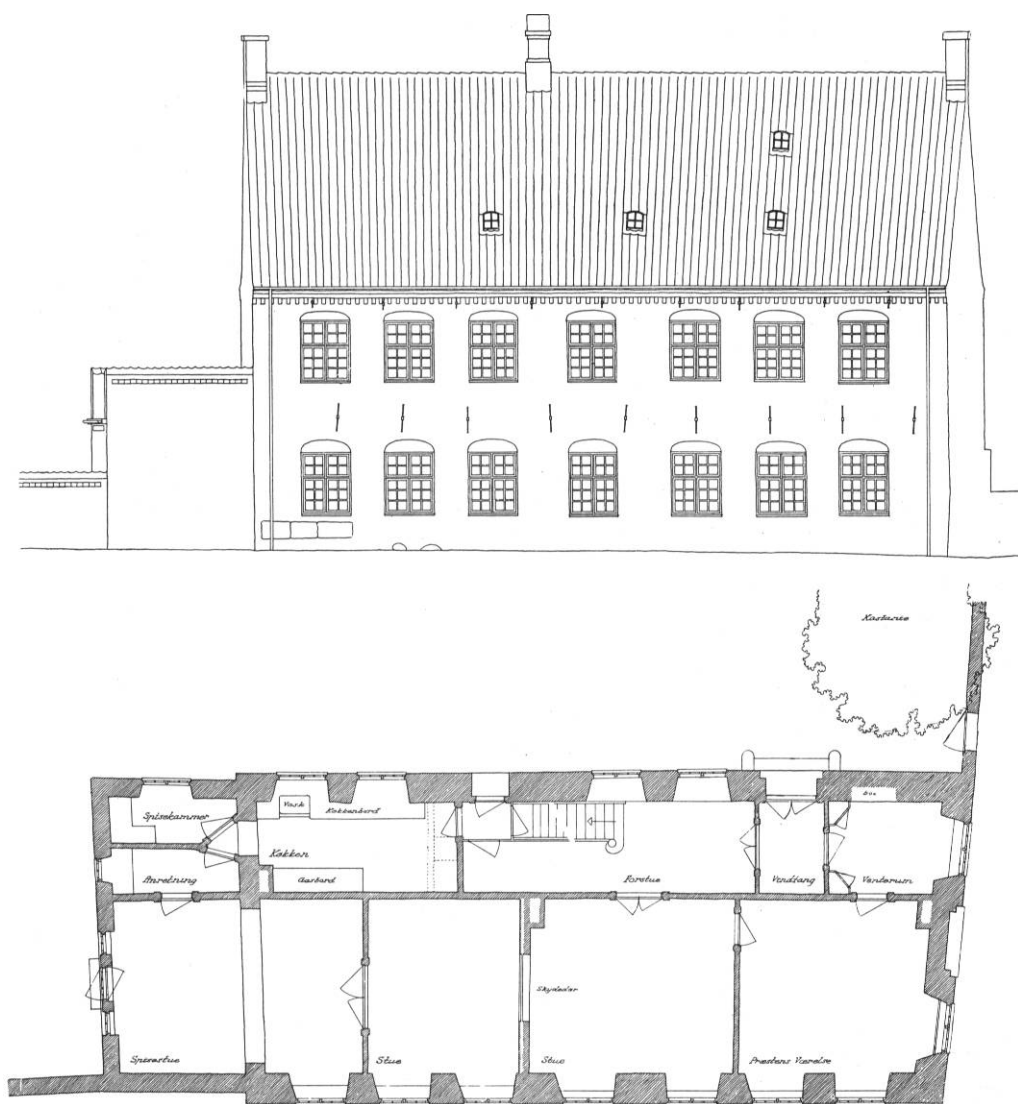

Fig. 11. S. Hans præstegård (s. 1231f., 1237f.). Plan og sydfacade. 1:200. Målt og tegnet af Jørgen Stærmose 1941. Efter *Hermansen*. - *St. Hans' rectory. Ground-plan and south facade.*

1221) har ligget på samme plads som det senmiddelalderlige hospital, der 1541 overdroges til den nye evangeliske præst som embedsbolig (se ndf.). Det er i hvert fald sikkert, at det hospital med kapel og sygestue, som dronning Christine betænkte ved flere lejligheder, i 1505 og de følgende år, indgår i den nuværende præstegård.⁷⁶ Benævelserne skifter, alt efter modtagerne: I 1505 tales om »sywghwset till sancti Hanss« og senere om »helligegesthwss i Othense paa Sancti Hans kirckegaardt«. 1507 gav hun offerpenge

til »then capell paa Sancti Hanss kirckegaardt«, som muligvis var indviet til *S. Hieronymus*.¹⁴ Året efter gav den gavmilde dronning atter gaver til »sancti Hanss capelle ... till thee sywge folck, ther ine ligge«.

Det fremgår således, at sygestue og kapel har været nært forbundet, hvilket bekræftes ved overdragelsesforretningen 1541.⁷⁷ Der tales heri om et muret hus mod kirkegården, sygehus og kapel mod gaden foruden porthus, stalde, gård med boder og en abildgård; en yderligere del af

Fig. 12. S. Hans præstegård (s. 1231f., 1237f.) Østgavl mod Nørregade. 1:200. Målt og tegnet af Jørgen Hvenegaard Lassen 1941. Efter Hermansen. - *St. Hans' rectory. East gable fronting on Nørregade.*

komplekset, som dog skulle holdes adskilt fra præstens ejendom, var et langt hus ud til strædet med boder for hospitalets lemmer.

Dele af det middelalderlige stenhus er som nævnt bevaret i den nuværende præstegård, der er stærkt ændret ved senere ombygninger (se ndf.). Huset, som har gavl mod Nørregade (fig. 10), måler ca. 17x7,8 m, og er for den middelalderlige dels vedkommende opført af røde muresten i munkeskifte, suppleret med spredte granitkvadre i murenes nedre del.

Huset har oprindeligt kun været i ét stokværk, og murkronen markeres endnu udvendigt i nord ved et savskifte. Sydsiden mod kirken (fig. 11,19) er næsten helt ommuret, men endnu konstateres omtrent midt i muren ansats til den oprindelige, fladbuede indgangsdør. Gavlen mod Nørregade har derimod bevaret flere detaljer, bl.a. et stort fladbuget vindue, der står som en udvendig blanding; endvidere over et dobbelt savskifte i gavlfoden levn af taggavlens øvre udsmykning i skikkelse af tre spidsbuede højblændinger, af hvilke den midterste flankeres af to små cirkelblændinger.

Registreringen 1541 godtgør, at kapellet med den tilhørende sygestue har været indrettet bag gavlen med det store vindue; men i øvrigt er der

aldrig foretaget egentlige bygningsarkæologiske undersøgelser i dette vort eneste bevarede johanniterhospital, som almindeligvis anses for at være opført o. 1450. Ud over stenhuset omfattede hospitalet, som det fremgår af overdragelsesdokumentet 1541, en række tilhørende bygninger omkring et lukket gårdsrum og har således udgjort et ganske mangesidigt bygningskompleks.

Hvor længe de øvrige 1541 omtalte økonomibygninger og boder levede videre er uvist, men der kan ikke være tvivl om, at der allerede i middelalderen var bygget en række huse i forlængelse af hospitalets vestgavl - en situation, som er fastholdt lige siden. Således var der 1546 mindst tre huse på række (jfr. fig. 9), idet kongen den 29. nov. dette år gav Erik Podebusk livsbrev på en af klosterets gårde, liggende 'norden på kirkegården mellem Knud Andersens gård og hr. Lauritz' (d.e. præsteboligen)⁷⁸. Ved en arkæologisk undersøgelse forud for opførelsen af menighedshuset 1996-97 mellem præstegården og den vest herfor liggende skole konstateredes bl.a. levn af et tbindingsværkshus, som dateredes til midten af 1400'erne eller århundredets anden halvdel.⁷⁹

Adgangsvejene til kirke og kloster. Den omstæn-

rene havde erhvervet sig, fortrinsvis som betaling for sjælemesser. Adskillige af disse besiddelser var opført af adelsfamilier og fandtes i klosterets umiddelbare nærhed langs Nørregade. Herigennem tegner der sig et interessant socialhistorisk perspektiv, idet et stort antal af ejerne tilhørte de samme familier, som lod sig begrave i klosterkirken og formentlig bl.a. har valgt at bygge her, for at enker og andre efterkommere kunne nyde godt af johanniternes sygepleje og alderdomsforsorg i en art 'beskyttede boliger' uden direkte at indgive sig som alumner i hospitalet og nyde fri kost, klædning osv. af klosteret.⁸⁴

Størst interesse knytter der sig i denne forbindelse til den personkreds, som bidrog til kirkens vækst ved opførelse af kapeller og stiftelse af altre (s. 1224, 1226). Det gælder lensmanden på Næsbyhoved, Bjørn Olufsen Bjørn, der 1433 ejede hovedparten af en gård 'sønden for S. Michels kirkegård', som senere kom til Gert Bryske og i 1462 af begges enke, Elsebe Henningsdatter Kabel, testamenteredes til kirken sammen med en tilhørende have tillige med renterne af 'det stenhus, som nu skal bygges langs ud med gaden'(jfr. også s. 1225).⁸⁵

Øst for 'S. Hansis kirkegård' erhvervede Hilleborg Skinkel, Knud Henriksen Gyldenstjernes enke, 1479 ved mageskifte med klosteret en gård, som tidligere havde været i en anden kapelstifter, rigsmarsk Claus Rønnows eje og på reformationstiden ejedes af arvingerne efter Karen Gyldenstjerne.⁸⁶ Sydøst for kirken lå en anden gård, som Ejler Bryske 1488 skødede til sin søster,⁸⁷ og nordligere i Nørregade havde Egert Frille ifølge skøde af 1450 en gård 'sønden næst det stræde, som går op til Skulkenborg i S. Michels sogn'.⁸⁸

Hovedparten af disse gårde har utvivlsomt været opført af bindingsværk, ligesom den gård, lensmanden Ejler Rønnow 1547 lod opføre i Nørregade 62 (nu overført til Møntergården),⁸⁹ men de er alle forsvundet og end ikke påvist arkæologisk.⁹⁰ Kun præstegården (det tidligere hospital) vidner nu om gadens middelalderlige bebyggelse.

Fig. 14. S. Hans kirkes omgivelser. Udsnit af kort over Odense by med omliggende jorder 1717, jfr. s. 71, fig. 5. Landsarkivet for Fyn. - *Surroundings of St. Hans' Church. Detail of map of Odense and adjacent countryside 1717, cf. p. 71, fig. 5.*

OMGIVELSERNE EFTER REFORMATIONEN

Klosteret som lensmandsresidens og kongebolig. Med reformationen blev klosteret krongods, forvaltet af lensmanden, der som nævnt allerede i middelalderen havde stået i et særligt forhold til denne institution. Klosteret vest for kirken blev nu sæde for lensmanden og kongen, når denne besøgte byen.⁹¹ Præsterne fik øjensynligt lov til at blive boende, så længe de levede og havde deres udkomme af lenets indtægter, mod bl.a. at registrere klosterets arkiv og kostbarheder (s. 1223, 1343).⁹²

1560 besluttede den nye konge, Frederik II, imidlertid at indrette bispegården (senere Det adelige Jomfrukloster) til kongsgård og satte straks et større byggeri i gang.⁹³ 1575 skiftede kongen pludselig sind: 28. juli skrev han til lensmanden, Erik Rosenkrantz, at han efter at have beset S. Hans kloster fandt, at det var bedre at bo i end bispegården. De nye stalde og gamle huse samt det nye hus på bispegården skulle derfor nedtages og genopsættes ved klosteret, der dog ikke måtte sættes mere end nødtørftigt i stand.¹⁷ Ombygningen blev imidlertid ganske

Fig. 15. Havefacade af Odense Slot med S. Hans kirkes tårn. Efter Lauritz de Thurah, *Den Danske Vitruvius*, Kbh. 1749. - *Garden facade of Odense Castle with the tower of St. Hans' church. After Lauritz de Thura, Den Danske Vitruvius, Cpgn. 1749.*

omfattende: Hovedbygningen forhøjedes, der indsattes nye kurvehanksbuede vinduer, og i gården byggedes to polygonale trappetårne; lensregnskaberne nævner desuden en ny mølle, et nyt stenhus og kongens stald.⁹⁴

Klosterets modernisering indebar også en afsondring af området vest for kirken. Kongebrevet af 28. juli rummede nemlig tillige en befaling om, at de haver, der havde været bortforlemede, skulle tages tilbage,⁹⁵ samt at al offentlig passage gennem 'det stræde, der ligger bag klosteret', skulle forbydes. Formentlig sigtedes til det senere Nyenstad, der hermed blev en blindgyde.⁹⁶ Ydermere gravedes en grøft mellem kirkegården og klosteret, der tillige med en anden (på vestsiden) samledes i 'den ny mølledam'.⁹⁴

Den nye kongsgård fremtræder således på Braunius' kort fra 1593 (fig. 9) som et trefløjet anlæg, der åbner sig mod nord, hvor man bemærker en langstrakt staldbygning foruden en

række enkeltstående huse. Nørregade kaldes også Kongegade, men adgangen til kongsgården synes fortsat at ske via kirkegården syd for kirken til klosterets østfløj, hvor den omtalte vandfyldte grøft er antydnet med en bro til indgangsporten.

S. Hans kloster eller Odensegård synes herefter i hovedtrækkene at have stået uændret frem til 1720. På kortet over Odense by fra 1717 (fig. 14) ses det trefløjede anlæg fortsat med en lav skærmmur mod ladegården, der i mellemtiden har fået en mere regelmæssig form, således som det allerede gengives på Resens kort fra 1677 (jfr. s. 67, fig. 2). Den omstændighed, at de kongelige gemakker i lange perioder stod ubeboede, satte sit præg på klosteret, og 1720 indgik Frederik IV kontrakt med Johan Cornelius Krieger om en vidtgående fornyelse, der bl.a. omfattede en helt ny nordfløj med kongelige gemakker. Arbejdet udførtes af entreprenøren

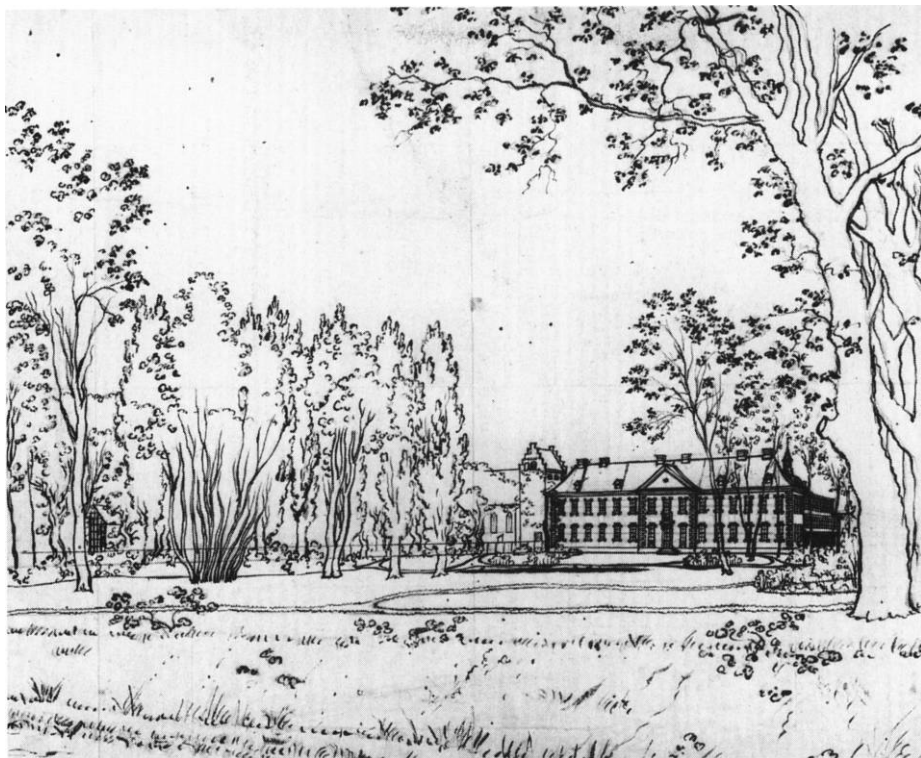

Fig. 16. Prospekt af Odense Slot og S. Hans kirke, set fra nord. Skitse ved Niels Ringe o. 1840. - View of Odense Castle and St. Hans' Church seen from the north.

Marcantonio Pelli med deltagelse af bl.a. Carl Friedrich Milan, der gav udkast til en kongestol i kirken (s. 1391). Ud over den radikale bygningsmæssige fornyelse indebar opgaven en fuldstændig sløjfning af økonomibygningerne mod nord, hvor der i stedet blev anlagt en fornem have med udnyttelse af den gamle mølledam som bassin (jfr. fig. 15, 22). Adgangen til klosteret, der herefter skulle kaldes Odense Slot, blev forlagt til det tidligere haveareal mod syd, og indkørslen skete gennem det stadig bevarede porthus i Nørregade 36 (jfr. fig. 88).

Slottet var i 1800'ernes første halvdel bolig for Christian VIII og Frederik VII (jfr. fig. 23), der inden de respektive tronbestigelser residerede her som guvernører over Fyn. I 1907 solgte staten bygningerne til Odense Kommune; de rummer nu både kontorer for statsamt og kommune. Haven, der i forbindelse med Christian VIII's tiltrædelse var omlagt i engelsk stil (jfr.

fig. 13, 16) blev nu åbnet for publikum og 1918-19 omarbejdet efter planer af havearkitekt Erik Erstad-Jørgensen.

Nord for kirken lå som omtalt en randbebyggelse, hvortil hørte det hospital, hvis hovedpart 1541 overgik til at være bolig for den nye lutherske sognepræst.

Hovedtrækkene i *præstegårdens* bygningshistorie¹⁴ er følgende: I 1630'erne underkastedes den efterhånden temmelig forfaldne bolig en gennemgribende istandsættelse, der indledtes med opførelse af en bindingsværksbygning (muligvis forhøjelse af et middelalderligt stenhus) vest for den egentlige præstebolig i det gamle hospital. Sidstnævnte blev 1636 på det nærmeste helt ombygget og forhøjet med et stokværk, fik kælder, nye vinduer mv. - en fornyelse, som østgavlens jernankre endnu signalerer. Ved brandtaksationen 1761 beskrives de to huse mod kirkegården, af hvilke det vestre siges at være af

Fig. 17. S. Hans præstegård, set fra sydøst (s.1237f.). Ældre fot. fra før restaureringen 1892. Det kgl. Bibliotek. - *St. Hans' rectory seen from the south-east.*

bindingsværk foroven og grundmur forneden; endvidere var der et porthus af bindingsværk

Fig. 18. †Organistboligen, S. Hans Plads 3, under nedrivning, set fra nord mod ligkapellet og kirken (s. 1239, 1253). Herluf Lykke fot. 1937. Møntergården, Odense. - *The forganist's house, St. Hans Plads 3 during demolition, seen from the north towards the mortuary and church.*

mod Nørregade, og yderligere økonomibygninger mod Nyenstad indrammede gårdrummet. Sådan stod 'den gamle vidtløftige præstegård' i hovedtræk (fig. 17), indtil man 1892 nedbrød bygningen vest for stenhuset og længen mod Nyenstad. 1906 gennemførtes endelig den istandsættelse (arkitekt: Niels Jacobsen), der i hovedtrækkene gav præstegården dens nuværende skikkelse: Porthuset mod Nørregade forsvandt og erstattedes af en munkestensmur og et udhus på hjørnet ved Nyenstad. Selve stenhusets ydermure blev afrenset for gamle pudslag og resterne af middelalderens gavlvindue samt blændingsdekorationen i taggavlen herved fremdraget, vinduerne fik kurvehanksbuede stik, og endelig blev indgangen forlagt fra sydsiden til nordsidens gårdrum.

De øvrige huse ved kirkegårdens nordside blev ligeledes boliger for sognekirkens embedsmænd. Således skænkede kongen 1555 kapella-

Fig. 19. Præstegårdens sydfacade mod den tidligere kirkegård (s. 1237f.). HJ fot. 1997. - South facade of the Rectory overlooking the former cemetery.

nen en gård, som fru Else, dronningens hofmesterinde, indtil sin død havde beboet.⁹⁷ Reparationen af præstegården 1636 omfattede også de øvrige 'residenser', dvs. kapellanens, organistens og klokkerens huse.⁹⁴ Til renoveringen af de to sidstnævnte benyttedes bl.a. 5000 mursten, som hidrørte fra nedbrydningen af sakristiets trappehus (s. 1312, 1320). Det fremgår i øvrigt af regnskaberne, at organistens hus grænsede op til præstegården, og at klokkeren boede på den anden side af organisten, mens kapellanens residens fulgte længst mod vest.

1671 fandtes fortsat 'på kirkegården norden for kirken fire residenser' til: 1) sognepræsten, 2) kapellanen, 3) klokkeren og 4) organisten.⁹⁸ Kirkens fortvivlede økonomiske forhold gjorde det imidlertid vanskeligt at finde midler til embedsboligernes vedligeholdelse, og da en del af kapellanens hus 1727 faldt sammen,⁹⁸ søgte man om tilladelse til at sælge det på offentlig auktion

og benytte indtægterne til at betale kapellanens husleje.⁹⁹ Arrangementet viste sig imidlertid økonomisk byrdefuldt for kirken, og i 1745 ansøgte man kongen og fik penge til at generhverve kapellanboligen, der var blevet købt af rektor Thomas Aabye, som havde ladet den genopbygge og istandsætte.¹⁰⁰

Da kapellaniet nedlagdes i begyndelsen af 1800'erne afhændedes gården til tugthusinspektør Faber, der i de tilhørende huse indrettede i alt 16 lejeboliger med adgang såvel fra kirkegården som fra Nyenstad (jfr. fig. 13). Gården blev nedrevet 1891, og på arealet opførtes fra 1893 Marie Jørgensens Skole (arkitekt: R. Alfred Petersen).¹⁰¹ 1937 nedrev man den gamle organistbolig (fig. 18), men indtil 1980 stod der en lav længe mellem skolen og præstegårdshaven; her er 1996-97 opført et menighedshus med mødelokaler og kontor (jfr. fig. 25) for S. Hans sogn (arkitekt: Ebbe Lehn Petersen).

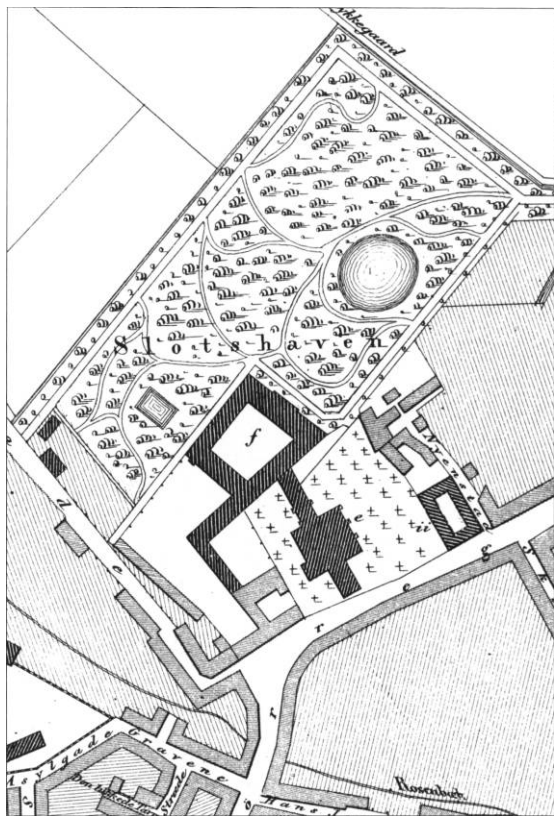

Fig. 20. S. Hans kirkes omgivelser 1860. Udsnit af bykort til *Trap*. 1:4000. Signaturforklaring: e. S. Hans kirke. f. Odense Slot. ii. Præstebolig. - Surroundings of St. Hans' Church in 1860. Detail of map of Odense in *Trap*. Key: e. St. Hans' Church. f. Odense Castle. ii. Rectory.

Svarende til forholdene i nord begrænses kirkegårdens søndre del med adgangsvejen til kirken og klosterets østfløj af en randbebyggelse, der gradvis synes vokset ud mod vest på tidligere havearealer. Således viser Braunius' kort 1593 (fig. 9) alene en række ejendomme liggende

ud mod Nørregade og med haver på vestsiden. 1743 tilhørte hjørneejendommen Nørregade 40 graver Hans Friederich og bestod ved taksationen 1761 dels af et forhus i bindingsværk, dels en tilsvarende sidebygning ud til kirkegården. Det nuværende grundmurede forhus i tre etager er opført 1889, mens det ombyggede sidehus mod kirkegården (jfr. fig. 21 og 24) 1927-28 afløstes af et fleretages hus, sammenbygget med forhuset.

Til Nørregade 38, den 'Wederkinkske gård', som 1837 blev lagt til slottet, hørte den endnu bevarede, to stokværk høje bindingsværksslænge mod kirkegården (jfr. fig. 21); her boede 1761 kleinsmed Andreas Jørgensen Bræmer. Samtidig med afhændelsen til slottet opførtes vest herfor efter tegninger af hofbygmester Jørgen Hansen Koch en grundmuret længe i fortsættelse af slottets østfløj: den indrettedes 1919 til brandstation, men rummer nu kontorer for Magistraten.¹⁰²

Adelsgårdene i Nørregade er efter reformationen gradvis blevet ombygget eller erstattet af nyere ejendomme. Kvarteret hærgedes 1529 af brand, og muligvis stammede de smalle gavlhuse, som endnu var bevaret 1811, fra denne tid.¹⁰³ Kun Ejler Rønnows gård fra 1547 (nu flyttet til Møntergården) i gadens nordre del (nr. 62) vidner fortsat sammen med sidebygningen til Nørregade 38 om et ældre byggesæt. Ejendommen Nørregade 45, vis-a-vis korgavlen, præges af en behersket klassicisme, som er resultat af en ombygning 1869 ved fuldmægtig Haugsted. Matriklen ejedes 1761 af generallojtnant, kammerherre Juel til Ravnholt og beskrives som et 16 fags egebindingsværkshus i to stokværk.¹⁰⁴

Fig. 21. Den tidligere kirkegård syd for kirken, hegnet af en sidebygning af bindingsværk til Nørregade 38 ('den Wederkinske gård') og i baggrunden slottets østfløj (s. 1240). Hude fot. 1908. - *The former cemetery south of the church, abutting a half-timbered side building, part of Nørregade 38 ('the Wederkink property'), and in the background the east wing of the castle.*

S. HANS KIRKEGÅRD

NOTER s. 1511

Kirkegårdens *middelalderlige grænser* har næppe adskilt sig væsentligt fra den situation, som afspejler sig på Braunius' kort 1593 (jfr. fig. 9). Det fremgår heraf, at den mod øst begrænsedes af Nørregade og mod vest af klosteret, den daværende Odensegård. Mod syd lå skellet på linje med klosterets sydfløj, og i nord gik grænsen ved sydsiden af en række huse i forlængelse af klosterets hospital, den senere præstegård (s. 1231f. og 1237f.).

Den omstændighed, at det middelalderlige hospital (nu præstegården) og den vest herfor liggende bebyggelse siges at 'ligge på kirkegården' kunne lede til en formodning om, at denne tidligere havde strakt sig længere mod nord. En arkæologisk undersøgelse 1996 på grunden mel-

lem præstegårdshaven og Marie Jørgensens Skole forud for opførelsen af menighedshuset viste imidlertid ingen spor af begravelser,⁷⁹ og det må formodes, at de nævnte huse altid har udgjort en randbebyggelse. Påvisningen 1994 af en øst-vestgående række af syldsten syd for skolen, muligvis hidrørende fra en $\dagger$ kirkegårdsmur (se ndf.), synes at bekræfte beliggenheden af kirkegårdens nordgrænse umiddelbart syd for husrækken. Tilsvarende repræsenterer bebyggelsen mod syd og mod vest formentlig også kirkegårdens gamle grænser. En arkæologisk undersøgelse 1997 på pladsen syd for kirken viste et ca. 50 cm tykt, skeletførende lag, som synes udbredt over hele området.⁶⁸

Kirkegården var allerede i middelalderen re-

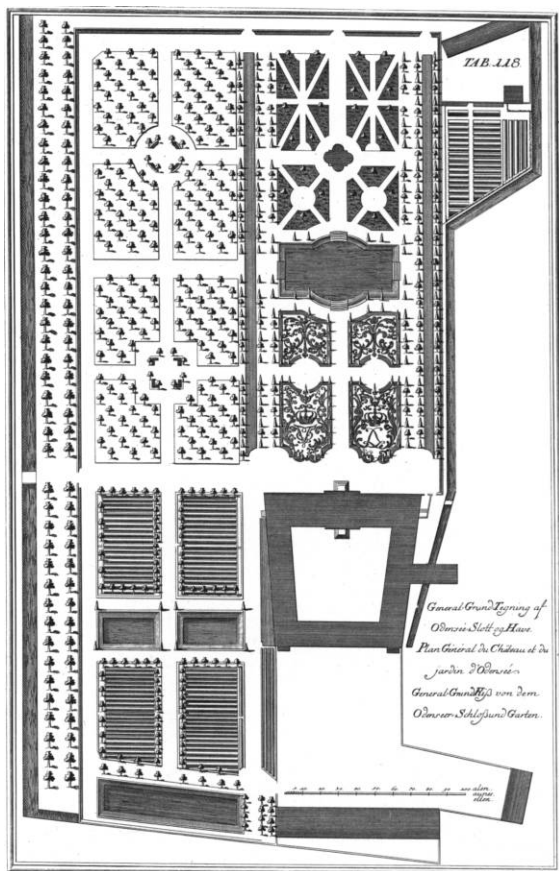

Fig. 22. Generalplan af Odense Slot og slotshave. Efter Lauritz de Thurah, *Den Danske Vitruvius*, Kbh. 1749. - General plan of Odense Castle and its gardens. After Lauritz de Thurah, *Den Danske Vitruvius*, Cpgn. 1749.

duceret ved betydelige udvidelser af kirken i løbet af 1400'erne (jfr. $\dagger$ muret grav s. 1418). Efter reformationen indskrænkedes arealet yderligere. Mod syd rykkede man således muren tættere på kirken af hensyn til kørevejen til klosteret med dets 1575 nyindrettede kongebolig, der også omfattede en vandfyldt grav eller grøft langs klosterets østfløj.

Arbejdet på grøften, der i de følgende århundreder markerede kirkegårdens vestgrænse, blev etableret 1576-77, da graveren fik betaling for graven mellem kirkegården og klosteret, som skulle lede vand til den nye mølledam.⁹⁴ Denne vandfyldte grøft, som passerede under løngangen (jfr. fig. 22), bidrog utvivlsomt til at

øge fugtigheden i kirken og det lavtliggende kirkegårdsterræn, specielt nord for kirken. Dette siges udtrykkeligt 1695, da 32 soldater i fem dage arbejdede med at oprense bækken for henkastet jord og grus, der åbenbart havde bevirket, at der straks kom vand i nyetablerede grave, hvad enten der var tale om begravelser på kirkegården eller i selve kirken. Herefter blev bækkens sider befæstet med et bolværk af træ.⁹⁸

Disse gener var dog ikke hermed overvundet, og 1793 forsøgte man at løse dem, dels ved at afgrave jord fra kirkegården, der nu lå hele to alen over kirkens gulv, dels ved at grave drænkkanaler rundt om kirken og forbinde dem med 'slotsgraven'.¹⁰⁵ Endnu 1808 klagede sognepræsten dog over forholdene på kirkegården, hvor kisterne i de nye grave svømmede i vand og derfor ikke kunne komme tilstrækkeligt langt ned i jorden. Følgen heraf var bl.a., at han den foregående sommer ikke kunne åbne vinduerne i præstegården uden at mærke 'de ubehageligste dunster'(!). 1841 siges grøften at være afløst af en tildækket stenliste.¹⁰⁶

Det areal af kirkegården, som stod til rådighed for begravelser, indskrænkedes ikke blot ved murens indrykning i syd, men også ved de haver, som kirkens embedsmænd havde fået tilstået, og som først endeligt forsvandt ved afgravningen og de øvrige reguleringer 1793-94.

I lang tid var det herved begrænsede kirkegårdsareal formentlig tilstrækkeligt til det lille sogn, men efter at kirken 1722 fik status som garnisonskirke, ændredes billedet. Således klagede kirkeværgen 1747 over pladmangel. Det var ofte nødvendigt at opgrave kister i den del af kirkegården, hvor garnisonens folk var jordfæstet. Han ville derfor vide, hvorvidt soldater, boende i byens andre sogne, også skulle begraves her, og om ikke det var muligt at begrænse brugen af træammer på officerernes grave.²⁸ 1811 var situationen så problematisk, at en pige, der var begravet året forinden, måtte graves op i flere stykker for at give plads til et andet lig, hvorfor det blev forbudt at begrave flere her(!).²⁸

Kirkegårdens inddeling er ikke registreret på samme detaljerede måde som i domkirkens til-

Fig. 23. Ydre, set fra sydvest. Tegning udført 1852 af Frederik VII og foræret til hans naturlige søns moder. Signeret »FCC fecit« for Frederik Carl Christian. Privateje. - Exterior seen from the south-west. Drawn by Frederik VII in 1852, and presented to the mother of his illegitimate son. Signed 'FCC fecit' for Frederik Carl Christian.

fælde (s. 109); men første og anden part samt de fattiges jord nævnes 1793;²⁸ øjensynligt lå fattigjorden mod vest, og den første og bedste plads mod øst, adskilt af anden part. 1802 lå begravespladserne ved kirkens sydside på den 'lille kirkegård'.

Efter indvielsen af assistenskirkegården 11. maj 1811 lettede presset på den gamle kirkegård, og 1818 blev den efter tilskyndelse fra guvernøren, prins Christian, planeret og beplantet i henhold til en plan, udarbejdet af den tyskfødte gartner, C. Stapel.¹⁰⁷ Herefter fik den tidligere kirkegård karakter af en have med gange og forskellige beplantninger (jfr. fig. 23 og 29) - et præg, som i hovedtræk bibeholdtes efter omlægningen, der skete i forbindelse med kirkens hovedrestauration efter et udkast ved landskabs-

gartner Eddelin, dateret nov. 1878.¹⁰⁸ Den nordligste del udskiltes som en selvstændig, fra kirkegården adskilt gade, S. Hans Plads, mens en kørevej på begge sider af kirken førtes igennem den genetablerede port i løngangen. Langs ejendommene i syd og slottet i vest kantedes kirkegården af smalle haver (jfr. fig. 21 og 28).

I dag afgrænses kirkegården mod Nørregade af et lavt jernrækværk, fastgjort til piller af granit (jfr. fig. 25). Det afløste støbejernsgitteret før 1939 og er senere i forbindelse med en gaderegulering flyttet mod vest i flugt med korgavlen.

Selve kirkegårdens nuværende præg går i hovedtræk tilbage til et forslag, udarbejdet 1954 af havearkitekt C. Th. Sørensen. Projektet, der godkendtes to år senere, indebar, at størstedelen

af arealet syd for kirken, bortset fra hjørnet mellem kor og korsarm, blev brolagt med chaussésten. Langs ejendommene i syd indrettedes samtidig parkeringspladser (fig. 24). Nord for kirken udlagdes arealet, der øgedes ved nedlæggelse af S. Hans Plads til én stor grønning gennemskåret af en brolagt kørevej, korresponderende med gangene i Kongens Have. Herudover anlagdes et par stier såvel til kirkens nordre indgang som til skolen. Ideen er i hovedtræk fastholdt siden; dog er der i forbindelse med menighedshusets opførelse anlagt yderligere brolagte stier (havearkitekt: Marcel Crutelle).

Kirkegården prydes af en række træer, navnlig nord for kirken. Således flankeres indkørslen af to lindetræer, og på plænen op til kirken er der fire store elme og endelig ud for skolen en glansbladet tjørn. I syd vokser en stor elm ved slottet, mens der på plænen ved koret er et asketræ, der har erstattet de birke, som ses på ældre fotografier (sml. fig. 1, 24).

†HEGN

På Braunius' kort fra 1593 (fig. 9) hegnes kirkegården af en mur mod Nørregade, mens der i syd, fra indgangen til klosteret, er vist et plankeværk som markering af grænsen mod haverne til Nørregade 38 og 40. I nord afgrænsedes kirkegården af embedsresidenserne, og mod vest lå klosteret, der efter indretningen til kongsgård ydermere adskiltes fra kirkegården ved en vandfyldt grøft (se ovf.).

Såfremt de syldsten, der 1994 påvistes lige syd for Marie Jørgensens skole, kan henføres til en *thegnsmur* på kirkegårdens nordside, er den således nedbrudt allerede i middelalderen.^{108a} En kirkegårdsmur nævnes tidligst i den kontrakt om kirkens istandsættelse, som Breide Rantzau indgik 27. marts 1617 med bygmester Jacob Berner, og kaldes i regnskaberne »dend nye kirkegaards mur«. ⁹⁴ Som det fremgår nedenfor, er der her formentlig tale om en mur syd for kir-

Fig. 24. Den tidligere kirkegård syd for kirken, nu med parkeringsplads langs sidebygningerne til Nørregade 38 og 40; i baggrunden slottets østfløj (s. 1240, 1244). Henrik Wichmann fot. 1999. - *The former cemetery south of the church, now with parking space along the side buildings of Nørregade 38 and 40 respectively; in the background the east wing of the castle.*

Fig. 25. Den tidligere kirkegård nord for kirken, hegnet af præstegården, menighedshuset og Marie Jørgensens skole; i baggrunden slottet og Kongens Have (s. 1237f. og 1244). Henrik Wichmann fot. 1999. - *The former cemetery north of the church, enclosed by the Rectory, the parish hall and the school; in the background the castle and its garden (Kongens Have).*

ken, som kan være opført bl.a. med det formål at skille strædet mellem Nørregade og klosteret fra den lille kirkegård ved kirkens sydside. Bag denne mur, hvori der etableredes en portal til kirkens søndre indgang, indrettedes haver for kirkens embedsmænd (s. 1249f.). Det fremgår således, at det plankeværk, som ifølge Braunius (jfr. fig. 9) var opsat som hegn mod syd, nu og muligvis altid var et anliggende for ejerne af disse haver. 1631-32 fik murermeister Niels Jensen betaling for at renovere muren på begge sider såvel som dens afdækning. Sidstnævnte var formentlig af vingetegl, svarende til de 500 nye tagsten, som hans kollega, Jacob Povelsen, året efter lagde på 'tvende piller'.⁹⁴

Den fattige kirkes hastigt fremadskridende forfald, navnlig efter svenskekrigene, satte også sit præg på kirkegården og dens indhegning. Det hjalp ikke meget, at det ved forordningen vedr. kirkens indtægter og istandsættelse af 10. sept. 1672 (s. 1223) bestemtes, at kirkegårdsmuren skulle holdes ved lige af kirkens egne mid-

ler.²⁵ Ved århundredets slutning var den alligevel så forfalden, at der var fri adgang for kreaturer, hvorfor præst og kirkeværge 1693 indhentedes tilbud hos en murermeister om murens genopbygning. I stiftamtmandens fravær anmodede biskoppen, Thomas Kingo, om tilladelse til at lade arbejdet sætte i værk. Amtmanden, Helmuth Otto von Winterfeldt, blev underrettet, og da han i oktober vendte hjem fra sine mecklenborgske godser, bød han under biskoppens protest sine bønder og tjenere at nedbryde den just opførte mur fra præstegården til kirkeristen helt til grunden og føre stenene ind på S. Hans kloster.

De to topembedsmænd, der længe havde været på kollisionskurs, lod nu sagen gå videre til kongen. Lensmanden hævdede, at bispens ikke havde ret til at blande sig i S. Hans kirkes anliggender, da den som kongens kirke var indlemmet i slottet, ganske svarende til kirkerne på Frederiksborg, Antvorskov mv. Hvad selve sagen angik, havde han som en foreløbig foran-

stakning ladet opsætte et gærde af tjørn ud mod Nørregade, idet der var andre og vigtigere opgaver at bruge kirkens sparsomme midler til, navnlig at tætné tag og hvælv, så det ikke regnede på menigheden under gudstjenesten(!). Kongen gav imidlertid von Winterfeldt en skarp irettesættelse, men tilgav ham, mod at han på egen bekostning genopførte den nedbrudte mur inden pinsedag. Dette skete dog ikke inden amtmandens død 17. febr. 1694, og 8. dec. 1694 befalede kongen afdødes søn, kammerjunker og kaptajn i livgarden, Gustav von Winterfeldt, at refunderere Kingo de udgifter, han havde afholdt i forbindelse med murens opførelse.¹⁰⁹

Arbejdet på kirkegårdsmurene i 1695 var meget omfattende og giver indtryk af deres beskaffenhed og udstrækning. Først opførte man 11 favne (d.e. ca. 20,7 m) ny mur mod Nørregade fra præstegårdens hjørne og til den første låge, hvor der tidligere havde været det ovennævnte tjørnegærde. Dernæst repareredes de eksisterende, men stærkt medtagne mure, som til dels aldrig havde haft kampestenssyld. Materialet til sidstnævnte fik man ved opgravning af det nedbrudte sakristis fundamenter (s. 1312). Endvidere foreslog den nye stiftamtmand, at man tog 1 alen af de gamle mure og således nedskar dem til de nyes højde; herved udvandt man 3.000 'store fuldkommen mursten' til opbygning af den nye mur. Murene havde støttepiller og blev afdækket med to rækker tagsten. Udvendig stod muren pudset i grå farve, 'afpenslet' med hvidt som kvadre. Hegnsmuren var i alt 81 favne lang (d.e. ca. 152,3 m) 'fra Skt. Hans kloster og rundt om til præsteresidensens hjørne i Nørregade'.⁹⁸ I øvrigt vedblev man at benytte plankeværker til forskellige formål, bl.a. indhegning af haver (se ndf.): Således nedtog man 1706 et gammelt plankeværk, som stod på kirkegården, og genopstillede det mellem præstegården og organistens bolig ved kirkegårdens nordside.⁹⁸

ler og afdækning ofte. 1731 renoveredes kirkegårdsmuren 'fra porten til slottet', dvs. den søndre mur,¹¹⁰ og 1747 nedbrød muremester Gotfried Groemann 19 alen kirkegårdsmur (muligvis på sydsiden).¹¹⁰ 1765 faldt 11½ alen af muren

mod Nørregade ned. Hullet lukkedes i første omgang med et plankeværk, indtil man 1770 opførte en mur af kløvsten på dette sted.⁹⁸

Allerede 1778 besværede Stiftsøvrigheden sig over udgifterne til vedligeholdelse af sydsidens mur omkring klokkerens have og ønskede den nedbrudt, hvorefter jorden kunne lægges til kirkegården.²⁸ 1792 frasagde klokkeren sig retten til haven, hvorefter muren blev brudt ned.¹⁰⁵ Året efter besluttede kirken ydermere at indtage organistens have ved kirkens østende (se ndf.), hvorefter de overflødige mure ved kirkens sydside samt den tilhørende søndre del af Nørregade-muren blev afhændet på offentlig auktion.⁹⁸ Et forslag fra kirkeværgen om at opsætte et hegn med stolper af egetræ og stakitter af fyr, svarende til stakittet omkring S. Knuds kirke (s. 113), blev dog ikke gennemført.²⁸

Herefter henlå kirkegården syd for kirken som en åben plads uden hegn mod Nørregade (se ovf.), indtil kordeggen, klokker J.J. Rosen-gaard, 1821 af egne midler bekostede en ny mur på den søndre del af skellet mod Nørregade, mod at der tilstodes ham og hans familie fri begravelse på kirkegården.²⁸ Dette skete ved samme tid som kirken i øvrigt underkastedes en hovedreparation, der også udstraktes til Nørregade-murens gamle, nordre del. Det fremgår, at den nye mur var af kampesten, at den gamle mur istandsattes med kampesten i stedet for afdækningen med tagsten, og at begge murstykker pudsedes og farvedes.¹¹⁰

1841 gav Kirkeinspektionen tilladelse til, at man efter vandledningsgrøftens tildækning opførte et nyt hegn, vel et stakit, mellem kirkegården og Odense Slotshave.¹¹¹

1857 fjernedes hele muren mod Nørregade, og i stedet opsattes et støbejernsgitter på stensokkel, vel inspireret af hegnsfornyelsen omkring Vor Frue kirke et par år tidligere (s. 1028). Gitteret, der ses på ældre fotografier af kirken (jfr. fig. 17, 26), blev anbragt på forinden af snedkermester Vilh. Haugsted¹¹⁰ og leveredes af jernstøberiet på Nørrebro ved støberierne Rasmussen og Larsen.¹¹²

Et stakit af træ, som på ældre fotografier (jfr. fig. 17, 26) ses at afgrænse kirkegården fra gaden

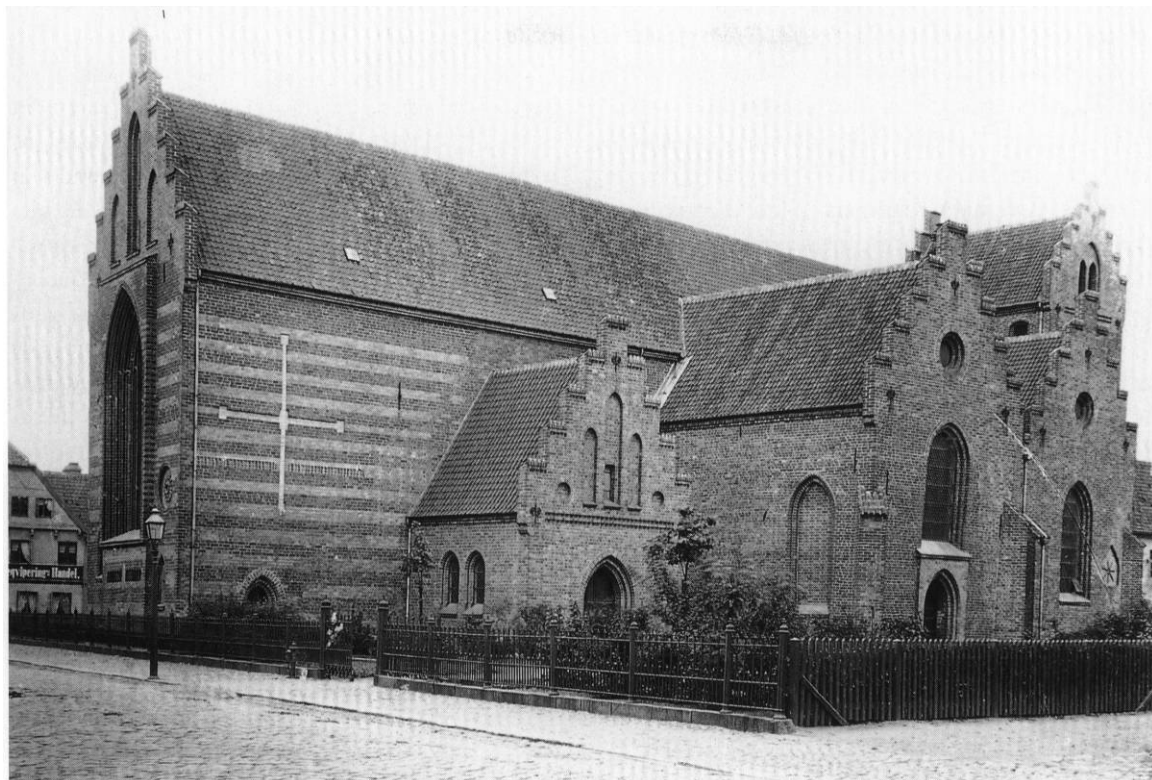

Fig. 26. Ydre, set fra nordøst. Ældre fot. fra tiden mellem 1880 og 1889. - Exterior seen from the north-east.

til slotshaven, S. Hans Plads, er først opsat i forbindelse med kirkegårdsreguleringen 1879.¹¹³ Det afløstes engang i 1900'ernes begyndelse af et trådgitterhegn afjern (jfr. fig. 27).

†INDGANGE

Ifølge Braunius' kort (fig. 9) var der 1593 i muren mod Nørregade to indgange: En muret portal med kamtakker i sydenden og en låge længere mod nord mellem kirken og præstegården;¹¹⁴ muligvis har der tillige været en indgang fra kirkegårdens vestside til klosterets ladegård.

Mod Nørregade opretholdt man øjensynligt fortsat to indgange, svarende til kirkens indgangsdøre i nord- og sydkapellerne. Ved kirkens istandsættelse 1617 omtales 'en ny port til den nye mur for kirkegården' - en port, som malersvend Søren Hjort anstrøg med brunrød oliefarve, og hvortil Berchell Vichmand leverede en ny hængelås.⁹⁴ Den 'nye mur' dannede antagelig

skel mellem kirkegårdens søndre del og vejen til klosteret (se ovf.), hvorfor den omtalte nye port snarest har været indsat i denne søndre mur.

Kirkens og hegnsmurenes istandsættelse 1695 omfattede også murenes 'trede store kirkeporte', der var ved at falde sammen, bl.a. fordi grunden under dem 'mestendels var rådnet bort', hvortil kom den store vægt af deres 'høje spidsbygninger og gavle på gammeldags vis'. Disse, antagelig kamtakke gavle, blev med stort besvær nedbrudt, pillerne repareret, 'afpenslet' med gråt og hvidt som den tilstødende mur, og endelig opførtes over hver port to gavle, afdækket af vingetegl. Antallet af gavle kunne tyde på, at de murede indgange omfattede både køreporte og fodgængerlåger; i hvert fald fornyede man ved samme lejlighed fløjene i såvel porte som låger.

Det er i øvrigt ikke muligt ud fra regnskaberne alene at lokalisere portene med sikkerhed. Det er således uvist, om de tre i 1695 fornyede

porte også omfattede den port 'næst op til klosterets port', som forankredes med to jernankre og en bjælke til 'klosterets hus'. Hvad angår muren mod Nørregade er det indlysende, at der tales om den nordre port, da muremesteren 1697 betalte for at flytte stabler og indmure klinke i »KirchegaardsPortden Ved Sogne Prestens Residentz«; derimod er det mindre sikkert, hvad der menes med 'den midterste søndre port' og 'den søndre port'.⁹⁸

1746 blev 'den store kirkeport' istandsat af muremester Gotfried Encke, der bl.a. reparerede taget over porten. En halv snes år senere reparerede man den atter tillige med 'den lille port'.¹¹⁰ Endnu 1776 stod den store kirkeport mod Nørregade med sin portbue, der dette år 'forkilede' af kleinsmed Andreas Bræmer;⁹⁸

men den forsvandt 1794, da man sløjfede Nørregade-murens søndre del.

I klokker Rosengaards nye mur (1821) mod Nørregade, syd for kirken, indgik også en port til det brolagte areal her. Porten lukkedes af jerngitterfløje, ophængt i piller, som kronedes af to svære stenkaptæler samt et kors og en stjerne.¹¹⁵ Muligvis er der for kaptælernes vedkommende tale om de to granitsten, der nu er opstillet som markeringer ud for løngangens nordportal (jfr. fig. 94).

De sidste levn af kirkegårdens murede portaler forsvandt, da man 1856 opstillede støbejernsgitteret mod Nørregade. Det åbnede sig syd og nord for kirken i tofløjede kørelåger (jfr. fig. 1, 17 og 26).

Foruden de omtalte porte (med tilhørende lå-

Fig. 27. Den tidligere kirkegård nord for kirken med tligkapellet i forgrunden. †Kapellet opførtes 1906 og sløjfedes 1946 (s. 1253). Det kgl. Bibliotek. - The former cemetery north of the church with the †mortuary in the foreground. The †mortuary built in 1906 and demolished in 1946.

ger) fandtes der i de skiftende indhegninger på nord- og vestsiden af kirkegårdens nordre del forskellige mindre låger. En *vestre låge* til klosteret og senere slotshaven er måske den 'kirkens låge ved klosteret', som 1694 forsynedes med en lænke.⁹⁸

Efter indretningen af slotshaven i 1720'erne var der forbindelse mellem kirkegård og have gennem en låge i et plankeværk ved slottets nordøstre hjørne (jfr. fig. 15, 22). Forbindelsen mellem slotshaven og Nørregade flyttedes i 1800'erne længere nordpå, og hermed ændredes også indgangslågen i havens østre hegn. Men så sent som 1903 bekræftede kirkeværgen, at han besad en nøgle til hængelåsen i jernstakitlågen nærmest slottet, der gav adgang til vejen hen over S. Hans Kirkeplads (jfr. fig. 13, 30).²⁸

I det stakit, som dannede kirkegårdens *nordre* grænse efter udskillelsen af S. Hans Kirkeplads (se ovf.), var indsat en trætremmelåge, som gav præsten bekvem adgang fra bolig til kirke (jfr. fig. 17). Den opretholdtes efter opsætningen af jertrådgitteret og suppleredes af en tilsvarende låge i hegnets vestende ud for ligkapellet (jfr. fig. 27).

†KIRKERISTE

Kirkeristene, der skulle hindre løsgående kreaturer i at trænge ind på kirkegården og rode op i gravene, har været fast tilbehør til kirkegårdens indgange i ældre tid. De arbejder, som smeden Hans Nielsen 1617 leverede til den nye kirkegårdsmur, kan vel have omfattet en rist til den nye port; i hvert fald gjorde Niels Dyerbar en ny ramme til risten i 1633.⁹⁴

Fra hovedreparationen 1695 og indtil 1784, da en kirkerist senest er omtalt, måtte disse indretninger regelmæssigt istandsættes. Det gjaldt såvel jernristen som den træramme, hvori den var fastgjort, og endelig den murede, stensatte grube under risten. Sidstnævnte var jævnlgt fyldt, og 1743 måtte graveren derfor 'rense under risten ud til gaden, som var ganske tilstoppet', ligesom man måtte betale for bortkørsel af den opryddede jord.⁹⁸

Genbrug spillede også her en vigtig rolle. Så-

Fig. 28. Kirketårnet, set fra slotshaven i nord. I forgrunden muren til en have langs slottets østfløj (s. 1243 og 1251). Fot. 1917. Det kgl. Bibliotek. - *The church tower seen from the castle gardens in the north. In the foreground, the wall of a garden along the castle's east wing.*

ledes registreredes 1694 'bag i kirken' en stor gammel kirkerist, som 'tilforn havde ligget udi en af kirkelågerne', muligvis den samme, som 1698 blev solgt til klejnsmed Peder Olsen. 16. juni 1749 betalte klejnsmed Stephen Madsen 'efter kirkens høje personers resolution af dato 30. april for 12 tommer gl. forrustet jern fra den gamle kirkerist, som blev vejjet udi sognepræstens nærværelse'.

KIRKEGÅRDENS †BEPLANTNING OG †BROLÆGNING

Kirkegårdens haver. Dele af kirkegården har tidligt været udlagt som nyttehaver for de omkringboende embedsmænd, der herved supplerede deres beskedne indtægter. I forslaget til ordning af kirkens indtægter 1669 indgik også en bestemmelse om, at kirken skulle have en

afgift heraf.²⁵ 1718 omtaltes haver, tilhørende præst, kapellan og organist; førstnævnte havde endda to, af hvilke den ene lå uden for Nørreport.⁹⁸ Både præst og kapellan havde urtehaver foran deres residenser, af hvilke sognepræstens 'lille have på kirkegården' 1699 var blevet indhegnet af et plankeværk.¹¹⁶ 1709 eller -10 blev indhegningen af såvel præstens som kapellanens urtehaver nedbrudt på befaling af stiftamtmanden, muligvis fordi man mente, at de hindrede passagen mellem Nørregade og klosterets ladegård. Naboskabet til klosteret, og senere slottet, var overhovedet problematisk og gav anledning til en retssag.¹¹⁷

Også syd og øst for kirken fandtes embedshaver, dels for organisten, dels for klokkeren. Sidstnævntes have var ikke nævnt 1718, men embedet omfattede dog allerede 1679 en have ifølge kaldsbrev, udstedt og underskrevet af stiftlensmand, Helmuth Otto von Winterfeldt,¹¹⁸ og 1698 blev klokkerens have 'op til kirken' indhegnet med nogle gamle brædder, som lå i kirken.⁹⁸ Nedlæggelsen af disse haver skete 1794, og omstændighederne giver et godt indtryk af deres omfang og betydning. Klokkerens have lå på arealet mellem sydkapellet og tårnet, mens den betydeligt større organisthave fandtes øst og syd for koret; de var begge heget af de tilgrænsende kirkegårdsmure. Allerede 1778 og atter 1782 ønskede præsten og kirkeværgen at inddrage den lille klokkerhave, hvorved man ville slippe for udgifterne til vedligeholdelse af hegnsmuren.²⁸ Åbenbart forsøgte man i første omgang at påligne brugeren disse udgifter, for 1787 protesterede den tidligere klokke, Rasmus Faaborg, herover.¹⁰⁵ Hans efterfølger, J. J. Rosengaard, frasagde sig imidlertid ved brev af 20. jan. 1792 retten til haven med den begrundelse, at den var så lille og ubetydelig, at den årlige afgift på 2 rdl. slet ikke stod mål hermed. Værdien ville yderligere blive mindsket, når man til foråret etablerede et brolagt fortov på 2-3 alens bredde ud fra kirkens mure, og i øvrigt ønskede han sine 2 rdl. refunderet, idet haven som følge af reparationer 1791 på tårnets mure 'fra forsommeren af indtil langt ud på efteråret har været udsat for murarbejdernes ødelæggelser og været

nedtrådt og opfyldt med murbrokker af den udhuggede brøstfældige mur'.

I modsætning til klokkeren ønskede organist Schiødtz derimod ikke at give afkald på sin have, der ikke blot repræsenterede et tilskud til den daglige husholdning, men ydermere muliggjorde salg og hermed en ekstra indtægt. Hans skrivelse af 18. nov. til stiftsbefalingsmanden, Friedrich Buchwald, giver et fascinerende billede af havens rigdom, idet den foruden diverse rodfrugter (kål, rødder og grønt) rummede 35(!) frugttræer, nemlig ud over kirsebær-, æble- og pæretræer, ribs- og stikkelsbærbuske, også træer, som bar abrikoser, sveske- og andre blomster. Hvis haven skulle inddrages, ønskede han derfor en godtgørelse samt tilladelse til at udflytte de hertil tjenlige træer samt et i haven opstillet lysthus. Én ting ville imidlertid aldrig kunne godtgøres, nemlig 'den fornøjelse og sindsro, som denne have så ofte har forskaffet mig efter et nøjsomt og trællende dagligt arbejde'. Ikke desto mindre blev haven inddraget mod en årlig godtgørelse, så længe organisten blev i tjenesten.

Efter kirkegårdens nedlæggelse som begravesplads og dens omdannelse 1818 til haveanlæg plantedes fra tid til anden forskellige træer på kirkegården, bl.a. som indramning af alleen mellem slotshaven og Nørregade foruden de forskellige gangarealer - en situation, som har mindet om forholdene ved domkirken (jfr. s. 108, fig. 26, s. 117, s. 125, fig. 45). Således afregnedes 1826 for plantning af fire lindetræer, mens de øvrige blev klippet. 1830 plantedes syv nye kastanier, men 1854 ryddede man ni linde og beskar de øvrige træer.¹¹⁰ Endelig fældede man 1879 træerne langs alleen.

På kirkegårdens sydøstre del, hvor organisten tidligere havde sin have, lod kirkens værge, købmand H. Teisen, i 1820'erne anlægge en have, som kirkens organist 1842 anmodede om tilladelse til at benytte.²⁸ Det er formentlig det anlæg, som ses på en skitsetegning fra o. 1840 (fig. 29).

Da kirkegården omlagdes 1879, fik slotsforvaltningen tilladelse til at indhegne de smalle jordstykker, der grænsede op til slottets østfløj,

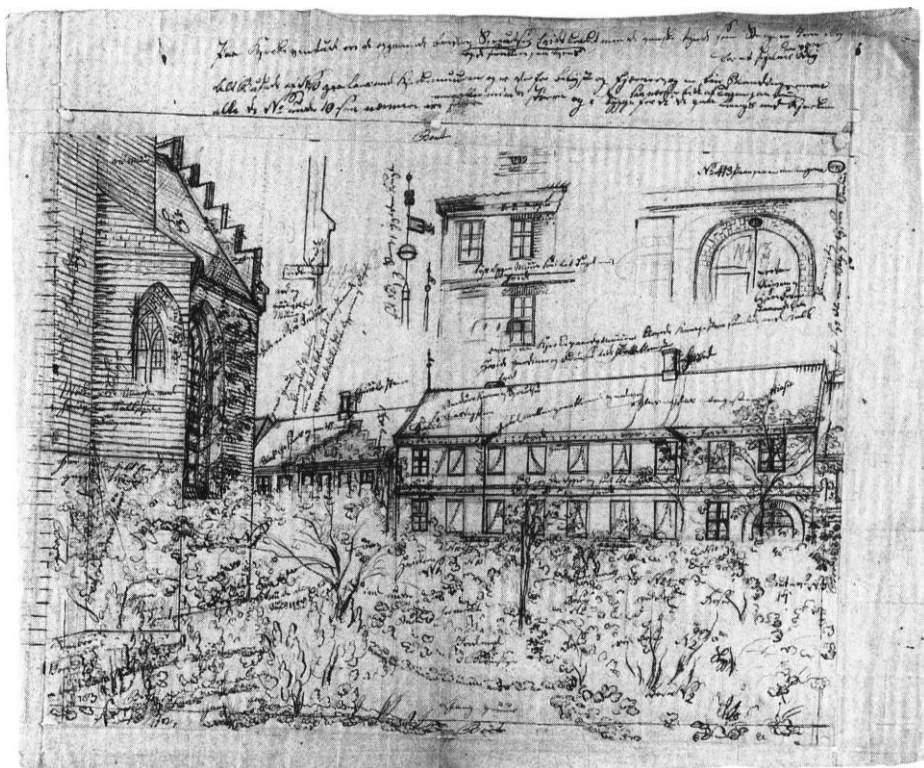

Fig. 29. Haveanlæg på den tidligere kirkegård syd for kirken, set mod husrækken langs Nørregades østside (s. 1250). Skitse ved Niels Ringe, formentlig o. 1840. - *Gardens on the site of the former cemetery south of the church, looking towards the row of houses on the east side of Nørregade.*

både syd og nord for løngangen, men de måtte dog ikke benyttes til køkkenhaver.²⁸ Haven nord for løngangen var lukket mod slotshaven af en mur, som endnu ses på fotografier fra 1900'ernes første årtier (jfr. fig. 28).

Brolagte veje. Vejen syd for kirken, fra Nørregade til klosteret, har muligvis været brolagt allerede fra tiden omkring bygningskompleksets omdannelse til kongebolig. Den kan være gået i forfald efter slottets ombygning fra 1720 og adgangsens omlægning (jfr. fig. 88). I hvert fald hedder det 1773, at vejen på kirkens søndre side, som benyttedes ved 'indgangen med lig til kirkegården' og til det øverste våbenhus ved slottet (d.e. vestportalen under løngangen), var ganske forfalden og vanskelig at passere. Den gamle ujævne brolægning blev derfor optaget, hvorefter brolæggerne nylagde 66 kvadrattavne brolægning og 11 favne rendesten.⁹⁸ Vejen omtales

atter 1792 i forbindelse med planen om at sløjfe muren om klokkehaven, da det om denne 'stenbrolagte plads eller kirkevej' udtrykkeligt siges, at kirken har bekostet vedligeholdelsen heraf lige fra 'Nørregades vestre rendesten til slotsgraven', hvorfor man også besidder ejendomsretten.¹⁰⁵ Efter sydmurens nedbrydning og arealets anvendelse til forskellige verdslige formål (jfr. ovf.) har kirken næppe ofret meget på denne vej; men efter genetableringen af Nørregade-murens søndre del 1821 kom turen også til den gamle hovedindgangsvej, og 1834 noteredes, at 'entreen til kirken er forskønnet ved en smuk brolagt gade'.²⁸

Nord for kirken anlagde man 1755 en brolagt sti fra præstegården til korets norddør. Materialerne omfattede otte læs sten (hentet i bispegården) og fire læs grus. Få år senere var den sunket og blev 1761 opfyldt med grus. Det er uvist, om

det er den samme vej, man 1764 omlagde med nye kampesten, eller om der var tale om en vej til nordkappellets dør.⁹⁸

Kirkegårdens nordre del var ydermere gennemskåret af en vej fra Nørregade til slotshaven, som ved vandgrøften krydsede en lille bro ud for døren i plankeværket. Det var muligvis denne vej, som nævntes 1787, da organisten ønskede at bevare familiegravstedet på kirkegården 'lige ud for organist-boligen tæt til brovejen'.²⁸ I forbindelse med kirkens restaurering og

anlæggets nyordning 1879 blev denne allé, som løb skråt hen over kirkegården, sløjfet til fordel for en fra kirkegården udskilt vej langs husrækken vest for præstegården, den senere S. Hans Plads.¹¹⁹

BYGNINGER PÅ KIRKEGÅRDEN

Som nævnt ovf. siges det middelalderlige hospital nord for kirken og de embedsboliger, som indrettedes på samme plads, at ligge 'på kirke-

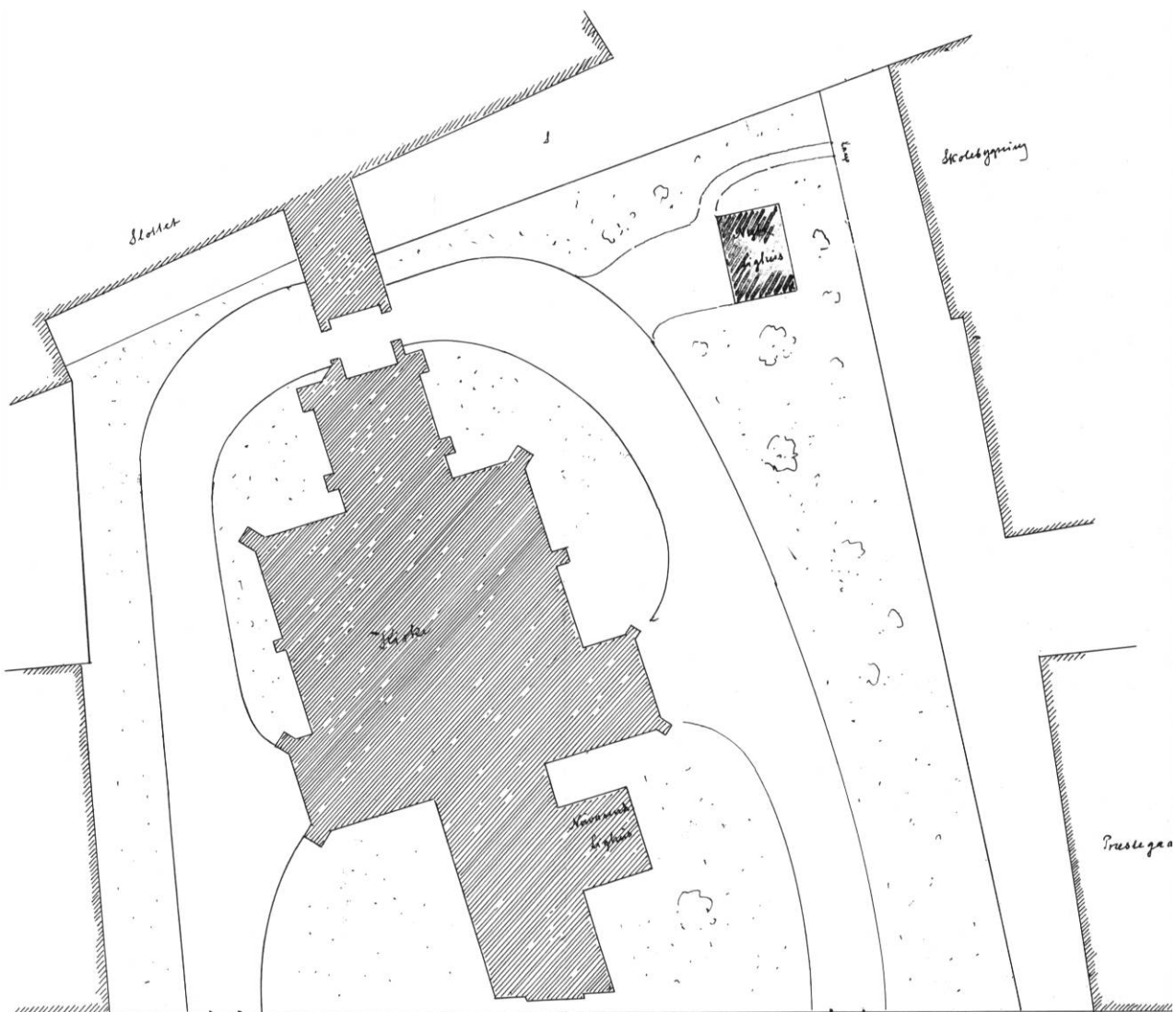

Fig. 30. Plan for regulering af kirkegården i forbindelse med fligkappellets opførelse (s. 1253). 1:600. Målt og tegnet af Vilh. Petersen o. 1906. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - Plan for regulating the churchyard in connection with the erection of the flmortuary.

LIGHUS VED ST. HANS KIRKE I ODENSE

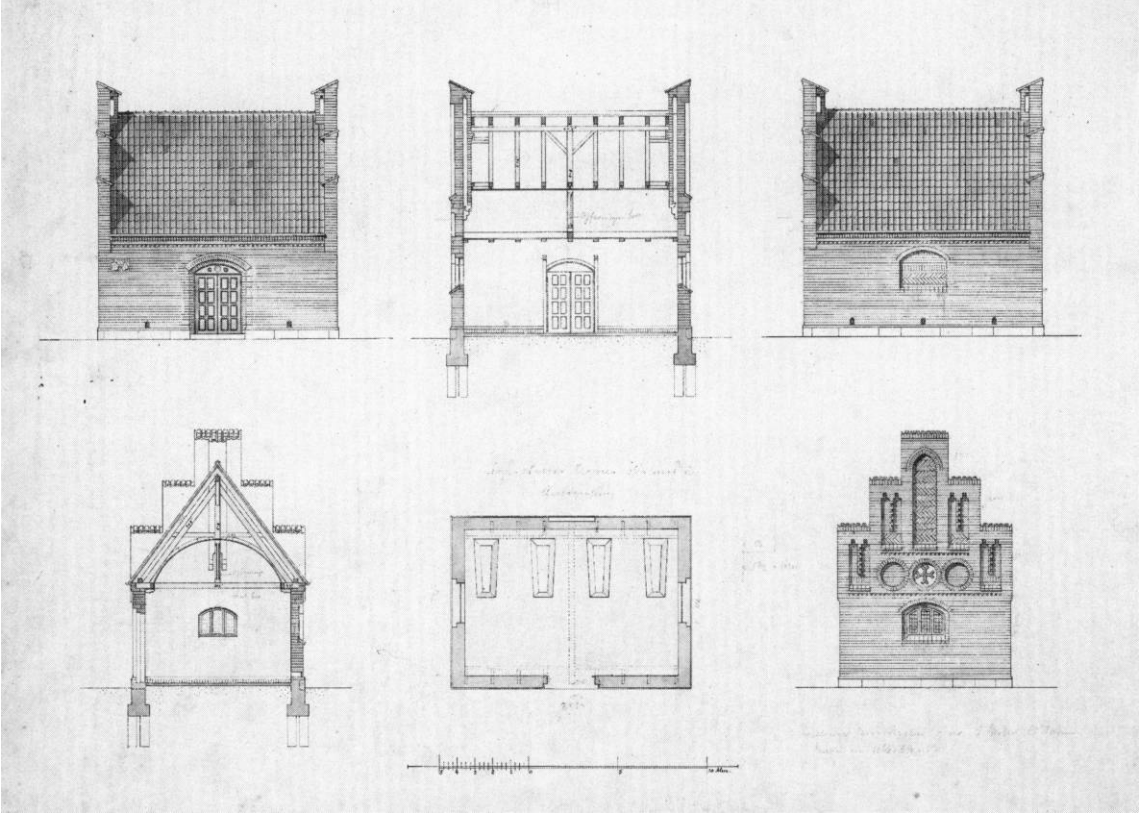

Fig. 31. †Ligekapel, opført 1906, nedrevet 1946 (s. 1253). Plan, snit og facader ved Vilh. Petersen. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - †Mortuary, built 1906 and pulled down in 1946.

gården'. Disse bygninger er her beskrevet som dele af den randbebyggelse, der omgiver kirken vest for Nørregade.

Den eneste bevarede bygning på den tidligere kirkegård er et teglhængt *redskabshus* af træ (arkitekt: Ebbe Lehn Petersen) opført 1985 i det sydvestre hjørne af pladsen syd for kirken.

†*Bygninger*. Da organisten 1842 anmodede om tilladelse til at benytte haven syd for kirken i hjørnet mellem koret og korsarmskapellet, ville kirken kun give ham midlertidig brugsret, idet man ønskede at benytte stedet til et *sprøjtehus*, såfremt der kunne skaffes midler hertil. Ønsket var indfriet 1855, da man ved synsforretningen konstaterede, at et sådant nu var opført.¹²⁰ Det ses ikke på lidt yngre planer af kirkegården, ligesom dets form og levetid ikke fremgår. Det afløste et *skur* til brandredskaberne, udført 1826 og muligvis bygget op til kirkegårdsmuren.¹¹⁰

Bedre underrettet er man om det *ligkapel*, som 1906 efter indretning af sakristi i det hidtidige ligkapel (s. 1310) opførtes på kirkegårdens nordvestre del efter tegninger af kgl. bygningsinspektør, Vilh. Petersen (fig. 31). Kapellet, hvis materialer harmonerede med kirkens (røde munketegl over bindig granitsokkel, sadeltag med vingetegl), havde øst-vestvendte taggavle med kamtakker, der indrammede en blændingsdekoration, hvis motiver var hentet fra vor hjemlige gotik og bl.a. omfattede en cirkelblænding med johanniterkors som på kirken. Den sydvendte portal var fladbuet i lighed med vinduerne, og vest for døren var indsat en stentavle med våbener - et motiv, arkitekten havde lånt fra ligkapellet ved Vor Frue kirke (s. 1035). I det indre var der et tøndehvælv af træ. Kapellet blev nedbrudt 1946, da man indrettede det nuværende ligkapel i løngangen (s. 1318).

BYGNING

NOTER s. 1512

Kirken består af et langstrakt kor samt et skib, hvis tre fag lange østre del først har faet sin nuværende karakter af et mere regelmæssigt treskibet anlæg ved hovedrestaurationen 1877-80. Vest herfor er midtskibet videreført med to fag, af hvilke det vestre bærer et lavt tårn. Tårnfaget er med en løngang sat i forbindelse med det vest for kirken liggende Odense Slot, der rummer rester af det middelalderlige johanniterkloster. Denne bygning, som siden 1946 rummer kirken ligkapel, regnes ikke for en del af kirken og beskrives her kun i hovedtræk efter den egentlige bygningsbeskrivelse.

Den umiddelbare symmetri og harmoni, som i dag præger bygningen, er i vid udstrækning resultat af den ovennævnte omdannelse, ved hvilken lejlighed den yderste halvdel af det to fag dybe nordkapel blev nedrevet, og det resterende fag sammen med den østfor liggende korsarm fik karakter af et sideskib analogt med forholdene i syd.

Bortset fra denne forringelse af det historiske monument er den middelalderlige kirke fortsat bevaret i sine hovedbestanddele, af hvilke de to vestligste fag kan stamme fra slutningen af 1300'erne, mens den øvrige bygning er skabt ved radikale ombygninger af et ældre anlæg i løbet af 1400'erne.

Af den 1295 omtalte kirke, som kan have været en granitkvaderkirke med kor og skib, er nu intet bevaret. Ved en ombygning - muligvis i slutningen af 1300'erne - forlængedes den da eksisterende kirkes skib med de to fag i vest, hvoraf store dele endnu står. I hvilket omfang andre dele af kirken allerede da var ændret, er uvist; dog har man på et tidspunkt inden op-

førelsen af det nuværende kor føjet et taksakristi til dets forgænger.

Sikkert er det imidlertid, at der i 1400'ernes første tredjedel, da klosteret oplevede en markant økonomisk vækst, blev gennemført betydelige udvidelser som følge af private, fortrinsvis adelige donatorers stiftelser af altre og kapeller (jfr. s. 1223f.). Da tilføjedes de endnu i hovedsagen bevarede korsarmskapeller (d.e. nuværende sideskibes østre fag) og lidt senere et dobbeltkapel ved skibets sydside. I 1460'erne underkastedes kirken en storstilet fornyelse, som omfattede opførelsen af et nyt kor (med taksakristi) og skib, sidstnævnte udvidet med et to fag dybt dobbeltkapel mod nord. Ombygningen berørte også vestforlængelsen, der forhøjedes og udstyredes med et tårn. Endelig blev søndre korsarm og det herved liggende dobbeltkapel forhøjet tilsvarende o. 1525. Sakristiet ved korets nordside er opført 1880 som ligkapel og omdannet til nuværende brug 1906. Orienteringen er omtrent solret.

Oversigt. Bygningsbeskrivelsen er disponeret i tre hovedafsnit (1) johanniternes ombygning af sognekirken, 2) tilbygninger samt 3) eftermiddelalderlige reparationer og restaureringer), som følger efter en indledende redegørelse for *forskningshistorien* (s. 1256) en præsentation af *planer, snit, facader og detaljer* (s. 1259) og en kort omtale af *den ældste taksakristi* (s. 1268).

1) Johanniternes ombygning af sognekirken (s. 1269-1309). *Vestforlængelsen* (s. 1269); sammenfatning (s. 1272). *Korsarmskapellerne* (s. 1272): a) nordre korsarm (s. 1274), b) søndre korsarm (s. 1275); sammenfatning (s. 1278). *Søndre dobbeltkapel* (s. 1278); sammenfatning (s. 1280). *Ombygningen o. 1460-75* (s. 1281): a) byggeriets etaper (s. 1281), b) datering og finansiering (s. 1284), c) vestforlængelsens forhøjelse og tårn (s. 1284), d) koret (s. 1289), e) midtskibet (s. 1297), f) nordkapellet (s. 1299), g) ombygningen af

Fig. 32. Indre, set mod øst under gudstjeneste og genindvielse af kirken, søndag den 1. februar 1998. Wermund Bendtsen fot. - *Interior to the east, seen during the service and reconsecration on Sunday the 1st February 1998.*

nordre korsarmskapel (s. 1303); sammenfatning (s. 1304). *Ombygningen af søndre korsarmskapel og dobbeltkapel* (s. 1305); sammenfatning (s. 1309).

2) Tilbygninger (s. 1309-1319). *Ligkapel/Sakristi* (s. 1309). *Middelalderligt taksakristi* (s. 1310). *Eftermiddelalderlige taksakristiindretninger* (s. 1313). *Løngangen* (s. 1314).

3) Eftermiddelalderlige reparationer og restaureringer (s. 1319-1330). *Christian IV's tid* (s. 1319). *Enevældens tid* (s. 1320): a) hovedreparationen 1695 (s. 1320), b) hovedreparationen 1748-50 (s. 1322) og c) hovedstandsættelsen 1823 (s. 1324). *Hovedrestaureringen 1877-80* (s. 1325). *Tiden 1877-1998* (s. 1330).

Beskrivelsen afsluttes med en række tematiske oversigter: gulve (s. 1330), vinduer (s. 1332), tagværker (s. 1333), tagbeklædning (s. 1334), farveholdning (s. 1335), varme og lys (s. 1336), vindfløje (s. 1336), glasmalerier (s. 1337) og kalkmalerier (s. 1338).

FORSKNINGSHISTORIE

I modsætning til domkirken (s. 142f.) har klosterkirkens bygningshistorie aldrig været genstand for nogen egentlig diskussion. Det kan for så vidt undre, idet både Chr. Axel Jensen og Vilh. Lorenzen, der er blandt de få, som har viet denne Nordeuropas bedst bevarede johanniterkirke en nærmere redegørelse, var enige om opgavens vanskeligheder. Således skrev Jensen 1926: »Arkitekturhistorikeren har ikke let ved at vinde Fortrolighed med St. Hans. Er der dunkle og tvivlsomme Kapitler i de to andre [domkirken og Vor Frue] Kirkers Bygningshistorie, saa er St.Hans' næsten endnu mere rebusagtig, og det er endogsaa vanskeligt at fastslaa, hvor de ældste Mure i Kirken skal søges, og hvor gamle de er«. ¹²¹ Og Lorenzen var i sin beskrivelse af kirken fra 1927 ikke uenig i denne vurdering: »Man staar tydeligt nok overfor en Kirke, hvis Bygningshistorie er overordentlig indviklet, hvor Tegn staar mod Tegn, og hvor Gangen i det anselige Byggeforetagende kan være vanskelig nok at klarlægge«. ¹²²

Det tidligste forsøg på at opstille en kronologi skyldes lokalhistorikeren J. Lauritsen, der 1878 redegjorde for kirkens historie i forbindelse med den igangværende hovedrestaurering. ¹²³ Lauritsen, hvis historiske viden hovedsagelig var hentet hos biskop Engelstoft (*Sognehistorie*) kombinerede dennes oplys-

ninger med iagttagelser fra restaureringsarbejderne (meddelt af pastor Steenbuch, arkitekt Lendorf og murpolerer Jensen) og konkluderede på dette grundlag, at den eksisterende kirke næppe var ældre end begyndelsen af 1400'erne og således samtidig med klosterets økonomiske opgangsperiode.

Den stående bygning mentes rejst i fire etaper: 1) *Vestforlængelsen med tårn*. 2) *Midtskibet og korsarmene*. 3) *Koret*. 4) *Kapellerne mod syd og nord*. Vestforlængelsen med tårnpartiet opfattedes som del af en oprindelig og lavere kirke, bygget som slotskirke for Næsbyhoved Slot(!). Spor efter lavere siddende hvælv i korsarmene var grunden til at antage eksistensen af en første lavere korskirke, på hvis rester Lauritsen ikke fandt den »johannittersymbolik«, som udmærkede de andre dele af kirken og hermed indicerede klosterets engagement. Efter at have fået medejendomsret til kirken iværksatte johannitterne en forstørrelse af langhuset og korsarmene, byggede koret 'af nyt', og endelig tilføjedes kapellerne af adelsslægter som ramme om yderligere altre og familiebegravelser.

Det er interessant at se, hvorledes Lauritsen i pagt med ældre forfattere var optaget af at indlæse en religiøs og specifik »johannittersymbolik« i bygningens udsmykning og disposition. Dette gjaldt ikke blot nordsidens blanding med malteserkorset (jfr. fig. 82), men også de ottekantede piller og det ottetakkede stjernehvælv mv. inddroges. Endelig sås den skrå korgavl som et billede på den korsfæstede Kristus med hældende hoved. ¹²⁴

Chr. Axel Jensen fra Nationalmuseet undersøgte 1921-23 kirken som led i forberedelserne til udgivelsen af en ny byhistorie (1926). ¹²⁵ Hans uafsluttede indberetning er rig på gode iagttagelser i en ny bygningsarkæologisk ånd. Eksempelvis bemærkede han resterne af den lavere korsarmsarkade (jfr. fig. 44), ligesom han erkendte, at tårnets polygonale trappehus først sekundært var ført ned til jordniveau.

I byhistoriens kortfattede tekst blev undersøgelsen komprimeret og udmøntet i følgende konklusion: 1) Den stående kirkes ældste dele ansås for at være *korsarmene*, hvad enten de var rester af en senromansk korskirke eller føjet til en granitkvaderkirke. 2) *Vestforlængelsen under tårnet og den tilhørende udløberfløj til klosteret* opførtes muligvis lidt inden 3) det nye *kor*, som Jensen tidsfæstede til dronning Margretes tid (†1412) »eller ikke meget senere«. 4) Tilføjelsen af *kapellerne og disses sammensmeltning med det ombyggede skib* ansås for at være sket sideløbende og først afsluttet i 1500'erne. Mærkværdigvis opfattede Jensen det eneste sikkert lokaliserede kapel, Gyldenstjernerne (ifølge Engelstoft fejlagtigt udstyret med alter for S. Salvator) som stiftet hen imod reformationen! 5) I *vestforlængelsen*, hvor munkskifte og polsk skifte vekslede på de underligste måder og gjorde det »vanskeligt at drage sikre Slutninger«, tolkedes brudlinjer

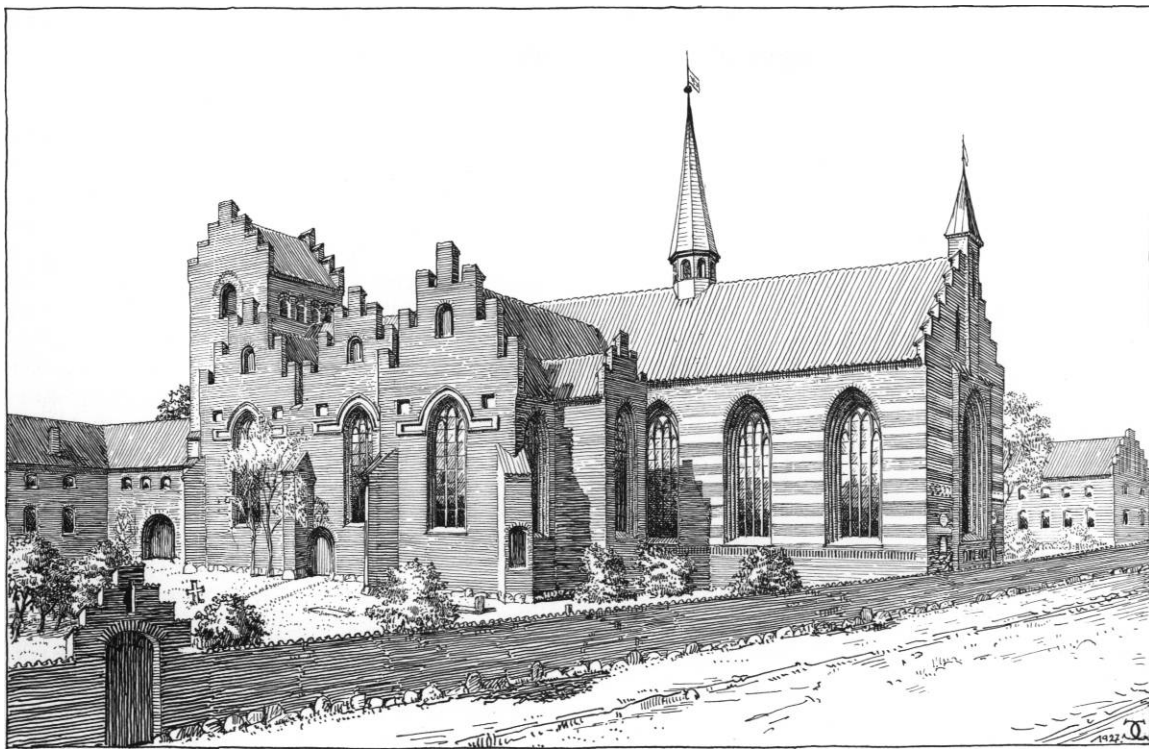

Fig. 33. Forslag til rekonstruktion af kirkens ydre ved middelalderens slutning, set fra sydøst. På en række punkter, bl.a. sydkapellernes gavle, korsarmens østudbygning og tagets spir, afviger tegningen fra nærværende tolkning af bygningshistorien. Tegnet af Charles Christensen 1927. - *Proposed reconstruction (1927) of the church exterior of the church as it was by the end of the Middle Ages. On various points, viz. the gables of the south chapels, the eastern addition of the transept and the roof turrets, the drawing differs from the present interpretation of the history of the building.*

i overmurenes østende som spor efter et skib, der var nedbrudt forud for opførelsen af det nuværende midtskib med dets kapeller, mens det lille *tårn* over vestenden ansås for at være en af kirkens seneste tilbygninger.

Vilh. Lorenzens beskrivelse 1927 af johanniterordenens bygninger (under medvirken af arkitekten Charles Christensen) er mere udførlig end Jensens redegørelse og inddrog som et særdeles vigtigt kilde-materiale de opmålinger, der udførtes forud for og under hovedrestaurationen 1877-80. Ydermere suppleredes undersøgelsen punktvis med arkæologiske udgravninger. Lorenzens hovedkonklusioner var følgende: 1) *Korsarmene* udgjorde de ældste dele af den stående bygning. Det ansås for uvist, om den hertil hørende bygning var samtidig eller ældre; i hvert fald fandt han sporene af en ældre anordning ved korets nordvestre hjørne »mere end vanskelige at tyde«. Som allerede påpeget af Jensen, var den enskibede kirke med kraftigt fremspringende korsarme som type betragtet senromansk; men Lorenzen, som supplerede billedet af korsarmene med oplysningerne

om oprindelige østkapeller og tredelt hvælvs-lagning, så dog slutningen af 1200'erne som allertidligste tidspunkt for korsarmenes tilkomst, og han anså dem snarest for at være opført i 1300'erne. 2) *Sydsidens kapeller* opførtes på én gang og i en oprindelig lavere skikkelse, der først ændredes efter og i pagt med den af det nye kor betingede forhøjelse. 3) *Vestforlængelsen* i dens oprindelige og lavere skikkelse opfattedes som en vestfra tilbygget forlængelse af det enskibede anlæg og ældre end det nye, høje kor. Det er betegnende, at Lorenzen (og Jensen) lagde så afgørende vægt på skiftegangen, at sydkapellerne, muret i munkskifte, nødvendigvis måtte være ældre end den i det yngre polske (eller vendiske) skifte opførte vestforlængelse. Troen på skiftegangen som kronologisk indikator er så stærk, at den bliver afgørende, selv hvor andre faktorer modsiger den. Det gjaldt netop dette spørgsmål, for både Jensen og Charles Christensen havde faktisk erkendt, at sydkapellets vestmur måtte være sekundært tilføjet vestforlængelsen.¹²⁶ 4) *Koret* sås som repræsentant for »Gotikkens formfuldendte Tid« og beslægtet med klosterkirkerne i Holbæk,

Gavnø og Ystad. Bygmesterens forkærlighed for fantasifulde enkeltheder tydede på, at han var nordtysker. Tidspunktet for opførelsen sattes til senest o. 1450. 5) *Den store ombygning, omfattende nyt skib med tilhørende dobbeltkapel i nord samt forhøjelse af sydkapellet og korsarmen* sås som en følge af opførelsen af det nye, høje kor og opfattedes som en sammenhængende entrepris, der måtte været færdiggjort inden 1400'ernes sidste fjerdedel. Donationen 1472 til S. Salvators alter (s. 1226), der med Engelstoft (uden belæg) opfattedes som »de Gyldenstjerners alter«, gav dateringen, idet nordkapellets nordvestre fag med udgangspunkt i den udvendige skjoldblending kunne identificeres som tilhørende denne familie. Sydkapellets nye tpinakeltinder opfattedes som senogotiske og i slægt med nordtyske eksempler. Det er påfaldende, at det ikke nævntes, at det tilhørende murværk er i krydsskifte. 6) *Forhøjelsen af vestforlængelsen og tilføjelsen af tårnet* ansås for de yngste middelalderlige ændringer, og muligvis angav klokken fra 1496 tidspunktet for disse arbejder.

Den seneste, mere indgående undersøgelse af kirkens historie skyldes den tidligere præst, *Elith Olesen*, der 1975 udgav en artikel om kirkens kapeller og deres bygherrer (*Olesen*). Olesens opfattelse af bygningshistorien byggede naturligt nok hovedsagelig på Lorenzen, og hans afhandling er først og fremmest betydningsfuld ved dens forsøg på at kombinere denne med klosterarkivets fyldige materiale om alter- og kapelstiftelser. Desuden inddrog han Jørgen Kaas Emmikssens nyligt publicerede beskrivelse fra 1606 af vigtige 'monumenter', herunder Hilleborg Skinkels taltertavle fra 1489 i Gyldenstjerners kapel.⁵⁶ Olesen opregnede tre kapelbyggere, der med sikkerhed kan bestemmes, mens en fjerde kun er usikkert overleveret (s. 1224f.). Den første gruppe omfattede Bernike Skinkel eller hans enke (før 1427), Bjørn Olufsen Bjørn (før 1433) og Knud Henriksen Gyldenstjerne (mellem 1465 og -70). Den fjerde var rigsmarsk Claus Rønnow (o. 1464). På denne baggrund nåede Olesen frem til følgende kronologi for bygningshistorien: 1) *Korsarmskapellerne* tilføjedes i 1300'erne og regnedes ikke med til rækken af navngivne kapelstiftelser, bl.a. fordi østsiderens alterudbygninger iflg. Lorenzen ansås for nedbrudte, inden den ældre gruppe af donatorer optrådte på scenen. 2) *Sydkapellet*, hvis to fag er bygget på én gang og identificeredes som Bernike Skinkels og Bjørn Olufsens kapeller. De dateredes følgelig til o. 1425. 3) *Vestforlængelsen og løngangen til klosteret* sattes i forbindelse med, at man 1443 ønskede Bytingets bekræftelse på klosterets besiddelse af et stræde øst herfor, som løb mod nord fra kirkegården til byens voldgrav. Olesen foreslog, at man ønskede sin ejendomsret tinglyst førend byggeriet af denne 'spærremur'. 4) *Koret* dateredes til 1450'erne. 5) *Ombygningen af skibet og tilføjelsen af nordkapellet* dateredes

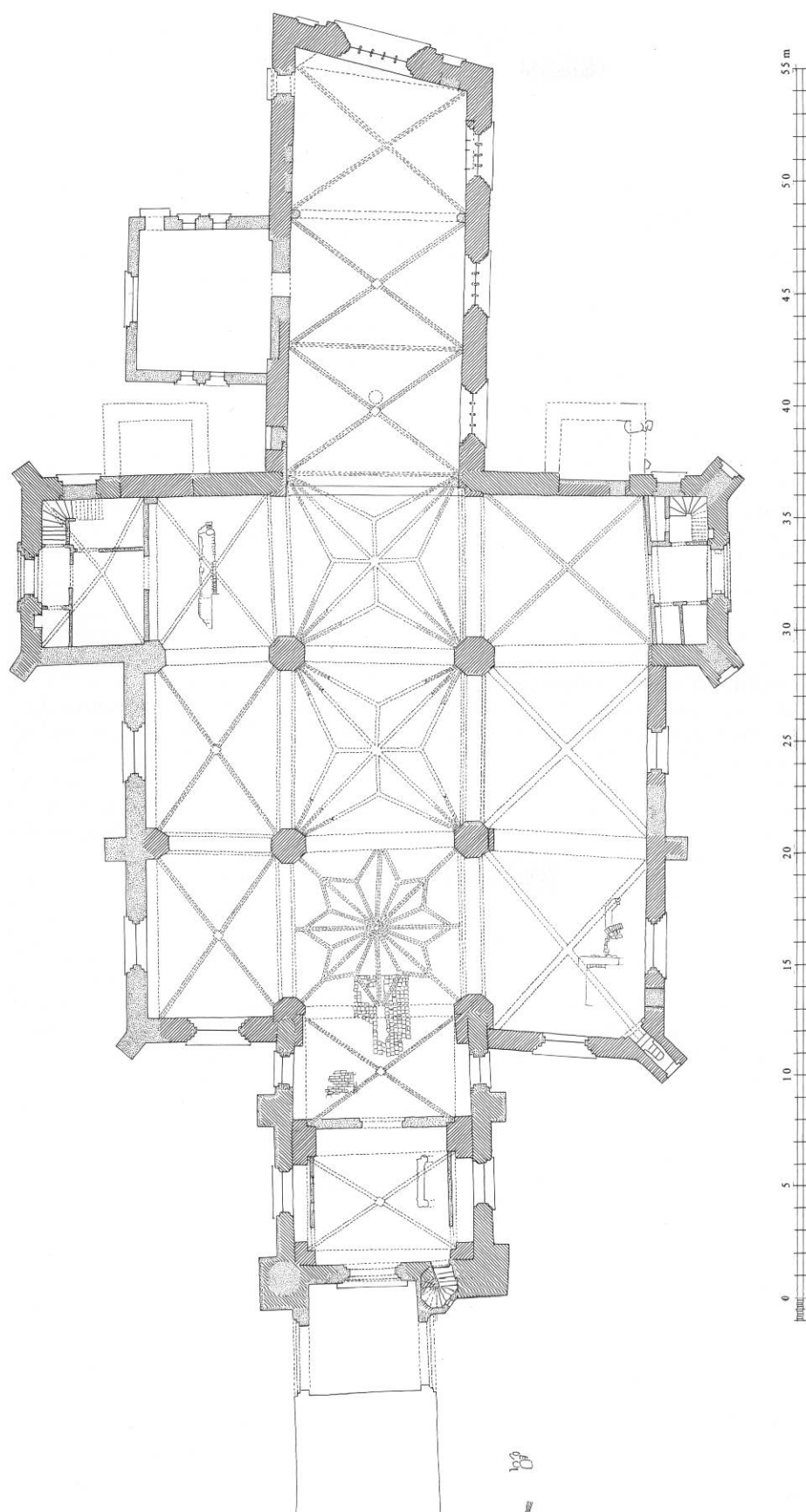
til 1460'erne med udgangspunkt i det sikkert lokaliserede Gyldenstjerners kapel, som ansås for at være fuldført inden stiftelsen til S. Salvator 1472, hvis alter også Olesen på linje med Engelstoft identificerede med »de Gyldenstjerners alter«. Claus Rønnows »dobbeltkapel« henlagdes også hertil. 5) *Forhøjelsen af vestforlængelsen og tilføjelsen af tårnet* dateredes ligeledes i pagt med Lorenzen til 1490'erne.

Det er Olesens fortjeneste, at han i langt højere grad end tidligere har søgt at forene den bygningsarkæologiske undersøgelse med de historiske kilder og herunder har vist, i hvor høj grad alter- og kapelstifterne, der tilhørte rigets fornemste adel, var indbyrdes beslægtede. Endvidere, at en række af kapelstifterne fra Bjørn Olufsen Bjørn til Knud Henriksen Gyldenstjerne i deres egenskab af lensmænd på Næsbyhoved og (ifølge udokumenteret oplysning hos Vedel Simonsen) siden 1402 skytsfogeder for klosteret (»præfectii monasterii«) havde en ganske særlig interesse i at stifte familiebegavelser i klosterkirken. Endelig henledte Olesen opmærksomheden på den omstændighed, at ikke helt få af disse donatorer byggede gårde i klosterets umiddelbare nærhed (s. 1234f.) for bl.a. herved at have bekvem adgang til johanniternes sygepleje og alderdomsforsorg.

Som det fremgår af ovenstående, hersker der til dels stærkt divergerende opfattelser af de enkelte bygningsafsnits indbyrdes rækkefølge og tidsfæsteise; dog er der siden Lorenzen enighed om, at ombygningen af midtskibet og tilføjelsen af det 1877-80 reducerede nordkapel udgjorde en helhed, og at denne helhed med udgangspunkt i det sikkert identificerede Gyldenstjernekapel kunne dateres til senest 1472, da S. Salvators alter nævnes.

For udredningen af kirkens bygningshistorie gælder i øvrigt fortsat Lorenzens ord: »Den Istandsættelse Kirken gennemgik i 1878 ... har tilmeldt i høj Grad vanskeliggjort en rationel Undersøgelse af Bygningens historiske Tilblivelsesproces« (*Lorenzen* 34). Det bør tilføjes, at ældre tiders 'restaurationer', og her navnlig det brutale indgreb o. 1750, sandelig også har ydet deres bidrag til forvanskningen og forringelsen af johanniternes klosterkirke. Endelig skal det nævnes, at der i høj grad savnes en detaljeret og moderne opmåling, som kombineret med arkæologiske udgravninger vil være et vigtigt redskab i ethvert fremtidigt forsøg på yderligere præcisering af det bygningshistoriske forløb.

Fig. 34. Plan. 1:300. Øst opad. Målt af Fritz Christoffersen før 1926, suppleret af Charles Christensen 1926, Ebbe Lehn Petersen 1971 og John Bennetzen 1997-98 (t gulve samt fundamenter af t begavelser og t skillevægge). Tegnet af HJ 1999. Signaturforklaring s. 11. - *Ground-plan. East above. Key on p. 11.*

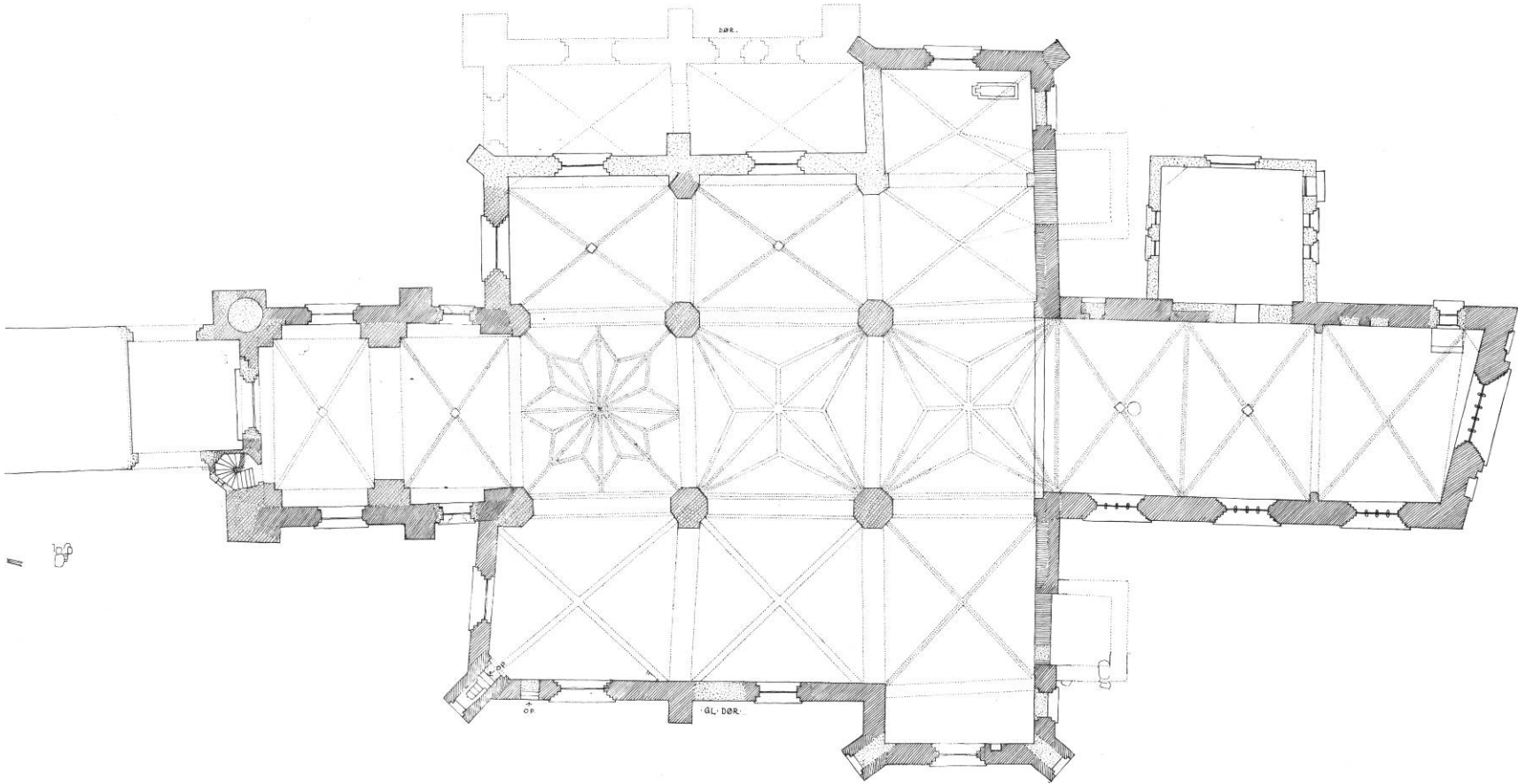

Fig. 35. Plan. 1:300. Signaturer revideret på fig. 34. Nedrevne afsnit angivet med stipling. Målt af Frits Christoffersen før 1926, tegnet og suppleret af Charles Christensen 1926. - Plan. Key revised in fig. 34.

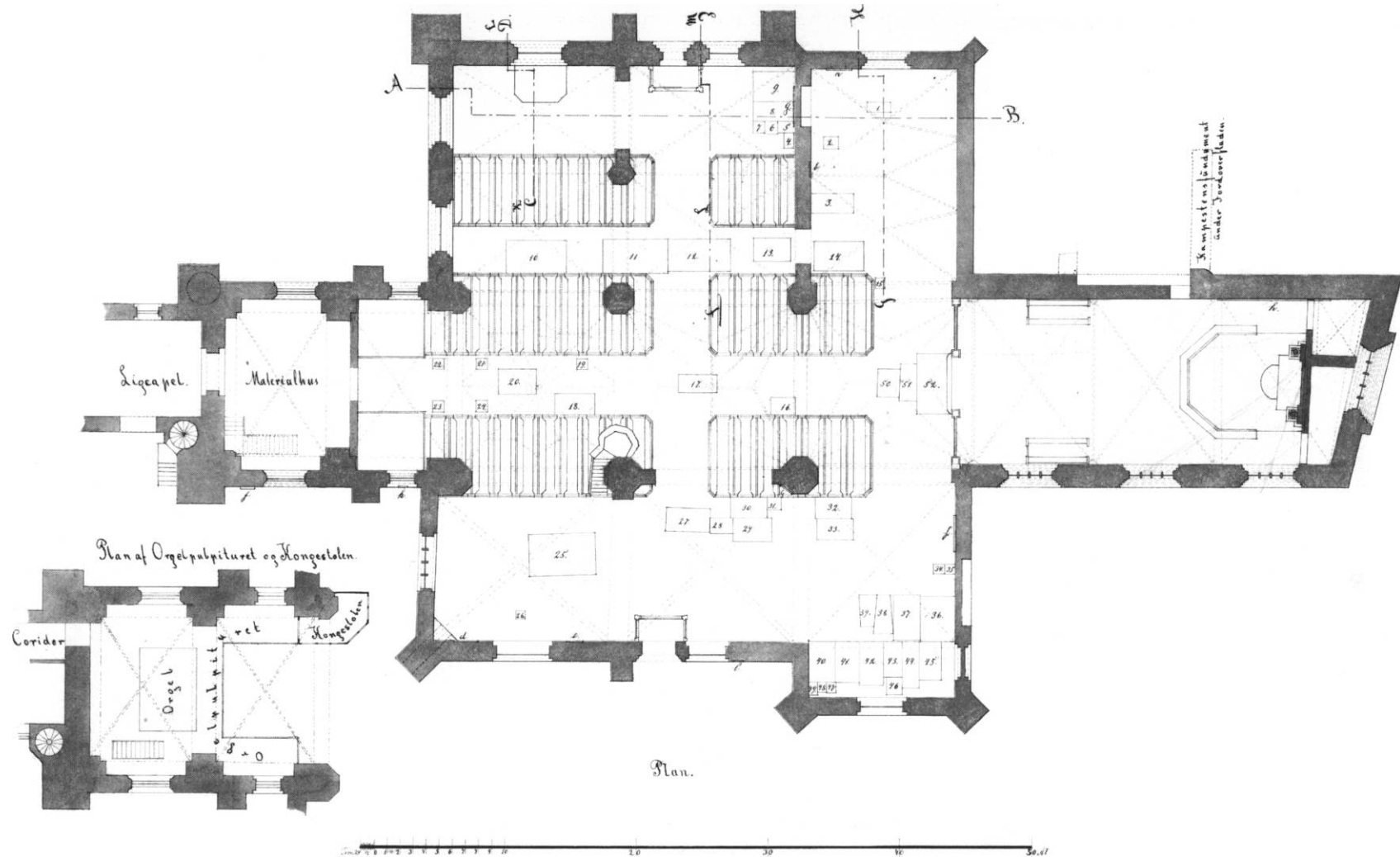

Fig. 36. Plan. 1:300. Målt og tegnet af Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet febr. 1877. - Plan.

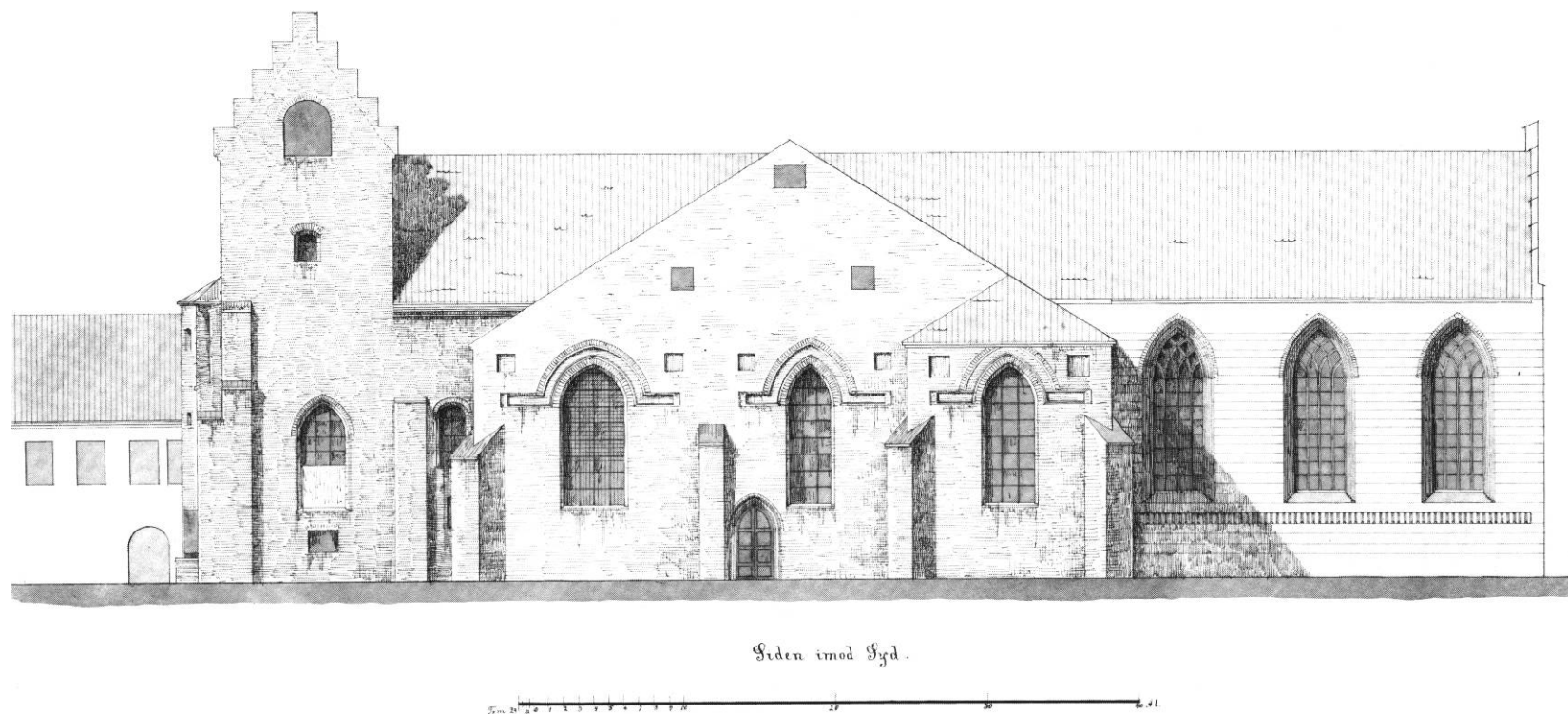

Fig. 37. Sydfacade. 1:300. Målt og tegnet af Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet febr. 1877. - *South facade.*

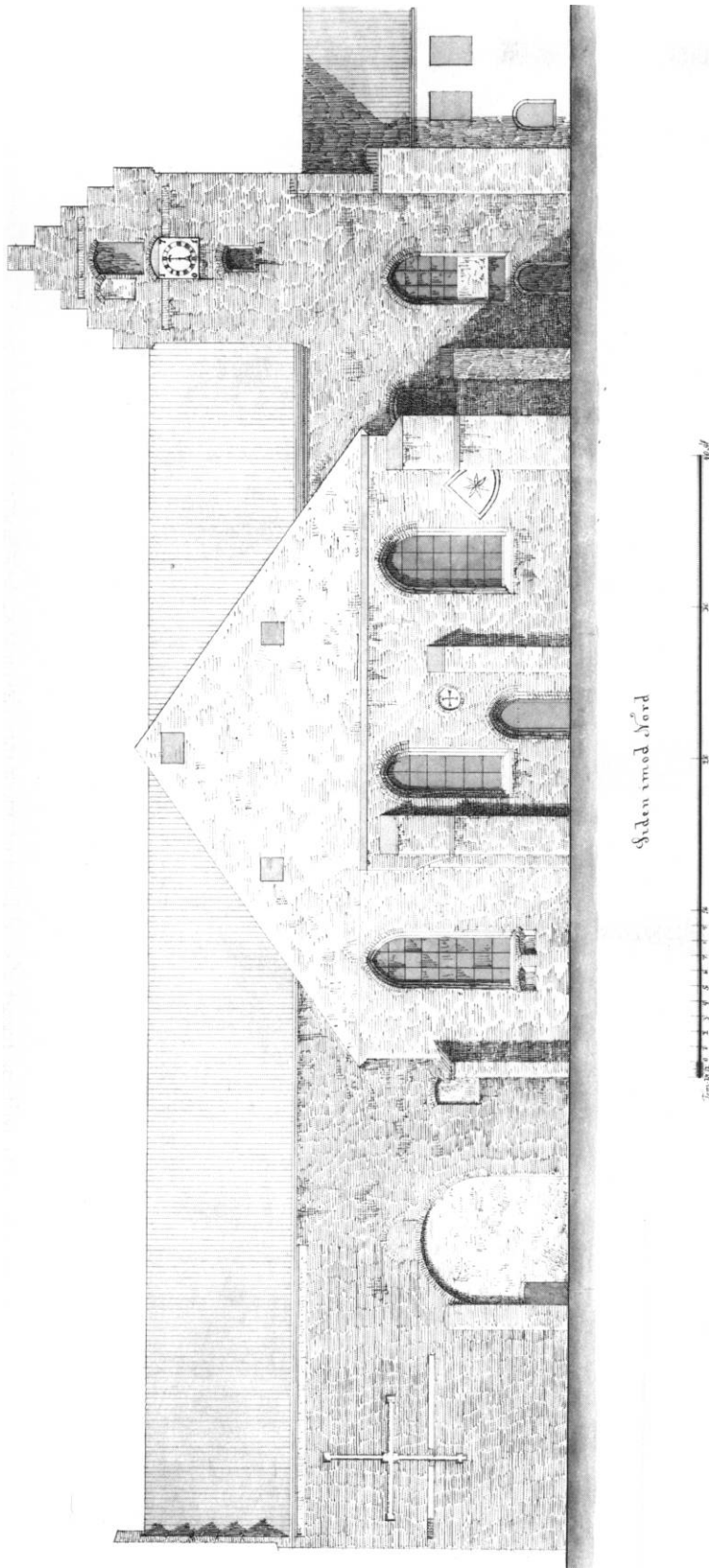
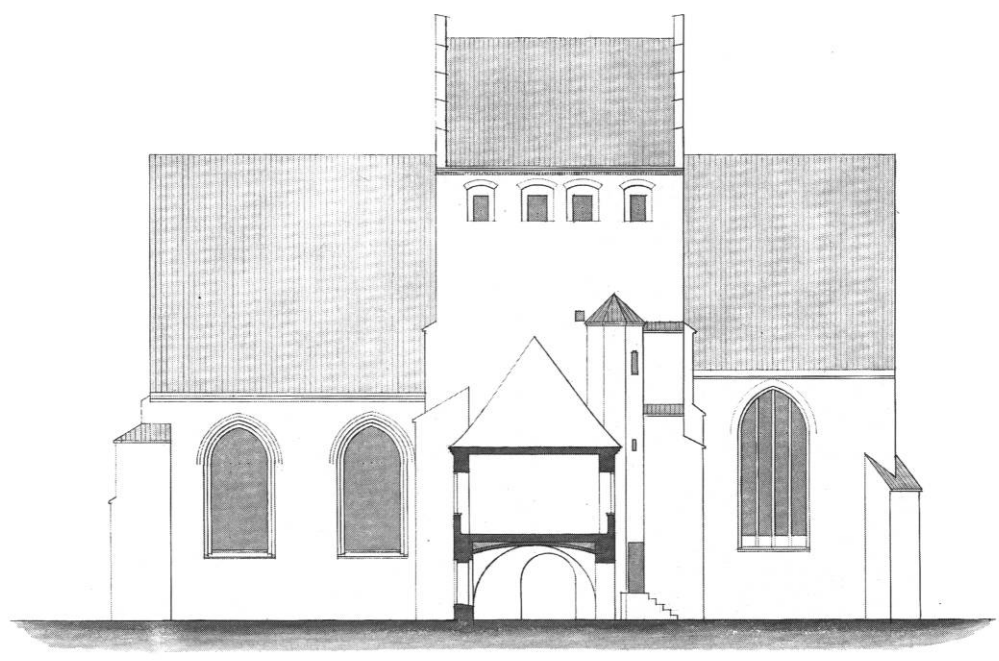
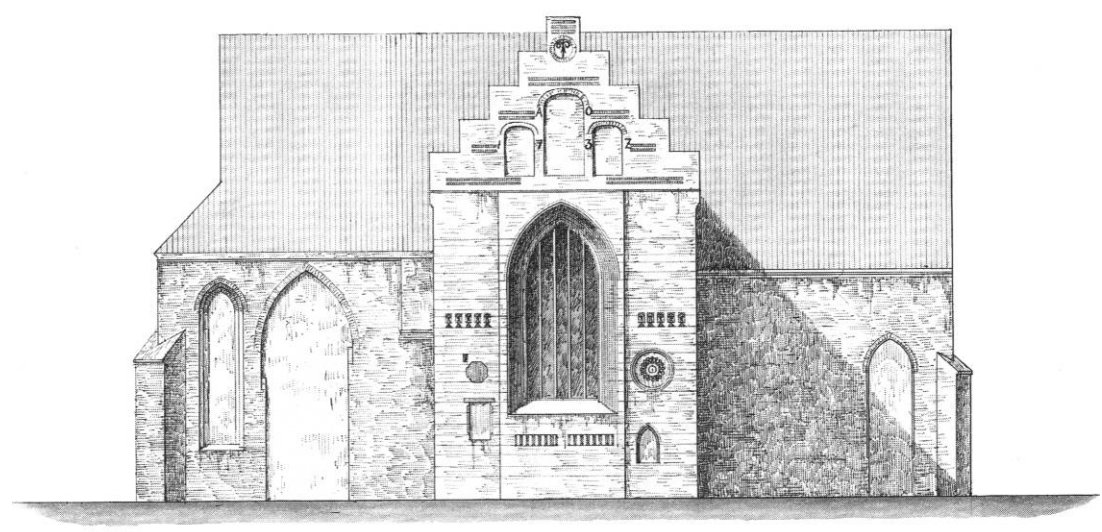

Fig. 38. Nordfacade. 1:300. Målt og tegnet af Carl Lendorff under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet febr. 1877. - *North facade.*

Siden imod Vest

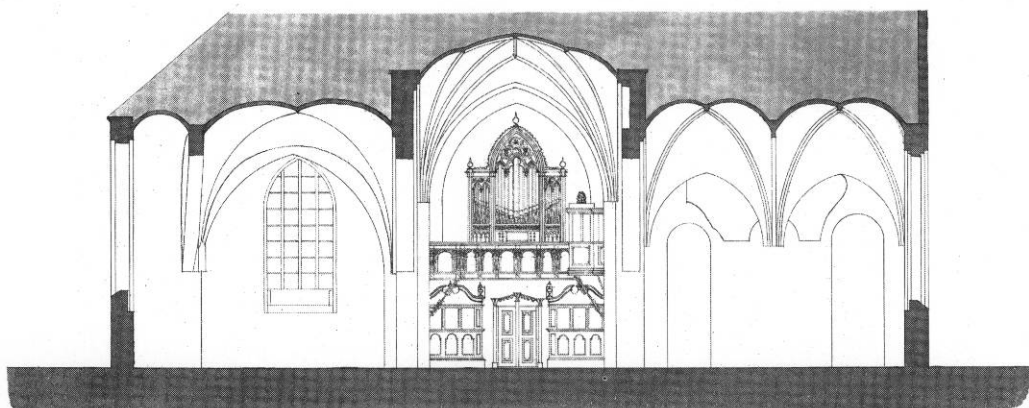

Siden imod Øst.

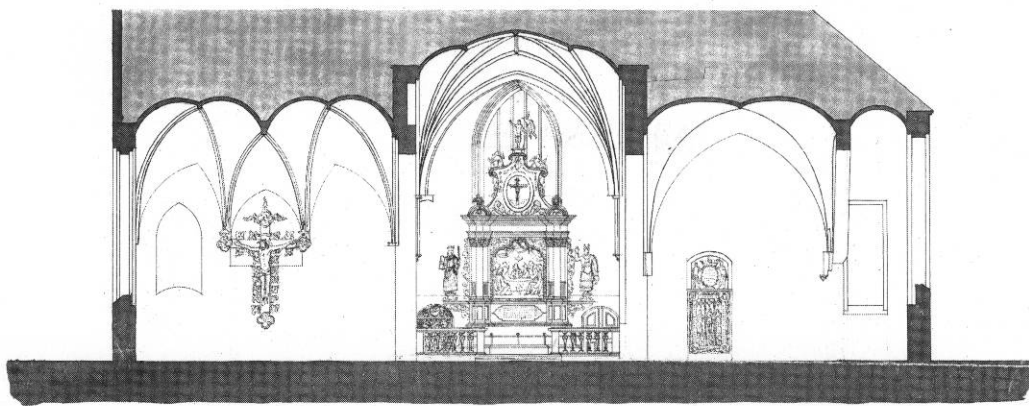

Fig. 39-40. Vest- og østfacade. 1:300. Målt og tegnet af Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet henholdsvis april og februar 1877. - West and east facades.

St. Hans Kirke i Odense i dens nævneværdige Tilstand

Gennemsnit gennem Koret set mod Vest.

Gennemsnit gennem Koret set mod Øst.

Fig. 41-42. Tværsnit. 1:300. Målt og tegnet af Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet april 1877. 41. Snit gennem tværskibet, set mod vest. 42. Snit gennem tværskibet, set mod øst. - Cross-sections. 41. Section of the transept to the west. 42. Section of the transept to the east.

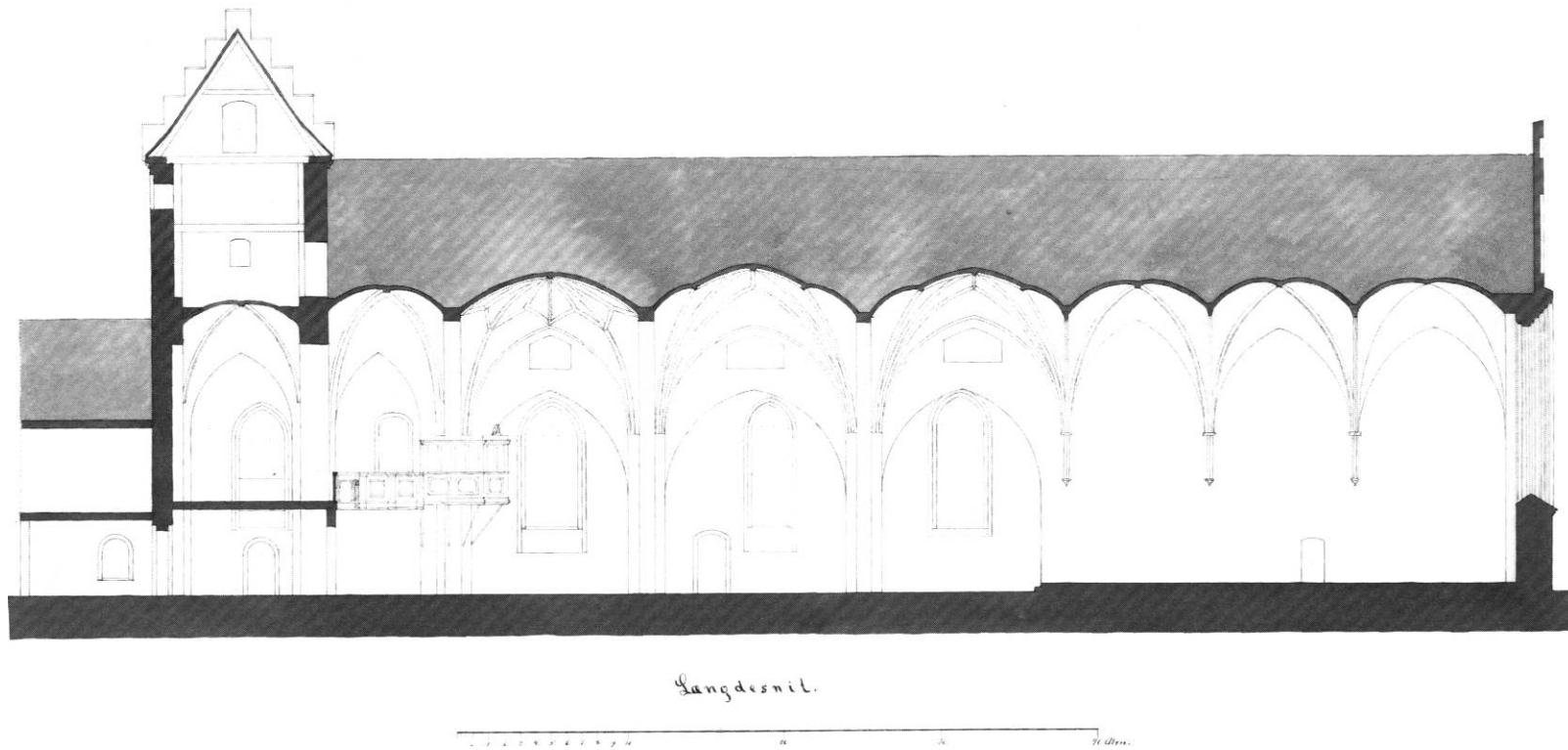

Fig. 43. Længdesnit mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet maj 1879. - Longitudinal section to the north.

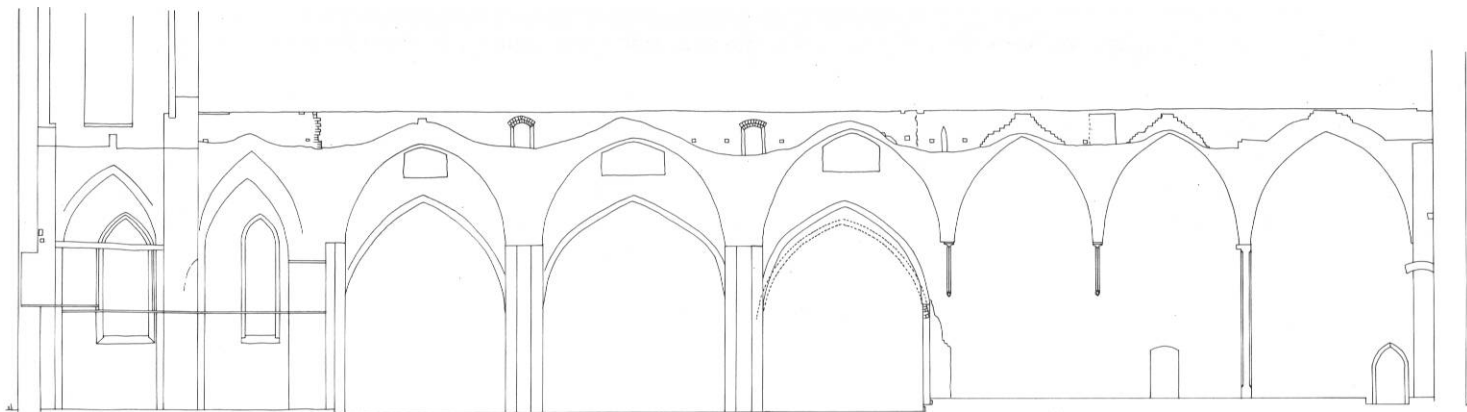

Fig. 44. Længdesnit mod nord. 1:300. Målt og tegnet af John Bennetzen 1997-98. Nordre korsarms oprindelige tårkade er angivet med stiptet linje. -
Longitudinal section to the north. Original tårkade of the north transept is indicated by a dotted line.

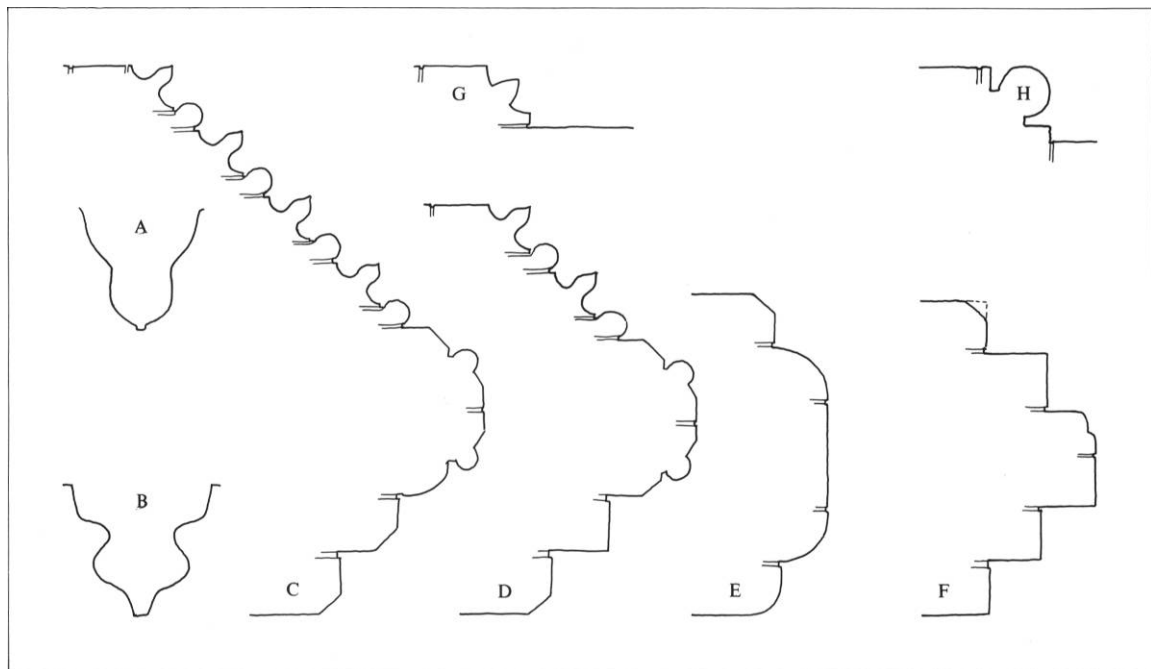

Fig. 45. Profiler. a. Ribbe i vestforlængelse, kor, skib og nordre sideskib (s. 1286, 1295, 1298 og 1303). b. Hængestav i kor (s. 1295). 1:10. c. Vindue i korets østgavl (s. 1289). d. Vindue i korets sydside (s. 1291). e. Vindue i gavlen af nordre korsarm (s. 1274). f. Nordvindue i vestforlængelsens vestre fag (s. 1270). g. Spidsbuet blænding i korets gavl (s. 1293). h. Cirkelblænding i korets gavl (s. 1293). 1:20. a-b målt af HJ 1997, c-f af Thomas Hillerup 1999 og g-h af Charles Christensen 1926. Tegnet af HJ 1999. - *Mouldings a. Rib in the chancel, nave and north side aisle. b. Shaft in the chancel. c. Window in the east gable of the chancel. d. Window in the south side of the chancel. e. Window in the gable of the north transept. f. Window to the north in the west bay of the west extension. g. Pointed recess in the gable of the chancel. h. Circular recess in the gable of the chancel.*

DEN ÆLDSTE †KIRKE

Den kirke, viet til S. Mikael, som nævnes 1295, er ikke bevaret, og dens udformning kendes ikke. Det antages imidlertid som oftest, at der har været tale om en gængs *romansk granitkvaderkirke*(?), bestående af kor og skib. Som indicium for eksistensen af en sådan kirke anføres dels den romanske granitfont (s. 1366), dels de granitkvadre, som indtil hovedrestaureringen 1877-80 i begrænset omfang var benyttet over korsarmenes og korets sokkel (jfr. fig. 47, 100-101) og i øvrigt også er påvist senere (s. 1272f.); ydermere

ses i præstegårdens gavl mod Nørregade et antal genanvendte granitkvadre (jfr. fig. 10). Endelig skal nævnes, at en muret grav, muligvis fra 1200'erne (s. 1418), er påvist i nordre korsarmskapel, ligesom en romansk(?) barnegravsten er indmuret i korets gavl (fig. 64).

Det siger sig selv, at en nærmere datering af den ældste kirke ikke er mulig på dette grundlag, ud over at en eventuel granitkvaderkirke formentlig er rejst engang i 1100'erne eller første halvdel af det følgende århundrede. Forsøg på at bestemme kirkens alder med udgangspunkt i dedikationen må betragtes som meget usikker.⁵

JOHANNITERNES OMBYGNING AF SOGNEKIRKEN

I løbet af 1400'erne gennemgik kirken en serie ombygninger og udvidelser, der var så radikale og omfattende, at man ikke blot slettede sporene efter den ældste stenkirke, men tillige hovedparten af de ændringer, som antagelig gennemførtes i en første fase efter ordenens overtagelse af sognekirken, formentlig i 1300'erne. Den eneste undtagelse herfra synes at have været et $\uparrow$ sakristi på korets nordside (s. 1310). Hvorvidt dette sluttede sig til det oprindelige eller et senere ombygget kor, lader sig ikke umiddelbart afgøre.

Hvorvidt korsarmskapellerne eller midtskibets to fremspringende vestre fag repræsenterer den ældste bevarede ændring kan diskuteres; men i betragtning af, at førstnævnte med stor sandsynlighed kan identificeres som kapeller stiftet o. 1425 (se ndf.), forekommer det ikke unaturligt, hvis de bevarede partier af vestforlængelsen er rejst allerede inden tilføjelsen af korsarmene.

VESTFORLÆNGELSEN

Kirkens to vestligste fag fremtræder nu som en forlængelse af midtskibet hinsides det treskibede anlæg. Fagene, der er ulige store, præges i lighed med den øvrige kirke, koret undtaget, af omfattende ændringer, som gør det vanskeligt at give en entydig tolkning af afsnittets oprindelige skikkelse. Det er dog umiddelbart tydeligt, at begge fag er forhøjede og det vestre forsynet med tårn i forbindelse med kirkens store ombygning i 1460'erne (s. 1284f.).

Forlængelsen er sandsynligvis føjet til den oprindelige, enskibede kirke, enten som en isoleret udvidelse eller som led i en mere omfattende fornyelse af det gamle anlæg, eventuelt med nyt kor, hvortil føjedes et sakristi, samt hvælvslagning her og i skibet. Den omstændighed, at flankemurene i det smalle fag (det andet fra vest)

konvergerer mod øst, tyder dog snarest på, at der er tale om en tilføjelse: Et sådant 'knæk' i flankemurene kunne være opstået ved, at den nye vestgavl er påbegyndt før udstikningen af flankemurene, som afslørede diskrepansen mellem den gamle og den nye vestgavl; afsætningsfejlen er herefter søgt rettet ved at tilpasse flankemurene.

Forlængelsen har oprindeligt strakt sig længere mod øst, men er beskåret, først ved tilføjelsen af sydsidens dobbeltkapel, senere ved ombygningen af skibet efter midten af 1400'erne. Dette fremgår tydeligt af det smalle fag, som ellers er uforståeligt. Fagets oprindelige udstrækning mod øst angives muligvis af en (†)flisebelægning (jfr. fig. 34, s. 1331), som påvist 1997, og hvis østre grænse gik ca. 1 m øst for skibets kantede piller. En sådan udstrækning ville også give en mere regelmæssig fagdeling med udgangspunkt i bredden af det vestre fag.

Materiale og teknik. Murene er af mørkerøde, flintholdige munkesten, 27x13x9 cm, lagt i polsk skifte udvendig, men indvendig snarest i munkeskifte. Ved en sondering 1926 konstateredes, at murene hvilede på markstenssyld.¹²⁷

Den oprindelige murhøjde kan ikke bestemmes med sikkerhed, idet murkronens gesims er borttaget ved den omtalte forhøjelse, som er muret i munkeskifte. Gesimsen har dog antagelig siddet tæt ved toppen af vinduerne og støttepillerne, som i øvrigt er ommuret i forbindelse med forhøjelsen (s. 1286).

De to støttepiller, der udvendig markerer grænsen mellem fagene, fremtræder skalmuret og uden forbandt med flankemurene, men skal ifølge ovennævnte undersøgelse være samtidige med disse. Den nordre, som er lavere end den søndre, repræsenterer muligvis pillernes oprindelige højde. De to meget svære, i flere afsnit opbyggede hjørnepiller præges af senere ombygninger og er muligvis for den nordres ved-

kommende helt fornyet under hovedrestaurationen 1877-80. Ved denne lejlighed stødte man i nordpillen på rester af en *†spindeltrappe*, der ifølge opmålingens påskrift var »udfyldt med Murstensbrokker og Kalk« (jfr. fig. 46). Det er svært at vide, hvor meget af denne trappe man egentlig har iagttaget. Den er ikke nærmere beskrevet ud over de oplysninger, som fremgår af tegningen: Den cylindriske trappeskakt, hvis placering op til hjørnet ved flankemuren i øvrigt må vække undren, kunne ifølge det stiplede omrids på facadetegningen følges til et niveau ca. 5,3 m over jordsmon; endvidere angives på tegningen et »Kampesteenstrin«, vestligt i pillens nordfacade. Det er nærliggende at forestille sig sidstnævnte i forbindelse med en underdør på dette sted (jfr. i øvrigt fig. 35, 46); men i så fald er det formentlig en sekundær indretning. Hvor den oprindelige under- og overdør har siddet, kan man kun gisne om. Blot fortæller såvel pillerne som trappen, at vestforlængelsen har været bygget med henblik på hvælvs-lagning (se ndf.). Hvad angår den sydvestre hjørnepille, kan den være skalmuret i det ydre, muligvis i forbindelse med den senere forhøjelse, men dens oprindelige nordside står endnu bevaret og synlig fra tårntrappen lige inden for den nuværende underdør (jfr. s. 1288).

Også tolkningen af *vinduerne* er problematisk. Kun i det vestre fag er tilsyneladende bevaret oprindelige vinduer i skikkelse af brede, spidsbuede lysåbninger, hvis falsede vanger har rundede hjørner på nær det yderste, som er affaset (fig. 45). Som ovenfor antydtes, er den øverste del af stikket øjensynlig ommuret i forbindelse med forhøjelsen. I hvert fald er det omgivende murværk her lagt i munkeskifte, og de rundede vanger afløses i stikkets øverste del af affasede sten.

Betydeligt sværere er det at forklare vinduerne i det smalle østfag. De nuværende spidsbuede og falsede åbninger er indsat 1877-80, men med udgangspunkt i fundet af den nedre del af et tilsvarende slankt vindue på nordsiden - et vindue, hvis udvendige profil svarede til det bevarede i vestfaget. Vanskeligheden består derfor i selve placeringen, som respekterer et fag, hvis

ringe udstrækning efter alt at dømme bestemmes af de senere tilføjede kapeller syd og nord for skibet. Såfremt vinduerne ikke ligefrem er sekundært indsatte efter fagets beskæring ved opførelsen af kapellerne (dette modsiges af profileringen og ville i øvrigt ikke længere kunne konstateres), må man forstille sig, at de sidder forskudt mod vest, enten af hensyn til en dør i fagets østre del, eller fordi de dannede par med et tilsvarende vindue her.

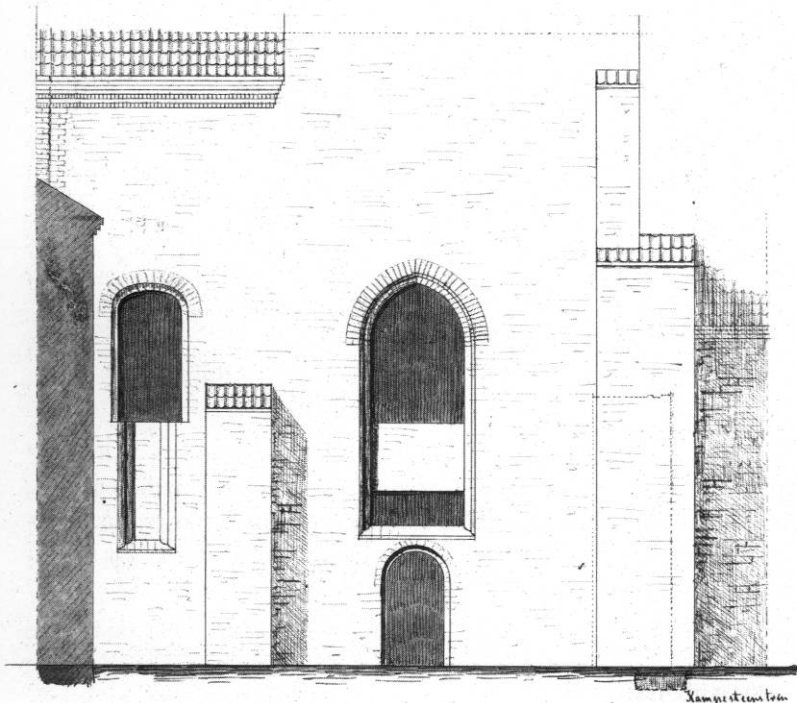
Ved hovedrestaurationen 1877-80 påvistes endelig på vestfacadens nordre halvdel en lavtsiddende fladbuet *†blænding* eller et *†vindue* under spidsbuet spejl (jfr. fig. 46). Ifølge opmålingen var spejlets hjørner sat af affasede sten, mens vangerne i den fladbuede del var afrundede, d.e. med et profil svarende til flankemurenes vinduer. Som blænding betragtet kan den opfattes som en parallel til korgavlens blænding ved nordøsthjørnet (jfr. fig. 63). Såfremt der har været tale om et vindue, kan den lave placering enten forklares ved hensynet til et vestpulpitur (se ndf.), eller der har været tale om et fænomen svarende til åbningerne i søndre korsarms støttepiller (s. 1276). Det kan vel ikke ganske udelukkes, at der har været et samspil med en *†vestdør*(?); i så fald har den indgået i en asymmetrisk facadekomposition, som den kendes fra kirkens sideskibsdøre (s. 1280, 1301) og andre eksempler i middelalderens byggeri.¹²⁸

Den oprindelige udformning af vestforlængelsens *indre* har kun efterladt sig yderst få spor. Der kan ikke herske tvivl om, at den har været udstyret med *†hvælv*. Det fremgår alene af de svære støttepiller og af vindeltrappen. Endelig antyder lodrette baner af repareret murværk umiddelbart øst for tårnarkaden placeringen af det oprindelige hvælvs gjordbue og vederlag.

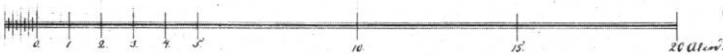
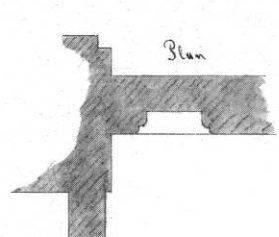
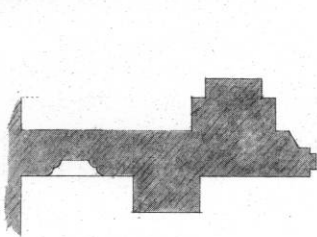
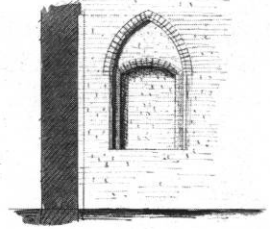
To fladbuede rulskeftestik indicerer eksistensen af et lavere siddende *†vestpulpitur*. Det ene stik, hvis tilhørende karmsider er borttaget, ses i søndre flankemur tæt ved hjørnet og er delvis skjult af de senere opførte hvælvpiller. I betragtning af stikkets plads og lave højde over nuværende pulpiturs gulv må det antages at være levn af en *†gemmeniche* til et lavere siddende pulpitur. I selve vestgavlen suppleres dette af en

St. Hans Kirke i Odense

Spør af en Vindeltrappe i Tårnets nordvestlige Strøbejle
som er kommet tilbage ved Restaurationen

En Blending i Tårnets vestre Side
ind imod det tidligere dig caput, som er
kommen tilbage ved Restaurationen

L. A. Winstrup, Carl Lendorf
Maj 1879.

Fig. 46. Diverse spor i vestforlængelsens nordfacade samt på vestfronten, fremkommet under hovedrestaureringen 1877-80. 1:150. Planer og facader ved Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet maj 1879. - Diverse traces on the north facade of the west extension and west front exposed during the restoration 1877-80.

centralt siddende, ligeledes fladbuet, men nu blændet åbning. Den er 63 cm bred og rulskiftestikkets top sidder 90 cm over pulpiturgulvet; muligvis har dette også været en gemmeniche, men der kan også være tale om en første *†dør(?)* til løngangen (s. 1315).

Pulpituret har antagelig til dels tjent som her-skabssæde (se *†*vestpulpiturer s. 1393). Efter reformationen fik således kongen og lensmanden deres pladser her, foruden at det benyttedes til opstilling af kirkens orgel. Det er sandsynligt, at også det middelalderlige vestpulpitur har tjent som et hævet sæde for såvel klosterets kommen-dator som for lensmanden, der fra 1402 skal have beklædt posten som klosterets skytsfoged (*»præfectus monasterii«*).

Sammenfatning. Som nævnt ved man hverken hvor-nårjohanniterne kom i besiddelse af S. Mikael's kirke, eller hvornår de indledte en ombygning og udvidelse heraf. Der kan næppe herske tvivl om, at vestfor-længelsen er bygget for at imødekomme brødrenes øgede pladsbehov. Med denne udvidelse af kirken fik skibet en udvendig længde på hen ved 40 m, hvortil kom koret, hvis gavl vel har stået omtrent på linje med det ældste sakristis østside (jfr. s. 1310) og givet kirken en samlet længde på hen ved et halvt hundrede meter.

Sådanne dimensioner overgår de fleste enskibede sognekirker. Til sammenligning kan nævnes, at det forlængede skib i Odense Vor Frue var o. 27 m langt og selv efter tilføjelsen af tårnet ikke helt så langt som S. Hans' (jfr. s. 1041, fig. 28).

Det er svært at tro, at den hvelvede vestforlængelse skulle udgøre den ældste tilføjelse til et i øvrigt kun lidet ændret romansk anlæg. Ser man bort fra den mulighed, at johanniterne har ladet opføre en helt ny kirke, af hvilken vestforlængelsen i så fald er ene-ste bevarede levn, forekommer det rimeligt, at der samtidig med forlængelsen eller måske allerede tid-ligere var sket ændringer i udformningen af såvel ko-ret som skibet. I hvert fald var koret - hvad enten det stod i sin romanske skikkelse eller var ombygget - på et tidpunkt inden opførelsen af det nuværende alter-hus blevet forsynet med et *†*sakristi på nordsiden.

Vor Frue kirkes bygningshistorie kan i så hense-ende have udgjort et sidestykke (s. 1040f.). Dette kunne også forklare, at der var så forholdsvis få gen-anvendte kvadre i korsarmskapellerne og koret. De var således allerede i betydeligt omgang forsvundet ved den ældste ombygning.

Efter de første ombygninger, af hvilke alene vest-forlængelsen er kendt, har kirken stået som et lang-

strakt enskibet anlæg og således i sin hoveddisposi-tion mindet om mange af vore købstæders ældste sæt af klosterkirker. Det skal også nævnes, at moderklo-steret i Antvorskov inden udbygningen med kapeller i 1400'erne bestod af et o. 62 m langt enskibet anlæg, som formentlig er etableret ved udvidelser såvel i øst som i vest.¹²⁹ Et tilsvarende udviklingsforløb gælder de øvrige johanniterkirker.¹³⁰

Det er ikke let at datere vestforlængelsen, hvis de-taljer kun i begrænset omgang er bevaret. De slanke vinduer i det andet fag fra vest kunne lede tanken mod overgangstidens byggeri i 1200'ernes anden del, men må være yngre. De historiske omstændigheder gør det næppe sandsynligt, at klosterets økonomi til-lod større byggearbejder førend hen imod slutningen af 1300'erne. En datering af vestforlængelsen til o. 1400 strider heller ikke imod murteknikken (polsk skifte), og det ovennævnte vestpulpitur gør det friste-nde at tænke sig forlængelsen opført bl.a. ud fra ønsket om at bringe kirke og kloster i nærmere kon-takt.

KORSARMSKAPELLERNE

De østligste fag af de nuværende sideskibe springer ca. 3 m (i syd) og 4,5 m (i nord) frem for de to øvrige fag. Disse afsnit repræsenterer i deres stærkt ombyggede og forvanskede kerne to korsarmskapeller, der i det ydre oprindelig sprang ca. 11 m frem i forhold til den enskibede kirke, hvortil de føjedes som et korsarmslig-nende anlæg. Den udvendige bredde andrager ca. 8,4 m.

Materialer og teknik. De oprindelige dele af de stærkt flikkede og senere forhøjede mure er op-ført af mørkerøde munkesten, ca. 27-28x13-14x8-9 cm, og lagt i uregelmæssigt munkeskifte med overtallige løbere. Den bindige kvader-stenssokkel ved jordsmonnet er nyere, fra ho-vedrestaurationen 1877-80, men murene har også oprindelig hvilet på en kvadersat sokkel. Dette fremgår bl.a. af et fotografi fra før hoved-restaurationen (fig. 47), som viser en række kvadre ved foden af søndre korsarms østside samt på den tilstødende hjørnepille. Ved den omtalte hovedrestauration påvistes endvidere tilsvarende kampestenssokkel på den da endnu bevarede vestside af nordre korsarmskapel (jfr. fig. 83),¹³¹ og ved udgravning til varmekælder 1922 konstateredes tilsvarende forhold på østsi-

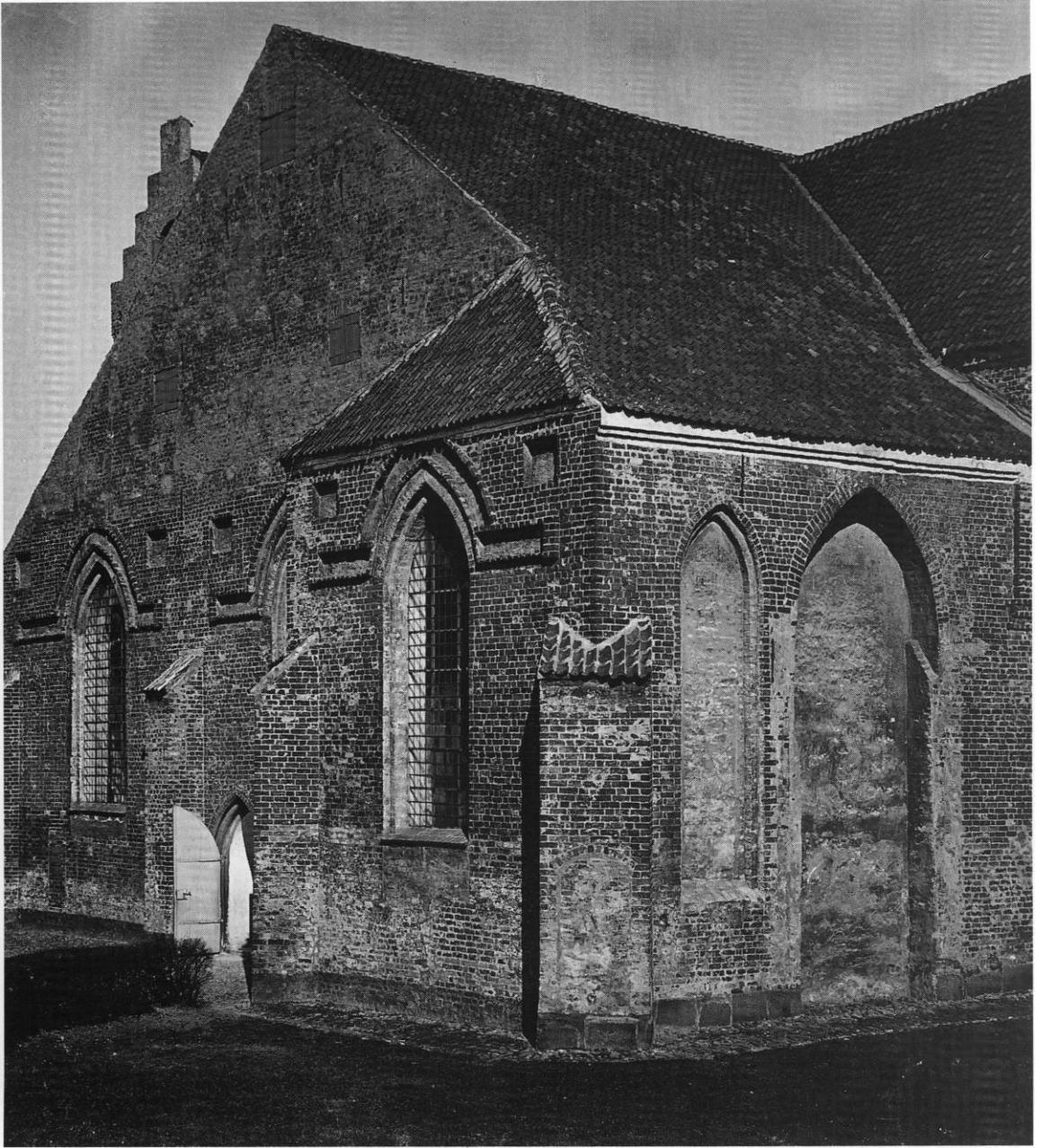

Fig. 47. Sydkapellerne, set fra sydøst. Ældre fot. før hovedrestaureringen 1877-80. - Southern chapels seen from the south-east prior to the major restoration of 1877-80.

den af samme korsarm; en af de her sete sokkelkvadre var tilmed profileret og således utvivlsomt genanvendt.¹³² Det fremgik endvidere såvel 1877-80 som 1922, at murene hvilede på en syld af kampesten i op til to lag, lagt direkte på lergrunden.¹³³

For en umiddelbar betragtning synes korsarmene at have været del af et samlet initiativ. Dimensionerne og den omstændighed, at de begge tidligere har været forsynet med en kapeludbygning på østsiden, peger i samme retning. Da der ikke desto mindre ses væsentlige afvigelser i de

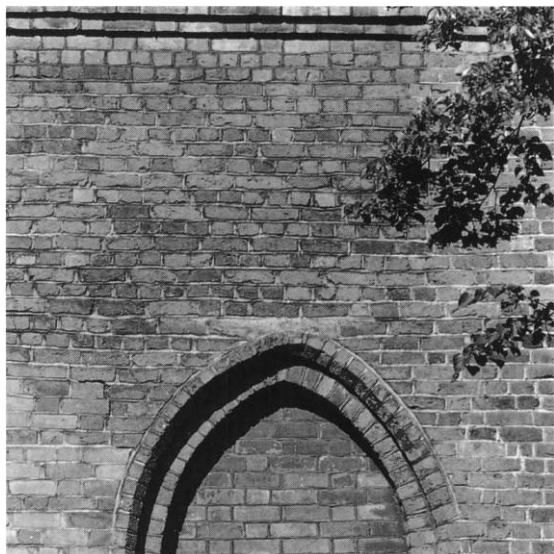

Fig. 48. Detalje af oprindeligt vindue i østsiden af nordre korsarm (s. 1274). HJ fot. 1997. - *Detail of the original window in the east wall of the north transept.*

få bevarede detaljer, beskrives korsarmene hver for sig og vurderes herefter samlet.

Nordre korsarms gavlvindue støttes på hjørnerne af skråtstillede piller, der formentlig er oprindelige, omend for den vestres vedkommende skalmuret 1877-80. I forbindelse med denne hovedrestaurering påvistes under gulvet levn af en *†støttepille*, som delte vestsiden i to ulige store dele (jfr. fig. 83). Pillestumpen, der hvilede på en kampestenssyld, betegnedes som samtidig med muren,¹³⁴ hvilket bestyrkes af den omstændighed, at den i lighed med de tilgrænsende mure havde en bindig kvaderstenssokkel.

Ved samme lejlighed konstateredes imidlertid, at vestmuren højere oppe rummede et blændet, spidsbuget (*†*)vindue (jfr. fig. 83), hvis placering ikke lod sig forene med støttepillen. Toppen af dette vindue er endnu synligt fra loftsrummet i nordre sideskibs 2. fag (jfr. fig. 49) og viser, at ydersiden har haft dobbelt fals mellem rulskiftetillede stik, af hvilke det yderstes hjørne er affaset. Umiddelbart over vinduets top er bevaret rester af vestsidens (*†*)*faisgesims*, som er sammensat af to trinvis udkragede skifter: det nederste af løbere, det næste af kopper, mens et tredje afsluttende løberskifte er borttaget.

Nordligst på korsarmens østside er et tilsvarende vindue bevaret i blændet tilstand (jfr. fig. 40, 48), synligt både ud- og indvendig (jfr. fig. 26, 42), hvor åbningens hjørner i øvrigt er ufalsede. I ydre murflugt måler det 475x188 cm; ganske vist er sålbænken nyere (1877-80), men ifølge tilstanden før hovedrestaureringen (jfr. fig. 40) indsat, hvor den ydre affasning ophørte og afløstes af en sekundær forlængelse til jordsmon.

Det brede gavlvindue er for den nedre dels vedkommende slugt af dørfremspringet fra 1877-80, mens den øvre del repræsenterer en forhøjelse fra kirkens senmiddelalderlige ombygning, der tillige omfattede nedtagelse af den oprindelige taggavl (s. 1303). Af de oprindelige karme er ni skifter over dørfremspringet bevaret. Her svarer profileringen (fig. 45) til flankemurenes vinduer, hvor den profilerede lysningssten dog ikke er synlig.

Det ovennævnte *†stokapel* er i dag helt forsvundet og giver sig udvendig kun til kende ved en skalmuring i krydsskifte. Indvendig dækkes murværket til dels af den moderne hvælpille og det nyetablerede rum. De senmiddelalderlige hvælv, der gik forud for de nuværende (1877-

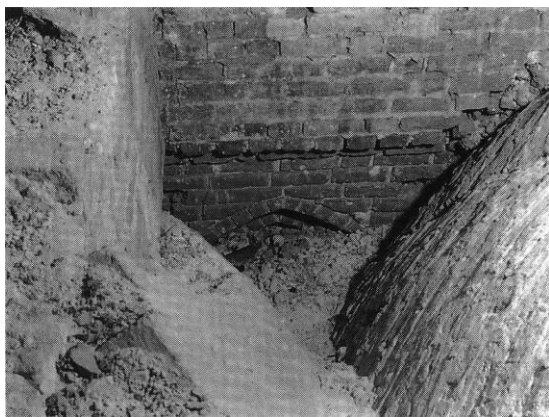

Fig. 49. Detalje af nordre korsarms vestmur med vindue og gesims, set fra loftet over nordre sideskibs 2. fag (s. 1274). I forgrunden afbrudt kappe af hvælv over dobbeltkappellets ydre *†*fag, sløjet 1877-80 (s. 1328). HJ fot. 1997. - *Detail of the west wall of the north transept with cornice and window, seen from the loft above the second bay of the north side aisle. In the foreground the amputated vault cell above the outer *†*bay (demolished in 1877-80) of the double chapel.*

80), og som kendes fra ældre tegninger (jfr. fig. 36, 83), viser en noget aparte form. Hvælvets vestre halvdel udgjordes så at sige af to almindelige fag krydshvælv, der øst for tværskibets midterakse flettedes ud i en 3-delning. Denne disposition må forklares ved, at der på hvælvslagningens tid midt på østvæggen fandtes en arkadeåbning, som umuliggjorde anbringelse af en gjordbue på dette sted.

Ansatsen til et lavtsiddende helstensstik i sydsiden af østvangen til den nuværende arkade mellem korsskæring og nordre korsarmskapel (jfr. fig. 44) repræsenterer utvivlsomt den oprindelige *†korsarmsarkade*.

Søndre korsarm er ligeledes stærkt omdannet, bl.a. er størstedelen af vestmuren nedbrudt allerede i middelalderen. Som den fremtræder i dag rummer murene detaljer, der både korresponderer med og adskiller sig fra forholdene i nord.

Murene er øjensynlig bevaret i fuld højde på nær den oprindelige gesims, der forsvandt ved forhøjelsen o. 1525. Det nedrevne *†østkapel* har her efterladt sig tydeligere spor end i nord og erkendes umiddelbart ved en ca. 3,2 m bred åbning, blændet med murværk i krydsskifte. Åbningen afdækkes med et spidsbuet helstensstik, der er samtidigt med den ovennævnte forhøjelse. Spor efter selve kapellet; eftersøgt ved en mindre udgravning 1926, som dog øjensynligt ikke er dokumenteret ud over dem, som man kan se på den af udgraveren, Charles Christensen, tegnede plan (fig. 35). Det fremgår heraf, at fundet begrænsede sig til nogle syldsten, på baggrund af hvilke udgraveren rekonstruerede kapellet som en rektangulær udbygning. Formen forekommer usædvanlig – en polygonal udbygning ville have været mere i pagt med det formodede opførelsestidspunkt (se ndf.) – men på det foreliggende grundlag kan spørgsmålet næppe afgøres. Det skal dog nævnes, at der ved moderklosteret i Antvorskov på østsiden af nordkapellerne fandtes en lille bygning med lige østvæg, der er tolket som levn af klosterets brevkammer.¹³⁵

Hvad angår spørgsmålet om udbygningens højde, må det antages, at murkronen har ligget

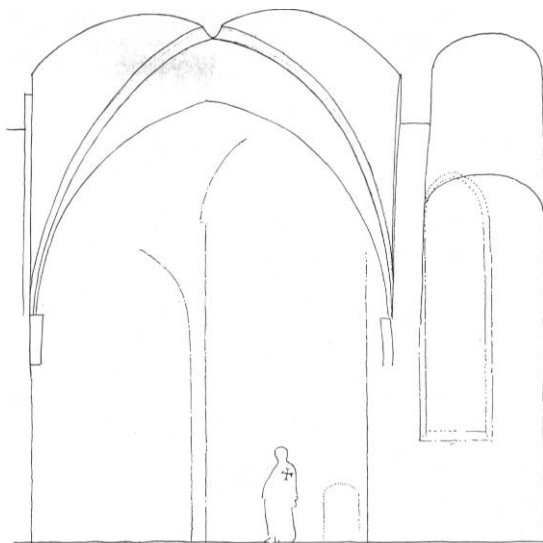

Fig. 50. Rekonstruktion af søndre korsarms østvæg med angivelse af hvælvforlæg og tilmuret, sekundært forhøjet arkadeåbning (s. 1277, 1306). 1:150. Tegnet af Charles Christensen 1926. - *Reconstruction of the south transept's east wall with indication of springing points for vault, and walled up secondary, heightened arcade opening.*

lavere end vinduernes issepunkt for at give plads til tagkonstruktionens tilslutning på korsarmens sidemur. Fotografiet af situationen før hovedistandsættelsen 1877-80 (fig. 47) synes at bekræfte dette: Murværket langs vangerne af den blændede arkade er tydeligvis flikket efter nedbrydningen af kapellets mure, der over et niveau ca. 20 skifter under kronen af bevaret murværk skæres af skifter, der løber ubrudte frem til den sekundært forhøjede arkade.

Umiddelbart syd for arkadeblændingen ses et nu blændet (*†*)vindue, der sekundært er forhøjet samtidig med arkaden. Det gamle fotografi (jfr. fig. 47) viser, at karmsiderne er sekundære fra et niveau svarende til 17 skifter under kronen af oprindeligt murværk. Sammenlignet med forholdene i nord svarer dette til buestikkets vederlag, og der kan således ikke være tvivl om, at søndre korsarms østvindue har haft samme højde som det tilsvarende i nord. Vender man sig mod gavlvinduet er det let at se, at her er sket en tilsvarende forhøjelse, og såvel det gamle fotografi (jfr. fig. 47) som opmålingerne

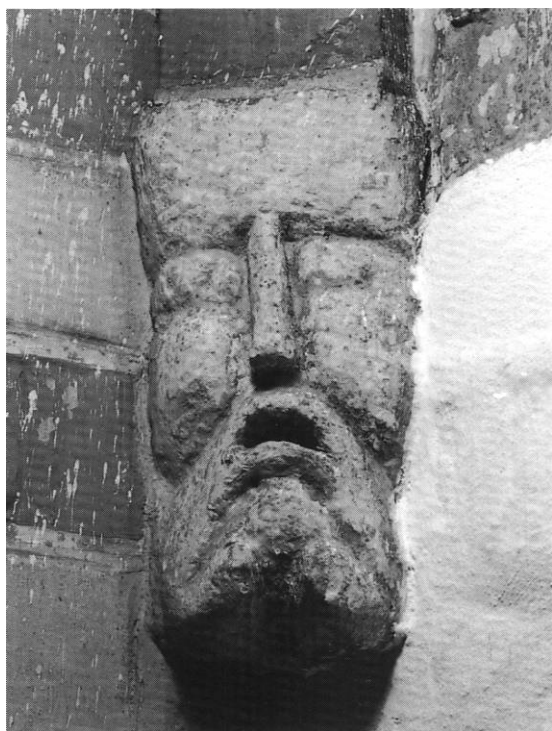

Fig. 51. Hvælvkonsol af stuk, formet som mandshoved. Oprindelig i søndre korsarm, men 1877-80 flyttet til nordre korsarm og indmuret under søndre hvælvfags, nordøstre ribbe (s. 1277). HJ fot. 1997. - *Vault impost of stucco in the form of a man's head. Originally in the south transept, but moved in 1877-80 to the north transept and bonded into the fabric below the north-east rib of the south vault bay.*

fra 1877 (jfr. fig. 41-42) viser, at sålbænken oprindelig har siddet i samme højde som de øvrige vinduer for senere ved ombygningen at blive hævet.

For begge vinduer gælder det, at profileringen afviger fra forholdene i nord. Hjørnerne i ydre murflugt er således ikke affasede, ligesom der i gavlvinduets synlige lysning ikke er benyttet profilsten som i nord. Endelig bemærkes, at begge vinduer er snævrere end de tilsvarende i nord, hvilket er særlig tydeligt for østvinduets vedkommende.

Reduktionen af vinduesbredden i søndre korsarmskapel skyldes utvivlsomt, at man ved gavlhjørnerne har muret to *støttestiller* (jfr. fig. 47, 85), som er væsentlig sværere og derfor

mere pladskrævende end i nord. Årsagen til at pillerne, der også er højere end nordkappellets, har fået afvigende dimensioner, må søges i den omstændighed, at de har skullet rumme en åbning, muligvis et *vindue*(?) til fremvisning af relikvier og uddeling af nadverelementer til syge.¹³⁶ Desværre er pillerne aldrig blevet undersøgt nærmere, hvorfor en række spørgsmål må forblive ubesvarede. Efter hovedrestaureringen 1877-80 fremtræder pillernes forsider med en falset, fladbuet blænding af indbyrdes afvigende dimensioner. I murflugten måler den sydøstre pillens blænding ca. 215x107 cm med sål ca. 70 cm over nuværende jordsmon, mens de tilsvarende mål for sydvestre pille er 133x110 cm og 160 cm. Målene på sidstnævnte kunne i øvrigt lede tanken mod en ren prydblænding, således som det kendes fra andre støttestiller;¹³⁷ men dimensionerne kan kun forklares ud fra hensynet til en passage i pillernes indre. En sådan konstateredes da også ved hovedstandsættelsen, omend den nærmere udformning intetsteds er beskrevet, hvilket er beklageligt, idet åbningerne omtales både som udvendige døre og som indvendige trapper.¹³⁸ Muligvis kan de tilsyneladende uforenelige forklaringer være udtryk for skiftende brug. Det er påfaldende, at de blændede åbninger fremtræder ulige høje, og gran-sker man det gamle fotografi nøjere (fig. 47), synes den nedre del af sydøstpillens tilmurende åbning at have forhuggede vanger. Dette kunne tolkes som en sekundær udvidelse med det formål at omdanne den oprindelige glug til en dør, muligvis i forbindelse med indretning af sakristi (s. 1313). Det skal nævnes, at de omtalte åbninger ikke spores i de indvendige hjørner,¹³⁹ hvor der formentlig må have været et dørarrangement analogt med det, som er bevaret inden for sideskibets sydvestre pille (jfr. fig. 55, 104).

Det skal endelig nævnes, at der i gavlvæggen mellem vinduet og den forsvundne dør til passagen i sydøstpillen ses en *gemmeniche*, der kan have fungeret som opbevaringssted i forbindelse med benyttelsen af pillevinduet eller et forsvundet *†alter*(?) under det store gavlvindue. Nichen, der nu ses i en forstue ved det moderne vindfang, er sekundært udvidet foroven. Den synes

oprindelig at have været firkantet, og denne åbning måler 42x45 cm i murflugten; den er 29 cm dyb og sidder 98 cm over nuværende gulv.

Hvad angår det *indre*, gentages og suppleres det billede, som er tegnet i nord: en tredeling af østvæggen, betinget af den centralt anbragte kapelarkade (jfr. fig. 50). Den sekundært forhøjede arkade tegner sig tydeligt, og umiddelbart nord herfor ses et spidsbuet felt, som må være omrids af forlæg til det nordligste af de tre *thvælv*, som oprindelig dækkede hvert af korsarmskapellerne.

De nuværende hvælv stammer fra hovedrestaureringen 1877-80; men situationen forud herfor kendes gennem Lendorfs og Winstrups tegninger (jfr. fig. 36, 41-42). De viste foruden de da eksisterende grat- og tøndehvælv fra 1748-50 levn af kraftige ribber, svarende til de bevarede i søndre sideskibs to vestfag og således heller ikke hidrørende fra den oprindelige hvælvs-lagning.

Det er derimod naturligt at se to *hvælvkonsoller* i forbindelse med de oprindelige, for længst forsvundne hvælv. Den ene viser et skægget, ca. 30 cm højt mandshoved med åbenstående mund (fig. 51). Det er ved hovedrestaureringen 1878-80 indsat i nordre korsarm som hjørnekonsol under det søndre fags nordøstre ribbe. Den anden **konsol* (fig. 52a-b) viser en fremstilling af en mandsperson, der i en svær akrobatisk stilling fremviser sin blottede bagdel samtidig med, at han sutter på sit lem. Stenen har samme højde som mandshovedet, 31 cm, og den femsidede, 33 cm brede og 4 cm høje dækplade viser, at konsollen har dannet vederlag for en gjordbue samt to tilgrænsende krydsribber. Konsollen, hvis emne følte stærkt anstødeligt,¹⁴⁰ blev fjernet ved hovedrestaureringen og overdraget til Fyns Stiftsmuseum, hvorfra den 1894 afgaves til Nationalmuseet (inv.nr. D 2900).

En undersøgelse af konsollen godtgør,¹⁴¹ at frontsiden er modelleret af pudsemørtel over en kerne af munkesten, der på bagsiden danner en retvinklet spids, hvor konsollen har været indsat i væggen. Pudsemørtelen, der rummer relativt grove tilslagspartikler af bakkesand (med flint) og tegl, fremviser desuden trækul fra brændin-

Fig. 52a-b. *Hvælvkonsol af stuk over kerne af tegl. a. Front med obskøn fremstilling. b. Sidebillede med den kun delvist dækkede murstenskerne. Oprindelig i søndre korsarm, men fjernet 1877-80 og afgivet til Fyns Stiftsmuseum, senere til Nationalmuseet (s. 1277). Roberto Fortuna fot. 1999. - a-b. *Vault impost of stucco over a brick core. a. Front with obscene representation. b. Side depiction with the only partly concealed brick core. Originally in the south transept, but removed 1877-80 and given to Funen's Stiftsmuseum, passed on later to the National Museum.

gen af kalken. Efter afbindingen synes der at være sket en tilhugning. Farvespor, bl.a. grønt på skoene, viser, at konsollen oprindelig har været bemalet. Utvivlsomt er det ovennævnte mandshoved udført i en tilsvarende teknik.

Fremstillingen, hvortil kendes adskillige paralleller, har formentlig skullet illustrere de syndefulde kødelige laster. Ofte vises billeder af denne art i bevidst modsætning til det gode, eksempelvis repræsenteret ved en helgen.¹⁴² Dette kan også have været tilfældet her, enten gennem antitetisk fremstilling på en anden konsol eller et kalkmaleri på hvælvet. Men alene den omstændighed, at mandsfiguren er vist med hovedet nedad, fortæller umiddelbart, at en sådan praktik fører nedad - mod helvede.

De to konsoller hidrører sandsynligvis fra søndre korsarmskapel. Her fandtes de i hvert fald 1811 ifølge Vedel Simonsens beskrivelse, der opfattede den ene som Johannes Døberens hoved, den anden som hans arme og 'øvrige lemmer'(!).¹⁴³

Sammenfatning. Som refereret s. 1256 har forskningen med Chr. Axel Jensen som inspirator hældet til opfattelse af korsarmskapellerne som et regulært tværskib med østkapeller, hvad enten der nu var tale om dele af en enskibet korskirke eller senere tilføjelser. Korskirker af denne type nød utvivlsomt betydelig udbredelse i 1200'ernes kirkebyggeri, navnlig i købstæderne, hvor behovet for supplerende alterplads begünstigede en sådan reduceret udgave af de store herreklostre.¹⁴⁴ Chr. Axel Jensen selv lod dog spørgsmålet stå åbent, og Lorenzen anså det ud fra de bevarede detaljer for at være overvejende sandsynligt, at korsarmene først stammede fra 1300'erne.

Der er dog i korsarmskapellerne intet - hverken i type eller stil - som taler mod en senere datering. Det kan i den forbindelse nævnes, at kirken i Assens, en oprindelig enskibet kirke (i øvrigt tidligst nævnt i samme testamente fra 1295 som S. Mikael i Odense), senere, formentlig i 1400'ernes første halvdel, ombyggedes til en korskirke ved tilføjelse af kapeller, af hvilke det delvis bevarede mod nord har været tre fag dybt ligesom korsarmskapellerne i Odense, S. Hans.¹⁴⁵

Det forekommer på denne baggrund mere sandsynligt, at korsarmskapellerne ved S. Hans er opført efter kirkens forlængelse og snarest skal identificeres med kapeller, rejst af navngivne stiftere o. 1425. Det drejer sig om to kapeller, stiftet af hhv. Bernike Skinkel (†1418) og Bjørn Olufsen Bjørn (†1433). Som nærmere beskrevet s. 1224 nævnes kapellerne tidligst hhv. 1427 og 1433 i forbindelse med oprettelsen af de tilhørende vikarier. De kan derfor meget vel være blevet til som et samlet projekt og bygget, omend ikke på én gang, så dog kort tid efter hinanden. Initia-

tivet kan være udgået fra klosterets kommandator i samråd med Bjørn Olufsen Bjørn, der foruden at være lensmand på Næsbyhoved også skal have været klosterets skytsfoged (jfr. s. 1221).

Blandt de kalkmalerifragmenter som fremkom under hovedrestaurationen 1877-80, registrerede Aug. Behrends en række, som han senere samlede på ét ark uden anden lokalisering, end at de hidrørte fra 'side-skibene' (s. 1338). Dette må i denne sammenhæng særligt beklages, fordi han også fandt et våben for familien Bjørn (jfr. fig. 116), uden at det tjener til sikker identifikation. Flere omstændigheder indikerer dog, at Bjørn Olufsens kapel skal søges på sydsiden (s. 1224f.), og at Bernike Skinkels således kan være det nordre (s. 1224), men noget egentligt bevis foreligger ikke.

SØNDRE DOBBELTKAPEL

»Claus Rønnows kapel«

Søndre sideskibs to vestlige fag må i deres kerne opfattes som et *dobbeltkapel*, oprindelig bygget op mod sydsiden af den enskibede kirke, vest for korsarmskapellet. Kapellets udstrækning i forhold til det forlængede skib kan undre, idet vestmuren beskærer skibets forlængelse på en umiddelbart vanskeligt forklarlig måde, jfr. s. 1270.

Kapellet er i lighed med flertallet af kirkens øvrige afsnit stærkt præget af senere ombygninger og forhøjelser, hvorfor den oprindelige udformning nu kun delvis lader sig beskrive. Der kan dog næppe være tvivl om, at tilbygningen altid har stået med to parallelle sadeltage som nu; men de tilhørende taggavle og murkronesimsen i vest er borttaget ved en senere forhøjelse.

Materialet i de oprindelige mure, som nu strækker sig op til vinduernes buevederlag og støttepillernes overside, er mørkerøde *munkesten*, 27-28x13-13,5x8,5-9 cm, lagt i regelmæssigt munkeskifte.

Sydsidens støttepille fremtræder i sin nuværende skikkelse sekundær og er i hvert fald skalmuret med moderne munkesten uden forbandt med det tilgrænsende murværk. Oprindelig er derimod den usædvanlige *prædikestolspille* (fig. 54-55, 104, 306, 329) på sydvesthjørnet. Den kraftige pille udgør for så vidt en pendant til

Fig. 53. Sydkapellerne, set fra sydøst. Ældre fot. efter hovedrestaureringen 1877-80. - Southern chapels seen from the south-east after the major restoration of 1877-80.

hjørnepillerne på søndre korsarms kapel, men i modsætning til disse er gennemgangen i murlivet og den indvendige døråbning intakt.

Prædikestolspillen, der blev genåbnet ved hovedrestaureringen 1877-80, åbner sig indvendig i en fladbuet, falset dør (fig. 55, 104), hvis ruls-

testik har affasede hjørner; døren er muret i en skråtstillet murklods, hvis skrå overside er ført ind til hjørnet som et trekantet tag. Trappen, hvis trin halvt oppe kun udfylder halvdelen af skaktens bredde, har fladbuet, sildebensmuret loft. Den udvendige åbning over det lave bryst-

Fig. 54. Den udvendige prædikestol i brug ved fri-luftsgudstjeneste sommeren 1943. Det kgl. Bibliotek.
- The external pulpit in use during the open-air service in the summer of 1943.

værn (med fordybning til prædikantens fødder) er fladbuet med affastet stik og indrammes af et firkantet, falset spejl, hvis afdækning består af to binderskifte. I spejlet sidder nu en luge, som stammer fra rekonstruktionen 1877-80. Pillens sydøstre hjørne er i seks skifters højde, ud for spejlet, sat af afrundede sten; overgangen til de regulære hjørner formidles af skråfasede sten.

Udvendige prædikestole, som har en naturlig funktion i forbindelse med store forsamlinger (af bl.a. pilgrimme), fremvisning af relikvier og afladshandel,¹⁴⁶ er herhjemme kun påvist i enkelte tilfælde, bl.a. ved valfartskirken i Holmstrup,¹⁴⁷ og - hvad der må påkalde sig særlig interesse i denne forbindelse - den murede $\dagger$ prædikestol i sydkapellet til johanniternes $\dagger$ kirke i Dueholm på Mors.¹⁴⁸

Indtil hovedrestaurationen 1877-80 havde det

østre af kapellets to fag en $\dagger$ dør, hvis vestre vange næsten tangeredes af støttepillen. Hvorvidt døren var oprindelig lader sig således ikke længere afgøre; men skulle den være sekundær, må dette også gælde vinduet, hvis mere beskædnede bredde skyldes hensynet til et dørsted. Som døren fremtrådte 1877 (jfr. fig. 36-37 og 47), havde den en spidsbuet, ydre åbning, hvis profil var sammensat af vulst mellem retkantede hjørner. Den ydre åbnings rulskeftestik indrammedes af løberprydskefte. Formentlig er døren på et tidspunkt blevet udvidet ved borthugning af en mindre, fladbuet åbning, på hvis inderside en mindre dørfløj har haft anslag.

Kapellets tre *vinduer* er alle ændret ved tilbygningsens forhøjelse o. 1525 og senest 1877-80. Det er fortsat tydeligt (jfr. fig. 86), at vangernes øvre dele er indhugget i oprindeligt murværk, mens de nedre dele *kan* være autentiske for den ydre indramnings vedkommende. Under alle omstændigheder har de siddet lavere (5-6 skifter udvendig), ganske som tilfældet var i det tilstødende korsarmskapel (jfr. fig. 41-42, 47).

Det vestre fag har store brede vinduer, mens det ene i østre fag som nævnt er smallere af hensyn til dørstedet. For alle tre vinduer gælder, at de udvendige hjørner over en række skifter på den nedre del skiller sig ud ved at være affasede i modsætning til de retkantede sten både under og over. Om disse affasede sten, som muligvis fornyedes 1877-80,¹⁴⁹ er levn af en ældre udformning eller markerer et byggeskel, får stå hen. De indre false i det store vestvindue er rekonstrueret 1877-80 med udgangspunkt i den ældre tilstand (jfr. fig. 41).

Af dobbeltkapellets oprindelige *indre* udformning er ikke levnet meget. Det er således uvist, hvorledes forbindelsen har været til det gamle skib og til korsarmen; blot viser de spidsbuede linjer til forlæg i syd- og vestvæggen, at man har planlagt og formentlig opført lavere siddende *thvælv*.

Sammenfatning. Dobbeltkapellet har en form, som kendes fra et meget stort antal middelalderlige kapeludvidelser. Det usædvanlige er den udvendige prædikestol, som dog var foregrebet allerede i det søndre korsarmskapel. Herudover er det først og fremmest

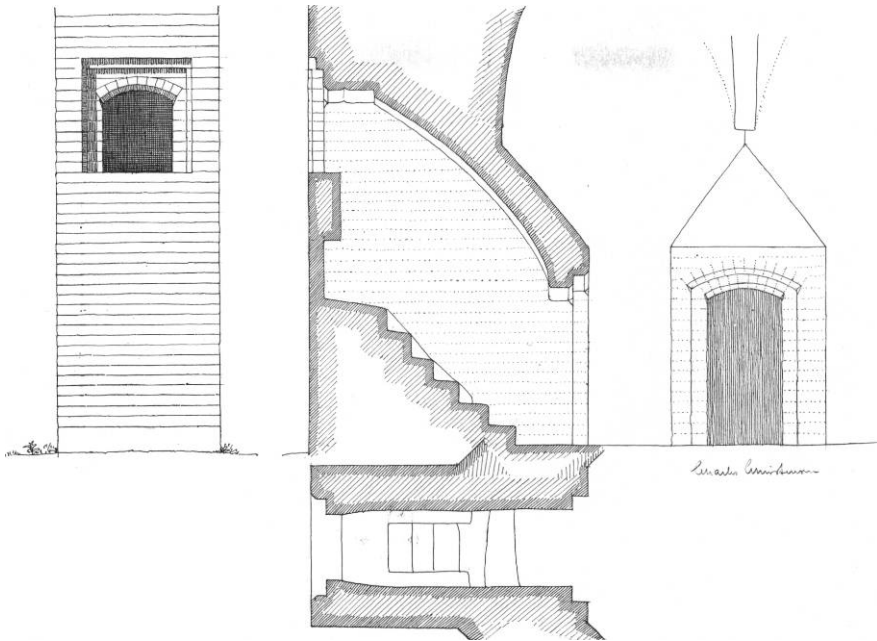

Fig. 55. Søndre sideskibs hjørnepille med udvendig prædikestol (s. 1278f.). Plan, snit og facader, jfr. fig. 104, 329. 1:75. Målt og tegnet af Charles Christensen 1926. - South side aisle's corner pillar with external pulpit, cf. figs. 104, 329.

spørgsmålet om *datering* og *identifikation*, som tiltrækker sig opmærksomheden. Kapellet er formentlig identisk med det 'dobbeltkapel i Odense', som rigsmark Claus Rønnow ifølge et ikke bevaret aktstykke skal have ladet opføre (s. 1224). Det afgørende indicium for at identificere det dobbelte sydkapel ved S. Hans med rigsmarskens kapel er den store gravsten, som hans søn, biskop i Odense, Carl Rønnow, lod lægge over faderen og moderen 1487 - en sten, som siden 1600'erne omtales i søndre sideskibs vestre fag (s. 1435).

Det fremgår endvidere - ganske i overensstemmelse med sædvanlig praksis, jfr. Katarina Kistes og Bjørn Olufsen Bjørns vikariestiftelser - at dobbeltkapellet må være opført inden stiftelsen af sjælemessen i 1464. Det kan være sket allerede o. 1450 i forbindelse med den første hustrus død (før 1454). Under alle omstændigheder må byggeriet være ældre end planerne for den efterfølgende store ombygning af kirken, idet der her benyttedes højdeforhold, bl.a. i arkaderne, som ikke var forenelige med hvælvene i sydsidens dobbeltkapel.

OMBYGNINGEN o. 1460-75

Indledning. Kort efter midten af 1400'erne gennemgik kirken meget betydelige ændringer og

udvidelser, der gennem en længere periode har forvandlet den til én stor byggeplads. Arbejderne omfattede, regnet fra øst: en fuldstændig fornyelse af kor og skib, tilføjelse af et dobbeltkapel ved skibets nordside samt en forhøjelse og nyhvælving af nordre korsarm; endelig en forhøjelse og nyhvælving af vestforlængelsen, der over det vestligste fag udstyredes med et lavt tårn. Det var antagelig også tanken, at man skulle ændre og tilpasse søndre korsarm og sydkapellet til de nye forhold, men dette arbejde synes først gennemført hen imod middelalderens slutning.

Byggeriets etaper. Meget tyder på, at ombygningen er sat i værk flere steder på én gang, hvorfor gudstjenesten i en årrække må have været henlagt til søndre korsarm eller måske snarere til en lokalitet i klosterbygningen. Selvom håndværkerne således har arbejdet sideløbende på de forskellige afsnit, er det dog muligt at udskille en række faser og etaper, ligesom der er tegn på, at man har ændret i projektets detaljer undervejs:

Fig. 56. Sammenføjningen i syd af midtskib og vestforlængelse, set fra loftsrummet (s.1282). HJ fot. 1997. - *Joining to the south of the nave and the west extension seen from the loft.*

1) *Vestforlængelsens forhøjelse* er utvivlsomt ældre end skibets fornyelse og muligvis havde man i denne første fase endnu ikke besluttet den radikale ændring af skibet, men blot tænkt sig også her at forhøje de eksisterende mure. I hvert fald stod forlængelsens forhøjede nordmur indtil 1877-80 udvendig med en tydelig lodret fortanding (jfr. fig. 46). Fra loftsrummet ses denne fortanding både her og mod syd (jfr. fig. 44, 56) i skikkelse af murflugter, der springer en hel sten frem i forhold til skibets mure (i syd dog kun 21 cm). Forklaringen på denne diskrepans skyldes, at bredden af forlængelsens murkroner er øget ved indbygningen af de svære hvælpiller, bl.a. af hensyn til det planlagte tårn. Alligevel er sammenføjningen af forlængelse og skib så akavet, både her og i selve rummet, at en planændring forekommer sandsynlig. Forskelle i fugningen af tårnets østside under det nuværende tag viser, at man har betjent sig af et lavere, *midlertidigt* tag: Fugerne under dette er

bredt udglattede, mens de udenfor er omhyggeligt indskårne.

2) *Korets ombygning* er antagelig påbegyndt lidt tidligere end skibets. Dets flankemure er bygget op til korsarmenes østsider efter nedbrydningen af det eksisterende kor, hvis triumfmur en tid fik lov at blive stående som en afskærmning af skibet. Dette fremgår af korrummets nordvestre hjørne, som springer en anelse tilbage for nordvæggens øvrige murflugt og har karakter af en afbrudt mur (jfr. fig. 44). I en højde af ca. 3,6 m over nuværende gulv er korets regulære murflugt ført hen over dette parti, hvorfor den formodede triumfmur må være blevet nedbrudt, ikke længe efter at korets mure begyndte at rejse sig. Tilsvarende spor ses ikke ved det søndre hjørne; men i øvrigt skal det erindres, at disse partier, såvel i nord som i syd, er skalmuret 1802 i forbindelse med lektoriets fjernelse (s. 1371).

Sammenføjningen af korets og skibets overvægge markerer sig med en revne, der nu er lappet med cement, hvorfor de oprindelige fugers indbyrdes forhold ikke længere ses. Det er dog tydeligt, bl.a. pga. den omstændighed, at overmuren i korets sydside ved sammenføjnngen danner en østover faldende fortanding, at koret må være færdiggjort, førend skibets overmure blev føjet hertil. - En ændring af vinduerne indvendige profil på højde med hvælvets vederlag angiver et byggestop.

3) *Skibets ombygning, opførelsen af nordkapellet og forhøjelsen af nordre korsarm* er foregået sideløbende. Denne fase af kirkens ombygning er formentlig indledt med nedbrydningen af skibets langmure og opførelsen af de ottekantede piller til og med arkaderne. Det bemærkes, at pillerne i sydrækken inklusive den halve pille, som på en særdeles uskøn måde er rejst ved hjørnet mellem sydkapellet og vestforlængelsen, er mærkbart sværere end de tilsvarende i nord. En forklaring på dette forhold er ikke umiddelbart indlysende; men det ses, at overmurene og hvælvene har måttet justeres og rykkes mod nord for at tilpasses koret.

Nordkapellets bevarede vestmur er sekundært muret op mod skibets nordvestre halvpille og er

således yngre end denne pille. Set fra nordkappellets loftsrums er det tydeligt, at der har været en standsning i opmuringen af skibets overmure, idet fugerne er vejrbidte og udvaskede indtil et niveau svarende til kapellets murkrone, hvorover murbehandlingen med bredt udglattede fuger står helt intakt (jfr. fig. 57). Nordkappellets mure er således opført til gesimshøjde, førend man tog fat på den sidste del af skibets overmure.

Sideløbende med opførelsen af nordkuppet har man gennemført forhøjelsen af nordre korsarm, hvis nye tagværk stod færdigt, førend arbejdet på skibets højmur genoptoges. Dette fremgår af den serie huller efter den vestre skråsides lægter, som blev indkapslet i skibets nye murværk (jfr. fig. 75).

4) Efter opstillingen af *tagværkerne*, der for de bevarede deles vedkommende nøje følger enkeltafsnittene (kor, skib og vestforlængelse), udgjorde indbygningen af *hvælv* den afsluttende fase. Der er næppe gået lang tid mellem færdiggørelsen af hvælvene i de enkelte afsnit, omend en præcis rækkefølge ikke kan fastslås.

Man bemærker, at hvælvene i koret, nordkuppet og vestforlængelsens østre fag er nært beslægtede, hvad angår såvel ribbeprofil som toprude, mens ribbeformen i nordre korsarm (før 1877-80) og vestforlængelsens tårnhvælv er enklere, omend der i sidstnævnte tilfælde ses en toprude svarende til de øvrige. Det forekommer således rimeligt at se hvælvslagningen i kor, nordkapel og vestforlængelsens østre fag som en samlet entrepris, hvorimod hvælvene i nordre korsarm (og tårnrummet) kan være lidt ældre eller yngre, snarest det sidste.

Til skibets hvælv er benyttet mere komplicerede former; men efter alt at dømme er de alligevel indbygget i umiddelbar forlængelse af korets, nordkappellets og vestforlængelsens. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at de tilgrænsende kapper i skibets vestligste og vestforlængelsens østligste fag begge hviler på en spids gjordbue, der ikke kunne slås, førend skibets vestlige halvpiller forefandtes. Det vil sige, at vestforlængelsens østligste hvælv tidligst er indbygget efter færdiggørelsen af skibets mure. Alt

Fig. 57a-b. Midtskibets overvæg, set fra loftet over nordre sideskibs 2. fag, hvor murværkets øvre del hviler på en trinvis udkraget aflastningsbue over hvælvkappen. Nærmest hvælvlokkerne ses udvaskede fuger (s. 1283). HJ fot. 1997. - Upper wall of the nave seen from the loft above the second bay of the north side aisle, where the masonry rests on the stepped corbelling of a relieving arch above the vault. Eroded joints can be seen close to the pendentives.

tyder således på, at den store ombygning er gennemført som et samlet projekt inden for et begrænset åremål.

Datering og finansiering. Koret, skibet og vestforlængelsen samt tårnet har bevaret oprindelige *tagværker* (s. 1333), hvis alder har kunnet tidsfæstes omtrentligt gennem udtagelse af prøver

1997 til en dendrokronologisk undersøgelse.¹⁵⁰ Af de 35 udtagne prøver kunne 34 dateres, og resultatet viser, at det undersøgte træ i vestforlængelsens tagværk (bortset fra en fornyelse fra 1748!) var fældet o. 1450, mens fældningstidspunktet for tårnets var o. 1465. Hvad angår koret, kunne en prøve med barkkant dateres til 1463, mens den yngste prøve skønnedes at stamme fra tømmer, fældet o. 1475. I skibet lå fældningstidspunkterne mellem o. 1465 og -70f.

Sammenholdes disse resultater med den bygningsarkæologiske undersøgelse, bekræfter de vurderingen af vestforlængelsen med det tilhørende tårn som værende første etape i den store ombygning. Der er næppe forløbet 15 år mellem opsætningen af tagværkerne over østfaget og tårnet, jfr. koret, som også viser benyttelsen af lagret tømmer. En datering af tagværkerne i kirkens vestende til midten af 1460'erne harmonerer smukt med dateringen af tagværkerne over kor og skib til o. 1470. Ganske vist skønnedes en enkelt af prøverne fra koret at være fældet o. 1475, men den kan formentlig alligevel være et par år ældre. Under alle omstændigheder viser analysen, at opstillingen af tagværkerne over kor og skib må være sket ved næsten samme tid.

De historiske oplysninger om alter- og kapelstiftelser (s. 1223f.) slutter sig ligeledes smukt til de vedanatommiske undersøgelsers absolutte kronologi, idet klosteret netop i 1460'erne og -70'erne modtog meget store donationer, som må have udgjort en væsentlig del af det økonomiske fundament for den store ombygning.

Rækken af gaver indledtes af Elsebe Kabel, en af klosterets store velgørere (jfr. tgravsten nr. 3), der 1462, kort tid inden sin død, skænkede en gård syd for kirken (s. 1235) samt to gårde på Nordfyn (jfr. S. Dorotheas alter s. 1225). 1464 skal rigsmarsk Claus Rønnow have stiftet en sjælemesse i det allerede opførte 'dobbeltkapel' (jfr. ovf.). Herefter betænkte rigsmarskens svoger fra første ægteskab, rigsråd Knud Henriksen Gyldenstjerne, inden sin død 1467 klosteret med den formentlig største godsdonation, det nogensinde modtog.¹⁵¹ Enken, hvis bekræftelsesbrev er kilde til viden om gavens omfang, var

Hilleborg Skinkel, et barnebarn af Bernike Skinkel (†1418), en anden af kirkens kapelstiftere (s. 1224). Året efter, 1468, skænkede ridder Eggert Frille en gård i Trøstrup (Odense hrd.),¹⁵² og 1471 modtog klosteret af Jes Jespersen, Odense, en gård ved den yderste Nørreport som gave til S. Anne alter i kirkens søndre kapel (s. 1224).¹⁵³ Endelig skænkede Anne Nielsdatter 1472 en stor godsgave til S. Salvators alter (s. 1226),¹⁵⁴ og 1476 modtog klosteret som sjælegave to gårde i Pederstrup fra Sophie Joachimsdatter.¹⁵⁵

I Hilleborg Skinkels bekræftelsesbrev 1467 nævnes hverken kirken eller noget specifikt kapel. I modsætning til hovedparten af de øvrige kapelstiftere er det ikke desto mindre muligt med sikkerhed at udpege familiekapellet. Det fremgår af den skjoldblending med Gyldenstjernernes syvtakkede stjerne, som indtil 1877-80 sad på oprindelig plads og betegnede det nordre dobbeltkapels nordvestre hvælvfag som familiens privatkapel (jfr. fig. 38 og ndf.). Kapellet med stifternes gravsten (nr. 2) omtales 1606 af Jørgen Kaas Emmiksen, der afskrev en indskrift, ifølge hvilken fru Hilleborg 1489 betkostede kapellets faltetavle (s. 1225).¹⁵⁶ Senest på dette tidspunkt har det således været færdigindrettet, men var det antagelig tidligere, formentlig allerede o. 1475.

Vestforlængelsens forhøjelse og opførelsen af tårnet. Som ovenfor vist må den store ombygning være indledt med en forhøjelse af vestforlængelsen (og løngangen), efterfulgt af opførelsen af et lavt tårn over vestenden. Materialet er røde *munkesten*, 27,5x12,5-13x8,5-9 cm, lagt i munkeskifte indtil gesimshøjde; herover benyttes polsk skifte, uden at dette tilsyneladende indicerer nogen længerevarende standsning i arbejdet.

Forhøjelsen øst for tårnet krones af en gesims, sammensat af to savskifter, skilt af glat løberskifte; herover en tredobbel, trinvis udkraget falsgesims. Som nævnt ovenfor, har man givet murene en kraftig forstærkning med *indvendige støttepiller*, der langs væggene og i de vestre hjørner forbindes af dybe, spidsbuede stik. Dette er sket dels for at give tårnet et sværere fundament, dels for at bibringe vestforlængelsen

Fig. 58. Indre, set mod vest. NE fot. 1992. - *Interior to the west.*

en mere ensartet fagdeling, efter at det andet fag fra vest ved tilføjelsen af sydkapellet var beskåret (s. 1269).

Hvælvene, af hvilke det østre først er indbygget efter opførelsen af midtskibets mure (se ovf.) har begge en diagonalstillet toprude, men afvigende ribbeprofiler: I det vestre er der almindelige halvtstens ribber og helstens overribber, mens østfaget benytter samme type formsten som i koret (fig. 45) og andre afsnit af den ombyggede kirke; kantstillede overribber med bindertrin.

Som en følge af murenes forhøjelse og opførelsen af hjørnepiller blev *†vestpulpituret* (s. 1270) hævet til nuværende niveau, og adgangsforholdene ændret og henlagt til den nye tårntrappe (se ndf.), idet den hidtidige loftstrappe i nordvestre støttepille blev ubrugelig, bl.a. fordi dens døre nu blokeredes af den nye hjørnepille i det indre.

Tårnets opførelse medførte en række omfattende ændringer i den hidtidige vestfacade - ændringer, som dog ikke lader sig udrede i alle detaljer. I det ydre forhøjede man de eksisterende støttepiller, som videreførtes i flere afsæt (jfr. fig. 4). De nord-sydvendte taggavle fornyedes helt ved hovedrestaurationen 1877-80, mens de øst-vestvendte gesimser er bevaret med sav-

skifte under falsgesims (jfr. fig. 59). Gavlene, som har tvillingdelte spidsbuede glamhuller under spidsbuet spejl, nyopførtes med ni let brynede kamtakker over kort savskifte, svarende til sideskibenes samtidige taggavle. De var imidlertid allerede inden restaureringen stærkt præget af senere ændringer, bl.a. som følge af, at man tidligt flyttede klokkerne op til selve tagrummet.

De ældre gengivelser af gavlene tyder umiddelbart på, at nordgavlen længst bevarede sin middelalderlige skikkelse. Den stod således 1877 (jfr. fig. 38) med ni kamtakker og to vandrette båndblændinger, af hvilke den underste markerede gavlfoden. Herimellem sås et fladbuet glamhul, hvortil der i øst sluttede sig en lavere blænding, ligeledes fladbuet. Der er formentlig tale om resterne af en blændings-tregruppe, som endnu var nogenlunde intakt o. 1750 (jfr. fig. 15). Ved samme tid var sydgavlen ifølge Grønvolds stik (fig. 88) allerede ændret og stod med en række koncentriske, spidsbuede stik omkring et stort rundbuet glamhul. Det beror formentlig på en erindringsfejl hos tegneren, når begge gavle er vist med 11 kamtakker. De koncentriske stik, som i øvrigt er beslægtet med aflastningsbuer i tårnets indre (jfr. fig. 62), gengives ikke på tegninger fra 1800'erne. Til gengæld viser Burman Beckers tegning fra 1856 (jfr. fig. 100), at gavlfodens båndblænding da endnu var bevaret under den helt ombyggede taggavl. 1877 var den imidlertid også forsvundet (jfr. fig. 37).

I syd- og nordmuren under taggavlene åbner der sig en fladbuet, falset glug, hvis detaljering med rulskiftestik, hvorom løberprydskifte, formentlig skyldes restaureringen (jfr. fig. 60, 103). De oprindelige, fladbuede glamhuller er bevaret og genskabt med vanger i oprindelig form 1877-80. De er falsede og omfatter i vestsiden fire, mens der mod øst af hensyn til tagryggen kun er blevet plads til to. De korresponderer med vestsidens yderste og er som disse lidt snævrere end vestsidens midterste.

Indbygningen af nye hvælpiller gjorde som ovf. nævnt en ændring af adgangen til lofterne nødvendig. Derfor tilbyggedes nu umiddelbart nord for den søndre hjørnepille et polygonalt

Fig. 59. Detalje af tårnets østre gesims, delvis dækket af kirkens tagværk (s. 1286). Henrik Wichmann 1998.
- Detail of the tower's east cornice, partly concealed by the church roof.

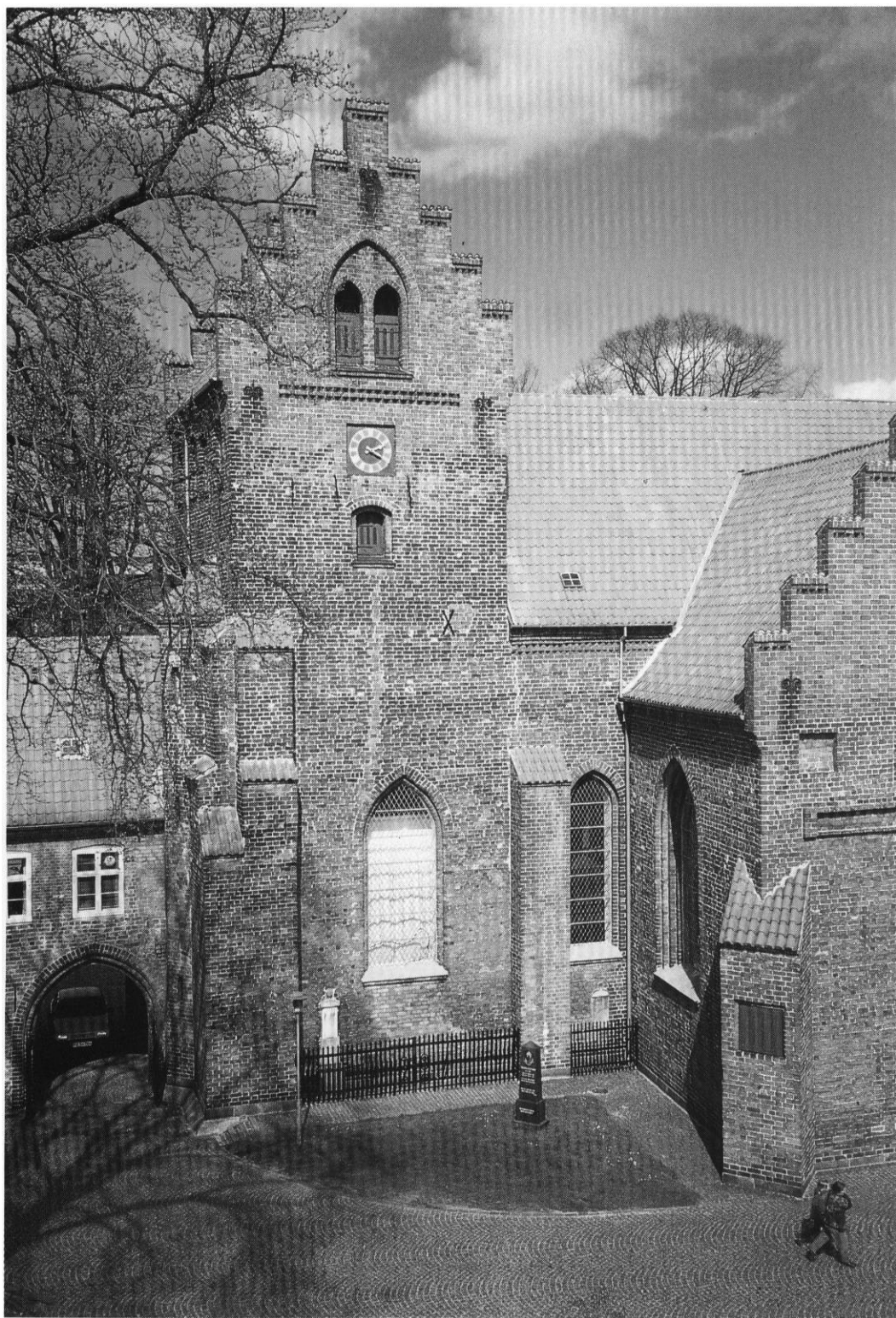

Fig. 60. Vestforlængelse og tårn, set fra syd (s. 1285f.). HJ fot. 1999. - *The west extension and tower seen from the south.*

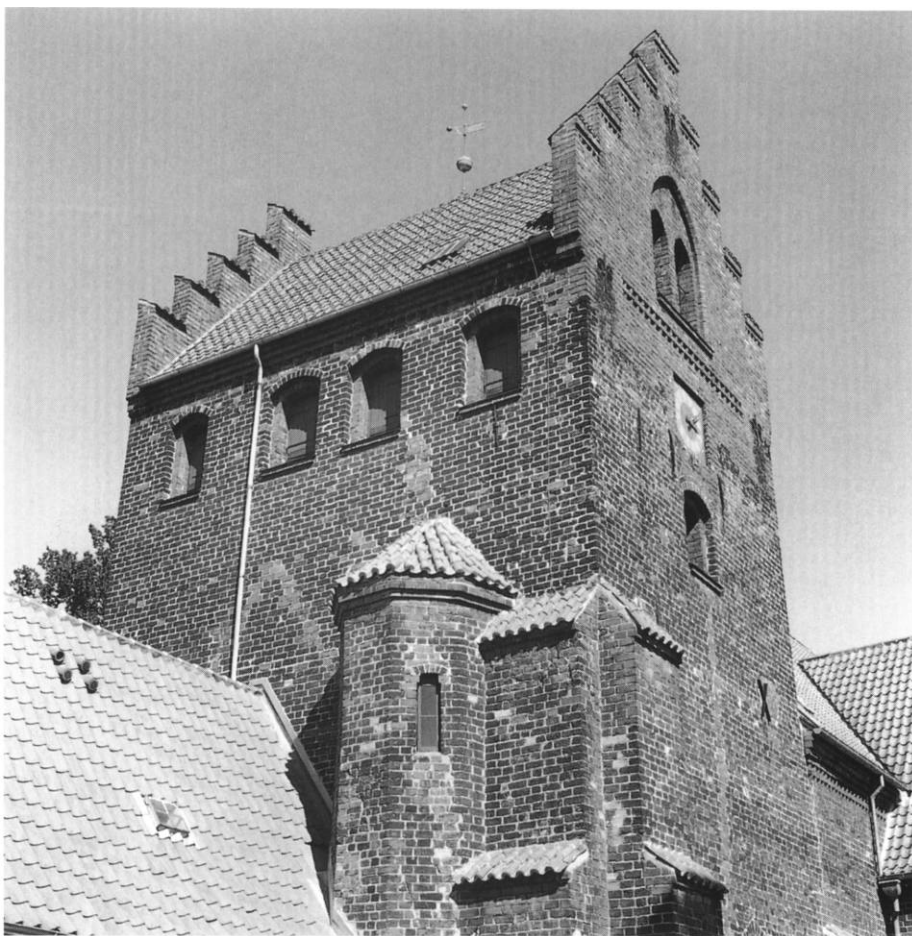

Fig. 61. Vestforlængelsens tårn, set fra sydvest (s. 1286f.). HJ fot. 1997. - *The tower of the west extension seen from the south-west.*

trappehus, hvis fem sider springer frem foran vestgavlen, således som det bl.a. kendes fra det lidt yngre tårn i Bellinge (Odense hrd.). Trappehuset ved S. Hans er imidlertid usædvanligt ved, at det ikke har været ført ned til jordniveau, men derimod oprindeligt udgjorde en karnaplignende udbygning. Årsagen til denne disposition må søges i det forhold, at trappetårnet skulle udgå fra løngangen til klosteret (s. 1314f.), hvorfor man har valgt at lade det hvile på bueslag, spændt imellem nordsiden af den store hjørnepille og løngangens sydside. Bag den nuværende underdør (fra 1877-80) ses støttestillens nordfacade og et fladbuet stik, som udgår herfra og nu danner en del af den sekundære opgangs loft;

den øvrige del af de trinvis udkragede stik er forsvundet ved etableringen af trappetårnets nedre del, bortset fra to 'knækkede' rulskifte-stik, adskilt af et glat i den fremspringende polygonale dels facade.

Den oprindelige trappes regelmæssigt murede spindel, vægge og loft tager først sin begyndelse i højde med løngangens overetage. Her ses spor efter to *tdøre*, af hvilke den underste har ført fra løngangen til trappehuset, den øverste - fra en repos, et trin højere - ind til det nye pulpitur. Sidstnævnte, hvis fladbuede rulskiftestik er synligt på begge sider, har en bredde af ca. 82-84 cm. Mod vestpulpituret, hvor den sidder i et halvtens murfremspring, vel indarbejdet samti-

dig med tappehuset, andrager højden 234 cm over nuværende pulpituregulv.

Trappen belyses af tre smalle, aftrappede sprækker. Af disse er den nederste indsat 1877-80, da man blændede en sekundær yderdør, mens den øverste ved samme lejlighed fik rulskeftestik over aftrapningen. Trappens fladbuede overdør udmunder i en blænding, som afdækkes af fire trinvis udkragede kvartcirkelstik (jfr. fig. 62). Det særprægede arrangement lader sig ikke éntydigt forklare: Muligvis havde man oprindeligt tænkt sig at føre trappen, hvis spindel afbrydes abrupt, en omgang højere op, men undlod dette af hensyn til den svære hjørnepille. I blændingens bund er sekundært brudt en firkantet luge.

Mellemstokværkets vægge har dybe blændinger, der i øst og vest afdækkes af falsede, rundbuede rulskeftestik, mens afdækningen savnes på de to andre sider; her kan den have været del af taggavlen (jfr. fig. 88).

Korets ombygning. Det nuværende, tre fag lange kor er det mest helstøbte af den middelalderlige kirkes forskellige afsnit og adskiller sig markant, såvel i kvalitet som i detaljer, fra det øvrige byggeri. Konstruktivt set er det bemærkelsesværdigt ved, at rummets hvælv ikke har støttepiller, hverken ud- eller indvendig. Det er i det hele taget relativt uberørt af senere ændringer, men har dog mistet to meget væsentlige elementer: et messespir foroven på østgavlen og et sakristi på den vinduesløse nordside sammesteds som det nuværende.

Det ældre tårnkor blev udvidet både i længde og bredde (s. 1312), og den omstændighed, at den nuværende gavln står skævt på langmurene i flugt med Nørregade, viser, at man ved fornyelsen har udnyttet det til rådighed stående areal fuldt ud.

Materialer og teknik. De kraftige mure er opført af røde og gule munkesten, lagt i polsk skifte og fordelt i bælter af vekslende højde. På gavlen er bæltmuringen begrænset til den øvre del, vel af hensyn til de mange blændinger forneden; her bemærkes det også, at de gule og røde sten på vinduesfremspringet veksler fra

skifte til skifte for at give hjørnet en markering som en hjørnekæde. De gule sten måler 25-27x13-14x8 cm, de røde 26,5-27x12-13x8,5 cm; sidstnævnte er gennemgående grove, vistnok uæltede og med mange flintesten. Soklen markeres her, som overalt, af en bindig kampstenssokkel fra 1877-80; men ifølge ældre tegninger (jfr. fig. 100-101) var der i murens nedre dele indsat en række af kvadre, muligvis genanvendt fra forgængerens. Den omtalte bæltmuring er sammen med en udstrakt brug af murdekoration (se ndf.) med til at fremhæve korets mure, der for langsidernes vedkommende afsluttes af en 1877-80 fornyet profilgesims.

De spidsbuede *vinduer* er koncentreret til sydsiden og gavlen (fig. 63). Gavlens store, prægtige lysåbning er udvendig særdeles rigt profileret og bl.a. derfor anbragt i en midtrisalit, som oprindeligt kronedes af et tømrespir (se ndf.). Vinduets ydre profil (jfr. fig. 45) er sammensat af små tungesten, vekslende med større formsten, hvis konkave side bydes af skarprygget led. Nærmest den profilerede stavværksvange

Fig. 62. Tårntrappens overdør, set fra tårnets mellemstokværk (s. 1289). Henrik Wichmann fot. 1998. - The tower stair's upper door, seen from the second storey of the tower.

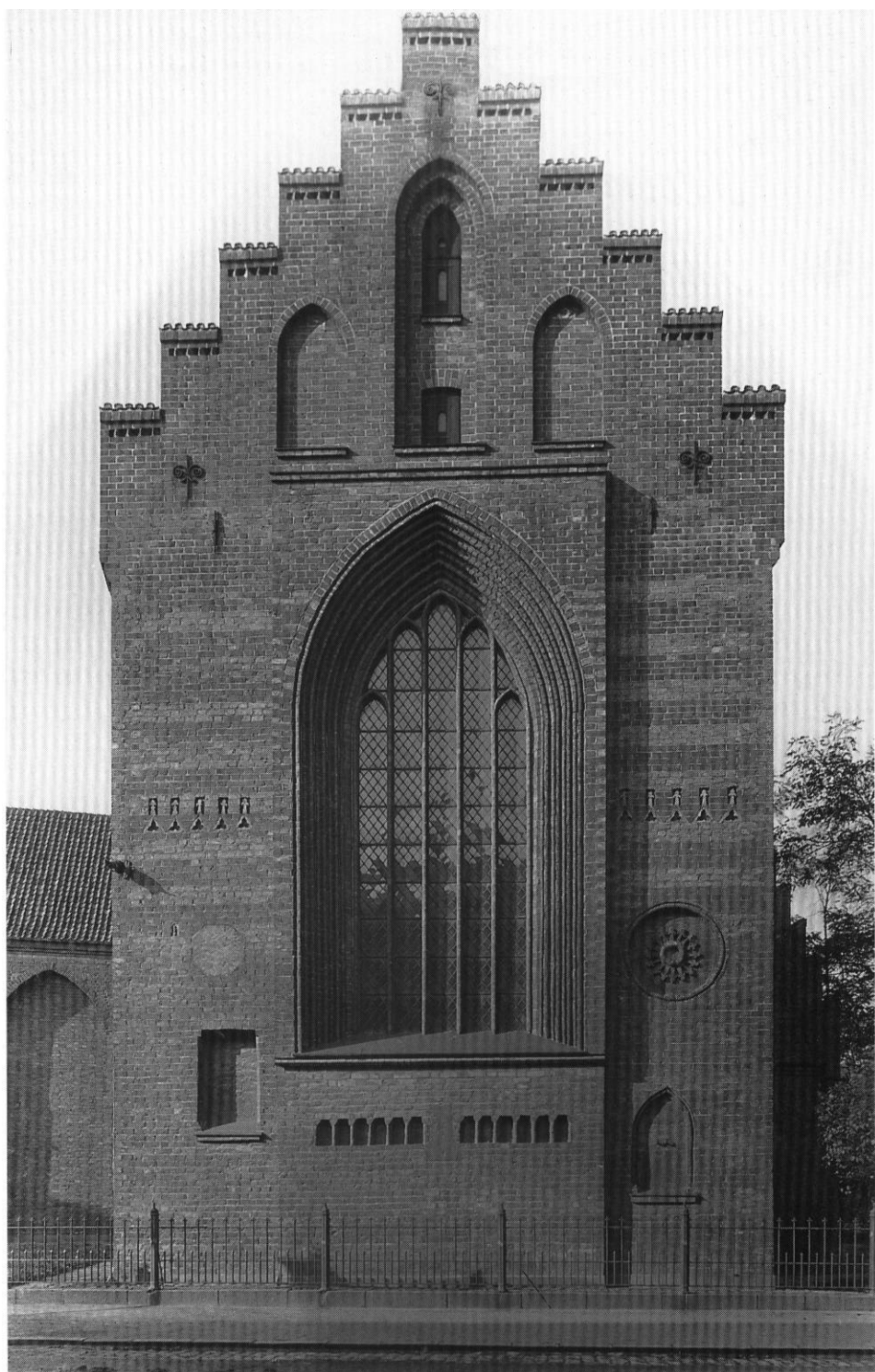

Fig. 63. Korgavlen (s. 1289f.) G. P.Jacobsen, Odense, fot. o. 1905. - Chancel gable.

ses en simpel skråfaset sten, ligesom den indvendige profilering er tilsvarende enkel, sammensat af to skråfasede og en rundet sten. Under vinduets sålbænk er en profileret vandnæse, der i lighed med risalittens øvre afslutning fornyedes 1877-80.

Sydsidens tre store vinduer er profileret analogt med østvinduet, blot reduceret med et par led (jfr. fig. 45). Indersidens profil er sammensat af to affasede sten omkring en almindelig; fra hvælvenes vederlagshøjde ændres profilet både her og i gavlen til normalsten - et skel, der må angive et midlertidigt byggestop. - Alle fire vinduer deles af stavværk, som er fornyet 1877-80.

Den usædvanligt righoldige, udvendige *murdekoration* rummer utvivlsomt elementer med religiøs betydning og er således mere end blot til pynt. På syd- og østsiden løber under vinduerne en fire skifter høj båndblending, delt af lodrette stave og bestående af to ryggede sten under et slags trapezkapitæl (fig. 63, 65-66). På gavlen, hvor båndet er begrænset til vinduesfremspringet, brydes det af en trapezformet barnegravsten (fig. 64), som formentlig er overført fra det nedrevne kor og indsat samtidig med det omgivende murværk.

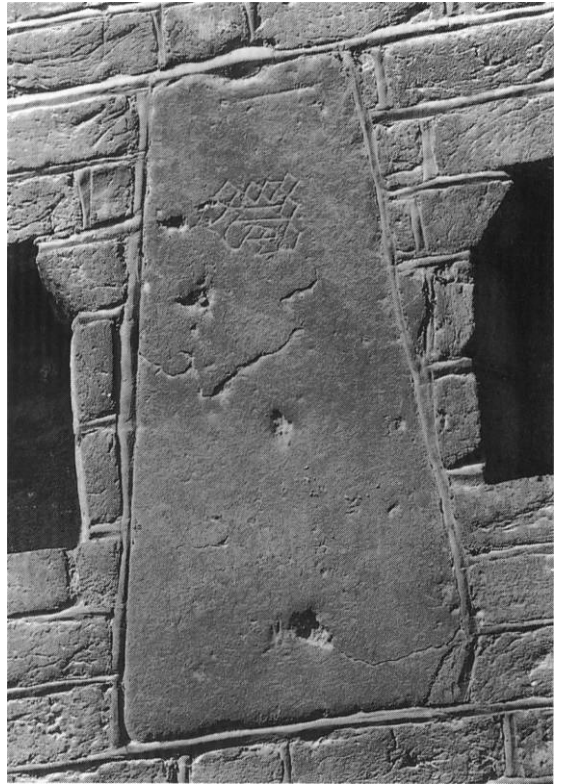

Fig. 64. Barnegravsten, indsat i korgavlen under vinduet og formentlig overført fra det ældre $\dagger$ kor (s. 1291). HJ fot. 1997. - *Tombstone for a child, inserted in the chancel gable below the window and presumably transferred from the older $\dagger$ chancel.*

Fig. 65. Udsnit af blændingsfrise på korets sydside (s. 1291). HJ fot. 1997. - *Detail of recessed frieze on the south side of the chancel.*

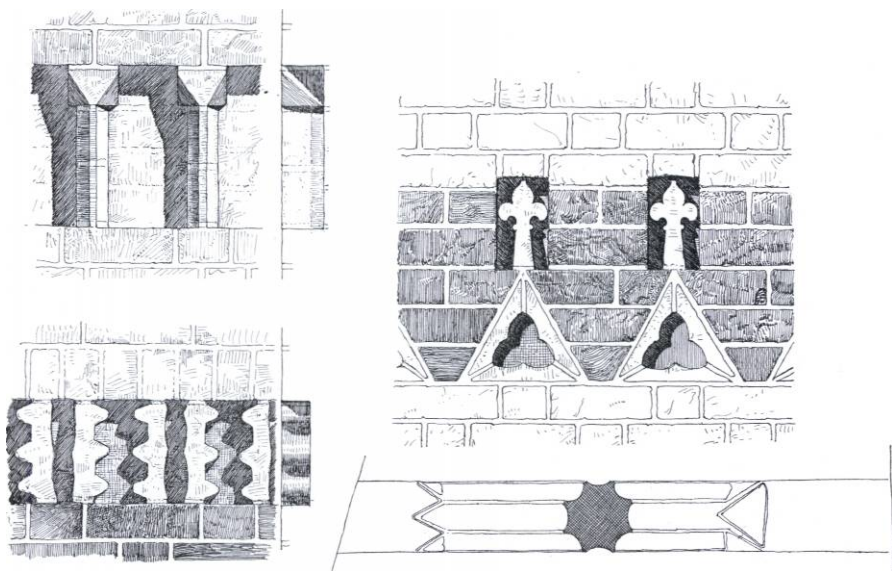

Fig. 66. Blændingsfriser på korets facader, jfr. fig. 37, 38 og 40, samt facade og snit af ankerbjælke i koret, jfr. fig. 307 (s. 1291f., 1295). 1:20. Målt og tegnet af Charles Christensen 1926. - Recessed friezes on the east and north walls of the chancel, cf. figs. 37, 38 and 40, together with facade and section of the anchored beam in the chancel, cf. fig. 307.

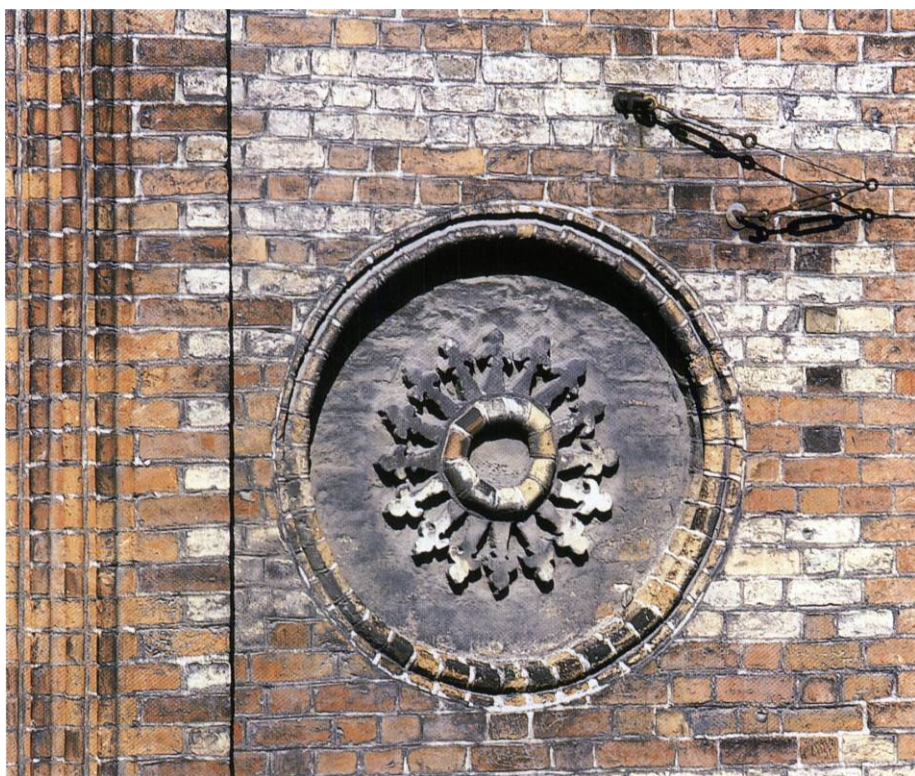

Fig. 67. Cirkelblænding på korgavlen, jfr. fig. 63 (s. 1293). HJ fot. 1997. - Circular recess on the chancel gable, cf. fig. 63.

Stenens markante placering, omgivet af 2x6 blændingsfelter, svarende til apostlenes antal, antyder en særlig betydning. Det kunne derfor være fristende at forestille sig en funktion som dæksten for relikvier,¹⁵⁶ omend der måske blot er tale om genanbringelse af en gravsten fra det gamle kor, således som det eksempelvis kendes fra Århus domkirke (DK Århus 754).

Nord for vinduesfremspringet brydes murfladen af to blændinger, af hvilke den nedre er spidsbuet med karm og stik, sat af formsten (fig. 45); bunden står nu dækket af puds, som kan skjule yderligere profilering (jfr. fig. 46) samt rester af bemaling(?). Den højere siddende blænding er cirkulær med vulst af formsten (fig. 67). I blændingens bund ses en roset, dannet af liljeformede, profilstillede formsten, der er ordnet radiært omkring en vulstformet midterring. Den usædvanlige blænding kan tænkes at hentyde til Johannes Døberen, ordenens værnehelgen, idet blændingens form leder tanken mod et Johannesfad. Et sådant fad med Døberens afhuggede hoved, beregnet til indsamling af offergaver, besad klosteret i hvert fald på dronnings Christines tid (s. 1358). Motivet er heller ikke ukendt som bygningsudsmykning,¹⁵⁷ men identifikationen svækkes pga. det manglende hoved.

Syd for midtrisalitten ses en rektangulær blænding med lodrette kanter af skråfasede sten; afdækningens vandrette binderstik er af nye sten og erstatter formentlig en overligger af træ, jfr. tskabsnicher i det indre (se ndf.).

Over blændingerne ses på begge sider af midterfremspringet en todelt frise (fig. 63, 66), hvis nedre del udgøres af trekantede fordybninger, hvori er indlagt tre formsten, der danner et trepas. Den øvre del består af 2x5 rektangulære blændinger, hvori er gule liljeformsten af samme slags som i cirkelblændingen.

Den betydningsmættede skuegavl har tidligt fristet til indmuring af yderligere symboler. Således over den rektangulære blænding, hvor man har opsat en ottekantet, glat kalksten(?) og syd for denne en grønglaseret *kakkel* ved siden af en *munkesten* på fladen med indstempelt hjerte, formentlig fra Lübeck (fig. 68).¹⁵⁸ Antagelig har sådanne markeringer i lighed med cirkelblæn-

Fig. 68. Stemplet munkesten og grønglaseret kakkel med S. Catharina, indsat i korgavlen (s. 1293). Henrik Wichmann fot. 1999. - Stamped brick and green-glazed tile showing St. Catherine, inserted in the chancel gable.

dingen, barnegravstenen og et kors på nordsiden (se ndf.) haft specifik signalværdi. Billedet af en kvindelig helgen - S. Catharina af Aleksandria med sværd og marterhjul - stående i et gotisk kirkerum på en englekonsol viser, at den er repræsentant for en serie fra 1400'ernes slutning med fremstillinger af helgeninder, muligvis produceret i Nederlandene eller Rhinområdet.¹⁵⁹ På sydsiden ses ydermere indmuret to (†)kakler i samme højde og tæt ved gavlens hjørne; her er figurfremstillingerne nu helt borte-roderet.

Korgavlen har i sin oprindelige skikkelse haft en mere markant rejsning, idet vinduesfremspringet kronedes af et ottekantet *†messespir*. Spiret, som er angivet på ældre prospekter (jfr. fig. 9, 14) blev istandsat 1695 og omtales da som et på østgavlen stående »8te Kantlig Spir« (s. 1321). Istandsættelsen reddede dog ikke spiret, for allerede 1706 nedtog murermester Jørgen Nielsen den gamle og meget forfaldne »Spirre Mure« (s. 1321).

På nordsiden (jfr. fig. 26), hvor bæltmuring og murdekoration i det væsentlige er begrænset

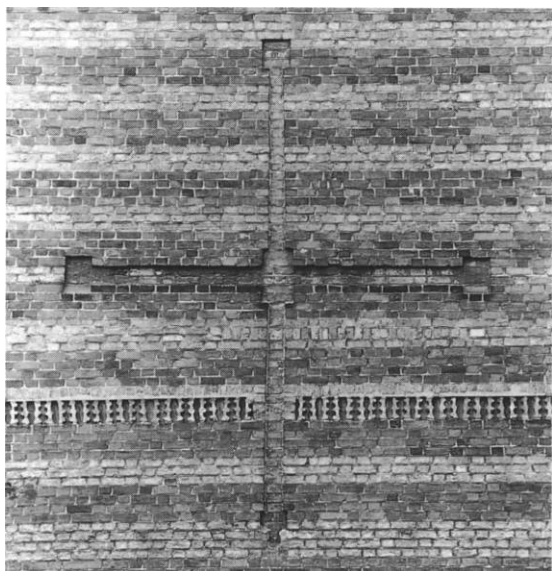

Fig. 69. Blændinger på korets nordside, jfr. fig. 330 (s. 1294). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Recesses on the north wall of the chancel, cf. fig. 330.*

til østre halvdel af hensyn til det nu forsvundne *tsakristi* (s. 1310f.), ses i murens halve højde en tre skifter høj båndblænding, delt af lodretstil-lede, gule formsten. Den brydes af den nedre arm i et anseeligt ligearmet kors (fig. 69), af samme type, som bl.a. kendes fra korsblændinger på en række fynske kirkers taggavl.¹⁶⁰ Indtil hovedrestaureringen 1877-80 kronedes murens østre halvdel af en båndblænding (jfr. fig. 38), hvis eventuelle udmuring med formsten, da var forsvundet. Sandsynligvis har beggø flanke-mure haft en sådan båndblænding, men både i nord og syd er murkronerne (og gesimsen) for-nyet.

Vestligst på nordmuren, ca. 4,3 m overjords-mon ses en *overdør* (jfr. fig. 38, 91 og 101), som nu er blændet, mens anslagsnichen er bevaret som en dyb, udvendig niche, 170x100 cm (op-rindelig var højden 220 cm, idet bunden senere er hævet). Åbningen har fladbuet ruls-kiftestik med løberpryds-kifte, vekselvis sat af røde og gule sten. Døren, som nu er uden funktion, har oprindelig givet adgang til et *tlektorium* (se ndf.) og må have været tilgængelig fra en *tudbygning* (s. 1313) mellem *tsakristiet* og korsarmen.

Forud for hovedrestaureringen 1877-80 sås foruden den ovennævnte overdør længere øst-ligt på korets nordmur en bred, rundbuet blæn-ding, ved hvis østhjørne en afbrudt flankemur fra det 1668 nedrevne *tsakristi* (s. 1310f.) endnu stod synlig tillige med fundamentet (jfr. fig. 36, 38). I blændingens østre hjørne var en fladbuet dør til koret, og over blændingens top anedes en tilmuret rundbue.

Under istandsættelsesarbejdet fjernede man det sekundære murværk, og herved fremkom levn såvel af *sakristiet* som af et *ttrappehus*, ind-bygget i *sakristiet* samtidig med det nye kors opførelse (fig. 91).

Korets *indre*, der takket være de store vinduer er et lyst og smukt rum, har mistet meget af det, som oprindelig kendetegnede klosterkirkens højkor som ramme om et talstærkt præsteskab (jfr. s. 1343). Dette gælder for det arkitektoni-skes vedkommende først og fremmest *tlektoriet* (s. 1313, 1371) på grænsen mellem kor og skib; endvidere en række gemmenicher i østfaget (se ndf.) og forbindelsesdøren til *tsakristiet*.

Af de tre *hvalv* er de to vestligste bevaret, mens det østligste er fornyet 1877-80, da man ommurede et sekundært *hvalv* fra 1748-50. Langs flankemurene hviler *hvalvene* på samti-dige forlæg, hvis fordybede afslutninger er syn-lige i loftsrummet (fig. 70); derimod har den skråtstillede gavl krævet en særlig løsning for at

Fig. 70. Detalje af korets nordre overvæg med *hvalv*-forlæg (s. 1294). HJ fot. 1997. - *Detail of the upper north wall with springer for vault.*

tilvejebringe en mere regelmæssig fagdeling. Dette har man opnået ved at mure en spids skjoldbue, hvis bredde øges mod nord, hvor den udgår fra et fladbuet, dobbelt rulskiftestik i hjørnet. Til gengæld har man ikke kunnet undgå, at skjoldbuen tangerer og beskærer vinduets top en smule.

Ribberne, der i de to oprindelige fag mødes i en diagonaltillet slutsten, er muret af formsten, der også er benyttet til gjordbuerne (fig. 45). Under vederlaget, der markeres af et diagonaltillet, to skifter højt, muret kapitæl (fig. 72), er gjordbuerne forlænget som hængestave. Til disse er benyttet en anden type formsten (fig. 45), der udgår fra en polygonal stenkonsol (fig. 106), som stammer fra hovedrestaurationen 1877-80. Kapitælet, hvis hovedform kendes fra domkirken (s. 270, fig. 196), er med en serie hulsnit tilpasset hængestavens profil; mellem første og andet fag skjules det delvis af en spidsbuet gjordbue, som er muret samtidig med fornyelsen af det østre hvælvfag.

I vestfagets østre kappe er indmuret en *cirkelåbning* (tvm. 48 cm), kantet af en formstensvulst (fig. 71). Åbningen, som nu er blændet, kan have haft en funktion ved kirkespil, foruden til praktiske formål, bl.a. som passage for de kæder, det store krucifiks (s. 1370) var ophængt i.¹⁶¹ Hvælvene har stormstigeformede overribber, sammensat af løber- og bindertrin. Muligvis har man pga. den statisk set ganske dristige hvælvslagning uden støttepiller allerede under opførelsen indlagt tre *ankerbjælker* som forstærkning under gjordbuerne (en fjerde ved grænsen til korsskæringen var overflødig, da korsarmenes østmure her modvirker hvælvets udadrettede tryk). Den østligste ankerbjælke langs gavlen, som kan være oprindelig på dette sted, er omhyggeligt bearbejdet med konkavt udhulede sider indtil de regelmæssigt afsluttede ender (jfr. fig. 66 og 307). De to øvrige træankre blev 1877-80 udskiftet med jernstænger (sml. fig. 119 og 118). De tre ankre, der indlagdes ved hovedistandsættelsen 1695 (s. 1321) har snarere været forankringer af gavlen, anbragt i loftsrummet.

I korets østre fag spores fem blændede *tgemenicher*, to parvist sammenstillede i flankemu-

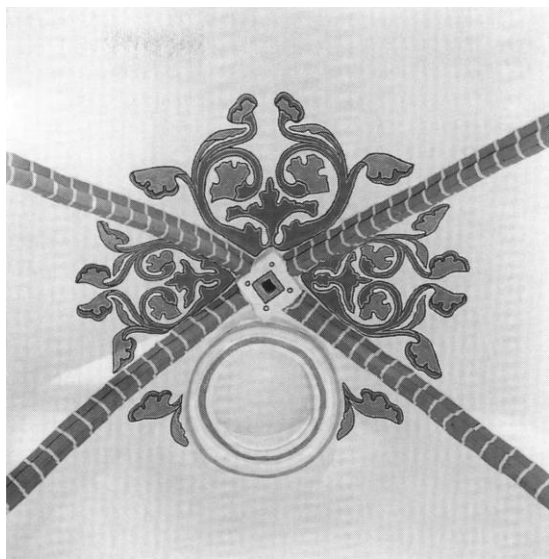

Fig. 71. Blændet cirkelåbning i korets 3. fag (s. 1295). HJ fot. 1997. - Walled up circular opening in the third bay of the chancel.

rene og én i gavlen, tæt ved sydhjørnet (jfr. fig. 34). De har været overdækket med en planke, ca. 90-100 cm over nuværende gulv.

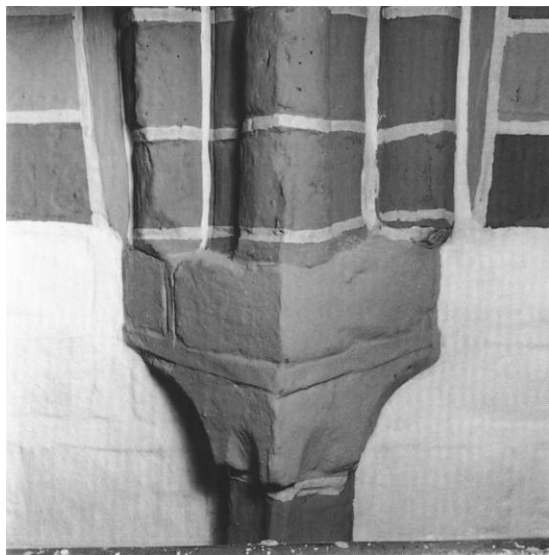

Fig. 72. Ribbekonsol i koret under den vestligste gjordbue i syd (s. 1295). HJ fot. 1997. - Impost in the chancel beneath the westernmost transverse arch to the south.

Fig. 73. Indre, set mod øst. NE fot. fot. 1992. - Interior to the east.

Midtskibets ombygning. Det tre fag lange midtskib er som omtalt s. 1282 rejst efter nedbrydningen af den gamle kirke, hvis vestforlængelse, korsarme og søndre dobbeltkapel dog bibeholdtes, mens det nye kor og nordkapellet samt forhøjelsen af vestforlængelsen og nordre korsarm udgør ét sammenhængende byggeforløb.

Typologisk set repræsenterer det vinduesløse midtskib sammen med de tilgrænsende, lysgivende kapeller en mellemting mellem hallekirke og pseudobasilika. Af kapellerne, der senere er omdannet til sideskibe, har sydsidens samme bredde som midtskibet, mens nordsidens toskibede kapel før 1877-80 var endnu bredere, svarende til korsarmskapellets fremspring.

Midtskibet markerer sig ikke i det ydre, idet murkronen, som står med sekundært borthugget falsgesims mod det søndre sideskibs loftsrum, delvis er dækket af kapellernes sadeltage. Et usædvanligt træk er de (†)overdøre, som har muliggjort en bekvem adgang fra midtskibets loftsrum til skotrenderne mellem sadeltagene med henblik på reparationer og fjernelse af sne. De fire døre står nu som fladbuede, falsede nicher mod loftsrummet (jfr. fig. 44, 74-75), mens den ydre anslagsfals er blændet. Dørene nævnes 1741, da man betalte for fire helt nye låger, som blev sat 'for udgangen til renderne på gevel-fet'.⁹⁸ Få år senere, ved hovedreparationen 1748-50, blev de overflødiggjort ved fjernelsen af taggavlne og oplægningen af et samlet tag over udbygningerne mod syd og nord.

Midtskibet afgrænses fra de tilstødende sideskibe af 2x3 spidsbuede arkader, som hviler på ottekantede piller, af hvilke de to østligste, nær-

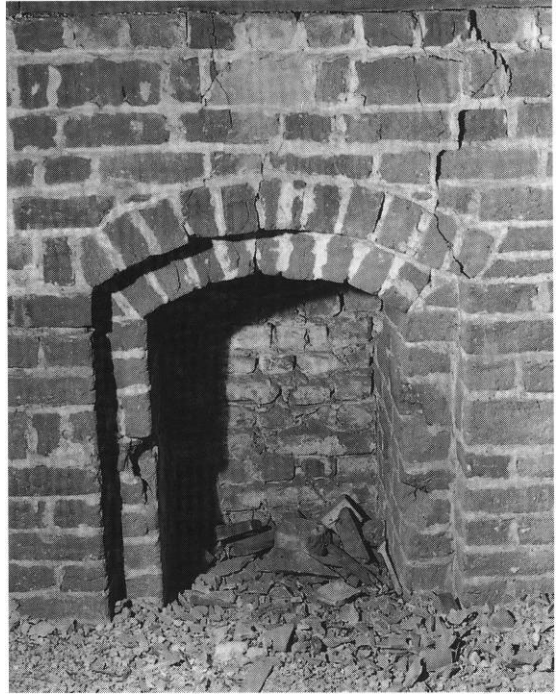

Fig. 74. Blændet skotrendedør i midtskibets overmur mellem søndre sideskibs 1. og 2. fag, set fra midtskibets loft (s. 1297). HJ fot. 1997. - Walled up valley door in the upper wall of the nave between the first and second bays of the south side aisle, seen from the nave's loft.

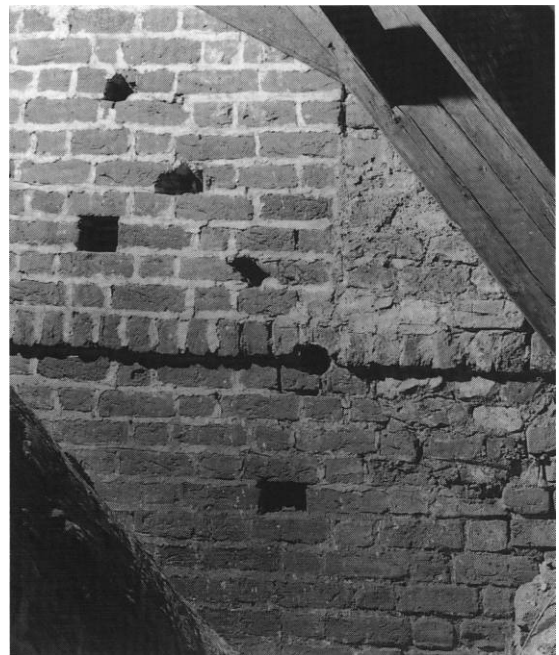

Fig. 75. Blændet skotrendedør i midtskibets overmur mellem nordre sideskibs 1. og 2. fag, set fra loftet over nordre korsarm (s. 1297). Under den blændede dør ses spor efter den v-formede skotrende og til venstre efter udtagne lægter på det forhøjede korsarmskapels vestre tagflade (s. 1283). HJ fot. 1997. - Walled up valley door in the upper wall of the nave between the first and second bays of the north side aisle, seen from the loft above the north transept. Under the walled up door can be seen traces from the v-shaped valley; on the left, traces from removed laths on the west roof surface of the heightened transept chapel.

Fig. 76. Detalje af ribber i midtskibets 2. fag (s. 1298). HJ fot. 1997. - Detail of ribs in the second bay of the nave.

mest korsarmene, antagelig delvis er ommuring af disse tilbygningers vestmur - et forhold, som var tydeligt ved nordrækkens østre pille forud for hovedrestaurationen (jfr. fig. 36). Ved denne lejlighed fjernedes den sydlige del af nordre korsarms vestmur som led i tilvejebringelsen af et sammenhængende nordligt sideskib, ligesom man regulariserede den tilhørende pille. Herom hedder det i en avisomtale af hovedrestaurationen:²¹⁴ »Pillerne ere blevne gjengivne deres oprindelige ottekantede Form«, og »En delvis Tilmuring af to Bueåbninger er bleven borthugget«. Den ene bueåbning må være den arkade, man indsatte i stedet for den ovennævnte del af korsarms vestmur, mens der i det andet tilfælde har været tale om en senere undermuring af midterste arkade i syd (jfr. fig. 36). Arkaderne hviler i vest på halve piller, hvis sammenføjning med den ombyggede vestforlængelse er særdeles klodset. I øst, mod koret, er der retvinklede fremspring, som i nord rummer rester af den gamle korsarmsarkade (jfr. fig. 44). Arkadernes spidse helstensstik er vekselvis muret af bindere og løbere, dog er den søndre ar-

kade i østfaget sat med halvandenstens stik, mens det tilsvarende i nord kun er halvstens.

Over arkadebuernes fod er de tre af pillernes sider ført videre op til hvælvvederlaget. Over nordrækkens arkader brydes væggen i de enkelte fag af ca. 50 cm dybe blændinger med spærstikformet afdækning; i syd ses en tilsvarende, 43 cm dyb blænding, men kun i det vestligste fag.

Skibet dækkes af tre *hvælv*, af hvilke de to østlige er regulære stjernehvælv, mens det vestlige er mere kompliceret og formet som ottetakket stjerne. De tre fag adskilles indbyrdes af to brede (ca. 75 cm) gjordbuer, som hviler på den midterste af arkadepillens tre fremspringende sider; de spidse buer er sat som helstensstik. Mod koret er gjordbuen smal og svarende til korets ribber, mens der mod vestforlængelsens østre fag er en gjordbue som de øvrige, blot lidt smallere. Langs væggene hviler hvælvkapperne på retkantede spidse rulskeftestik, der i sydsiden er doubleret for at rykke hvælvet lidt mere nordpå i flugt med korets hvælv.

Ribberne i de to regelmæssige stjernehvælv udgøres forneden af formsten, svarende til korets (fig. 45), men slår for den øvre dels ved-

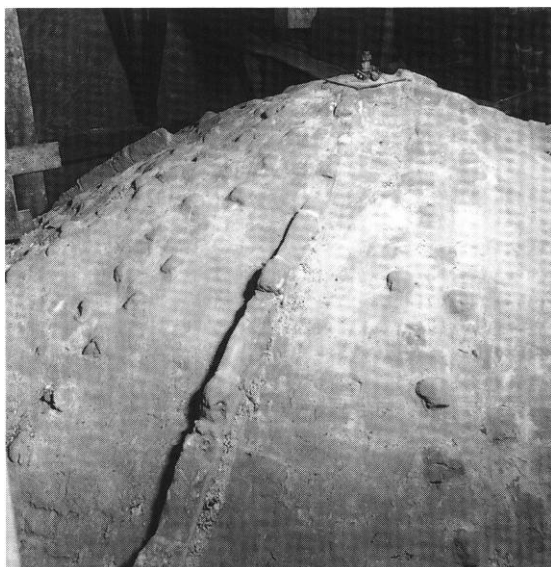

Fig. 77. Detalje af oversiden af hvælvet i midtskibets 3. fag (s. 1299). Henrik Wichmann fot. 1998. - Detail of the extrados of the vault in the third bay of the nave.

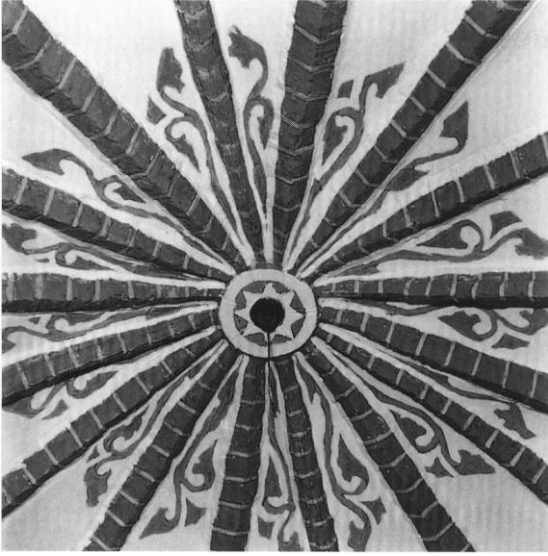

Fig. 78. Ribbekryds i toppen af midtskibets 3. fag (s. 1299). HJ fot. 1997. - Ribs at the top of the third bay of the nave.

kommende over i almindelige retkantede (fig. 76). Der er kun overribber østligst på det østre fag, hvor der nærmest gjordbuen mod koret er tilløb til stormstige trin som i korhvelvet.

Vestfagets hvælvrubber udgøres dels af formsten svarende til korets, dels af kantstillede normalsten (jfr. fig. 45, 79); førstnævnte benyttes til de to diagonalstillede hovedribber, mens de øvrige danner biribberne. I toppunktet mødes alle 16 ribber omkring en cirkelmuret topskive (jfr. fig. 78). De krydsende diagonalribber har overribber med stormstige trin, svarende til korets, mens toppen af de vinkelret på hinanden murede normalsten i biribberne står som to parallelle baner på hvælvets overside (jfr. fig. 77).

Nordkappellets opførelse. Det oprindelige (†)nordkapsels areal blev ved hovedrestaurationen 1877-80 halveret, idet man nedrev nordfacaden og rykkede den et fag nærmere midtskibet, hvorved de to resterende fag fik karakter af et sideskib. Af det oprindelige anlæg er nu således kun bevaret søndre halvdel af vestfacaden og midterpillen samt hvælvene i de to inderfag.

Det oprindelige (†)nordkapel. Sammen med opmålingerne 1877 og -79 (fig. 36, 38 og 83) giver

de bevarede levn et nogenlunde dækkende billede af det nye kapel, der var et sidestykke til sydkapellet og i lighed med dette bygget op mod vestsiden af det tilgrænsende korsarmskapel. Arealmæssigt overgik det imidlertid sydsidens, idet nordmuren var rykket helt ud til korsarmskapellets gavl, hvorimod vestfacaden både her og i syd står omtrent på linje.

Nordfacaden sprang i øvrigt en anelse frem foran korsarmen, hvilket formentlig skyldes, at man tog udgangspunkt i korsarmens hjørnestøttepille ved bestemmelsen af den ydre murflugt. Man bemærker endvidere, at kapellets mure er væsentligt sværere end kirkens øvrige afsnit, bortset fra koret. Denne disposition kan skyldes hensynet til den fugtige grund, som senere voldte problemer og nødvendiggjorde forstærkning af støttepiller og fornyelse af et hvælv i nordvestfaget (se ndf. og hovedrestaurationen 1695 og 1748-50 s. 1320 og 1323).

Materialet er i den bevarede del af vestfacaden røde, flintholdige *munkesten*, 27-27,5x13-13,5x8 cm, lagt i munkeskifte forned, men polsk skifte foroven på højde med vinduets bue.

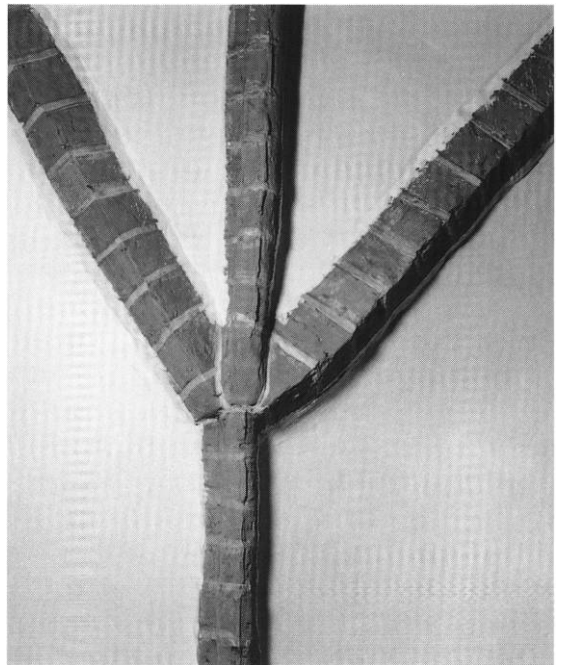

Fig. 79. Detalje af ribber i midtskibets 3. fag (s. 1299). HJ fot. 1997. - Detail of ribs in the third bay of the nave.

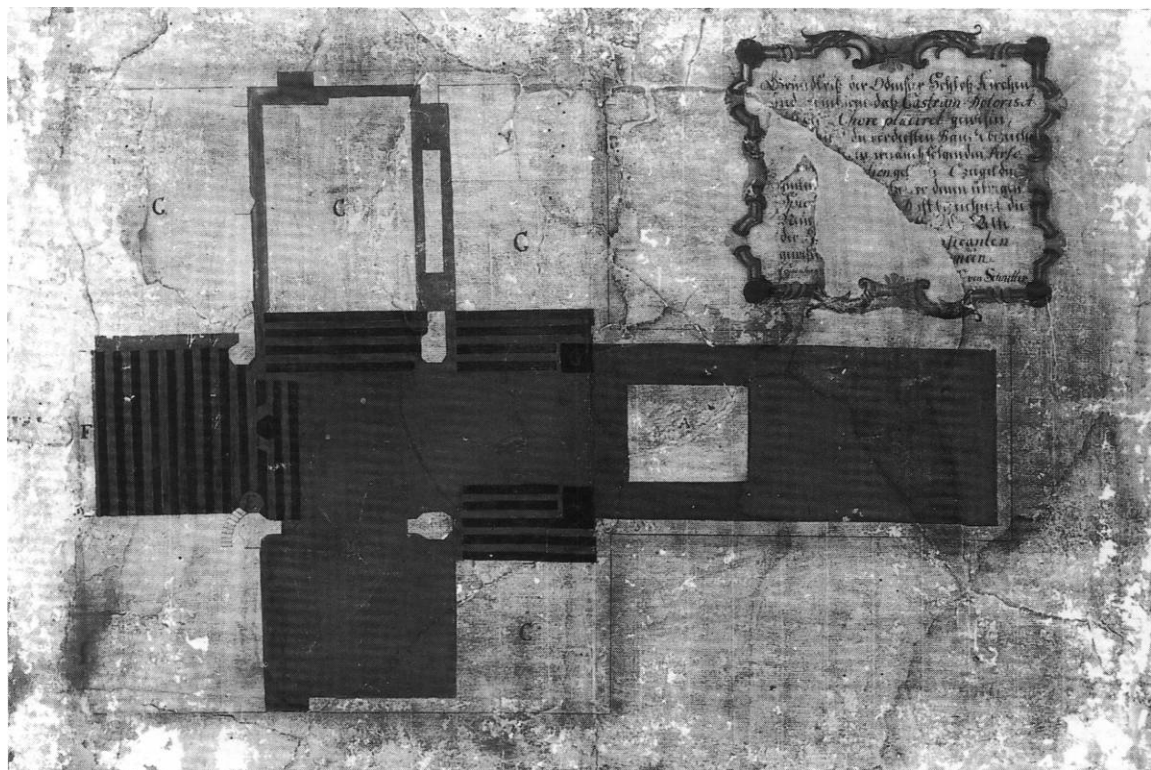

Fig. 80. Plan af Frederik IV's castrum doloris i S. Hans kirke 1730 (s. 1303, 1411). Gouache af Michael Christoph von Schnitter 20. juni 1731. Rosenborg. - Plan of Frederik IV's castrum doloris in St. Hans 1730. Gouache by Michael Christoph von Schnitter.

Hvad angår den oprindelige udformning af kapellets *ydre*, fremgår det af midtskibets skotrendedøre (fig. 44), at tilbygningen fik nordvendte taggavle og således sammen med korsarmskapellet stod med tre parallelle sadeltage, svarende til forholdene i syd. De nuværende gavle er fra 1877-80, og 1877-opmålingerne (fig. 38) giver kun oplysninger om facaderne indtil tagfoden, idet de middelalderlige taggavle fjernes 1748-50 til fordel for én stor gavl. Ved denne ændring måtte taggavlens murflade trækkes tilbage i flugt med korsarmens, og kapellets fremspringende tagfod afdækkedes med tagsten (jfr. fig. 101).

Vestfacaden, hvoraf den søndre del som nævnt er intakt, åbnede sig med to store vinduer, hvis ene bevarede har spidsbuet rulskiftestik, indrammet af løberprydske. Den tre-

dobbelte falsede åbning, hvis inderste sten ved lysningen er fornyet, har sekundært hævet sålbænk, idet åbningernes hjørner både ud- og indvendigt strækker sig syv skifter længere ned.

Nordfacadens to fag var i modsætning til vestfacaden delt af *†støttepiller*, af hvilke den midterste i dimensioner og højde svarede nogenlunde til sydkapellets og vestforlængelsens midterste, mens de to ved hjørnerne var højere, betydeligt sværere og bygget i afsæt. Mens den midterste synes oprindelig, var de to ved hjørnerne utvivlsomt ombyggede for at afhjælpe statiske problemer. Pillen mod øst, hvis oprindelige form kan have svaret til midterpillen, har været nødvendig for at dække sammenføjningen med korsarmens hjørnepille.

I det hele taget har forbindelsen mellem de to afsnit, som muligvis tillige indebar en planæn-

dring, voldt problemer. Det fremgår bl.a. af den omstændighed, at kapellets fremspringende murflugt blev synlig over diagonalpille og derfor overgik til et regulært hjørne formedelst en trinvis udkragning (jfr. fig. 38), hvilket er sket sideløbende med forhøjelsen af det gamle korsarmskapel. Ved ændringen af den nordvestre pille, som kan have været diagonaltstillet, blev den nærvæd stående skjoldblænding delvis skjult.

Af nordfacadens to fag var det østre forsynet med en *†dør* vis-a-vis sydkapellets. Den lave fladbuede åbning indrammedes udvendig af tredobbelt falsede rulskeftestik, yderst af løberprydskifte; anslagsnichen var fladbuet (jfr. fig. 38). Ganske som i det tilsvarende fag af sydkapellet var indgangen forskudt mod vest i forhold til *†vinduet*, der ligeledes sad asymmetrisk i faget. Såvel denne lysåbning som den større og centralt placerede i vestfaget havde ifølge tegningerne en form svarende til det bevarede vindue i vestfacadens søndre del (se ovf.); også her konstateredes en sekundær udmuring og forhøjelse af sålen (jfr. fig. 83).

Begge fag smykkedes af (*†*)blændinger, hvis murede relief på pudset bund 1877-80 overførtes til den nye nordmur. I indgangsfaget var der en cirkelblænding (fig. 82), hvori ligearmet johaniterkors med kløftede korsender. I vestfaget, vest for vinduet, den ovennævnte skråtstillede skjoldblænding (fig. 81) med syvtakket stjerne for kapellets stifter, Knud Henriksen Gyldenstjerne.

Kapellets oprindelige *indre* var dækket af fire hvælv, der i midten samledes omkring en sekssidet pille, hvis søndre halvdel er bevaret tillige med de to hvælv nærmest midtskibet. Selvom den fritstående pille umiddelbart giver kapellets plan en vis lighed med centraliserede anlæg som det samtidige Helligtrekongers kapel ved Roskilde domkirke,¹⁶² er dette ikke fulgt op i hvælvets disposition: To brede spidsbuede gjordbuer delte nemlig hvælvene i et østre og vestre afsnit, ganske svarende til at sadeltage i det ydre betonedet to parallelle nord-sydgående længdeakser. Gjordbuerne, hvoraf den søndre er bevaret, har haft den praktiske funktion at bære en over-

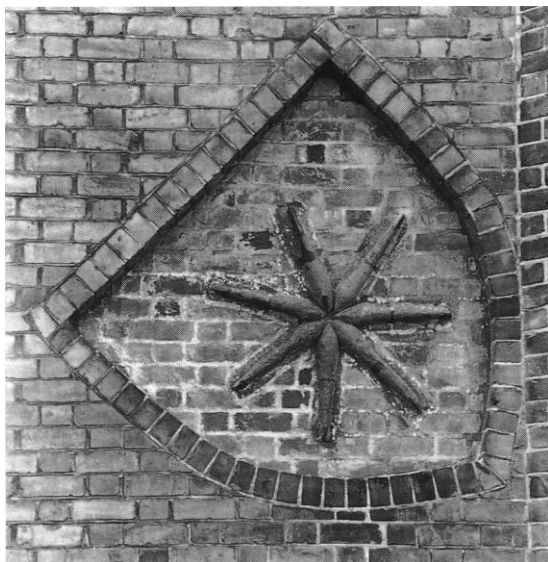

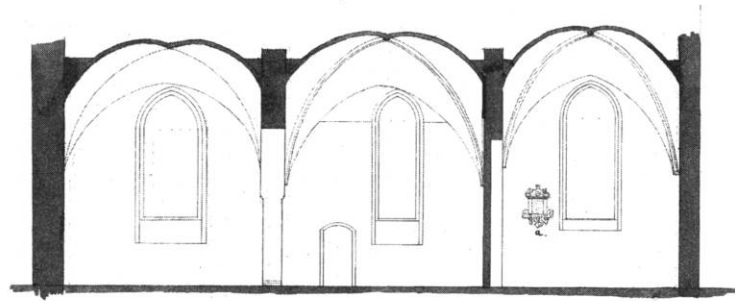
Fig. 81. Skjoldblænding med Gyldenstjernernes våben på nordre sideskibs 3. fag. Formstenene overført fra nordkapellets nedrevne ydermur, jfr. fig. 38 (s. 1301). HJ fot. 1998. - *Shield-shaped recess with the coat of arms of the Gyldenstjerne family in the third bay of the north side aisle. The moulded bricks come from the demolished outer wall of the north chapel, cf. fig. 38.*

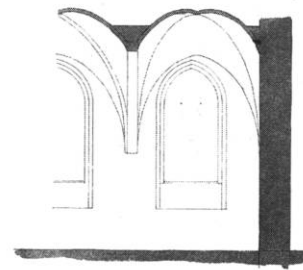
Fig. 82. Cirkelblænding med Johanniterkors på nordre sideskibs 2. fag. Formstenene overført fra nordkapellets nedrevne ydermur, jfr. fig. 38 (s. 1301). HJ fot. 1998. - *Circular recess with the Maltese cross in the second bay of the north side aisle. The moulded bricks come from the demolished outer wall of the north chapel, cf. 38.*

Tegninger vedrørende det nedbrændte Parti ved Kirkens nordre Korskælle
se Planen af Kirken for Ombygningen.

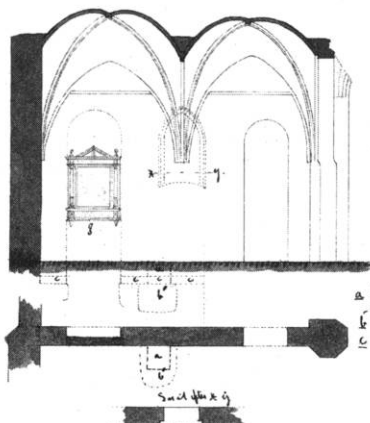
S_{nil} efter A B.

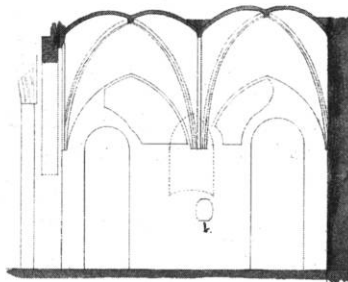
Snit efter C D.

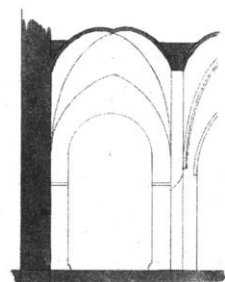
Snit after E 5

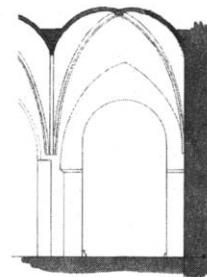
Smil after G & H

Snid after 3 X

Snit after 2 m.

a Spær under Guldet af en mild Strøbejle.
som er opført samtidig med den tilstødende Mauer
b Kampstens Fundament til Pallen
c En lillhøjet Kampstensfribid

Small after 20

L. Minnup Cleary
Mar 1879.

Fig. 83. Diverse snit af nordre korsarm og nordkapellet inden nedbrydningen af sidstnævntes to nordlige fag under hovedrestaurationen 1877-80. 1:300. Målt og tegnet af Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet maj 1879. - *Diverse sections of the north transept and north chapel before the demolition of the latter's two northernmost bays upon the restoration of 1877-80.*

mur (jfr. fig. 84) som vederlag for tagkonstruktionernes fælles spærfod og den mellemliggende skotrende.

De to bevarede *hvælv* har ribber af samme formsten som korets (fig. 45) og ligeledes en diagonaltstillet toprude. Mod gjordbuerne og midtskibsarkaderne udgår hvælvkapperne fra et retkantet fremspring, mens de mod de nymurede vægge har hvilet på forlæg, hvis aftrappede fordybning (sml. koret s. 1294 og fig. 70) endnu er synlig på vestfacadens bevarede overvæg. På overvæggen over den søndre gjordbue ses forandinger til en ikke udmuret hvælvlomme (jfr. fig. 84). Mod kapellets østvæg, som oprindeligt udgjorde korsarmskapellets yderside, lod man kappernes nedre del hvile på en retkantet skjoldbue, mens der foroven, hvor væggen udgjordes af den samtidigt opførte, let fremspringende forhøjelse (jfr. fig. 49), kunne etableres forlæg (jfr. fig. 83).

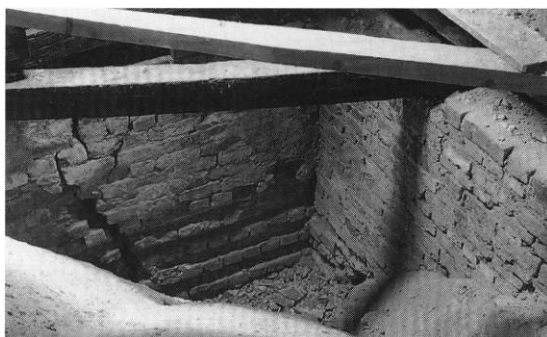
Kapellets østre og vestre del har oprindeligt været afsondret ved en *†skillemur* mellem de to fag nærmest nordfacaden. Dette fremgår af tegningerne fra hovedrestaurationen (jfr. fig. 36), som viser muren, der en anelse under hvælvenes vederlagshøjde er let udkraget. Formålet med denne mur har utvivlsomt været et ønske om at afsondre det nordvestre fag fra det tilgrænsende indgangsparti som et særligt uforstyrret rum. Den udvendige skjoldblænding viser, at dette fag har rummet det egentlige *Gyldenstjernerne*s kapel.

På den grundplan som udfærdigedes i anledning af Frederik IV's *castrum doloris* 1730 (fig. 80) ses foruden den nævnte skillevæg ansats til

endnu en skillevæg imellem de to sydlige hvælvfag, udgående fra nordsiden af midtskibspillen. Uanset om denne murstump var middelalderlig eller yngre, har den ikke haft samme højde som den nordre, eftersom hvælvene adskilles af den endnu bevarede gjordbue. I øvrigt viser såvel 1730-planerne som tegningerne fra 1877-80, at skillemuren indtil Gyldenstjernerne's kapel, i lighed med østvæggen (d.e. korsarmens vestmur), var gennembrudt med rundbuede arkader, af hvilke den til Gyldenstjernerne's kapel havde profileret sokkel i vangerne. Disse overslanke åbninger lader sig bedst forklare som forbindelsesdøre mellem eftermiddelalderlige pulpitter fra tiden før 1730 (s. 1393). Det lader sig derfor ikke afgøre, hvorvidt der allerede i forbindelse med nordkapellets opførelse etableredes en direkte dør til korsarmskapellet.

Ombygningen af nordre korsarmskapel. Sideløbende med opførelsen af nordkapellet gennemgik den tilgrænsende korsarm en ombygning og forhøjelse, som bl.a. var nødvendig af hensyn til hvælvslagningen i kapellet. Ikke meget af dette er nu bevaret; bl.a. forsvandt den nye gavlsammen med kapellets 1748-50, mens hovedparten af hvælvene blev nedbrudt i 1877-80. Hvad man endnu kan iagttage er følgende: I det ydre ses, at murens forhøjelse, som udførtes af *munkesten* i polsk skifte, på den bevarede del af vestsiden er let udkraget over den oprindelige, delvis intakte falsgesims (fig. 49). Forhøjelsen af den østre flankemur er derimod ændret ved en senere ombygning (s. 1321) og står nu udvendig i krydsskifte.

Fig. 84. Detalje af overvæg mellem nordre sideskibs 2. og 3. fag, set fra loftet over førstnævnte. I overvæggens nedre del en ubenyttet forandring til udmuring af hvælvlomme (s. 1303). Muren til højre er nordre sideskibs gavls fra 1877-80, muret op til en stump af kappen til dobbeltkapellets ydre *†*hvælvfag (s. 1328). HJ fot. 1997. -Detail of the upper wall between the second and third bays of the north side aisle, seen from the latter's loft. In the lower zone of the upper wall, unused toothing for a pendentive. The wall on the right is the gable of the north side aisle from 1877-80 cutting off the cell from the double chapel's outermost *†*vault.

Det store *vindue* i gavlen forhøjedes, og det nye spidsbuede stik indrammedes af løberprydskifte, analogt med vinduerne i nordkapellet (jfr. fig. 39). Det gamle østvindue (fig. 40, 48) ændredes derimod ikke, hvorimod vestvinduet måtte blændes af hensyn til hvælvslagningen (jfr. fig. 83).

Forhøjelsen af gavlvinduet og arkaden mod midtskibet gjorde en fornyelse af hvælvene nødvendig. De nye (†)hvælv, hvoraf den sydvestre del af det søndre er bevaret (jfr. fig. 105) fik almindelige halvstensribber. Det mest interessante ved hvælvet var imidlertid den omstændighed, at hvor det i vest var todelt svarende til forholdene i nordkapellet (og den nuværende inddeling), ændredes det i øst til en tredeling (jfr. fig. 36, 42). Dette var i overensstemmelse med korsarmens oprindelige hvælv og skyldes, at man også ved den nye ombygning respekterede østvæggens tredeling.¹⁶³ Forholdet indikerer, at korsarmens kapeludbygning endnu på dette tidspunkt var bevaret, omend muligvis i ændret skikkelse (se *†*udbygning s. 1313). Det kan vel ikke udelukkes, at den spidsbuede blænding, som på opmålingen fra 1877 omsluttedes af den midterste hvælvkappe var levn af en arkade til et *ombygget kapel*(?).

Sammenfatning. Som beskrevet i det foregående blev kirkens ombygning efter alt at dømme gennemført som ét sammenhængende, omend etapedelt forløb i årene o. 1460-75. På den baggrund kan det undre, at en række af de nye afsnit fremtræder med så stærkt afvigende detaljer. Navnlig er det påfaldende, at koret - såvel i den overordnede struktur som i detaljerne - adskiller sig markant fra det øvrige: Hvor koret markerer sig med en rigdom af formsten i vinduer og udvendig murdekoration, fremtræder detaljerne i den øvrige del særdeles enkle, grænsende til det simple.

Denne forskel er formentlig udtryk for bygherrens bevidste ønske om, at *ko*ret i dets egenskab af kirkens liturgiske brændpunkt og samtidig den del af klosteret, som var mest synlig for Nørregades beboere og forbipasserende, skulle tiltrække sig særlig opmærksomhed. Korgavlen med dens murdekorationer og messespir er den mest markante demonstration af en sådan tankegang.

Under alle omstændigheder er det sandsynligt, at man i forbindelse med det nye kor har engageret en bygmester, der kun medvirkede her og ikke ved de øvrige dele af ombygningen. Det er foreslået, at han i

kraft af sin forkærlighed for murværkets polykromi og dekorative detaljer skulle være nordtysker (*Lorenzen* 44), hvilket forekommer sandsynligt.

Det er således nærliggende, at den usædvanlige og dristige udeladelse af støttepiller på sydsiden (i nord fungerede *†*sakristiet og dets trappehus dog som sådan) er inspireret af den forkærlighed for glatte ydermure, som er et kendetegn ved de kirker med indvendige støttepiller, som fra slutningen af 1300'erne vandt ikke ubetydelig udbredelse i det nordtyske kirkebyggeri og herfra spredtes til bl.a. Danmark.¹⁶⁴ Eksempler på fuldstændig udeladelse af støttepiller synes dog sjældne.¹⁶⁵

Fremhævelsen af de glatte ydermure ved bæltemuring kan også være afsmitning fra den lyst til fremhævelse ved polykromi, ofte ved bælte af glaserede tegl, som kendetegner flere af de nordtyske kirker med indvendige stræbepiller, bl.a. domkirken i Slesvig og Mariekirken i Rostock. Et lokalt eksempel på samme idé, også gennemført med skiftende bælte af røde og gule tegl, er nordfløjen i Gråbrødre kloster.

I *midtskibet* og *nordkapellet* savnes de formstensprofiler, som beriger korets vinduer og murdekorationer; kun hvælvene er til dels muret med benyttelse af korets ribbesten, men midtskibsarkaderne er igen blot simple buestik.

Midtskibet er som nævnt en mellemting mellem hallekirke og pseudobasilika, og udformningen synes i nogen grad dikteret af nødvendigheden af tilpasning til de givne forhold, bl.a. de dybe kapeller med tværstillede sadeltage. Ved at vælge kraftige ottekantede piller som støtte for såvel arkader som overmure bekendte bygmesteren sig til det foretrukne mønster ved flerskibede anlæg i senmiddelalderens hjemlige kirkebyggeri. Den omstændighed, at pillens tre sider mod midtskibet er videreført til hvælvvederlaget, hvorved højirkemuren virker som en membran, der er hængt ind mellem pillerne, kendes både fra Østersøgotikken og hjemlige aflæggere, såsom klosterkirkerne i Fåborg og Randers samt sognekirkerne i Assens og Middelfart.¹⁶⁶

Uden direkte sidestykker er formen på de spærner, som bryder den lave overvæg i nord (og nordvest). Det samme gælder loftets (†)døre til renderne mellem kapellets tage. Måske fandtes tilsvarende i moderklosteret Antvorskov, hvor skibet på samme måde som i S. Hans, indrammedes af 2x3 kapeller med tværstillede sadeltage.

Det er muligt, at pillestrukturen i S. Hans har øvet indflydelse på ovennævnte vestfynske købstadskirker, men det forekommer givet, at korgavlen med dens vinduesrisalit og kronende, ottekantede messespir har dannet forbillede for korgavlen i Kerteminde, S. Laurentius. I reduceret form gentages kompositionen i landsbykirker som Mesinge (Bjerge hrd.) og Horne (Svendborg amt, Sallinge hrd.).

Fig. 85. Søndre sideskibs gavle, set fra sydvest. Henrik Wichmann fot. 1999. - *Gables of the south side aisle, seen from the south-west.*

SYDKAPELLET OG SØNDRE KORSARMS OMBYGNING o. 1525

Som ovenfor nævnt tyder alt på, at søndre korsarm og sydkapellerne ikke blev inddraget i kirkens store fornyelse o. 1460-75 og derfor en tid lang må have afventet en ombygning med nye, højere siddende hvælv, uanset at forhøjelsen var planlagt, jfr. midtskibets skotrendedøre. Det kan vel ikke udelukkes, at en sådan ombygning faktisk fandt sted; men i så fald er sporene her-

efter ganske blevet slettet af den forhøjelse og nyhvælvning, som endnu til dels er bevaret.

Ændringen af sydsidens tilbygninger adskiller sig i øvrigt fra arbejderne i nord ved, at korsarmen og kapellerne blev integreret med ensartede hvælv og herved fik karakter af et sammenhængende sideskib – en sammensmeltning, der i det ydre udtrykkes gennem homogenisering af sydsidens vinduer og taggavle.

Byggematerialet er røde *munkesten*, 13,5-14x14x9 cm, lagt i krydsskifte. Muligvis har der

Fig. 86. Detalje af søndre sideskibs midterste og vestre gavl (s. 1306f., 1325f.). HJ fot. 1997. - *Detail of the south side aisle's middle and west gables.*

også været benyttet andre materialer til en udvendig skulpturudsmykning, jfr. ndf.

Såvel korsarmens som kapellernes mure fik en kraftig forhøjelse, der på sidemurene afsluttes med (delvis fornyet) falsgesims. Korsarmens østmur viste i øvrigt en noget gådefuld anomali, idet forhøjelsen nærmest korets og skibets sammenstød var udkraget et skifte på begge sider på en strækning af ca. 1 m (jfr. fig. 40, 47). Den udvendige fortykkelse fjernedes 1877-80 (jfr. fig. 53), mens den indvendige endnu er synlig i loftsrummet. Her ses, at stenene har været indmuret i en forsænket fortanding, hvis bredde åbenbart har overgået det nødvendige.

Senest i forbindelse med korsarmens ombygning har man nedbrudt det oprindelige *†østkapel*,

hvis afbrudte sidemure endnu anedes før hovedrestaureringen (jfr. fig. 47). I stedet for at tilmure arkaden helt nøjedes man med at udfylde den inderste del og udvendig omdanne den til en høj murblending med spidst helstensstik.

De oprindelige fem *vinduer* forhøjedes i takt med murene, men ikke på samme måde. Det slanke vindue på korsarmens østside og det brede i sydkapellets vestvæg fik nye vanger og stik, som i hovedtrækkene respekterede den eksisterende form. Sydsidens tre vinduer fik derimod en afvigende udsmykning som led i omdannelsen af denne facade til en markant skuefront. Vinduernes spidsbuer er således indrammet af nogle højest usædvanlige bryn, der i vederlagshøjde er ført videre som en vandret mar-

kering (jfr. fig. 85). Disse *vinduesbryn* har karakter af brede båndblændinger, men er i modsætning hertil ikke forsænkede, blot indrammet af udkragede binderstik og -skifter, af hvilke det underste har affasning af hensyn til vanddryppet. Den vandrette del af brynene afsluttes med en helstens bred pilasterstump. Over de to kapelfag er den øverste spidsbuede indramning sikret med et rulskiftestik. Dette mangler imidlertid over korsarmens, hvor brynet før restaureringen også afveg ved, at den vandrette del brød den spidsbuede (jfr. fig. 37, 47). Uanset disse forskelle, har alle tre vinduesbryn utvivlsomt rummet en form for udsmykning (se ndf.), hvad restauratorerne i 1877-80 også havde blik for (jfr. fig. 103).

Foruden vinduesbrynene er af den oprindelige gavludsmykning bevaret nogle små firkantblændinger, hvis oprindelige udstrækning og afdækning dog er forsvundet ved taggavlenes fjernelse 1748-50. Det lader sig nu ikke længere afgøre, hvorvidt disse blændinger strakte sig op i selve taggavlen som højblændinger, eller om de havde en afdækning ikke væsentligt højere end den nuværende. Det sidste forekommer mest sandsynligt, dels fordi de hermed sammen med vinduesbrynet og $\dagger$ svikkelformede blændinger udgjorde en dekoration, som kun markerede gavlfoden. De nævnte svikkelblændinger, som udmuredes 1748-50, findes kun på de to kapelgavle og afgrænsedes mod brynets øvre afgrænsning af et rulskiftestik; den lodrette side står nu som lodfuger, der brydes i samme højde som firkantblændingernes vanger. I begge tilfælde har disse murfordybninger vel strakt sig op til toppen af de spidsbuede bryn.

De bevarede, omend ændrede og reducerede dele af den nye gavludsmykning giver fornemmelsen af en usædvanlig arkitektur - et indtryk, som underbygges gennem de få vidnesbyrd om $\dagger$ taggavlenes *udsmykning*, inden nedbrydningen 1748-50. Således viser Grønvolds stik fra kongens besøg 1748 (fig. 88), at taggavlene da endnu kronedes af høje pinakelagtige tinder. Tegningen viser herudover en rundbuet luge til loftsrummet, men gengiver intet af den billedudsmykning, som også har prydet gavlene. At

dette var tilfældet fremgår af flere kilder, af hvilke den ældste (og vigtigste) stammer fra regnskaberne til kirkens istandsættelse 1617.⁹⁴ Ved den lejlighed fik malersvendene Anders Nielsen og Søren Hiort 20. aug. betaling for med brunrød og blyhvid oliefarve at anstryge følgende udsmykning af sydsidens kapeller: »alle apostler och billeder saa och alle krantzene och roessher offer vinduerne«. Det vil sige, at der på disse prydgavle har været opstillet apostelbilleder, foruden en mere ornamental udsmykning med 'kranse og roser'. Sidstnævnte har vel smykket vinduesbrynene og udgjort sidestykker til middelalderens velkendte formstensfriser, som i Odense bl.a. kendes fra domkirken (s. 239f.). Apostelbillederne har i øvrigt ikke været den eneste billedlige udsmykning, idet regnskaberne fortæller, at billedsnideren Frantz Krag den 25. aug. betaltes for et tyrkerhoved (»tørcker hoffuet«) til et billede, som stod oven på et kapel. Udsmykningen synes således foruden mere traditionelle kristne billeder at have rummet et polemisk, agiterende element ved at inkludere indbegrebet af johanniternes fjendebillede.

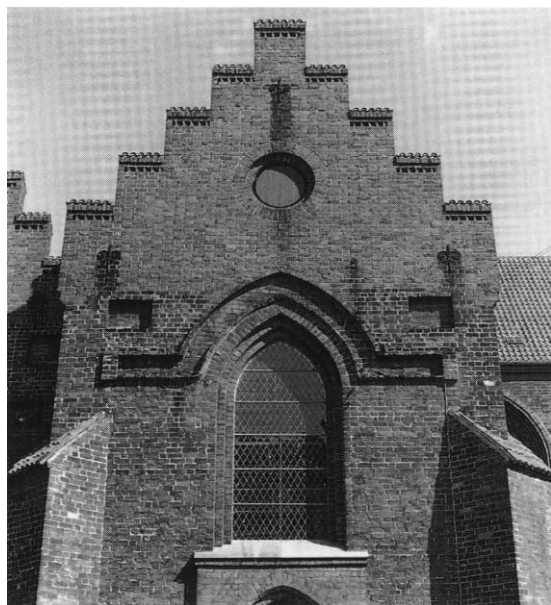

Fig. 87. Detalje af søndre korsarms gavl (s. 1306f., 1325f.). HJ fot. 1997. - Detail of the south transept's gable.

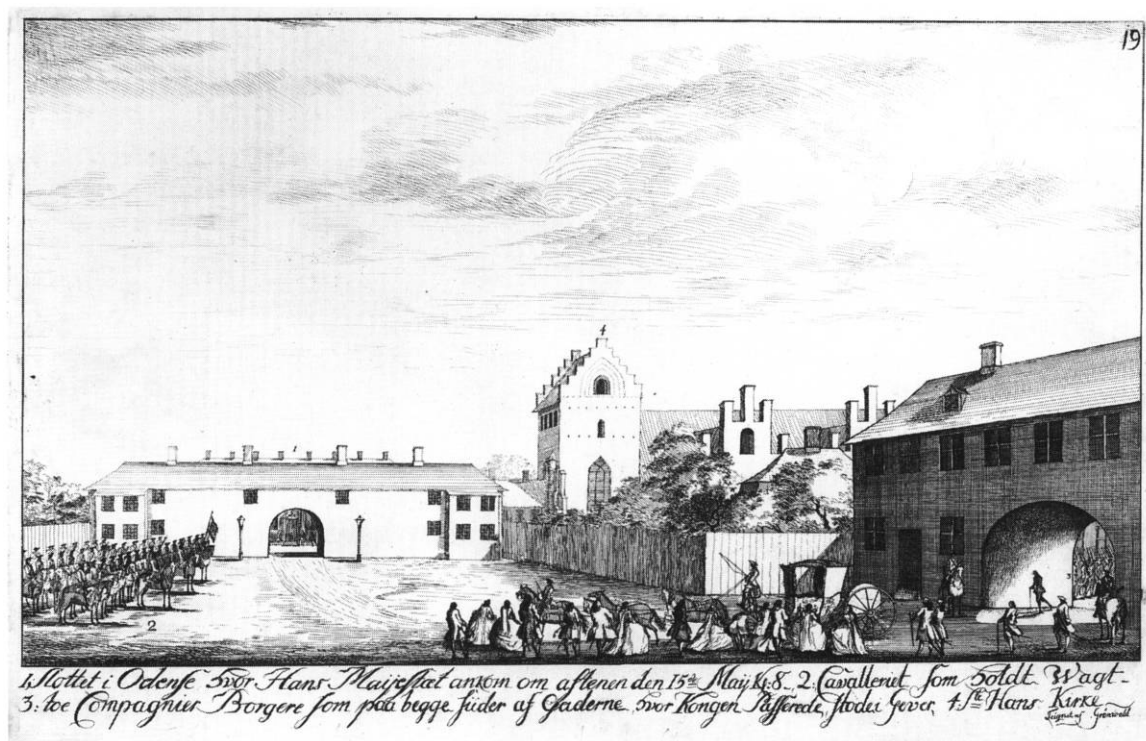

Fig. 88. Frederik V ankommer til Odense Slot på sin rejse gennem Danmark 1748. Radering ved Poul Isac Grønvold efter egen tegning. Den kongelige Kobberstiksamling. - Frederik V arriving at Odense Castle on his journey through Denmark in 1748.

Det er uvist, hvorledes gavludsmykningen har været opstillet. Under sit Odensebesøg 1746 så historikeren Jacob Langebek »udenpaa i Muren... adskillige skønne Steenbilleder«,^{166a} og i præsteindberetningen 1755 berettes, at der før reparationen 'stod en del gamle katolske billeder på de tre kapeller, men var ingen navn eller inskription derved'.¹⁶⁷ En række af billederne kunne for så vidt have kronet de høje pinakeltinder, men ses ikke på Grønvolds stik (jfr. fig. 88). Det er derfor mest sandsynligt, at de har været indsat i blændinger, muligvis både som relieffer og friskulpturer.

I det indre blev kapellerne og korsarmen forbundet ved indmuring af en spidsbuet arkade, hvis bredde (108 cm) svarer til tykkelsen af den nedbrudte mur; buen fungerer samtidig som gjordbue mellem det midterste kapelfag og korsarmen. De tilhørende tre hvælvfag fik herved karakter af et sideskib, mens den smalle del

af korsarmen bag gavlen udsondredes som et særligt afsnit ved hjælp af en anden, 60 cm bred spidsbue, som er ommuret 1877-80. Af sideskibets tre nye *hvælv* er kun de to vestligste fag bevaret. De hviler mod ydervæggene og midtskibet på forlæg og har usædvanlige, helstens brede ribber, hvis undersider er skiftevis løber- og bindermuret. De to fag adskilles af en 107 cm bred gjordbue, der udgår fra foden af midtskibets pille.

Hvælvet i det tredje fag i korsarmen blev allerede 1748-50 ombygget til et grathvælv, der 1877-80 afløstes af det nuværende, som har ribber af kantstillede sten. På tegningerne fra 1877 (jfr. fig. 41-42) ses dog, at de brede ribber endnu var bevaret et kort stykke over vederlag.

I loftsrummet bemærkes, at overmuren over gjordbuen mellem de to vestlige fag til dels hviler på hvælvkappen og yderligere er udkraget formedelst en række fladbuede rulskiftestik,

hvilende på trinvis fremspringende konsoller (jfr. fig. 89). Formålet hermed har været at tilvejebringe et tilstrækkelig bredt vederlag for tagfodderne og den mellemliggende skotrende.

Sammenfatning. Omdannelsen af sydkapellerne og den tilgrænsende korsarm til en skuefacade har været et fornemt stykke arkitektur, der ved synsforretningen 16. okt. 1694 berettigede skønsmændene, trods kirkens store brøstfældighed, til at karakterisere den som værende engang 'berømmelig med kostbart arbejde, zirat og billeder udvendig prydet'.¹⁶⁸ Ved den brutale reparation 1748-50 er kirken blevet berøvet et enestående arkitekturminde.

Hvad angår *dateringen*, indicerer murværkets krydsskifte et tilblivelsestidspunkt efter midten af 1500'erne, da dette moderne renæssanceforbandt gradvis bliver dominerede;¹⁶⁹ det ses dog også benyttet i enkelte tidligere eksempler.¹⁷⁰ Under alle omstændigheder viser både de bevarede detaljer (vinduesbrynene og skulpturudsmykningen), at byggeriet ikke nødvendigvis har haft mange hjemlige sidestykker.

I en *arkitekturhistorisk sammenhæng* har Lorenzen peget på pinakeltinderne som et træk, der hovedsagelig hører hjemme i semiddelalderens tyske og nederlandske byggeri, men i øvrigt også kendes fra svenske eksempler.¹⁷¹ Skulpturudsmykningen er et andet træk, som røber fremmed indflydelse, og hvis nærmeste, nu kendte parallel skal søges inden for det verdslige byggeri på overgangen mellem middelalder og gryende renæssance.¹⁷² Frederik I's nybyggeri på Gottorp fra o. 1530 er det mest prægnante eksempel på en sådan moderne blandingsstil, hvis forudsætninger skal søges i Nederlandene og Nordfrankrig.¹⁷³

Fig. 89. Detalje af overvæg mellem søndre sideskibs 2. og 3. fag, set fra loftet over sidstnævnte (s. 1309). HJ fot. 1997. - *Detail of the upper wall between the second and third bay of the south side aisle, seen from the loft above the latter.*

Men også i det bevarede senmiddelalderlige kirkebyggeri på Fyn finder man træk, der peger mod nederlandsk indflydelse på Christian II's tid. Det gælder et betydeligt antal taggavle, hvis blændinger kronenes af fremspringende bryn og i øvrigt kendetegnes ved kammenes små kantstillede pinakler. Hovedmonumentet synes i denne sammenhæng at være Helligåndskirken i Fåborg, hvis vestgavl muligvis er tilkommet o. 1520.¹⁷⁴ Måske har det verdslige byggeri i selve Odense omfattet bygninger, der var beslægtet med moderniseringen af johanniterkirkens sydfacade. Således fremtrådte rådhuset og biskop Belde-naks gejstlige domhus, begge nedrevet i 1800'erne, på prospekter fra 1500'erne (jfr. fig. 9 og s. 307, fig. 230) udstyret med høje pinakeltinder.¹⁷⁵

TILBYGNINGER

LIGKAPEL/SAKRISTI

Det nuværende sakristi er indrettet 1907 i det 1880 opførte *ligkapel*, som anbragtes på det sted ved korets nordside, hvor man under restaureringen umiddelbart forinden havde påvist rester af det middelalderlige sakristi (jfr. fig. 91). Tilbygningen er opført efter et projekt ved arkitekterne for hovcdrestaureringen, L.A. Winstrup og Carl Lendorf, der i deres præsentation, dateret 15. maj 1879, bl.a. fremhæver, at man ved at benytte fundamenterne fra forgængerens kunne reducere omkostningerne.¹⁷⁶

Tilbygningen er opført af røde munkesten i polsk skifte over en bindig kampestenssokkel, svarende til den samtidigt på selve kirken opsatte. Sidemurene afsluttes med falsgesimser, og den nordvendte taggavl, hvis fodlinje markeres af dobbelt savskifte, kronenes af ni kamtakker, formet efter samme opskrift som kirkens øvrige nymurede taggavle. Selve gavlfladen brydes af tre spidsbuede højblændinger, af hvilke den midterste rummer en fladbuet loftsluge; blændingstreggruppen flankeres af cirkelblændinger. I flankemurene er indsat to tætstillede vinduer, spidsbuede og med profilindramning.

Det projektet nye Ligkapel til St. Hans Kirke i Odense

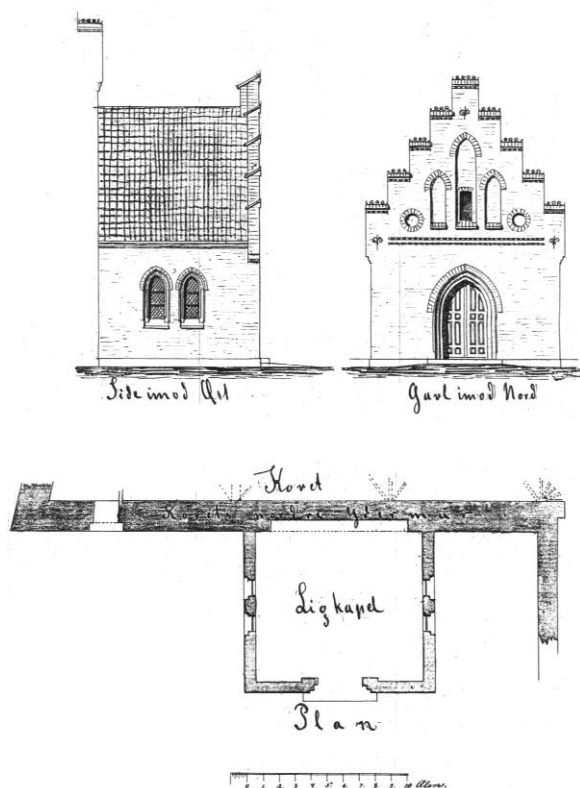

Fig. 90. Udkast til ligkapel, nu sakristi (s. 1309f.). 1:300. Påtegnet Carl Lendorff juni 1879. Rigsarkivet. - *Proposal for the mortuary, now sacristy.*

Den oprindelige portal i gavlen er nu delvist bevaret som et bredt, spidsbuet vindue. I det indre ses, at man genskabte kormurens sekundære blænding, der mod loftsrummet står med rundbuet helstens stik i en halv stens dybde.

Projektet til omdannelsen af ligkapellet til sakristi udarbejdedes 1904 af kgl. bygningsinspektør Vilh. Petersen og godkendtes - sammen med tegningerne til det nye ligkapel på kirkegården (s. 1253) - endeligt i marts 1906 efter omfattende korrespondance mellem de berørte myndigheder.¹⁷⁷

Omdannelsen til sakristifunktionen indebar foruden ændringen af portalen til vindue, at der indsattes to nye døre: dels en yderdør i østmur-

ren tæt ved hjørnet, dels en dør til koret; begge fladbuede. Endelig ændrede man gulv og loft, idet ligkappellets stengulv erstattedes af træ, ligesom det gipsede loft fjernedes til fordel for et kassetelloft.

†SAKRISTI OG

†SAKRISTIINDRETNINGER I KIRKEN

1) *Middelalderligt*. Sakristiet nævnes tidligst 1558 i forbindelse med registraturen over klosterets breve, som da opbevaredes her. Det hedder herom, at brevene er indlagte »vdi thett anndett øffuerste confertt (d.e. omslag) vnder bøgerne nest inndenn dørrenn paa thenn vennstre haannd vdi sacristiet vdi sancti Hansis closter vdi Otthennsze och ere til hobe 117 breffue«. ¹⁷⁸

Reparationsarbejderne i 1630'erne omfattede foruden præstegården og kapellanboligen (s. 1320) også sakristiet, der på dette tidspunkt åbenbart skønnedes at kunne reduceres. Det skete ved for ti dages løn (en hulning (vinding?) om dagen) at lade Mads Knudsen hugge en gammel vindeltrappe ned (se ndf.). Materialerne - 5.000 mursten, foruden grus og sten - blev fjernet af Jens Jørgensen og genbrugt til organistens og klokkerens boliger. Muligvis var de 15 vægge (d.e. tavl i bindingsværk) man 'klinede og støttede for væggen' en billig erstatning for det nedbrudte murværk. Sikkert er det, at Rasmus tømmermand fik betaling for et loft med lem over sakristiets kælder, som formentlig var indrettet til begravelse.⁹⁴

1668 søgte stiftsskriver Rasmus Andersen kongen om tilladelse til at nedrive sakristiet, som på dette tidspunkt var i dybeste forfald. Han fremhævede bl.a., at tagstenene var borte, de bevarede spær og lægter rådne, hvælvingerne på nippet til at styrte sammen og en del af ydermurene 'nedfaldne og bortstjålne'. De resterende materialer kunne i stedet benyttes til kirkens reparation, bl.a. til opsætning af støttepiller.¹⁷⁹ 17. okt. bevilgede Frederik III, at det gamle forfaldne og nu ubrugelige »Zachrasti« måtte nedtages, og de brugbare materialer anvendes til kirkens reparation.⁹⁸

Det vides ikke, om nedbrydningen gennem-

Spør af en Vindeltrappe og en Tilbygning paa den nordre Side af Choret,
som ere komne til syne ved Restaurationen

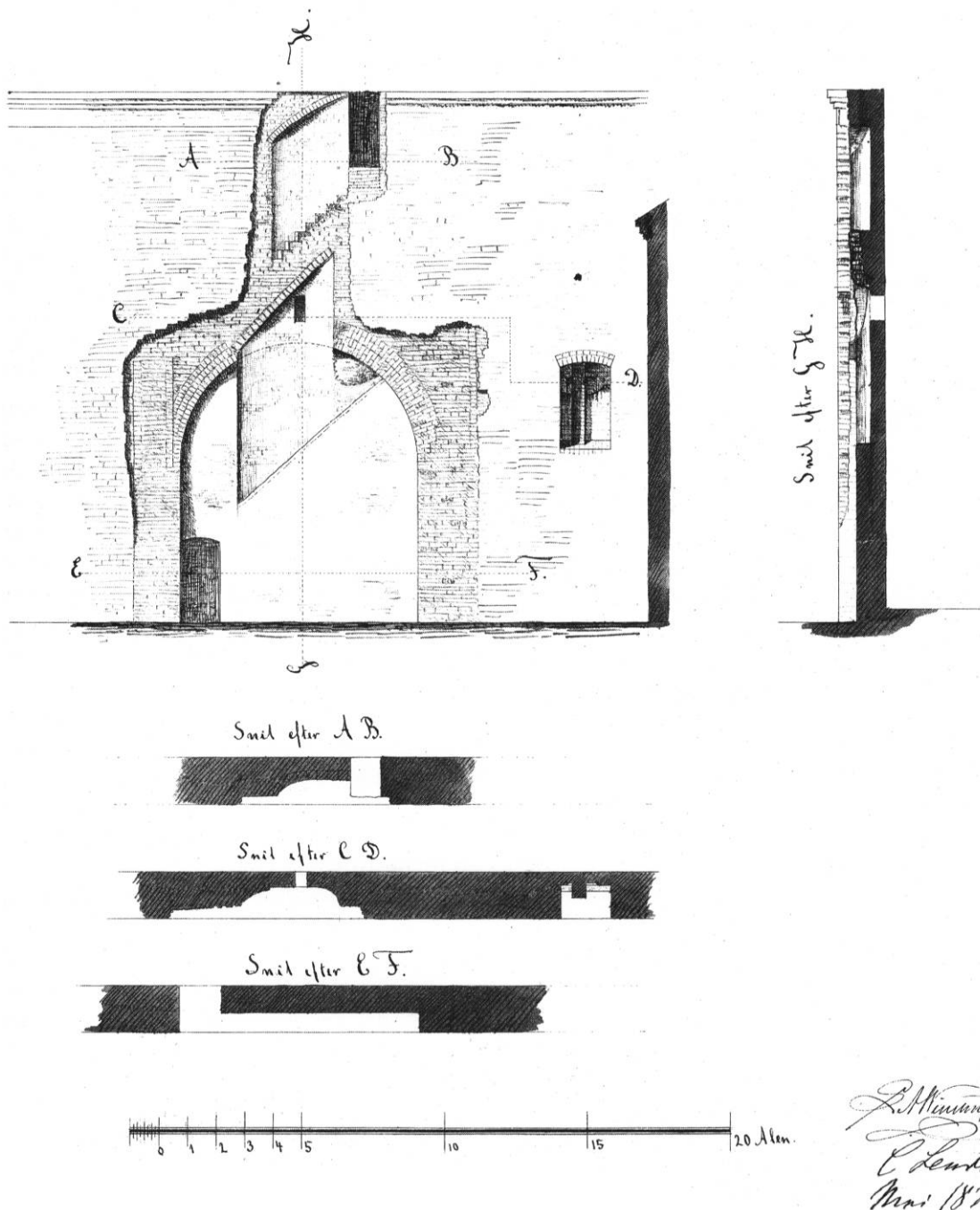

Fig. 91. Spor af tsakristi og ttrappehus ved korets nordside, fremkommet under hovedrestaurationen 1877-80 (s. 1312f., 1328). 1:150. Planer, facade og snit ved Carl Lendorf under medvirken af L.A. Winstrup. Påtegnet maj 1879. - Traces of tsacristy and tstairs annex on the north wall of the chancel, exposed during the restoration 1877-80.

førtes umiddelbart efter, ej heller i hvilken tilstand man efterlod korets nordvæg. Ved kirkens hovedreparation 1695 var der i hvert fald behov for istandsættelse af nordmuren på det 'slemme, brøstfældige sted', hvor der endnu sås rester af det afbrudte sakristi. Man afhuggede ved denne lejlighed endnu tiloversblevne dele af sakristiets mure, befæstede ny skalmur med murankre og opførte 'tvende buer', formentlig den store rundbuede blanding og en mindre herover, som begge var synlige 1877 (jfr. fig. 38).⁹⁸ Juni 1695 betalte man endvidere for opgravning af store kampesten 'under det gamle øde kapel', som i stedet benyttedes til fundering af kirkegårdsmuren (s. 1246).¹⁸⁰ Helt kan fundamenterne dog ikke være blevet plyndret, idet de stadig erkendtes 1877 (jfr. fig. 36).

De spor af det 1668f. nedbrudte sakristi, som fremdroges 1877-80 (jfr. fig. 36, 91) vidner om, at denne tilbygning var ældre end det kor, som opførtes o. 1460-75. Det afgørende indicium herfor leveres af de afbrudte flankemure, som også tegnede sig efter den delvise fjernelse af korets facade. Dette kan kun forklares ved, at de pågældende mure var bygget ud fra et smallere kor og således allerede eksisterede, da det nuværende kor rejstes og byggedes ind mod siderne af sakristiet, som man havde besluttet at skåne. Erkendelsen af, at sakristiet var bygget til et ældre og smallere kor, forklarer tillige dets atypiske vestlige placering. I den oprindelige sammenhæng må sakristiet have korresponderet med korets alterfag. Sakristiets udvendige dimensioner angives 1878 som værende ca. 7,4x5,7 m,¹²³ hvilket harmonerer med opmålingerne (jfr. fig. 36, 91).

Fortolkningen af tegningen fra 1879 (fig. 91) er dog langt fra problemfri: Den vestre af de to flankemure fremdroges kun for ydersidens vedkommende, og den omstændighed, at den strakte sig højere op end østre sidemur, skal muligvis tolkes som en forhøjelse(?).

Den store rundbue, som afdækkede blandingen og fremkom efter fjernelsen af facadens hidtidige skalmur, frembyder et andet problem: Den er for den østre dels vedkommende tegnet som et stik af tre rulsifter, som udgår fra et

tilbagespring i den afbrudte flankemur, der må have haft et hvælvforlæg med vederlag i samme niveau. Derimod er den vestre del vist som et dobbelt helstens stik, der tillige har elimineret sporene efter vestmurens inderside. Buestikkets to dele kan derfor ikke være samtidige, og formentlig er den vestre del yngre og hidrører fra en reparation. Den østre del derimod kunne være levn af en *†aflastningsbue(?)*, der spændtes over sakristiets flankemure som vederlag for den nye kormur, hvad enten man bevarede det eksisterende hvælv, eller - hvad der forekommer mere sandsynligt - byggede et nyt.¹⁸¹ Under aflastningsbuen har man bygget en skillemur, der er spinklere end korets øvrige mur.

Det som umiddelbart faldt i øjnene 1877-79, var resterne af et *†trappehus*, der havde været indbygget i sakristiet. Dette, sammenholdt med Braunius' gengivelse (jfr. fig. 9), gav anledning til, at udbygningen fejltolkedes som underdelen af et tårn.¹²³ Sporene i murværket viste ifølge tegningen (fig. 91) to vindinger af en spindeltrappe, der har siddet i et muret fremspring, hvis nedre del med underdøren har været markant synlig i sakristiet. Den øvre del var derimod skjult i loftsrummet, bortset fra afslutningen, der må have raget op over sakristiets tagryg.

Trappehuset har antagelig været polygonalt i lighed med vestforlængelsens tårntrappe og andre tilsvarende indretninger, som de eksempelvis kendes fra Haderslev domkirke (*DK Sjyll* 92f.). Det har tjent som adgang til lofterne, både sakristiets og navnlig korets, hvortil overdøren var bevaret; den tilmuredes under hovedrestaureringen, men spores dog fortsat fra loftsrummet (jfr. fig. 44). Ønsket om en sådan bekvem adgang til korloftet må i det væsentlige skyldes liturgiske behov: En lyssprække mod korrummet belyste trappeløbet, men gav også mulighed for at følge messen og betjene såvel klokken i messespiret som eventuelle liturgiske anvendelser af den store cirkelåbning i det vestre korhvælv (s. 1295). Arrangementet har således ikke været uden lighedspunkter med trappeanlægget i det samtidigt opførte såkaldte mellemparti af domkirken (s. 268f.).

Flere omstændigheder tyder på, at trappehuset er en eftertanke, som ikke var planlagt ved byggeriets start. I hvert fald var de to trappevindinger forskudt i forhold til hinanden, muligvis fordi man havde måttet justere trappehusets position i forhold til sakristiets tagryg efter at være kommet fri af dets hvælv. Også den måde, hvorpå det tredobbelte stik er afbrudt øst for trappehuset, tyder på en sekundær indarbejdning. - Den fladbuede dør østligst i blændingsfeltet sad antagelig på oprindelig plads, idet den asymmetriske position skyldtes hensynet til trappehuset.

Samtidig med †sakristiet har man formentlig rejst en *†udbygning* med trappe til den højtsiddende dør, der gav adgang udefra til †lektoriet. Den omstændighed, at den blændede dør sidder i bunden af en dyb anslagsniche, indikerer eksistensen af et sådant arrangement, hvis ydermur kan have været sammenføjet med sakristiet og muligvis tillige tværskibets kapeludbygning (efter en ændring af sidstnævnte). Udbygningen, der senest er nedbrudt samtidig med sakristiet, har ikke efterladt sig spor på tværskibets østmur, der i vid udstrækning er skalmuret.

2) 1668-1707. I betragtning af det middelalderlige sakristis tilstand har man formentlig allerede inden nedrivningen indrettet et alternativt rum i selve kirken. Det kaldes i 1698 'det nye sakristi' (i modsætning til det gamle), og det fremgår indirekte af oplysningerne om dets efterfølger, at det har været indrettet i søndre korsarm og foruden skriftestol har rummet fonten (s.d.). Der har - svarende til efterfølgerne - været tale om et indelukke, afskilret med tømrede vægge. Døren nævnes 1694,⁹⁸ og den lave fladbuede blænding (senere udmuret) sydligst i den tilmurede arkadeåbning på østvæggen, som er konstateret ved flere lejligheder (fig. 50, 92), kan være en (†)gemmeniche(?) indrettet til præstens brug. 1704 blev sakristiet istandsat af Claus maler.⁹⁸

3) 1707-43. Søren snedker fik 13. juni 1707 betaling for bl.a. at flytte sakristiet fra den søndre til den nordre side. Fonten flyttede med (s.d.), og smeden fik efterfølgende betaling for hængsler og lås til døren. 17. nov. 1709 afregnede man

med Jørgen murermeister, der havde boret et hul igennem muren i sakristiet.⁹⁸ Det fladbuede stik, som ses i nordre korsarms østvæg, til dels dækket af muren til det nuværende vindfang, kan hidrøre fra indretningen af sakristiet, men stammer måske snarere fra det begravelseskapel, som opbyggedes 1743 (s. 1498).

4) 1743-94. I forbindelse med indretningen af kirkens åbne begravelse i nordre korsarmskapel (s. 1498) måtte sakristiet vige pladsen og opstilledes nu i stedet i søndre sideskibs vestligste fag. Murermeisteren gav 23. okt. 1743 tilbud på reparation af gulvet, og 28. febr. året efter betalte man snedker Jens Sørensen for at lukke åbningen i den udvendige prædikestol, hvortil opgangen nu befandt sig i sakristiet. I første omgang lukkede han hullet 'med nogle brædder', men 1749 måtte han gøre et »Dechel til det hul som gaar igiennem Muuren fra Sacrastiet«. ⁹⁸ Afslutningsvis blev det tømrede aflukke malet af Rasmus Wulff, der tillige var mester for 'de fire evangelister, som man lod afskildre derpå'.¹¹⁰

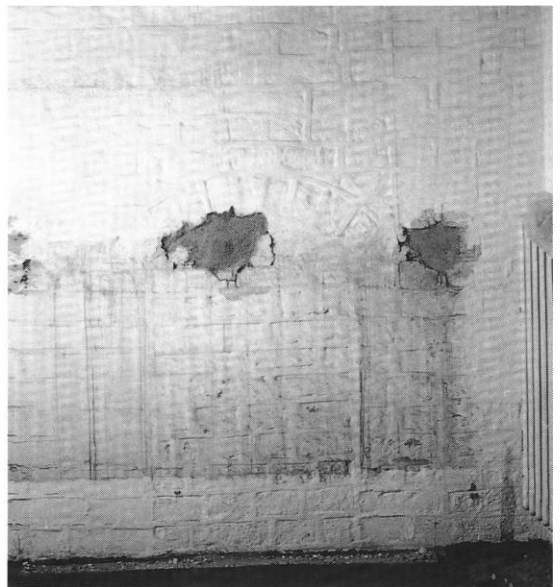

Fig. 92. Blændet †skabsniche i udmuringen af †arkadeåbning i søndre korsarms østvæg, jfr. fig. 50 (s. 1313). HJ fot. 1997. - Blind †cupboard niche in the walling up of †arcade opening in the east wall of the south transept, cf. fig. 50.

5) 1794-1901. Ved resolution af 10. marts 1794 blev det gamle tømrede sakristi («fjællesakristi») i søndre sideskib brækket ned og et nyt indrettet op ad korets østvæg, syd for alteret, hvor der hidtil havde været en åben begravelse (s. 1492). Arbejdet udførtes af murermester Hans Jacob Dahr, hvis regning forelå 22. maj s.å.⁹⁸

Der savnes i den første tid nærmere oplysninger om dette sakristi, som indrettedes i forlængelse af Gieddes kapel ved altervæggens nordside. I J. Hancks forslag fra 1820 til istandsættelse og nyindretning af kirken tænkte altertavlen flyttet længere frem, hvilket ville give plads til et nyt og større sakristi med dør til kirkegården.²⁰¹

1835 synes sakristiet at være blevet nyindrettet, og muligvis fik det nu den fladbuede dør med dobbelte fløje, som kendes fra ældre genfindelser (jfr. fig. 42, 119).¹⁸²

1842 blev det udstyret med et loft, hvori der var tre ovenlysvinduer, alt efter tegning af snedker Vilh. Haugsted, der også udførte arbejdet.²⁸

I forbindelse med hovedrestaurationen 1878-80 blev sakristiet udvidet til også at omfatte Gieddes kapel i henhold til en bestemmelse helt tilbage til 4. juni 1855.²⁸ Nu fjernedes muren mellem de to rum, og begravelseskapellets hvælv blev nedbrudt. Endvidere blændedes døren her til, mens der til gengæld åbnedes en spidsbuet yderdør østligst i korets nordmur.

Indretningen, der var gjort overflødig ved etableringen af det nuværende sakristi 1906-07, fjernedes sideløbende hermed; dog bibeholdtes yderdøren, i hvis indre åbning begravelseskapellets gitterlåge (s.d.) ophængtes.

LØNGANGEN (MED LIGKAPELLER)

Et særkende ved S. Hans er den løngang, som forbinder vestforlængelsen med klosterets (nu slottets) østfløj. Denne tilbygning, hvis egentlige hovedfunktion som overdækket passage fra kloster til kirke ikke længere opretholdes, kan hverken regnes for en del af kirken eller af slottet. Den udgør et grænsetilfælde, hvilket i dag illustreres ved, at underetagen rummer kirkens ligkapel, overetagen derimod kontorer for Ma-

gistraten. Den vil derfor her kun blive beskrevet i hovedtræk med vægten på de kirkelige funktioner.

Hvornår den ca. 12 m lange løngang er opført, vides ikke med bestemthed, men det kan ikke udelukkes, at den er jævngammel med vestforlængelsen og således opført allerede o. 1400. Det er foreslået, at klosterets bekræftelsesbrev fra 1443, omhandlende ejendomsretten til et stræde øst herfor, kunne have forbindelse med løngangen og en heraf følgende begrænsning af passagen gennem strædet (s. 1231, 1258). Under alle omstændigheder eksisterede løngangen, da man - formentlig i 1460'erne - forhøjede vestforlængelsen og udstyrede den nye gavlmur med et 'svævende' trappetårn; sidstnævnte var nemlig båret af en serie stik, spændt ind mellem sydvestre hjørnepille og løngangens sydmur (s. 1288).

Af den middelalderlige løngang er nedre del af sydsiden delvis bevaret med murværk af munkesten i uregelmæssigt munkeskifte (fig. 93). I sin oprindelige skikkelse har den været væsentligt smallere end den nuværende bygning, formentlig kun lidt over 3 m i udvendig bredde. Dette fremgår af mindst to forhold: 1) En spidsbuet portal dækkes nu halvt af løngangens nordmur, men er også efter øgning af løngangens bredde og den heraf følgende udflytning af nordmuren (se ndf.) bevaret funktionsdygtig ved indmuring af en høj kurvehanksbue. Da løngangens oprindelige nordmur må have respekteret denne åbning, bliver den maksimale udvendige bredde kun ca. 3 m. 2) En tålblanding, nordligst i vestforlængelsens facade (s. 1270 og fig. 46), indicerer ligeledes en oprindeligt smallere løngang.

Af oprindelige detaljer fra denne første løngang, som har været anlagt lidt forskudt mod syd i forhold til vestforlængelsens midterakse, er vestligst i muren bevaret en blændet spidsbuet tårnport, hvis helstens stik skiftevis er sat af bindere og løbere. Den ca. 3,8 m brede åbning (indvendig: 3,4 m) må have været en gennemkørsel, der modsvarede af en tilsvarende i nord.

Som type betragtet har løngangen således haft flere funktioner: Den har først og fremmest

Fig. 93. Løngangen mellem kirke og slot, set fra syd (s. 1314f.). Henrik Wichmann fot. 1999. - *Communication gallery between the church and castle seen from the south.*

gjort det muligt at bevæge sig tørskoet fra kloster til kirke, såvel i jordniveau som i første sals højde, hvor løngangen kommunikerede med et vestpulpitur, der i sin første skikkelse sad lavere og muligvis var forbundet med løngangen via en senere tilmuret, fladbuet åbning midt i vestvæggen (s. 1272). Ved siden af denne hovedfunktion var løngangen tillige en slags porthus. Der ses ikke spor af lysåbninger til løngangens underetage, hvorimod der over den omtalte portal anes vangerne af et lille tilmuret *tvindue*.

Vestforlængelsens forhøjelse i forbindelse med kirkens store ombygning o. 1460-75 har næppe medført større ændringer af løngangen. Blot ændredes forbindelsen til det nye, højere siddende vestpulpitur, som nu formidledes via det ved ombygningen opførte trappehus, hvis nordside hvilede på løngangens sydmur og til dels sprang ind i gangarealet. Her indsattes en

fladbuet *tdør*, gennem hvilken man via et trin i tårntrappen nåede den nye, højere siddende indgangsdør til pulpituret (s. 1288).

Løngangen, hvortil kendes flere hjemlige si-destykker, må hovedsagelig forklares ud fra den særlige lokale situation, hvor kloster og kirke i modsætning til normen ikke udgjorde et integreret anlæg. Derfor har man i lighed med forholdene ved flere af vore domkirker anlagt en løngang, som tillige rummede et vigtigt hierarkisk aspekt.¹⁸³ Det skal dog nævnes, at der ved johanniternes moderkloster i Antvorskov, hvor koret og klosterets østfløj var direkte forbundet, tillige fandtes en løngang mellem klosterets vestfløj og kirkens vesttårn.¹⁸⁴

I *eftermiddelalderlig tid* blev løngangen ombygget og fik sin nuværende bredde. Dette er formentlig sket i forbindelse med klosterets ombygning til kongebolig 1575f. (s. 1235f.), men

Fig. 94. Løngangen mellem kirke og slot, set fra nord (s. 1316). HJ fot. 1998. - *Communication gallery between the church and the castle seen from the north.*

var under alle omstændigheder en realitet 1638, da den brøstfældige løngang undergik en omfattende renovering. 23. dec. 1637 gav kongen til Henning Valkendorf på Odensegård følgende besked: 'Da den halve side af det hus på S. Hans kloster, hvorigennem kongens vej til kirken falder, for nogen tid siden er faldet ned, og det andet burde nedbrydes helt, hvis ikke den ene side af tårnet ville blive udsat for stor fare derved, skal han lade samme hus bygge op igen, dog med den ringest mulige bekostning.'¹⁷ 17. febr. 1638 gentoges ordren, hvorefter arbejdet gik i gang.¹⁸⁵ Således afregnede man 22. april 1638 med tømrer Jørgen Jørgensen for at have nedtaget det sønderbrudte og forrådnede tagværk over 'kong(elig) majs(tæts) gang til kirken' samt for nye spær såvel som for at indhugge 18 bjælker 'over og neder hvælvingen'. Endvidere afregnede man med Rasmus Pedersen, murermester i Odense, for at nedtage og genopføre det store stykke mur mellem S. Hans kirke og Odensegårds bryggers, reparere de store buer under hvælvingen, genopmure den gamle esse og skorsten samt to ovne, en ny kælder og fornyelse af taget »offuer hvellingen och gangen« med nye tagsten.⁹⁴

Det synes på denne baggrund klart, at løngangen i forbindelse med klosterets indretning til kongebolig 1575f. er ombygget og gjort bredere ved udflytning af nordmuren til nuværende plads. Endvidere har man slået hvælv i underetagen og flyttet portgennemgangen til bygningsens midte. Den ovennævnte port i klosterets østfløj, umiddelbart op til den middelalderlige løngang, har fortsat kunnet benyttes, takket være en høj, fladbuet åbning i den nye nordmur (jfr. fig. 94). I den nye overetage, har man henlagt gangfunktionen til en korridor langs nordvæggen, hvorfor der nu åbnedes en hermed korresponderende ny indgangsdør til kirkens vestpulpitur. Den øvrige del af overetagen var formentlig indrettet til kamre, til dels med opvarmning. Det er denne ombyggede løngang, som på Braunius' kort fra 1593 ses i en forenklet skikkelse (jfr. fig. 9). Den middelalderlige løngang var hermed forandret til en kombination af porthus, bolig og korridor, således som det eksempelvis kendes fra løngangene ved Københavns Slot og senere Christiansborg.

Betragter man løngangens nuværende tilstand, er det tydeligt, at mens sydsiden har bevaret det middelalderlige murværk op til undersiden af overetagens vinduer, er hele nordsiden

Fig. 95. Løngangen mellem kirke og slot, set fra syd (s. 1318). Ældre fot. i Det kgl. Bibliotek. - *Communication gallery between the church and castle seen from the south.*

ombygget som en spinklere mur i krydsskifte. Den øvre del er af små sten som i syd og hidører fra en senere ombygning, mens den nedre del er af store sten. Det er dette parti, Rasmus Peder- sen ombyggede i 1638.

Der resterer dog en række spørgsmål, som kun kan besvares ved en nærmere undersøgelse af løngangen: Således er det uvist, hvornår den grøft eller voldgrav, som 1575 anlagdes langs klosterets østfløj (jfr. s. 1242 og fig. 9), flyttedes fra en underjordisk passage mellem den tilmu- rede middelalderportal i syd og den ovennævnte åbning ud for klosterets østportal i nord. På Thurahs plan af slottet 1749 (jfr. fig. 22) løber den længere mod øst og skærer løngangen i et skævt forløb. Det er fristende at tænke sig æn- dringen gennemført som led i reparationerne 1638, ligeledes, at man ved samme lejlighed blændede åbningen vestligst i løngangens nord- side og indrettede den endnu synlige kamin in- den for blændmuren i rummets nordvestre hjørne (jfr. fig. 255).

En udredning af løngangens senere skæbne ville indebære undersøgelser af slottets historie, hvilket falder uden for rammerne af Danmarks Kirker's virke. Ifølge Thurahs planer (fig. 96) havde løngangen i forbindelse med slottets for- nyelse i 1720'erne fået en udvendig dragt med vinduesindramninger som hovedbygningen. Heraf ses nu ingen spor, hvad enten det skyldes, at de var påmalede - eller forsvandt i forbindelse med den ombygning af overetagen, som frem- går af murværket. Denne ombygning, som såle- des enten er sket i 1720'erne eller længe efter Thurahs tid, synes også at have indebåret en sænkning af tagryggen ifølge spor på tårnets vestmur (jfr. fig. 61).

På Thurahs plan er det hvælvede rum i under- etagen nærmest slottet adskilt fra portgennem- kørslen ved en mur, mens det hvælvede rum ved kirken er vist som en forhal med adgang til kirkens tårnrum.

I forbindelse med kirkens hovedrestauration 1823 blev dette rum, samt formentlig tillige portgennemgangen, indrettet til *fligkapel* for prins Christian af Hessen, der siden sin død 1814 havde været bisat i kirkens nordkapel. Den nær-

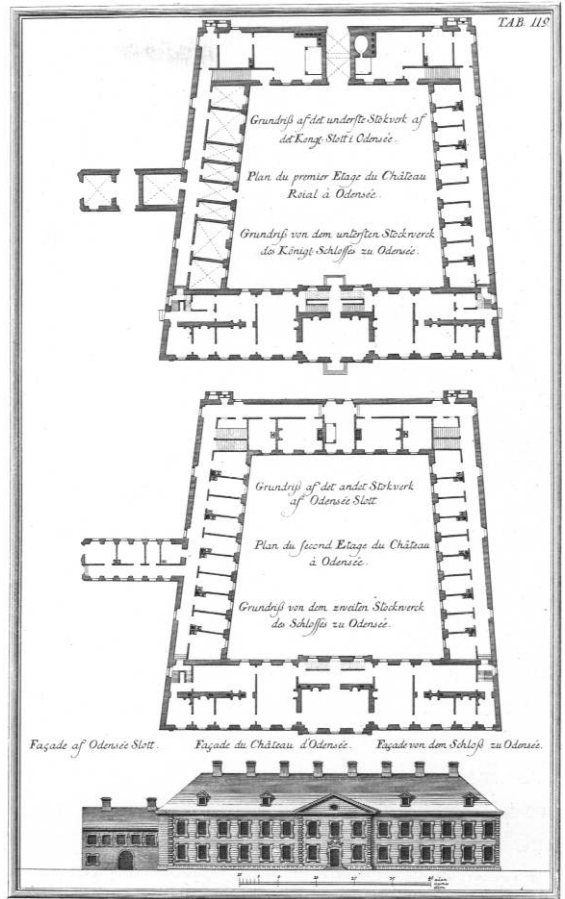

Fig. 96. Planer og havefacade af Odense Slot og løngangen til kirken. Efter Lauritz de Thurah, *Den Danske Vitruvius*, Kbh. 1749. - Plans and garden facade of Odense Castle and the communication gallery leading to the church. After Lauritz de Thurah, *Den Danske Vitruvius*, Cpgn. 1749.

mere indretning af kapellet fremgår ikke af det gennemgåede materiale, men det er sandsynligt, at kisten var opstillet i den nu tillukkede port- hvælving, i hvis østre vange man indmurede to endnu bevarede nicher på hver side af en døråb- ning.

Kapellets østre hvælv benyttedes åbenbart fortsat som indgang til kirken og tillige som op- holdssted for håndværkere og arbejdsfolk. 1843 ønskede kongen og kronprinsen (dvs. Fyns gu- vernør) dette 'misbrug' bragt til ophør, ved at man blændede døren til det som materialhus fungerende tårnrum, der i stedet 1844/45 fik en

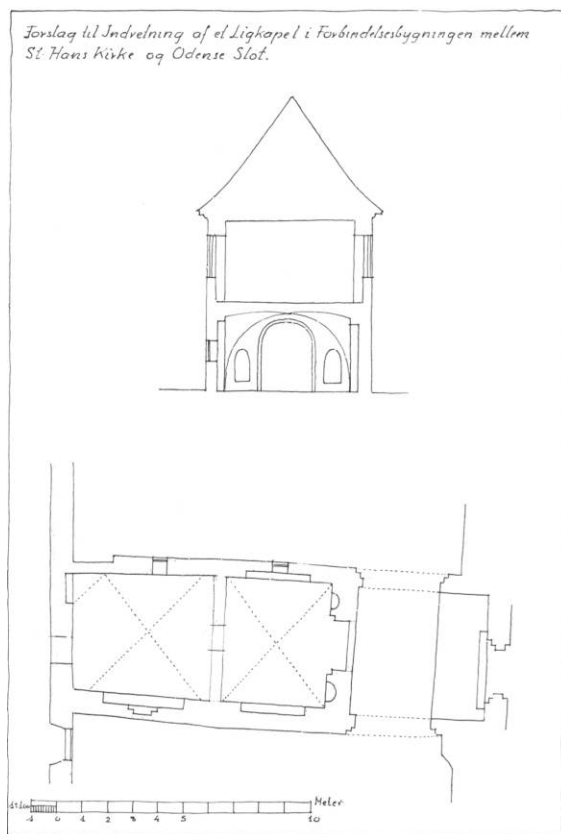

Fig. 97. Forslag til indretning af ligkapel i løngangens underetage (s. 1318). Plan og snit mod øst. 1:300. Knud Lehn Petersen o. 1945. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - Proposal for the arrangement of the mortuary in the lower floor of the communication gallery. Plan and section to the east.

ny indgangsdør fra kirkegården i nord (jfr. fig. 46) på hofkassens bekostning; nøglen til kapellets dør skulle bero hos hofmarskallen.²⁸

1860 henstillede Kirkeinspektionen, at prins Christians lig blev flyttet og kapellet overladt til sognet som ligkapel. Prinsens lig blev herefter midlertidigt flyttet til Gieddes kapel (s. 1486), hvorefter det endelig i juni 1862 overførtes til familiebegravelsen i Slesvig domkirke.¹⁰⁶

1861 indrettedes et nyt *fligkapel* efter tegning af C. A. Møller. Kapellet, som er angivet på Lendorfs og Winstrups tegninger fra 1877 (jfr. fig. 36-39), fik en ny indgangsdør i syd, en dør til tårnrumet og et lille vindue mod nord - alle

med rundbuet afdækning. Det fremgår af regningerne, at vinduet lukkedes med stel fra Nørrebros Jernstøberi, og at den dobbelte fløjddør af egetræ stod i ferniseret egetræ. Grønne shirtingsgardiner kunne trækkes for vinduet, og samme materiale benyttedes til et alter(dra-peri?). Gulvet lagdes af fliser, og 'gavlen ned imod slottet' (d.e. den gamle porthvælvings østre vange) opmuredes på ny. Arbejdet afsluttedes med anbringelse af trappesten i portalen (og tårntrappen), ligesom denne 'soignering' af indgangspartiet fuldendtes med plantning af 50 buskvækster, en blåvin og en rødtjørn.¹¹⁰

Ved hovedrestaurationen 1877-80 besluttedes det at genskabe *portgennemkørslen*, hvorved ligkapellet måtte nedlægges og finde plads andetsteds (s. 1309). De nuværende spidsbuede og faldsede åbninger indmuredes i begge sidemure, og hvælvet erstattedes af en kassetteret beklædning under bjælkelaget mellem de to stokværk. Åbningerne lukkedes af tofløjede smedjernslåger med johanniterkors på opstanderen. Det var myndighedernes opfattelse, at gennemkørslen før 1823 havde været på dette sted, hvorfra der altid havde været indgang til kirken. Man anså sig derfor berettiget til at genskabe denne oprindelige bestemmelse, uanset at forbindelsesbygningen som sådan tilhørte slottet.¹⁸⁶ Hvad enten man var uvidende om den centralt placerede renæssanceports eksistens eller lod sig styre af ønsket om ikke at reducere slottets ejendom mere end højest nødvendigt, blev resultatet således en tredje og ny placering af gennemkørslen.

1945 indsendte kirken et af kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersen udarbejdet forslag til indretning af løngangens tredje (og nuværende) *ligkapel* i den resterende del af underetagen vest for portgennemkørslen. Indgangsportalen i østgavlen vis-a-vis kirkens vestportal lukkedes med fløjddøre fra det samtidigt nedrevne *fligkapel* på kirkegården (s. 1253). I det indre fjernedes skillevæggen mellem de to hvælvfag, af hvilke det østre står med kurvehanksbuede spareblændinger, svarende til portbuerne, mens sydvæggen i det vestre fag brydes af en spidsbuet blænding ud for den middelal-

derlige portåbning. Gulvet er belagt med brune, kvadratiske klinker, og i blændingerne samt vestfagets nordvæg er indsat små kvadratiske

vinduer (jfr. fig. 255). Sidstnævnte er muligvis fornyet samtidig med afrensningen af murværket på løngangen og slottets østfløj 1966-67.

EFTERMIDDELALDERLIGE REPARATIONER OG VEDLIGEHOLDELSE

Kirkens radikalt forringede økonomiske vilkår efter reformationen afspejles tydeligt i bygningshistorie. Der var nu kun midler til de aller-mest nødvendige vedligeholdelsesarbejder 'på tag og fag', mens mere krævende og ikke strengt nødvendige detaljer (kamtakker, messespir mv.) forsvandt i løbet af denne kirkens mere end tohundredeårige fornedreelsesperiode. Først med hovedrestaurationen 1877-80 blev bygningen endelig sikret for eftertiden.

CHRISTIAN IV's TID

Allerede 1590 klagede kirkeværgerne deres nød. De fremhævede kirkens brøstfældighed og nødvendigheden af at istandsætte den i tide. For-mynderregeringen pålagde derfor 10. aug. s.å. lensmanden Axel Brahe at undersøge sagen, og 20. marts året efter fik han besked på mod regnskab at udbetale 100 dl. til kirkens istandsættelse. Et tilsvarende beløb havde Frederik II allerede tidligere, 27. maj 1587, udbetalt til kirkeværgerne,¹⁷ men heller ikke i dette tilfælde synes der at være tale om andet end tilskud til almindelig vedligeholdelse.

Bedre underrettet er vi om de arbejder, som gennemførtes ved en *hovedreparation* 1617-18. Atter havde kirkeværgerne berettet om kirkens og kirkegårdens dårlige forfatning. Man var ude af stand til at betale istandsættelsen, fordi de fleste af kirkens indtægter lå under Odensegård, og anmodede derfor Christian IV om at hjælpe. 4. sept. 1616 bad kongen derfor lensmanden, Christen Knudsen, om at syne kirken og meddele, hvad der behøvedes til restaureringen.¹⁷ Ved årsskiftet var man så vidt, at kongen 9. jan. 1617 bestemte, at alle kronens kirker på Fyn

skulle bidrage med tilsammen 2.000 rdl. til istandsættelse af S. Hans.¹⁷ 27. marts indgik Københavns statholder, Breide Rantzau, kontrakt med murermester Jacob Berner, der skulle have 500 rdl. for at istandsætte kirken og yderligere 50 for kirkegårdsmuren. Materialerne var allerede bestilt hos Aptke Bilde (kalk), Hans Brun (mursten) og Johan Borchartsen (tagsten).⁹⁴ Samtidig indskærpede kongen Christen Knudsen at rette sig efter statholderens instruks, indkræve de penge, som kirkerne skulle 'kontribuerer', og i øvrigt følge arbejdet.¹⁸⁷

Af lensregnskaberne fremgår, at kalken kom fra Mariager og fragtedes til Kerteminde, der også var oplagsplads for tømmeret, som bl.a. leveredes fra Halland. Både Borchartsen og Brun hørte til Odenses mest vehavende købmænd, og sidstnævnte leverede store mængder af mursten til kongens byggeri.¹⁸⁸ De engagerede håndværkere var også borgere i Odense og omfattede foruden hovedentreprenøren Jacob Berner¹⁸⁹ også Mogens kedelsmed, smedene Jacob og Hans Nielsen, blytækkeren Rasmus Jensen, malersvendene Anders Nielsen og Søren Hiort, glarmesteren Hans og billedhuggeren Frantz Krag.¹⁹⁰ Sidstnævnte udførte et 'tyrkehoved' (jfr. s. 1307) til en figur på sydkapellernes gavlfod - en reparation, der utvivlsomt var skåret i træ, et mere bekvemt materiale, der alligevel skulle skjules af bemaling.¹⁹¹

Arbejdets art er kun til dels specificeret, men det fremgår, bl.a. af materialerne (80.000 mursten, 20.000 tagsten, 75 læster kalk, 1.000 lægter mv.), at der var tale om istandsættelse af det *ydre*, herunder skuefacaden mod syd (jfr. s. 1307) og fornyelser på tagværker samt tagbeklædning. Murene sikredes mod udskridning

ved hjælp af ankerbjælker, sammenspændt af smedede ankerforskud, og glarmesteren eftergik alle kirkens vinduer. Blytækkeren lagde nyt bly i (skot)renderne mellem kapellernes tage og reparerede endvidere 'det store spir', som ved samme lejlighed fik ny fløjstang. Muligvis var der tale om et senere i århundredet forsvundet *†spir(?)* på vesttårnets tagryg (jfr. s. 307, fig. 230).

Hvad angår kirkens *indre*, som i 1630'erne be-
rigedes med nyt inventar (s. 1343), blev den 1631
kalket 'inden udi'. 1633 fik murermester Jacob
Pouelsen bl.a. betaling for at reparere, renovere
og »uddyneke« (d.e. gipse) koret og to kapeller
'inden i kirken'.⁹⁴

Herudover gjaldt det i 1630'erne først og
fremmest boligerne til kirkens embedsmænd:
præst, organist, klokker og kapellan (s. 1237f.).
Hvad kirken angik, fremgår det af synsforret-
ningen 1. juni 1635, at en reparation (bl.a. af tage
og vinduer) ikke kunne gøres for mindre end
350 rdl. Heraf kunne det 'det nordligste kapel
ved koret' (sakristiet) ikke repareres for mindre
end 50 dl., da det var 'ganske bygfældigt, både
med gulv, vinduer og andet'. Totaludgifterne,
inklusive embedsboligerne, ansloges til 750 dl.
og var nødvendige for at undgå endnu større
udgifter i fremtiden. Hvis ikke kongen, der hid-
til havde bekostet dens reparation, fortsat ville
gøre det, kunne den ikke 'holdes ved magt, selv
om det det var en smuk og anseelig kirke'.¹⁹²
Kongen besluttede at løse kirkens økonomiske
problemer nu og i al fremtid ved at tildele den
indtægterne af et års bygtiende (s. 1223), men
pengene kom kun langsomt og delvist ind. De
nødvendige reparationer synes dog i hovedsa-
gen at være blevet gennemført. Hvad sakristiet
angik, nedbrød man dets *†*trappehus og forny-
ede gulvet med lem til gravkælder (s. 1310).
Trappehuset slap man herved for at vedligeholde,
og nedbrydningsmaterialerne kunne be-
kvemt anvendes til embedsboligerne.

ENEVÆLDENS TID

I de vanskelige krigsår i 1640'erne og -50'erne
har der næppe været mulighed for at gøre stort.
I forbindelse med nyordningen af kirkens håb-

løse indtægtsforhold blev 'den forfaldne Odense
S. Hans kirkes regnskaber' 1668 overdraget til
stiftsskriver Rasmus Andersen,¹⁹³ der straks an-
søgte og fik kongens tilladelse til at lade det rui-
nerede sakristi nedbryde (s. 1310) og benytte
materialer herfra til kirkens reparation, bl.a. til
opsætning af nogle 'gode piller'.¹⁷⁹ I monarkens
skrivelse bevilgedes, at »ded Ruinederede Sak-
resty til Kirkens Reparation maatte nedbrydes
... Da efttersom det gafnligt og Kirchen uden
skade Eragtis hafuer Vii Sligt Iligemaade tilsaa-
dan brug Allernaadigst hermed bevilget, og
samtøgt«. ¹⁰⁷ Året efter havde Rasmus Andersen
synet kirken og »endeel ... ladet fly«. ⁹⁸

Ved århundredets slutning var situationen sta-
dig prekær. Det fremgår af synsforretningen
16. okt. 1694, der foruden at påpege nødvendig-
heden af en gennemgribende istandsættelse
fandt anledning til at fremhæve, at 'bemeldte
kirke har været berømmelig med kostbart ar-
bejde, zirat og billeder udvendigt prydet, som
nu alt er forfaldent og øde'. Man omtalte endvi-
dere messespiret ('det smukke sirlige tårn på den
østre ende over koret'), som er styrtet ned og
næsten borte; endvidere det store murede sakri-
sti på nordsiden ('nedfalden og afbrudt') for slet
ikke at tale om, at kirkens indre var i særdeles
slet tilstand.¹⁶⁸

Omfanget af den herefter gennemførte *hovedre-
paration* 1695 skete i henhold til en kontrakt med
murermesteren, dateret 10. april 1695. Den
26. okt. s.å. afholdtes syn på det afsluttede ar-
bejde, der i alt havde kostet lidt over 1.000 rdl.
inkl. materialerne, der udgjorde den største
post.⁹⁸

Karakteren af arbejdet fremgår af et detaljeret
regnskab og har først og fremmest sigtet mod at
stabilisere og tætné den brøstfældige bygning.
De 12 store 'bindepiller', som var 'ganske for-
rådnede', forbedredes derfor med kampesten
under grunden og fik afdækningen af tegl for-
nyet. Når det siges, at de blev 'fra grunden opsat
til det øverste', må det vel forstås som en skal-
muring; dog kan det ikke udelukkes, at den
store pille på hjørnet af nordkapellet (nedbrudt
1877-80), jfr. fig. 38) fornyedes helt.

Stabilitetsproblemerne var særligt udtalte for korets og nordkapellernes vedkommende. Hvad angik koret var det østligste hvælvfag i fare for at styrte ned, hvorfor man sikrede det ved at indlægge tre ankerbjælker på loftet. Miseren skyldtes, at korgavlens nordøstre hjørne var sunket, men det kan også have spillet ind, at man ved nedbrydningen af sakristiet havde svækket korets stabilitet. I øvrigt benyttede man lejligheden til at renovere 'det slemme brøstfældige sted' med en stor aflastningsbue (s. 1312), ligesom det »8te Kandtlige« messespir blev istandsat med nye sten og opfuget.

Hvad angik nordre korsarmskapel og det vest herfor liggende dobbeltkapel ('det østerste og norderste kapel') var hvælvet for en stor del nedfaldet. Årsagen hertil var, at nordkapellerne stod på 'usikker og henfulen grund', hvorfor muren var trykket ud fra hovedkirken. For at afhjælpe problemerne indlagde man også her en række ankerbjælker, foruden det ovennævnte tiltag vedr. støttepillen.

Herudover blev murværket generelt eftergået med indsætning af nye sten, hvilket også gjaldt kirkens i alt ni gavle med deres 'tindinger og skuldre'. En meget omfattende fornyelse gennemførtes endvidere for tagværkernes vedkommende med udskiftning af 'forrådnede led', oplægning af nye tagsten samt fornyelse af blyet i

Fig. 99. Mursten på vestsiden af søndre sideskibs hjørnepille med fabrikationsstempel (»I H S«), håndværkersignatur(?) (»M H B S«) og årstal (»1699«). Henrik Wichmann fot. 1999. - Bricks on the south side aisle's corner pillar with manufacturer's mark (»I H S«), artisan's initials(?) (»M H B S«) and year (»1699«).

kapellernes skotrender, der for en dels vedkommende var bortstjålet af 'onde mennesker'. Endelig blev kirkens indre nykalket, herunder ankerbjælkerne i koret, som blev anstrøget med bleghvidt.

Atter 1698 istandsattes kirken, nu under ledelse af murermeister Hans Jørgensen, Odense.⁹⁸ For nordkapellets vedkommende nedskar man taggavlenes kamtakker ('de høje gamle spidsbygninger'), og i det indre blev gulvet omlagt og forhøjet. Det var senest ved denne lejlighed, at man etablerede en udvendig adgang til tårntrappen ved at forlænge det polygonale trappehus til jordsmon. Dette fremgår indirekte af arbejder på 'kirkegårdsdøren op til tårnet' og navnlig af, at smeden udførte nye stabler og ny klinkehage til døren 'på den nye mur indtil tårntrappen'.

Ved kirkens istandsættelse 1706 nedtog murermeister Jørgen Nielsen *†messespiret*, den gamle og meget forfaldne 'spirre mur', i hvis sted han opmurede en ny kam. Stenene fra spiret - 1.500 i alt - blev genbenyttet såvel hertil som adskillige andre steder i kirken. Ligeledes skalmurede han tårntrappen og kirkens sokkel ('af nyt opmuret den ganske tårntrappe, og den ganske grund-

Fig. 98. Detalje af murværk på tårnets østmur med sekundære håndværkerinitialer(?): »R P S M A(nno) D(omini) 1690«. Henrik Wichmann fot. 1998. - Detail of brickwork in the east wall of the tower with secondary artisan initials(?): 'R P S M A(nno) D(omini) 1690'.

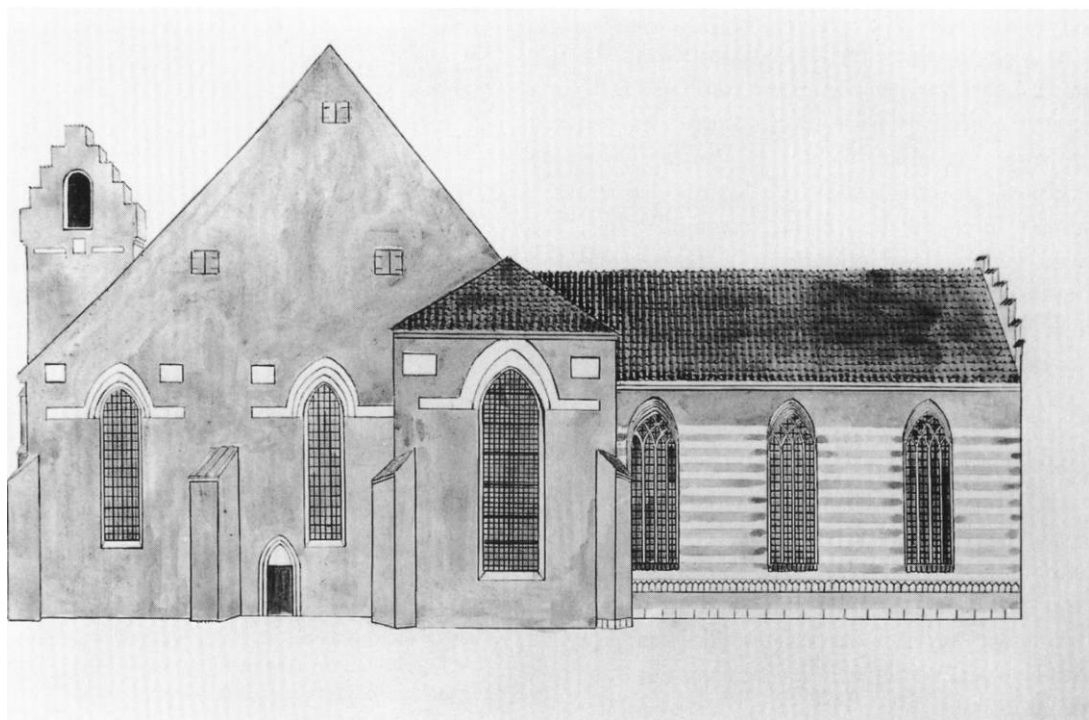

Fig. 100. Ydre, set fra syd. Tegning ved J.G. Burman Becker, dateret 18. juli 1856. Det kgl. Bibliotek. - Exterior from the south. Drawing by J. G. Burman Becker, dated 18. July 1856.

vold omkring kirken, som var meget brøstfældig'), mens han i det indre reparerede vægge og hvælv ('som var meget grøn og mange steder kalken affaldet').¹¹⁰

1730, samme år som Frederik IV døde på slottet (s. 1344), blev *tårnet* istandsat på alle fire sider af muremester Gotfried Groemann fra Sachsen, en af de bygningshåndværkere, som fornyelsen af slottet i 1720'erne havde ført til Odense.¹⁹⁴ Arbejdet, som foruden skalmuring kan have indebåret ændringer af taggavlene,¹⁹⁵ markeredes ved opsætning af en *tvindfløj* (s. 1337).

To år senere, 1732, var Groemann på ny engageret i vedligeholdelsesarbejder. Nu nedtog han korets taggavl og opsatte en ny *†kamtakket gavl* (jfr. fig. 40), der prydedes af tre kurvehanksbuede højblændinger, foruden en cirkelblænding på den øverste kamtak; herudover var gavlen gennemtrukket af dobbelte savskifter - et motiv, som han kan have overført fra den middelalderlige forgænger. Årstallet »AO 1732« var markeret med skalmursankre. De var udført af

klejnsmed Hans Hermandsen, der også leverede 12 nye jernstænger til korets store gavlvindue; glarmester Jochum Povl Junge stod for indsættelsen af nye ruder sammesteds. Endelig fik maler Lorentz Gad betaling for »Et Antiquitet« på korgavlen.¹¹⁰ Desværre er sagen ikke nærmere oplyst, og det er uvist, om der sigtes til en af prydblændingerne eller den indmurede kakkell (s. 1293).

Helt anderledes radikal var *hovedistandsættelsen* 1748-50, som iværksattes i henhold til kgl. reskript af 6. dec. 1748 og finansieredes ved en kombination af ældre indtægter fra retsbøder og afholdelse af et lotteri. Overslaget for den ønskede reparation var på 2.590 rdl., men da ingen ville påtage sig arbejdet for dette beløb, blev opgaven ved licitation bortauktioneret for 2.700 rdl. til muremester Johann Gottfried Encke,¹⁹⁶ der delte arbejdet med en anden sachsisk født bygningshåndværker, den ovennævnte Gotfried Groemann, og tømremester Truels Lund - byens førende bygningsentreprenører.¹⁹⁴

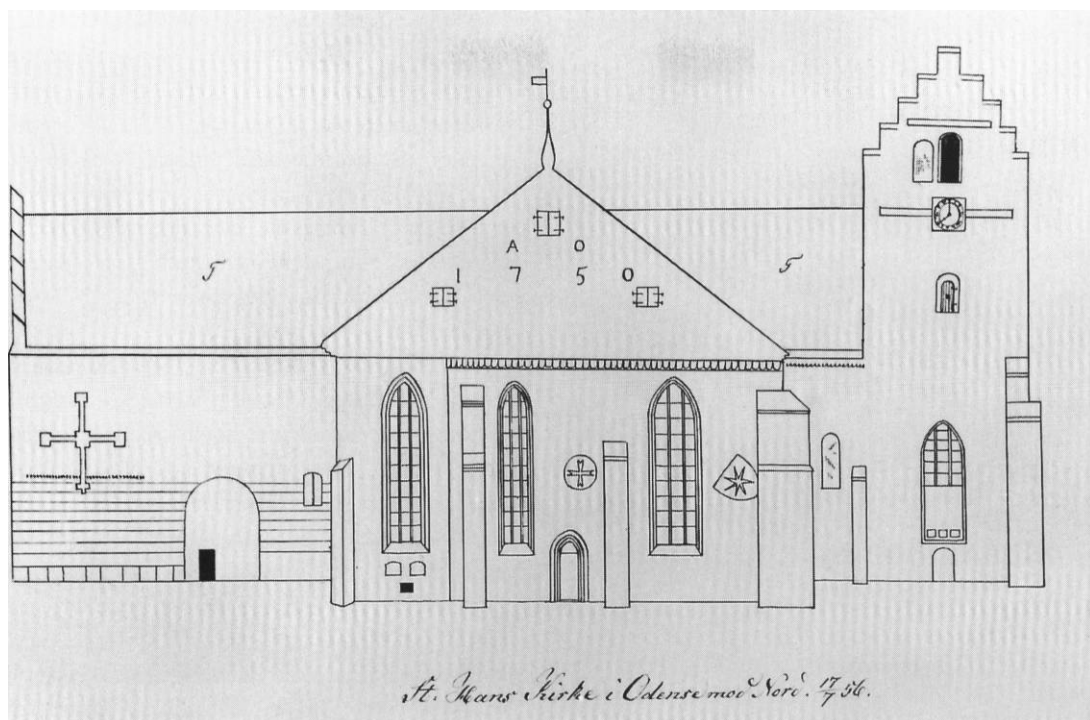

Fig. 101. Ydre, set fra nord. Tegning ved J. G. Burman Becker, dateret 17. juli 1856. Det kgl. Bibliotek. - Exterior from the north. Drawing by J. G. Burman Becker, dated 17. July 1856.

Det fremgår ikke, hvem der havde ansvaret for de overordnede planer, ligesom regnskaberne ikke rummer nærmere specifikationer af det udførte arbejde, ud over at reparationen angik tag og »gevelter« (d.e. hvælv). Det mest iøjnefaldende resultat var beslutningen om at nedbryde de seks kapellers gavle og i stedet lægge disse udbygninger under et fælles tag (jfr. fig. 37-38) som dog i syd, hvor korsarmskapellet sprang frem for de to vestlige fag, måtte suppleres med et valmtag vinkelret på det store sadeltag (jfr. fig. 47). De store *†taggavle*, der var opført af bindingsværk med en halvstens blændmur udvendig,¹⁹⁷ havde hver tre, dobbeltfløjede loftsluger. På den nordre gavl, som afsluttedes med brandtang og vindfløj (s. 1336), opsattes årstallet for færdiggørelsen med smedede murankre »A O 1750«.

Ved dette indgreb slap man for den besværlige og udgiftskrævende vedligeholdelse af kapellerens taggavle og skotrender, men forringede til gengæld kirkens arkitektoniske kvaliteter, ikke

mindst ved nedskæringen af sydsidens skuegavle og fjernelsen af de figurer og andre »zirater«, der havde gjort kirken til noget særligt (jfr. beskrivelsen ved synet 1694, s. 1320). Endnu i præsteindberetningen 1755 huskedes disse 'gamle katolske billeder', og måske kan man læse en beklagelse af det netop skete i beskrivelsens ordlyd om, at kirken fra at have haft tre kapeller til begge sider nu var en 'ordinær korskirke'.¹⁶⁷

Hvad angik reparationen af kirkens hvælv, må man nu have skønnet, at de hvælv, der 1695 var faldefærdige, men forsøgt afstivet på forskellig vis (s. 1321), nu måtte fornyes helt. Det var ved denne lejlighed, at korets østligste hvælv, søndre sideskibs østfag og nordkapellets nordvestre ombyggedes til de *†grathvælv*, der var bevaret frem til hovedrestaurationen 1877-80 (jfr. fig. 36, 41-43), da de blev nedbrudt. Dette fremgår tillige indirekte af de udgifter, man afholdt til fjernelse af murbrokker og grus, der var faldet ned i forbindelse med fornyelsen af de pågældende hvælv.¹⁹⁸

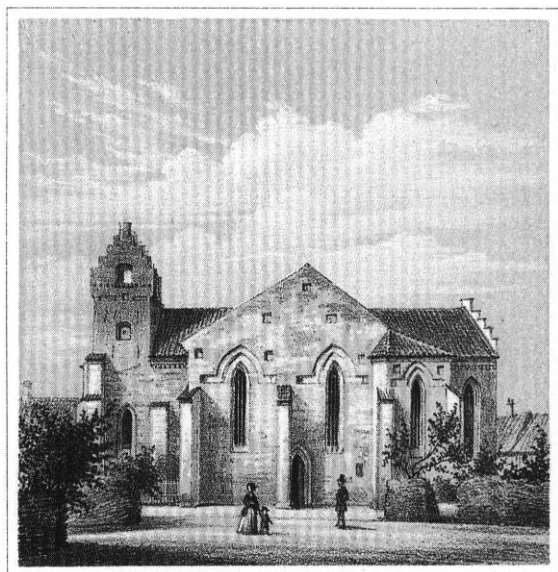

Fig. 102. Ydre, set fra syd. Udsnit af litografi med diverse Odense-prospekter, tegnet af F. Richardt og trykt hos Emil Bærentzen & Co. 1852. - *Exterior seen from the south. Detail of lithograph with diverse views of Odense, drawn by F. Richardt and printed by Emil Bærentzen & Co., 1852.*

Herefter skete der i resten af århundredet kun mindre ændringer, således 1768, da murermeister Johan H. Gittermann reparerede støttepillerne og indvendig afskrabede grønt (d.e. alger) fra pillerne og i koret, hvorefter der nykalledes.⁹⁸ 1775 gav murermeister Frederik Jensen kirkens tage en grundig istandsættelse, og i årene 1777-80 udførte murermeister Hans Jacob Dahr en række vedligeholdelsesarbejder, bl.a. vedr. de udvendige piller og hvælvene.¹¹⁰ Hvad angik sidstnævnte, henviste man til det forhold, at kirkens hvælvninger var fyldt med brokker, som ikke var fjernet ved reparationen 1750 og 'siden dengang har ligget og vejet hvælvingerne itu'. To daglejere måtte nu i fem dage nedkaste brokker fra hvælvingerne, førend reparationen kunne påbegyndes.⁹⁸

1790 blev kirkens udvendige mure atter efterset, og navnlig tårnet blev taget under behandling (jfr. klokkerhaven s. 1250). Her nymurede 10 kamtakker, 'et stort hul på sydsiden' (klokkeåbningen?), som var udfaldet, retableredes, og tårntrappens nedslidte trin opmuredes på ny.¹⁰⁵

Med henblik på en ny istandsættelse lod stiftamtmand Fr. Buchwald 1798 udarbejde opmålinger og tegninger af kirkens ydre og indre ved tømrmester C. S. Saabye,¹⁹⁹ der leverede materialet til 'hofmanden', major Wegener, som bl.a. skulle forestå 'kirkens og korets bedre indretning'.¹⁰⁵ Arbejdet, der udførtes 1802 efter Wegeners tegninger, omfattede bl.a. fjernelse af det middelalderlige ftektorium (s. 1371) og reparation af korets vægge.

Hovedistandsættelsen 1823. 1808 lod man stiftskonduktør Johan Hanck udarbejde en tegning af kirkens indre for bedre at illustrere direktionens ønsker om forbedringer af bl.a. gulve og stole.¹⁰⁵ Den indvendige reparation blev imidlertid udskudt med henvisning til materialernes høje priser,²⁸ og først 1818 kom der atter gang i sagen.²⁰⁰ 1820 lod Kirkeinspektionen på ny Hanck udarbejde et forslag,²⁰¹ ligesom man indkaldte følgende håndværkere til at afgive tilbud: tømrmester Hans Langhoff, murermeister Bardram, smedemester Niels Eibye, snedkermeister Lange, glarmester Pfluegh og malermeister Jacobsen.¹¹⁰ Hovedreparationen gennemførtes 1823 og finansieredes til dels gennem midler indsamlet ved en landsdækkende kollekt.

Bortset fra mindre arbejder på bygningens ydre (tagværker og vinduer), synes istandsættelsen navnlig at have været koncentreret om det indre og om inventaret. Man tog nu skridt til at nedbryde begravelseskapellet fra 1743 i nordre korsarmskapel (s. 1498), hvis små, fladbuede vinduer i nord dog bevaredes som udvendige blændinger (jfr. fig. 38). Endvidere fjernede man prins Christian af Hessens kiste, der siden 1814 havde været hensat i nordkapellet, og indrettede i stedet et nyt fgravkapel i løngangens underetage, hvor gennemkørslen derved tilmuredes (s. 1317).²⁰² Det var formentlig i forbindelse hermed, at tårnrummet udskiltes fra den øvrige kirke ved en mur under orgelpulpiturets forkant. I det herved udskilte rum, der på planen 1877 benævnes 'materialhus' (jfr. fig. 36) indsattes et lille vindue mod syd og 1844 en dør til kirkegården i nord (jfr. s. 1318 og fig. 37-38, 101). I øvrigt fungerede det fortsat som våbenhus med en ny spidsbuet portal i vest til lig-

kapellet og en fløjddør til kirken i muren under pulpituret (jfr. fig. 163).

HOVEDRESTAURERINGEN 1877-80

Efter folkestyrets indførelse ved junigrundloven 1849 og byens industrielt betingede vækst var kirkens økonomiske trængsler ved at være til ende. Odenses to andre bevarede middelalderkirker var de første, som nød godt heraf. Således var Vor Frue kirke allerede blevet grundigt istandsat hele to gange, nemlig 1851-52 og 1864-67 (s. 1071-77), og umiddelbart herefter kom turen til domkirken, der 1868-75 restaureredes under ledelse af J. D. Herholdt i den nye middelalderbegejstrings ånd.

Mens disse arbejder stod på, fremtrådte byens tredje bevarede middelalderkirke, S. Hans, fortsat i en 'uværdig' skikkelse, udvendig domineret af de store gavle fra 1750 (jfr. fig. 102), hvorfor Kirkeinspektionen 12. juli 1873 afholdt møde med Herholdt og hans medarbejder, arkitekt Carl Lendorf, der havde medvirket ved istandsættelsen af begge ovennævnte kirker.¹⁰⁶

Det blev imidlertid kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup, der fik opgaven i samarbejde med den i Odense praktiserende Carl Lendorf. 1876 gik med en række forberedende arbejder, bl.a. opmåling af kirken, udarbejdelse af overslag og tegninger til et restaureringsforslag - alt hovedsagelig udført af Lendorf, mens Winstrup udfyldte rollen som rådgiver og øverste ansvarlig.²⁰³

17. febr. 1877 forelagde arkitekterne deres *restaureringsforslag* for Kirkeinspektionen.²⁰⁴ Efter en indledende redegørelse for bygningens tilstand, hvor man især påpegede nordkappellets skøbelige tilstand og begge langsiders »brede, stygge Gavle af Bindingsværk... som foruden at være farlige ved en Brand i Tagværket, i høj Grad vanzire Bygningens ydre«, fremlagde man det egentlige forslag, hvis hovedpunkter var følgende:

1) Nordkappellets ydermur og yderste hvælv-række nedbrydes, og en ny mur opføres på linje med den mellemste pille. Det tekniske argument herfor var de beskrevne statiske problemer, men

desuden opnåede man en æstetisk sidegevinst mht. symmetri: »Ved denne Forandring vil Kirkens Hovedform forbedres, det Indre blive hyggeligere og erholde bedre Lys, da Vinduerne komme nærmere til den midterste Deel«. 2) I nord og syd nedtages de uformelige gavle, og i stedet opføres tre selvstændige gavle med brede støbejernsrender imellem. 3) Sideindgangene sløjfes og henlægges i stedet til de fremspringende korsarmskapeller, inden for hvilke der indrettes vindfang, bl.a. med varmeanlæg. 4) Et våbenhus indrettes under tårnet, forudsat at ligkapellet i løngangen kan nedlægges. I stedet genetableres såvel gennemkørsel i løngangen som hovedindgang i våbenhusets vestside. Våbenhuset eller et af siderummene i korsarmskapellerne kunne evt. tjene som ligkapeller. 5) Den udvendige underdør til tårntrappen tilmures, og en ny etableres fra våbenhuset. 6) Korets stavværkssprosser fornyes. 7) Gulvet omlægges enten med fliser af brændt ler eller med hårdt brændte, forskelligt farvede mursten. 8) Præstedøren i korets nordside flyttes længere mod øst ud for det nedlagte gravkapel, hvorigennem der bliver adgang til sakristiet. 9) Hvælvene efterses, og træankrene udskiftes med ditto af jern. 10) Langhusets tagværk forstærkes ved indbygning af et hængeværk samt div. krydsforbindelser. 11) Tårnets og korets gavle fornyes i en med kirken passende stil. 12) Udvendig indsættes en granit-sokkel, der nedlægges dræn, brolægning omkring kirken og opsættes tagrender og nedløbsrør - alt ud fra ønsket om at mindske fugten i kirken. Det samlede beløb for restaureringen skønnedes at beløbe sig til 68.000 kr.

Ministeriet gav herefter 31. marts 1877 grønt lys for en restaurering, hvis finansiering skulle ske gennem optagelse af lån.²⁰⁵ Der var dog især to uafklarede spørgsmål, som krævede nærmere forhandling. Det ene var ønsket om at reducere nordkapellet og flytte muren et fag nærmere midtskibet, det andet ønsket om at nedlægge ligkapellet i løngangen og genetablere gennemkørslen.

Hvad angik det førstnævnte, inddrog man Det særlige Kirkesyn, der i forbindelse med en besigtigelse af S. Knud undersøgte kirken og

Fig. 103. Sydfacade. 1:300. Forslag til restaurering 1877. Kalke efter tegning af Carl Lendorf og L. A. Winstrup. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *South facade. Proposal for the restoration of 1877.*

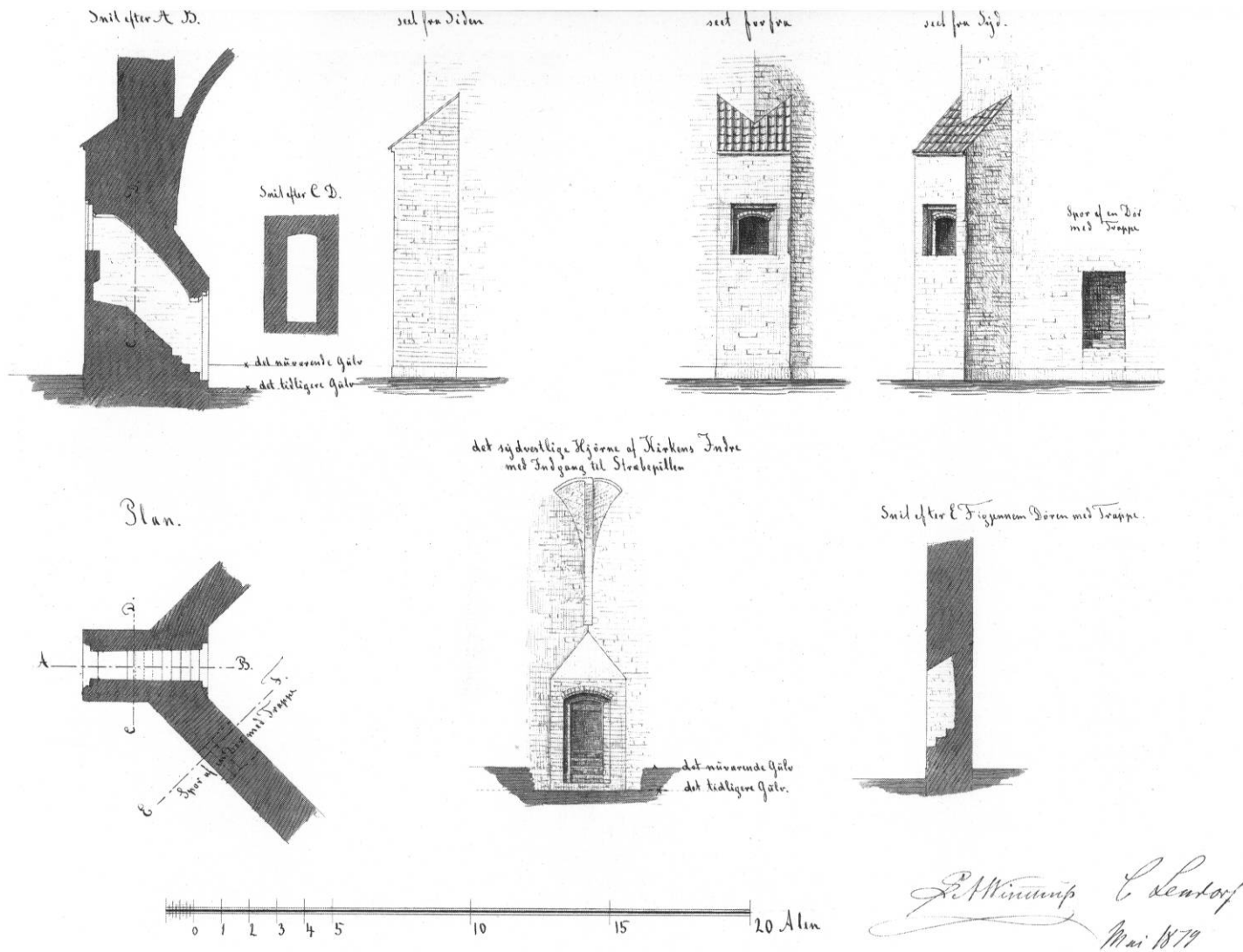

Fig. 104. Søndre sideskibs hjørnepille med udvendig prædikestol samt $\dagger$ dør til lukket stol (s. 1278f., 1385). 1:150. Plan, snit og facader, målt og tegnet af Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup. Påtegnet maj 1879. - *South side aisle's corner pillar with external pulpit and $\dagger$ door to a pew gallery.*

tegningerne til restaureringen. I skrivelse af 27. okt. 1877 ytrede Synets medlemmer (J. J. A. Worsaae, J. D. Herholdt og F. Meldahl) deres store betænkelighed ved 'formindskelse af et bestående, ældre arkitektonisk monuments område'. Nok var kirkens nordside så skrøbelig, at den for en stor dels vedkommende måtte genopføres, men vanskelighederne var dog ikke uoverstigelige: 'Derfor forekommer det os heldigst, hvis kirkens nordre side kunne bibeholdes i sin nuværende udstrækning og tillige med sine gamle karakteristiske ornamenten'.²⁰⁶

Ministeriet gentog 12. dec. sin tilladelse til restaureringen, dog måtte nordkapellet ikke beskæres, ligesom man understregede forpligtelsen til at registrere eventuelle spor af ældre kalkmalede dekorationer.¹⁷⁶ Kirkeinspektionen og arkitekterne kunne imidlertid ikke godtage dette forbehold, og deres argumenter blev efterfølgende accepteret af Ministeriet,²⁰⁷ der i skrivelse af 29. april 1878 meddelte tilladelse såvel til at etablere gennemkørslen i løngangen som til at borttage de yderste hvælvfag af nordkapellet - sidstnævnte dog under forudsætning af, 1) at blændingerne med Gyldenstjernernes våben og johanniterkorset blev genopsat sammesteds på den nye mur og 2) at det nedrivningsdømte registreredes (fig. 81-83).²⁸

Det praktiske arbejde med restaureringen var på dette tidspunkt allerede indledt, og gudstjenesten overflyttet til Gråbrødre hospitalskirke.¹²⁰ 18. april 1878 antog man det tilbud på murerarbejdet, som var afgivet af N. S. Jørgensen, H. F. Andersen, H. P. Thrane og P. Henriksen. Tømmerentreprisen gik til Langhoff, stenhuggerarbejdet til Ole Rasmussen og Kingo Jensen, mens teglværksejer Schnakenborg fra S. Jørgens teglværk leverede form- og munkesten samt kalk.²⁰⁸

Ved midten af 1879 var man så langt, at de vigtigste arbejder på mure og tagværker var tilendebragte. Under arbejdet havde man gjort en række uventede iagttagelser af spor efter ældre indretninger og registreret disse gennem opmålinger og en kort beskrivelse (dateret 15. maj 1879), der tillige med de ønskede tegninger af nordkapellet oversendtes til Ministeriet og her-

fra, tillige med opmålingerne af kirken før restaureringen, senere kom til Nationalmuseet.²⁰⁹

1. maj 1879 fremlagde Lendorf sin tegning til et nyt ligkapel ved korets nordside (fig. 90), hvor restaureringen havde afsløret sporene efter det middelalderlige sakristi (fig. 91), og på mødet i Kirkeinspektionen 11. juni præsenteredes et overslag for dette byggeri. Kort før jul, 17. dec. 1879, rapporterede Lendorf, at hele det ydre var færdigt, bortset fra enkelte detaljer, og dekoration(?) af hvælvene ligeledes, på nær i nordre korsarmskapel.²¹⁰ Endelig 22. febr. 1880 kunne kirken genindvies.

Istandsættelsen fulgte i alt væsentligt forslaget fra 1877, selv den omdiskuterede reduktion af nordkapellet blev - trods modstand fra antikvarisk side - fastholdt. Hvad angår det *ydre*, gennemførtes de ønskede ændringer med i alt ni nye taggavle foruden en generel istandsættelse af murværket med nye døre, vinduer og gesimser samt en afgravning af det omgivende jordsmon af hensyn til ønsket om reduktion af de betydelige fugtgener. Kun de ornamenten, man havde

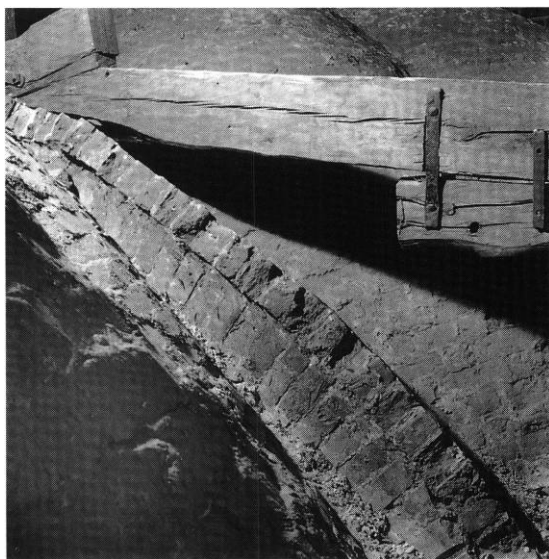

Fig. 105. Detalje fra loftet over nordre korsarm: Afbrudt halvstenskappe af nordre hvælvfags vestre del, sammenføjet med den 1877-80 murede erstatning (s. 1329). HJ fot. 1997. - Detail from the loft above the north transept: amputated half-brick vault cell in the west part of the north vault, joined 1877-80 to the bonded replacement.

tænkt sig at indsætte i sydsidens vinduesbryn og kvadratblendinger (jfr. fig. 103), blev aldrig udført.

I det *indre* var ændringerne ikke mindre dramatiske. Rummet fik nu en helt anden belysning og symmetri efter omdannelsen af nordkapellerne til sideskib. Endvidere 'genskabtes' de ottekantede piller ved borthugning af såvel oprindeligt som sekundært murværk. Det gjaldt resterne af nordre korsarmskapels vestmur samt en støttemur(?) i sydrækkens midterste arkade (jfr. fig. 36). Tre hvælv blev helt nymuret: 1) Korets østlige, som afstivedes ved undermuring med en ny gjordbue på fremspringende vægpiller, 2) søndre sideskibs østre hvælv og 3) størsteparten af hvælvene i nordre korsarm (fig. 105).

Endelig fik våbenhuset under tårnet en helt ny skikkelse, idet man i nord- og sydvæggens blendinger udskilte smalle rum, tilgængelige gennem spidsbuede døre, af hvilke den søndre førte til trappen til orgelpulpituret, mens den nordre åbnede sig mod et lille aflukke, hvor kirkens elektriske installationer senere er opsat. Begge disse rum belyses via den nedre del af vestforlængelsens store vinduer, mens der gennem dem er indirekte lys til våbenhuset, formodelst spidsbuede åbninger i skillemurene. Våbenhuset udstyredes tillige med spidsbuede portaler, såvel til kirken som til løngangens nye gennemkørsel, og syd for denne indgangsdør åbnede man en ny spidsbuet dør til tårntrappen. Også de nye vindfang i korsarmskapellerne fik tilsvarende døre, af hvilke de udvendige indsattes i murfremspring, der slugte den nederste del af vinduerne.

Sammenfatning. Kirkens hovedrestauration var et efter datidens målestok kompetent arbejde, der både sigtede mod at gennemføre en højest påkrævet reparation af den forfaldne bygning og mod en 'genskabelse' af det middelalderlige monument. Hvor dette synspunkt stred mod praktiske eller æstetiske hensyn, trådte de antikvariske hensyn dog i baggrunden - en kompromissøgende holdning, der kom til at præge istandsættelsen i stort som i småt: På den ene side ønskede man at gengive kirken et vigtigt træk i dens middelalderlige eksteriør ved at opsætte nye kamtakkede gavle over kapellerne, ligesom man genåbnede den udvendige prædikestol. Det skal også nævnes, at man opmålte, registrerede og bevarede en

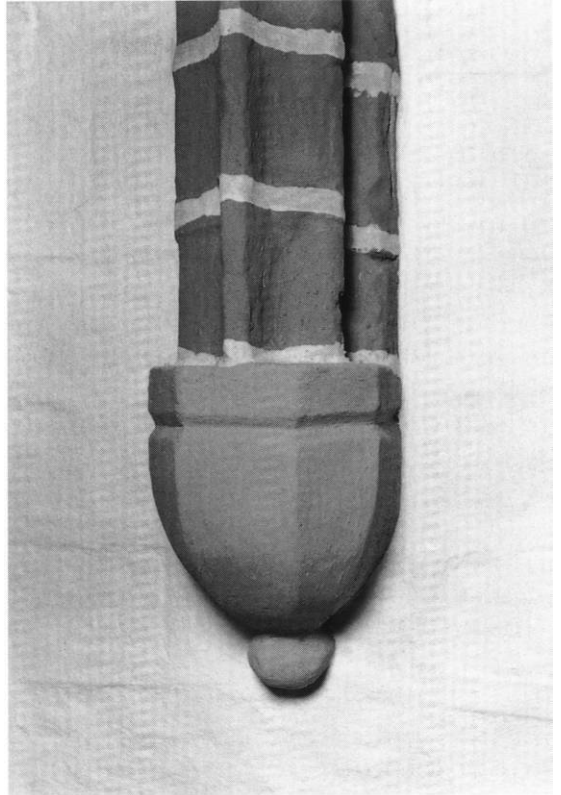

Fig. 106. Konsol fra 1877-80 under hængestav i korets nordside mellem 2. og 3. fag (s. 1295, 1330). HJ fot. 1997. - *Impost from 1877-80 beneath a shaft on the north wall of the chancel between the second and third bays.*

række af de spor i murværket, som fremkom under restaureringsarbejdet (jfr. fig. 46, 83, 92 og 104). Uden denne dokumentation og uden opmålingerne af kirkens tilstand 1877 (fig. 36-43) ville ethvert forsøg på at udrede kirkens bygningshistorie være endnu vanskeligere.

Heroverfor står den omstændighed, at man trods indsigelse fra de antikvariske myndigheder gennemtrumfede ønsket om at nedrive nordkapellet's yderste fag og herved tilvejebragte et tredelt, næsten symmetrisk skib uden historisk belæg. Tilsvarende mangel på respekt for monumentets oprindelige udseende gjaldt regulariseringen af de ottekantede piller samt anbringelsen og udformningen af nye døre og vinduer. Det kan i forbindelse med dørene eksempelvis undre, at man ikke nøjedes med at lade sydkapellet's dør stå som en murblending, ligesom man kunne have overflyttet nordkapellet's dør til den nye nordmur, i lighed med hvad man gjorde med våbenblendingerne sammesteds. Det må heller ikke overses, at vel dokumenteredes som ovenfor nævnt en række af

de forhold, restaureringen bragte for dagen, men mange detaljer ændredes vilkårligt uden nogen form for registrering (hvælv og hvælvkonsoller i kor og korsarme), eller også var dokumentationen dels mangelfuld, dels fraværende (åbninger i søndre korsarms støttestøtter, kalkmalerier).

TIDEN 1880-1998

Kirken står i dag helt præget af hovedrestaurationen 1877-80, og der er i de forløbne mere end hundrede år kun sket mindre justeringer samt forskellige former for vedligeholdelse. Mest iøjnefaldende var de ændringer, som skete i forbindelse med omdannelsen af ligkapellet til sakristi 1906 og den heraf følgende fjernelse af indretningen bag alteret og indsætning af en dør mellem kor og sakristi (s. 1314). Af andre mere markante indgreb kan desuden nævnes udgravningen 1922-23 til varmekælder under nordre korsarmskapel, med udvendig trappenedgang langs østmurens nordre del; det tidligere varmekværk i vindfanget ovenover afløstes af to toiletter og en forstue.

1962 - i forbindelse med opstilling af et orgel i nordre korsarm - indrettedes pulpiture over

vindfangene både her og i syd, afskærmet med brystninger af eg, tegnet af Knud Lehn Petersen. Trappeløb til pulpiturene medførte nedlæggelse af det ene toilet i nord samt indretning af et kontor i forlængelse af trappeløbet. To nye toiletter indrettedes i vestsiden af søndre vindfang, mens trappeløbet i østsiden er skjult bag en væg, der også afskærmer et aflukke til kirkens boksanlæg. I nord nyindrettedes forstuen 1981 til dåbsventerum. Dette og andre senere arbejder er tegnet og gennemført af Ebbe Lehn Petersens tegnestue. Det gælder således en etapevis fornyelse af taget (1983, 1991) og gulvene (1989, 1997-98); sidstnævnte i forbindelse med en nykalkning af vægge og hvælv, inklusive de kalkmalede dekorationer.

GULVE

Koret, der hæver sig over kirkens øvrige gulve formedelst to stentrin, er 1989 belagt med kvadratiske teglfliser i røde og okker farver. Tilsvarende sten er benyttet ved en fornyelse af gulvbelægningen i resten af kirken 1997-98. Gulvet i sakristiet og kirketjenerkontoret i nor-

Fig. 107. Ældre flgulve i vestforlængelsens smalle fag og det tilgrænsende 3. fag af midtskibet, set mod vest, jfr. fig. 34 (s. 1331). HJ fot. 1997. - Earlier flfloors in the west extension's narrow bay and the abutting third bay of the nave, seen to the west, cf. fig. 34.

Fig. 108. Ældre $\dagger$ gulve i vestforlængelsens smalle fag og det tilgrænsende 3. fag i midtskibet, set fra stillads (s. 1331). Vest opad, jfr. fig. 34. HJ fot. 1997. - Earlier $\dagger$ floors in the west extension's narrow bay and abutting third bay of the nave, seen from scaffolding. West above, cf. fig. 34.

dre korsarm er dog belagt med blågrå og grå tæpper.

$\dagger$ Gulve. Ved fornyelsen af kirkens gulve 1997-98 fremkom bl.a. levn af et flisegulv i vestre del af midtskibets 3. fag og i det tilgrænsende fag af vestforlængelsen (fig. 34, 107-08). Materialet var kvadratiske fliser (ca. 18x18x5,5-6 cm) af vekslende farve, snart røde eller orange, snart hårdtbrændte med sortfarvning. Gulvet, der kan antages at være vestforlængelsens oprindelige, lå ca. 15-30 cm under nuværende gulv, idet oversiden var meget ujævn. I vestforlængelsen indrammedes det af en yngre

belægning af orange mursten (24x11,5x6 cm) på fladen.

De mange begravelser i gulvene har præget gangarealerne i århundreder. Til belægning i de strækninger, som ikke dækkedes af gravsten, benyttedes hovedsagelig mursten. Således blev der til omlægning af gulvet i koret og andetsteds 1756 benyttet 3.150 lybske mursten. Til underforing af gulvene medgik deuden 570 dobbelte Flensborgsten. En sekskantet flise, som tidligere var benyttet som fodtrin til alteret, solgtes 1762 til en monsieur Wamberg (jfr. s. 1468).⁹⁸

1802, i forbindelse med ændringerne i koret

(jfr. $\dagger$ korskranke), blev det gamle gulv optaget og et nyt hævet gulv lagt med 'nye, gode mursten' samt de i koret værende ligsten.²⁸

1855 fik koret, hvortil købmand Andr. Ørnstrup allerede 1844 havde givet forlag om fornyelse,²¹¹ et nyt højereliggende flisegulv efter tegning af bygningsinspektør C. A. Møller.²⁸ Dette gulv af diagonaltstillede fliser bibeholdtes ved hovedrestaurationen 1877-80, da man i øvrigt fornyede kirkens gulve med gule og røde teglfliser fra Selleberg teglværk.¹¹⁰ De nye gulve blev lagt i omtrent samme højde som de eksisterende, uanset at man i forbindelse med genåbningen af den udvendige prædikestol (jfr. fig. 104) havde konstateret det oprindelige $\dagger$ gulv omtrent 18 tommer (47 cm) herunder.¹²³

VINDUER

Kirkens 16 vinduesåbninger står i den skikkelse, som blev resultatet af hovedrestaurationen 1877-80. Åbningerne lukkes af rhombeformede, blyindfattede ruder, afstivet af vandrette vindjern og for korvinduernes vedkommende tillige af nymuret stavværk. I korets tre sydvinduer er ruderne senere udskiftet med farvet glas (se glas-malerier).

$\dagger$ Vinduer. Ved hovedrestaurationen 1877-80 forsvandt en række sekundære lysåbninger, som er registreret på de samtidige opmålinger. Først og fremmest tre store vinduer i nordkappellets yderfag, af hvilke de to genskabtes i det nye nordre sideskibs mur.

Indbygningen af orgel- og herskabspulpiturerne i vestforlængelsen medførte forskellige ændringer i afsnittets vinduesåbninger, som fremgår af ovennævnte tegninger (jfr. fig. 37-38, 43, 46). Således havde man blændet den nederste del af vinduerne og for det smalle fags vedkommende ydermere udvidet den øverste del til et kurvehanksbuet, falset vindue, som kunne give bedre lys på de fremspringende pulpiture. Disse åbninger kunne efter form og funktion at dømme vel gå tilbage til Frederik II's eller Christian IV's tid; de nævnes dog først ved reparationsarbejder fra o. 1700 og efterfølgende. Således 1699, da glarmester Ditløf Hansen ind-

satte nye vinduer 'ved amtmændens stol', mens nordvinduet ind til kongens stol omtales i forbindelse med reparationen af vinduerne 1750.⁹⁸

Dette hjalp dog ikke på belysningsforholdene for de kirkegængere, som havde deres pladser under pulpiturene, og bedre blev det næppe efter opførelsen af et sakristi i vestenden af søndre sideskib 1743. Præst og menighed klagede over, at kirken var så mørk, at ingen kunne læse i en bog, hvorfor der indsattes et vindue, 'som har givet en stor forandring med lysning'.⁹⁸ Det siges ikke, præcis hvor det indsattes, men det kan have været den firkantede åbning under tårnets halvt opmurede sydvindue (jfr. fig. 37). Åbenbart var der behov for mere lys, idet man 1747 huggede hul i muren 'under grevens stol' (d.e. stiftamtmand Chr. Rantzau) og indsatte endnu en lysåbning (med karm til fire vinduer).¹¹⁰ Den sås endnu 1877 (jfr. fig. 37).

Tegningerne viser endelig visse smååbninger, bl.a. to fladbuede glugger i gavlen af nordre korsarmskapel (jfr. fig. 38). De har antagelig skullet belyse det todelte gravkapel, som fandtes her i tiden 1743-1823 (s. 1498).

Endvidere sås 1856 (jfr. fig. 101) tre små luger forneden i tilmuringen af vestforlængelsens nordre vindue under tårnet. På opmålingen 1877 ses sammesteds et lavt, firkantet vindue over den 1844 indsatte dør til materialhuset.

Disse forskellige sekundære lysåbninger blev alle tilmuret ved hovedrestaurationen 1877-80, og i vestforlængelsens smalle fag, hvor man havde fundet spor efter de middelalderlige vinduer, indsattes nye spidsbuede vinduer, hvis højde korresponderede med tårnfagets.

Hvad angår vinduernes sprossedeling og ruder giver regnskaberne jævnlige oplysning om reparationer, af hvilke den ældst kendte skyldes Hans glarmester, der 1617 fik betaling for istandsættelse af alle kirkens vinduer, dels ved fornyelse, dels ved forbedring af de eksisterende, alt med hans eget glas, bly, vinduesjern og stifter.⁹⁴

I det hele taget gav vinduerne ofte anledning til myndighedernes bekymring, hvad enten det skyldtes hæværk, som da glarmesteren 4.juli 1753 måtte indsætte 15 ruder, 'som af folk og

uforstandige børn er indslagen',⁹⁸ eller det almindelige forfald, der ved synsforretningen 1837 karakteriseredes som følger: 'Kirkens vinduer er forsynede med små og solbrændte(!) og derfor dunkle ruder, desuden er vinduerne brøstfældige, hvorfor de efterhånden, som kirkens midler tillader det, burde fornyes'.²⁸

Det synes som om murede stavværkssprosser ved denne proces gradvis er blevet erstattet af smedejernssprosser. Det gælder eksempelvis de tre vinduer i søndre sideskibs sydfacade, der fornyedes 1848: Først udhakkede og nedbrød man pillerne mellem vinduesrammerne, hvorefter der indsattes nye jernvinduer, ligesom en ny brystning (sålbank) opmuredes.¹¹⁰ 1852 var endnu to nye jernvinduer indsat, 'så at kirken nu er dermed tilstrækkelig forsynet'.¹²⁰

I sydkapellets vestvindue opretholdt man imidlertid de murede sprosser (jfr. fig. 41); formentlig var det dem, Gotfried Groemann havde udført 1750 i 'det vindue over sakristiet og hr. krigsråd Hedegaards stol' (s. 1313, 1382).⁹⁸ Også i koret havde man beholdt murede stavværkssprosser, således som det fremgår af afbildninger inden 1877 (jfr. fig. 29, 37, 40 og 100). Stavværket i de tre sydvinduer var øjensynlig opmuret af profilsten og afsluttedes med krydsende spidsbuer, hvorimod stavene i gavlens vindue var af retkantede sten, der løb ubrudt op til vinduesbuen, svarende til formen i sydkapellets vestvindue. Det er uvist, hvor meget heraf der gik tilbage til middelalderen. I Winstrup og Lendorfs restaureringsforslag (19. febr. 1877) karakteriseres stavene som 'stærkt mishandlede' og den øvre afslutning i syd 'næppe korrekt'. I hvert fald fornyede man dem helt efter samme model, som Herholdt havde benyttet i domkirken (s. 203, fig. 118 og s. 351, fig. 267).

TAGVÆRKER

Koret, midtskibet, den forhøjede vestforlængelse og tårnet har bevaret oprindelige tagværker af eg, hvorfra er udtaget 35 prøver, af hvilke de 34 kunne dateres ved *dendrokronologisk analyse*: de 34 hovedsagelig til perioden o. 1450-75, en enkelt til 1748(!), jfr. s. 1283f.¹⁵⁰

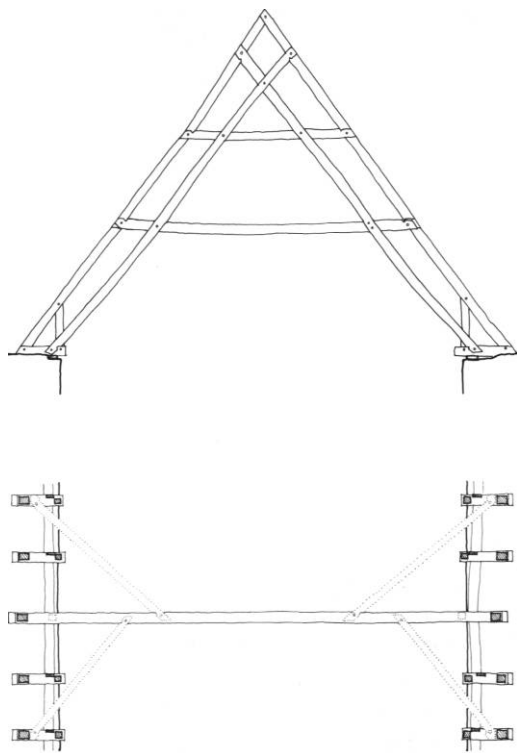

Fig. 109. Plan og opstalt af spærfag i koret mellem 2. og 3. fag. Tømmeret er ifølge dendrokronologisk datering fældet i 1460'erne (s. 1334). 1:150. Målt og tegnet af Trine Gregers og Thomas Hillerup 1998. - *Plan and elevation of truss in the chancel between the second and third bays. The timber was felled in the 1460s according to dendrochronological dating analyses.*

Tagværket over kor, midtskib og vestforlængelse danner et sammenhængende hele (fig. 109, 112) med dobbelt lag hanebånd, bladet og dyvlet til spærene, som på deres side er tappet ned i spærskoen ligesom de lodrette spærstivere; endvidere er der krydsende skråstivere, bladet på spær og spærstivere, men kæmmet over hanebånd og kryds; alt træfor Naglet.

Tagværket er dog sammensat af tre adskilte stole, svarende til de tre respektive afsnit. Af disse er *vestforlængelsens* fem fag formentlig opsat tidligst, idet to spær, der skønnedes at stamme fra samme træ, havde et beregnet fældningstidspunkt o. 1450; et tredje var fældet 1748 og således udskiftet ved hoveddistandsættelsen 1748-50. Stolens samlinger sidder på vestsiden, og num-

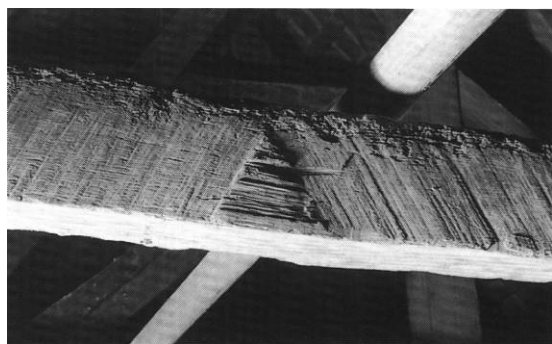
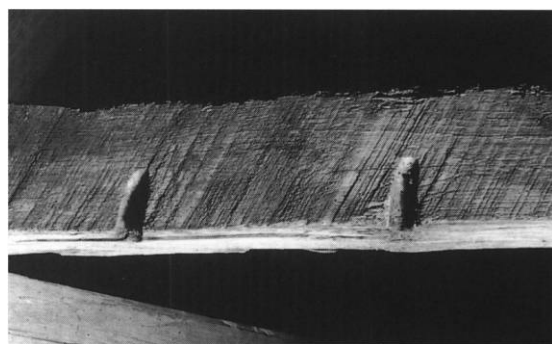

Fig. 110a-b. Detaljer af hanebånd i korets tagværk (s. 1334) HJ fot. 1997. - Details of collar-beams in the chancel's roof structure.

mereringen er regnet fra vest mod øst. I syd er benyttet øksehugne romertal, i nord trekantstik.

Korets tagværk adskiller sig konstruktivt set fra de øvrige, ved at der oprindeligt har været skrå tsværter mellem bindbjælkerne og spærskoen til de nærmeste spærfag (jfr. fig. 109). Stolen, hvis to fag nærmest gavlen er fornyet og af fyr, omfatter 18 fag med samlinger i vest og nummerering fra vest mod øst. Der er benyttet en kombination af arabertal, tegn og streger, udført med passer og huljern. Bindbjælken mellem 1. og 2. hvælvfag har barkkant, og fældningstidspunktet kalkuleredes til sommeren 1463. Hovedparten af de øvrige spær dateredes til 1460'erne, et enkelt dog til ca. 1475.

Skibets 20 fag lange stol har samlinger på østsiden og er her nummereret efter et system, der har karakter af en variation af korets. Fældningstidspunktet er for de fleste prøvers vedkommende beregnet til 1460'erne, dog var der to af ældre, tidligere fældet materiale (o. 1435 og o. 1445).

Tårnets tagværk er et almindeligt hanebåndstagværk, hvoraf det underste lag er skåret væk af hensyn til den senere opstillede klokkestol. For alle prøver beregnes fældningen at være sket i 1460'erne.

Ved hovedrestaurationen 1877-80 fik samtlige kapeller nye hanebåndstagværker af fyr, og langkirkens tagværk blev afstivet ved indsætning af en dragerstol under nedre lag hanebånd, indbygning af et hængeværk og fastgørelse af sværter mellem bindbjælker og spærsko, i princippet svarende til de for længst forsvundne i koret.

TAGBEKLÆDNING

Samtlige tage er hængt med vingesten, som er fornyet i nyere tid. Således udskiftedes stenene på nordsiden i 1983, mens sydsiden måtte vente til 1991.

†Tagbeklædning. Allerede ved den tidligste specificerede hovedstandsættelse 1617 benyttedes øjensynlig kun tegl til kirkens tage og piller, mens spirene og renderne mellem kapellerne var blytækkede (jfr. s. 1320). Situationen er herefter uændret frem til i dag. Eksempelvis fik murermester Niels Jensen 1631 betaling for at »underschielne« kirkens og kapellernes tag samt indlægge nye sten og »affteeke« pillerne.⁹⁴ Ved hø-

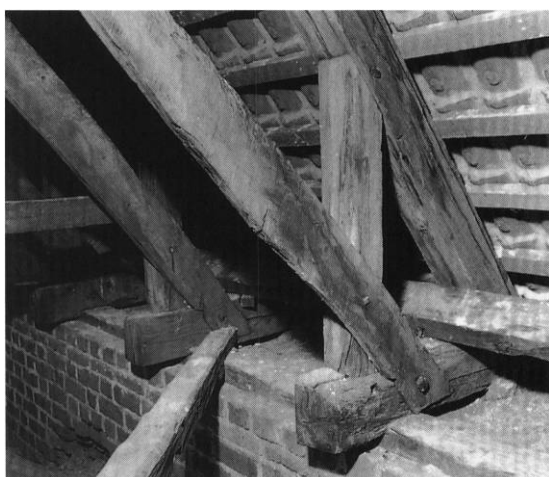

Fig. 111. Detalje af spærfag i koret, jfr. fig. 109 (s. 1334). HJ fot. 1997. - Detail of truss in the chancel, cf. fig. 109.

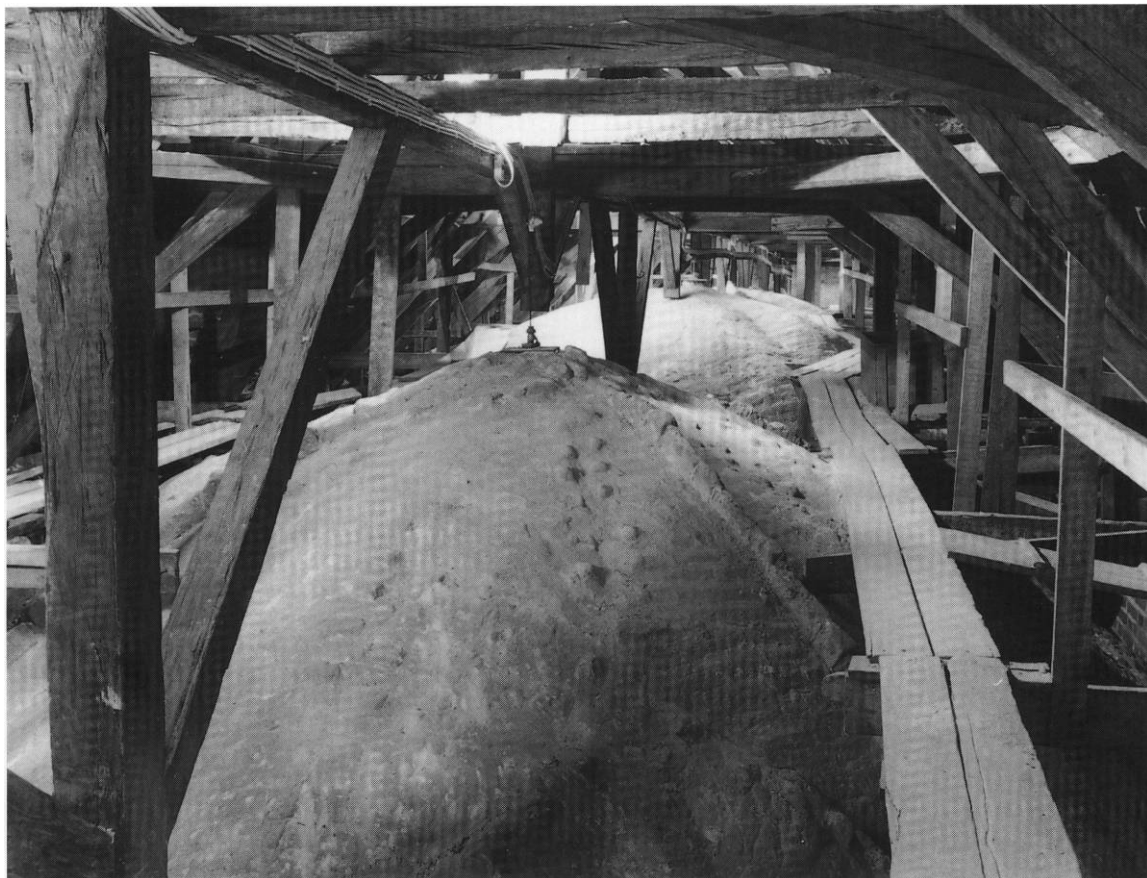

Fig. 112. Midtskibets loftsrums, set mod øst. Henrik Wichmann 1998. - *Loft above the nave looking east.*

vedreparationen 1695 blev taget på 'den store kirke', på tårnet og på de seks kapeller grundigt istandsat med 'indstikning' af nye sten og understrykning overalt.

1698 traf man aftale med blytækker Hans Andersen om årligt at vedligeholde kirkens render for 1 rdl.⁹⁸ Hvad angår stenmaterialet specificeres undertiden, at man benyttede tagsten fra Lübeck.²¹²

1864 blev der lagt skifer over kapellerne, af hvilke det nordre ifølge synsforretningen da stod blytækket.¹²⁰

FARVEHOLDNING

Kirken står udvendig med blank mur i teglens røde farve, indvendig hvidkalket, hvilket i store træk synes at have været gældende siden de tid-

ligst dokumenterede vedligeholdelsesarbejder. Den gavludsmykning, som indtil 1750 prydede sydsidens kapeller, kan dog have været fremhævet farvemæssigt. Således fik malersvendene Anders Nielsen og Søren Hiort 1617 betaling for at male apostle, billeder, roser og kranse på denne skuevæg (jfr. s. 1307, 1319) med brunrød og blyhvid oliefarve.⁹⁴ Ved senere reparationer af det udvendige murværk benyttedes undertiden den praksis, at man forsøgte at binde de forskellige skalmurede og flikkede partier sammen ved at give dem en rød farve, eventuelt i form af afskuring med rødsten, således som det skete 1829 og også foresloges for domkirkens vedkommende (s. 355).¹¹⁰ Et andet karakteristisk element i den ydre farveholdning, som bl.a. er dokumenteret i ældre gengivelser (jfr. fig. 100), var hvidkalkning af blændingsbunde,

Fig. 113. Vindfløj, 1750, oprindelig på nordre kapelgavl (jfr. fig. 101), siden 1877-80 på tårnet (s. 1336). Henrik Wichmann fot. 1999. - *Weatherwane, 1750, originally on north chapel gable (cf. fig. 101), after 1877-80 on the tower.*

gesimser, kamtakker og vinduesvanger - en disposition, der ud over den æstetiske virkning vel også tjente til at maskere de idelige reparationer.

Indvendig synes kirken længe at have stået med hvidkalkede vægge og hvælv. Således nævnes 1695, at 'den store kirke' og kapellerne indvendig blev hvidtet på alle sidemure, piller og hvælv. Atter 1757 blev kirken indvendig hvidtet overalt.⁹⁸

1845 fik hvælvkapperne en karakteristisk udsmykning med stjerner (jfr. fig. 119, 163), således som det bl.a. kendtes fra domkirken (s. 356). Man betalte for 95 stjerner (vel skåret af træ), for 18 ark hollandsk papir (til beklædning?) og for selve opsætningen.¹¹⁰

VARME OG LYS

Kirken opvarmes ved fjernvarme, som indføres i den eksisterende varmekælder og herfra er koblet til en række radiatorer, opstillet langs væggene.

†*Opvarmning.* I forbindelse med hovedrestaureringen 1877-80 kasseredes to ovne, og i stedet installerede firma A. B. Reck et varmluftssystem, hvis varmeapparat opstilledes i nordre korsarms vindfang. 1898 ønskede man et supplement til det eksisterende anlæg, som ikke afgav tilstrækkelig varme. Problemet løstes 1901 ved opstilling af to kaloriferer i hver sit rum omkring indgangen i nordre korsarm; varmeværket leveredes af ingeniør J. Bang, København.²¹⁰ 1921 vurderedes det eksisterende varmeværk, af hvilket det ene apparat var ude af brug, som værende utilstrækkeligt, og året efter godkendte Ministeriet et nyt centralvarmeanlæg ved ingeniør Holm.²¹³ I stedet for varmluftsristerne i gulvet opstilledes radiatorer (fornyset 1955) langs væggene. Selve oparmningen skete fra en varmekælder, som indrettedes i nordre korsarm under det hidtidige værk, og hvortil nedgangen sker ad et udvendigt trappeløb langs kapellets østside.

Belysning. Kirkens elektriske belysning installerades 1908 af Thomas B. Thrige.²⁸

VINDFLØJE

På tårnets tagryg er fastgjort en vindfløj (fig. 113), i hvis fane læses med perforerede tal: »1750«. Fløjen kronede indtil hovedrestaureringen 1877-80 det store tag over nordkapellerne og signalerede således den hovedrestaurering, som bl.a. indebar sløjfningen af kapellernes selvstændige tage (s. 1323). Fløjen må således være blevet skånet ved hovedrestaureringen 1877-80 og da flyttet til nuværende plads.

†*Vindfløje.* 1) Kirkens hovedstandsættelse 1617 omfattede også arbejder på 'det store spir', antagelig opsat på tårnet og betegnet således i modsætning til messespiret. Foruden betaling til blytækkeren (jfr. ovf.) afholdtes også udgifter til Mogens kedelsmed, der leverede en stor ny

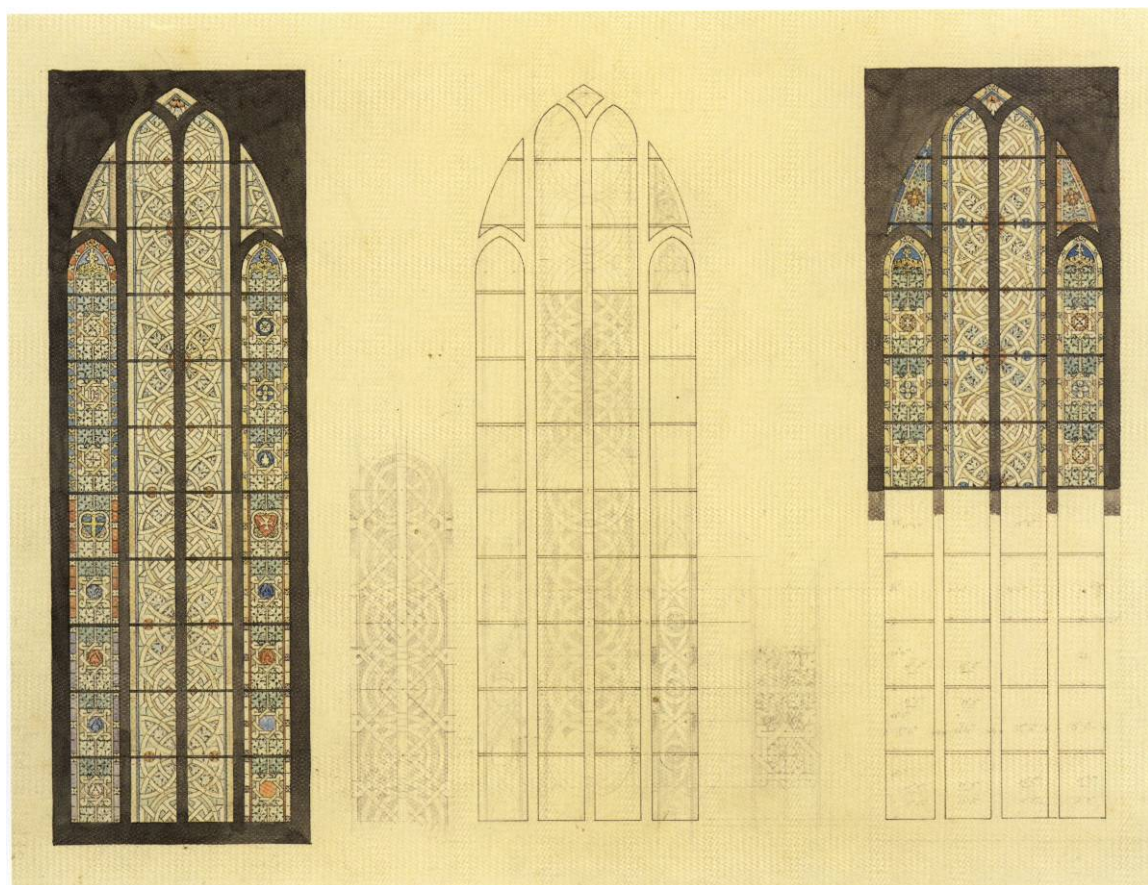

Fig. 114. Udkast til glasmalerier i korets sydvinduer. Tegnet af Vilh. Petersen (s. 1337). Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Proposal for stained glass paintings in the chancel's south windows.*

»kobber molding« (d.e. kobberbækken), vel drejekuglen, og en kobberfløj. Selve fløjstangen, afjern, udførtes af Jacob Smed.⁹⁴ 2) Ved tårnets istandsættelse 1730 opsattes en vindfløj, der samtidig markerede Frederik IV's dødsår (s. 1322).

GLASMALERIER

I korets tre store sydvinduer er i nyere tid indsat glasmalerier. Således skænkede grosserer Alfred Holbech 1896 et glasvindue, der indsattes som det midterste.¹⁷⁶ Det var formentlig tegnet af kgl. bygningsinspektør Vilh. Petersen, der nogle år tidligere havde tegnet et lignende til

domkirkens østvindue (s. 389). 1913 noterede Synet, at kirken havde fået et vindue af farvet glas efter tegning af Vilh. Petersen, og at man forgæves havde forsøgt yderligere at dæmpe lysgennemstrømningen ved overmaling.²¹³ Det indsattes vest for det eksisterende, og endelig modtog man 1940 som gave et tredje, der af giveren var tiltænkt det store altervindue, men i stedet udførtes til det østligste af sydsidens lysåbninger.

De farvede ruder (fig. 114) er opbygget i baner af båndornamentik, inspireret af ornamentale borter, kendt fra middelalderens hjemlige kunsthåndværk (gyldne altre) og kalkmalerier. De er holdt i lyse, gennemskinnelige nuancer af

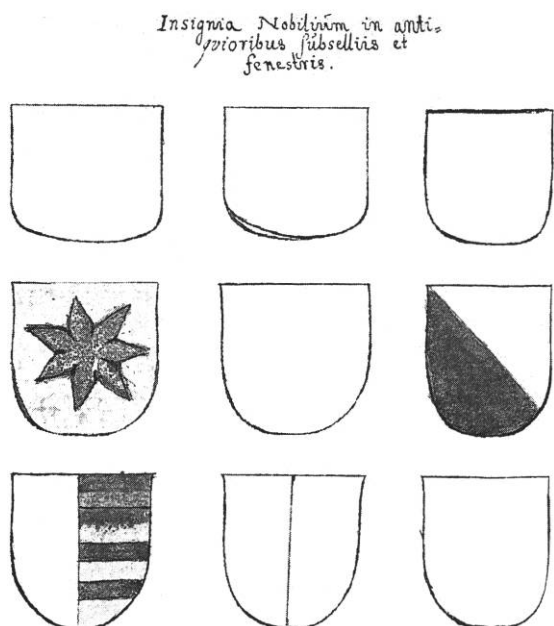

Fig. 115. Våbenskjolde, placeret på t̃stole og t̃vinduer (s. 1338, 1381). Tegning efter Bircherod, *Monumenta* (NyKglSaml 4646, 4). - Coats of arms from t̃pews and t̃windows.

gult, rødt og blå (østre vindue), grønt, rødt, brunt, gult, rosa og blå (midterste) samt rosa, rødt, grønt, blå og gult (vestre).

†GLASMALERIER

Senmiddelalderlige. O.1680 af tegnede Bircherod, *Monumenta* ni våbenskjolde (fig. 115), de fem heraf dog ikke udfyldt, på kirkens 'ældre stole og vinduer' (jfr. s. 1381). Våbenerne, der beklageligvis hverken er lokaliseret eller specificeret på emner, tilhørte personkredsen omkring to af kirkens kapelstiftere - Knud Henriksen Gyldenstjerne og Claus Rønnow - og viser, at stifterne også på denne måde har signaleret deres privatkapeller.

KALKMALERIER

Som led i færdiggørelsen af kirkens indre under hovedrestaureringen 1877-80 gennemførtes en dekorativ bemaling af murhjørner, hvælvbuer og -kapper, hvis formål var at binde rummet

sammen til en æstetisk helhed.³¹⁴ Arbejdet udførtes af malermester Aug. Behrends, der foruden Odenselilje og johanniterkors som markering af pillernes kragbånd benyttede en række af de motiver, der var fremkommet ved afbankningen af gamle kalklag (se ndf.). Farverne er holdt i gråt og teglrødt, suppleret med lidt grønt i de vegetabiliske ornamenter. En påtænkt dekoration af korets nordvæg blev dog ikke udført; derimod maledes, inspireret af de under restaureringen gjorde fund, et *indvielseskors* på nordsiden af den østligste pille i sydrækken med angivelse af datoen for genindvielsen »22. februar 1880«.

Den dekorative bemaling er flere gange fornyet, bl.a. 1912 under opsyn af arkitekt N. P.Jensen,²¹³ og senest 1997-98 i forbindelse med kirkens indvendige istandsættelse (arkitekt: Ebbe Lehn Petersen). I denne forbindelse malede på sydsiden af østre pille i sydrækken et nyt *indvielseskors* som pendent til nordsidens, men nu med påskriften »1. februar 1998« til minde om genindvielsen (jfr. fig. 32).

†KALKMALERIER

Fragmenter af diverse senmiddelalderlige udsmykninger på vægge og hvælv blev fremdraget under hovedrestaureringen 1877-80 og atter fjernet eller tildækket. Vort kendskab hertil hidrører dels fra farvelagte tegninger (fig. 116-17), hvorpå Aug. Behrends og Jacob Kornerup samlede en række af de afdækkede dekorationer, dels fra omtale i lokalpressen. Tegningerne oplyser kun delvis, hvor de forskellige fragmenter befandt sig. Herved svækkes deres kildeværdi, hvilket navnlig er beklageligt i et enkelt tilfælde. Nedenstående forsøg på at lokalisere og datere dekorationerne må tages med tilsvarende forbehold.

1) O.1430(?). To våbener for slægten Bjørn, af hvilke det bedst bevarede (jfr. fig. 116) viste en brun bjørnelap på blå grund. Tilsynladende flankerede de en rødbrun, opstigende stængel med korsblomster, som kan være udgået fra issepunktet af en nedenunder tegnet gjordbue, der var gråmalet med mønjerøde krabbeornamenter langs kappesømmen; men det kan ikke udeluk-

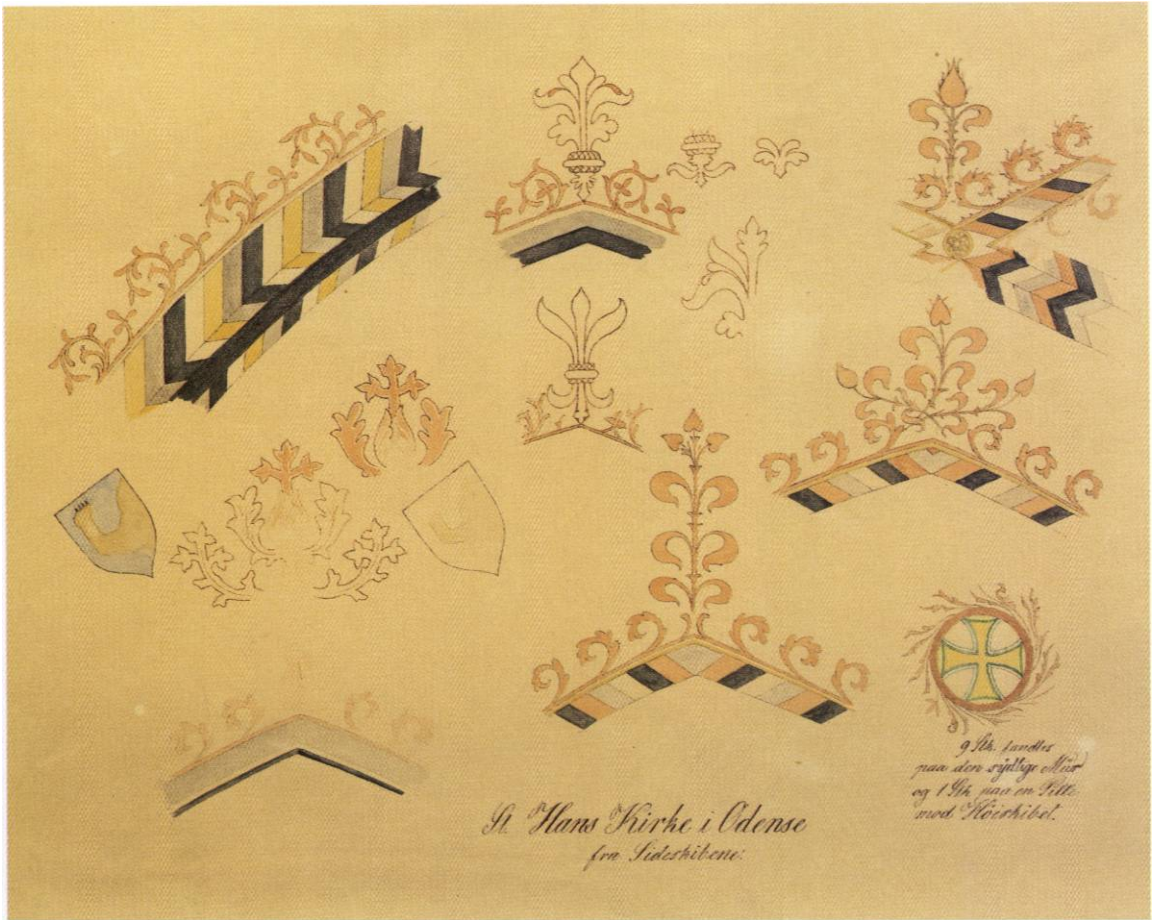

Fig. 116. †Kalkmalerier, fremdraget i sideskibene 1877-80 og sammentegnet af Aug. Behrends (s. 1338f.). - †Mural paintings revealed in the side aisles in 1877-80 and recorded in drawings by Aug. Behrends.

kes, at våbenerne smykkede en vægflade. Skjoldmærket viser, at de tilhørte Bjørnfamilien, af hvis medlemmer både Johan Olufsen Bjørn (†1416) og hans bror, Bjørn Olufsen Bjørn (†1433), betænkte kirken (s. 1224); sidstnævnte med et kapel, der muligvis er identisk med søndre korsarm.

2) O. 1475 Behrends' ark (fig. 116) viser i øverste højre hjørne del af en hvælvudsmykning, hvor de krydsende halvstensribber er bemalt med sparrer i vekslende farver: gråblåt, rødt, gråt og hvidt. I selve ribbekrydset er med okkergult malet en cirkel, der omslutter syv mindre cirkler. Ribberne kantes af rødbrune krabber med slyngtråde, og ved krydset ses en liljestængel. Kombinationen af halvstensribber

og spidse hhv. stumpe skæringsvinkler viser, at der er tale om det hvælv, som nordre korsarmskapel fik ved kirkens store ombygning (s. 1303f. og fig. 36). To beslægtede udsmykninger af gjord- eller skjoldbuer samt kappesøm og topornamenter ved issepunkt stammer da enten fra samme hvælv eller hvælvene i nordkapellet.

Kornerup gengiver (fig. 117) en tilsvarende ribbeudsmykning, som også må hidrøre fra de nedbrudte hvælv i nordre korsarm. Her er krydset dog markeret med en karvsnitroset og i stedet for krabbeblomster kantes kappesømmene af en korsblomstfrise; sidstnævnte kan næppe være samtidig med de af Behrends gengivne krabbeblomster, og dette gælder også den rødbrune lilje, som Kornerup har vist som toporna-

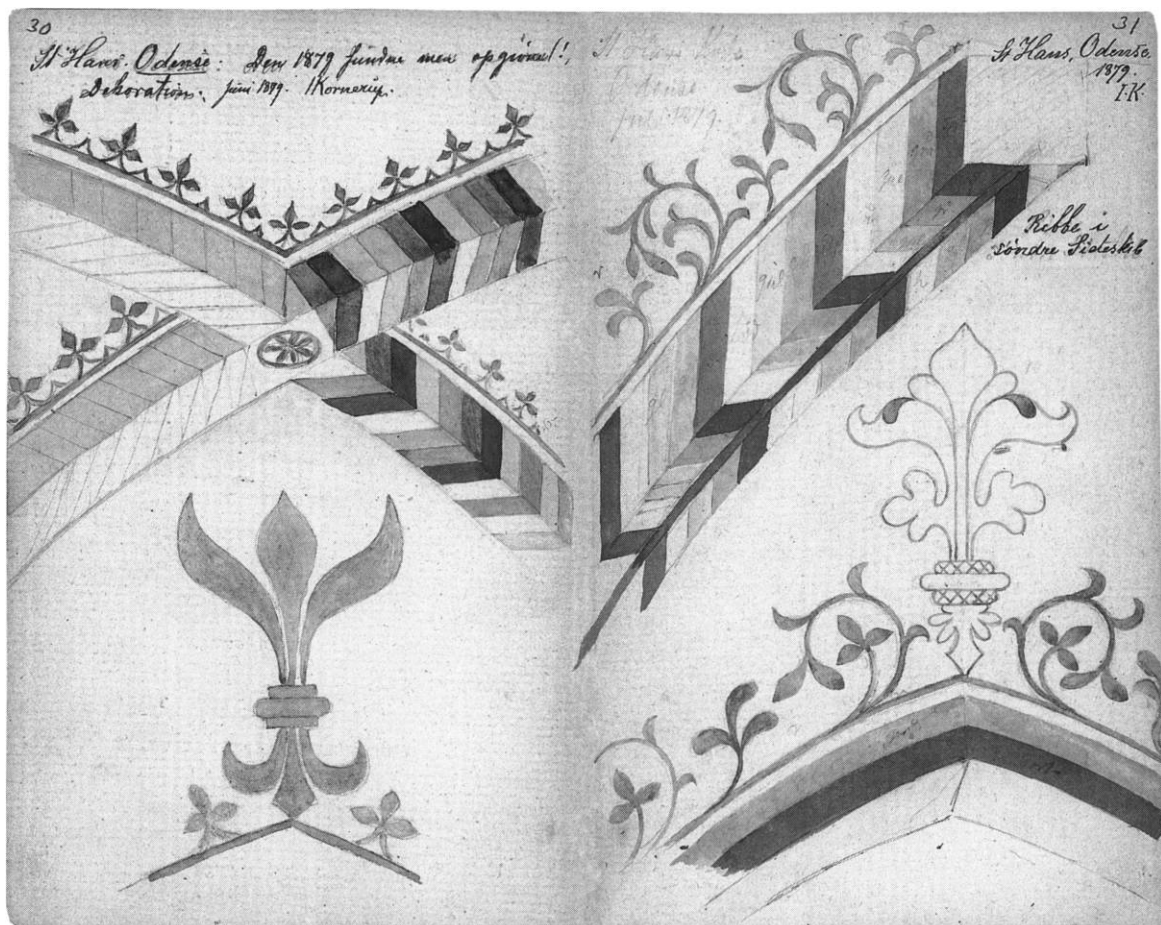

Fig. 117. Jacob Kornerups skitser af falkmalerier, fremdraget på hvælv, bl.a. i søndre sideskib 1879 (s. 1338f.). Notebog V. -Jacob Kornerup's sketches of falk-mural-paintings, revealed on vaults, i.a. in the south side aisle.

ment over en buespids, flankeret af korsblomster.

3) O.1475. Indvielseskors (jfr. fig. 116). Gule hjulkors med grøn kant, indrammet af rødbrunt cirkelslag, hvorfra voksede fligede blade i samme farve. Ni af disse kors afdækkedes 'på den sydlige mur', og ét på en pille mod 'høj-skibet', formentlig nordsiden af den østligste pille i sydrækken, hvor Behrends malede en gentagelse. Placeringen på pillen indicerer, at korsene maledes ved indvielsen efter den store ombygning o. 1460-75.

4) O.1475(?). Kristus på korset, flankeret af Maria og Johannes. På begge sider og under maleriet levn af en lang indskrift, 'hvoraf kun kan tydes så meget, at den handler om det, som ma-

leriet forestiller'. Maleriet, som imod Ministeriets bestemmelse (s. 1328) ikke blev aftegnet, af-dækkedes på korvæggen bag alteret og skønne-des at have været en oprindelig alterudsmyk-ning og må som sådan dateres til tiden for korets færdiggørelse.²¹⁵

5) O. 1525. Behrends' ark viser i øvre venstre hjørne en ribbeudsmykning af sparrer i følgende farver: gråblå, grå, gul og hvid; langs ribben markeredes kappesømmen af en ranke i rødbrunt. En tilsvarende ranke er aftegnet på et andet hvælvornament omkring et liljeformet topornament. Den kraftige brede ribbe tilhører de hvælv, som opsattes i søndre sideskib, antagelig i forbindelse med kapellernes nye skuefacade (s. 1308). Denne identifikation bekræftes af Korne-

rups skitser (fig. 117), hvor en tilsvarende ribbe er lokaliseret til »søndre Sideskib« og gengivet over det ovenfor omtalte topornament.

6) O.1600-1650. 'En mængde bibelske figurer, navnet Jehova med hebraiske bogstaver, nogle ornamenter og ulæselig indskrift foroven'. Formentlig malet indramning af tēpita-fium, afdækket på østvæggen af søndre korsarmskapel, nær Podebuskernes begravelse (s. 1425).¹²³

7) 1695 fik maleren betaling for at male to kongelige kroner, formentlig for Christian V og dronning Charlotte Amalie, over alteret, og murermesteren for at flytte den 'vindestol', hvorfra maleren udførte sit arbejde.⁹⁸ Dette er den ældste omtale af kalkmalede konge- og dronningemonogrammer i S. Hans - en tradition, som længe var praktiseret i domkirken (s. 395f.) og tillige kendes fra †Gråbrødre klosterkirke. Maleren, som ikke nævnes, kan have været Odensemaleren Johan Christian Zachariasen Getreuer, der ved samme tid fornyede domkirkens kongevåbener. I og med at der kun nævnes to kroner, var der antagelig tale om det regerende kongepars med deres tiltrædelsesår, 1670, hvilket bekræftes af Grønlunds registrering (jfr. fig. 133).

8) O.1700(?). Frederik IV's og dronning Louises kronede monogrammer må også være blevet malet på altervæggen ved denne tid, uanset at det ikke omtales i kilderne. Dette ville svare til forholdene i domkirken (s. 396) og fremgår af Grønlunds registrering, som viser de kronede monogrammer »F4« og »L«, indrammet af »1699« (jfr. fig. 133).

9) 1731. Christian VI og dronning Sophie Magdalene. 18. sept. d.å. kvitterede Johan Daniel Johansen Getreuer for betaling for efter ordre at have malet 'kongens og dronningens navn

og krone udi de to kronedes årstal' (d.e. 1730) på hvælvingen.¹¹⁰

10) 1744. De fire evangelister blev dette år 'afskildret' på det nye sakristi i søndre sideskibs sydvestre hjørne. Arbejdet udførtes af maler Rasmus Wolf.¹¹⁰

11) 1747. Frederik V og dronning Louise. 27. sept. betaltes maler Christian Hviid for at male kongens og dronningens navne under hvælvingen.¹¹⁰

12) 1768. Christian VII og dronning Caroline Mathilde. Efter Christian VII's tronbestigelse skulle det nye kongepars kronede monogrammer efter traditionen føjes til de eksisterende. Det er uvist, om fornyelsen af korets østhvælv ved reparationen 1748-50, indebar en nyopsætning af kongemonogrammer på dette hvælv; men under alle omstændigheder tog man nu skridt til en fuldstændig fornyelse af serien. 29. april 1768 fik maler Dahlin betaling for at male fem par kongelige navne over alteret og »paa 3de gevölbter med krone indfattet i Løbværk«.⁹⁸ Det er fire af disse par kronede monogrammer i egeløv over tiltrædelsesåret, som ses på et fotografi fra tiden inden hovedrestaurationen 1877-80 (jfr. fig. 119). På altervæggen, nederst: »C5« og »CA« over »1670«, øverst: »F4« og »L« over »1699«. Herefter på 1. fags østkappe: »C6« og »CM« over »1730«; på 2. fags østkappe: »F5« og »L« over »1746«. Endelig må der på det 3. fags østkappe have været malet: »C7« og »CM« over »1766«.

13) 1840. Christian VIII og dronning Caroline Amalie. Juni 1840 blev 'kongen og dronningens cifre' malet under hvælvingen i 'colonner'.¹¹⁰ Det vides ikke, hvorvidt der var tale om en fortsættelse af det eksisterende mønster på midtskibets hvælv, ej heller, om Frederik VI's og dronning Maries tidligere var afmalet her.

Fig. 118. Interiør mod koret. Henrik Wichmann fot. 1997. - Interior with view of the chancel.

INVENTAR

NOTER s. 1517

Oversigt. Kirkerummet er gennemgribende præget af Carl Lendorfs og L. A. Winstrups hovedrestauration 1877-80, da Carl Blochs altermaleri indsattes i altertavlen, prædikestolen fik sin nuværende plads, og kirkens stolestader fornyedes. Fra middelalderen har kirken kun bevaret få inventargenstande, vigtigst den romanske døbefont, det store triumfkrucifiks fra 1400'ernes sidste årtier og to klokker, hvoraf den ældste antagelig stammer fra 1300'ernes sidste halvdel, mens den yngste er dateret 1496 og signeret af klokkestøberen Peter Hansen fra Flensborg.

Kilder. Et mere fyldigt regnskabsmateriale med inventarier, der gør det muligt at danne sig et detaljeret billede af kirkens ældre udstyr, er først bevaret fra tiden efter 1694. Et værdifuldt aktstykke er endvidere en fortegnelse fra 1554 over kirkens kostbarheder og klenodier, nedskrevet under opsyn af lensmanden på Odensegård, Jørgen Skinkel, sognepræsten, hr. Jacob, Knud Rose, tidligere præst i klosteret, og kirkeværgen Niels Mule.²¹⁶ Heri er opregnet klosterkirkens overdådige beholdning af altersølv og -udstyr samt af messeklæder, en skat, der formentlig snart efter er blevet spredt for alle vinde.²¹⁷ Kirkens indskrifter, ikke bare på gravminder, men også på lysekroner og klokker, er omhyggeligt registreret af brødrene Bircherod o. 1680 (Bircherod, *Monumenta*, med senere tilføjelser i Bircherod, *Monumenta* (2)). Hertil kommer et vigtigt supplement til samme registratur fra o. 1710, tidligere i Ribeantikvaren David Grønlunds samling (*Grønlund*),²¹⁸ hvori indskrifterne på kirkens forsvundne middelalderlige højaltertavle er anført. Blandt yngre beskrivelser af kirken skal særligt nævnes antikvaren Vedel Simonsens beskrivelse fra 1811 i hans håndskrevne *Samlinger til Odense By's Historie* (her Vedel Simonsen, *Samlinger* (jfr. s. 633f. note 7 og 9)).

Det middelalderlige kirkerum. Om kirkens tidligste inventar vides kun lidt. Ældst er den romanske døbefont, der må hidrøre fra tiden før johanniterklosterets grundlæggelse (s. 1366). Kirkens ombygning i senmiddelalderen, navnlig i 1400'ernes anden halvdel og de første årtier af 1500'erne (s. 1281ff.), satte sig også markante spor i inventaret. Det nyindrettede kor smykkedes med en højaltertavle, hvor både den gamle sognekirkes og det senere johannitersamfunds værnehelgener, S. Mikael og Johannes Døberen, var gengivet. Et muret lektorium, hvorover et vældigt korbuekrucifiks var ophængt, afgrænsede koret fra skibet. Muligvis har også en prædikestol haft plads her (s. 1377). Umiddelbart vest herfor kan et Hellig-

korsalter have været placeret (s. 1358). Andre sidealtre har været anbragt i de privatkapeller, som opførtes i løbet af 1400'erne i begge korsarme og ved kirkens nord- og sydside. Et dobbeltkapel for Gyldestjerneslægten fandtes således i nordvest, udstyret både med glasmalerier (s. 1337), en altertavle (s. 1358) og stolestader (s. 1381). I både øst- og vestenden af kirken var ophæng til klokker, hvoraf to var udført 1496, mens andre to var af ældre dato (1300'ernes sidste halvdel og 1454). En særlig hævet plads til stands-personer, heriblandt vel også til lensmanden på Næsbyhoved, der siden 1400'ernes begyndelse fungerede som klosterets skytsfoged (s. 1221), fandtes på et pulpitur i vestenden. Fra denne rige tid i klosterkirkens historie stammede antagelig også mange af de klenodier i form af altersølv, lystestager og forskelligartede tekstiler, som er opregnet i fortegnelsen fra 1554 (jfr. ovf.).

Kirkerummet efter reformationen. Klosterets ændrede status efter reformationen som bolig for kongen og sæde for lensmanden kom også til at præge kirkens interiør. Begge øvrighedspersoner havde pladser på vestpulpituren, der o. 1635 nyopførtes i forbindelse med anskaffelsen af et orgel, antagelig leveret af Christian IV's faste orgelbygger, Johan Lorentz. Kort før 1600 søgte lensmand Christoffer Valkendorf dog, til biskop Jacob Madsens store fortrydelse, at føre to væsentlige forandringer, der var foretaget i lyset af den lutherske nyordning - opsætningen af knæleskamler neden for alteret og flytningen af døbefonten fra vestenden til kirkens østlige del - tilbage til ældre praksis. 1625 etableredes en ændring af kirkens stolestader under Henning Valkendorfs opsyn, i hvis embedstid kirken også fik nyt sejerværk. En gave fra hans 1. og 2. hustru, Karen Brahe og Anne Barnekow, var et dåbsfad, skænket 1637 og smykket med de to adelsfruers våbener. Blandt private donationer fra denne tid skal også nævnes en kalk, skænket 1601 af Pernille Lykke, og en alterkande, foræret 1639 af sognepræsten, Wichmann Hasebart og hustru. 1651 fik kirken en lysekrone, der i mere end en menneskealder synes at have været kirkens eneste, foræret af ridefoged Hans Christensen og Karen Jensdatter.

En synsforretning fra 1694 skildrede kirkens tilstand i meget mistrøstige vendinger. Bygningen, der tidligere havde været smuk, var nu indvendigt 'ganske uden prydelse og (i) slet tilstand'. I koret fandtes kun en gammel altertavle, 'på den katolske skik konditioneret', og der behøvedes derfor 'højlig'en en anden alterprydelse. 'Skillerummet', dvs. lektoriet mel-

lem kor og skib, betegnedes som 'gammelt og for-dærvet, uden noget zirat eller værdi', mens stolene var i 'brøstfældig' stand. Overhovedet var en stor del af kirkens indre 'ganske øde' og 'uden stole bebygget, formedelst sognets ringe og få menighed'.¹⁶⁸ Hermed tegnes et billede af et kirkerum, der endnu i altovervejende grad var præget af senmiddelalderens indretning, bortset fra gulvets stolestader, der foruden menighedens pladser også havde særlige stader til kongeparret samt til funktionærer fra Odensegård. En væsentlig, nytilkommet inventargenstand var dog påfaldende nok ikke omtalt i den førnævnte statusberetning. Det gjaldt prædikestolen - et arbejde af det såkaldte »Middelfartværksted« fra 1600'ernes sidste fjerdedel. Denne erstattede en ældre stol, der allerede 1645 betegnedes som 'gammel', måske en middelalderlig prædikestol.

Kirkerummet i 1700'erne. Den store istandsættelse af kirkerummet, der tog sin begyndelse 1695, kom til at strække sig over et par årtier, kulminerende med op-sætningen af en ny højaltertavle 1717, udført af billedhuggeren Michael Tuisch og maleren Hans Poulsen. Beløbet hertil tilvejebragtes gennem en indsamling blandt byens formuende borgere med særligt store bidrag fra stiftamtmand Joachim Pritzbuier og hans efterfølger, Frederik Giedde. Gavmildheden hos de skiftende stiftamtmænd og deres familie markerede sig også ved andre inventardonationer. Allerede 1679 havde stiftamtmand Helmuth Otto von Winterfeldt og hustru, Helene Juliane von Ulfspærre foræret kirken en gyldenstykket messehagel og en alterdug. 1694-95 skænkede Ermegaard Sophie Gabel, hustru til stiftamtmand Didrik Schult, alterklæde og -dug, kalkklæde og oblatæske, ligesom hun foranledigede den ældre alterkande omstøbt til en ny. 1721 opstillede et par smukke sølvalterstager på det nye alterbord, en gave fra stiftamtmand Christian von Lente, og disse suppleredes 1740 med alterkalk, disk og oblatæske, samt et kalkklæde fra stiftamtmand Christian Sehested. Også andre af byens borgere medvirkede i disse år til at nyudstyre kirken, bl.a. ægteparret Niels Hansen Faber og Maren Andersdatter, der o. 1698 gav kirken en alterskranke, mens endnu en lysekrone ophængtes 1730, en donation fra borgmester Thor Hansen og hustru, Margareta von Bergen.

Frederik IV's tilbagevendende ophold på det ny-ombyggede Odense Slot i de sidste år af hans regeringstid afspejler sig på lignende måde gennem inventargaver til den fynske 'slotskirke'. 1720 modtog kirken en fornem donation af tekstiler, omfattende alterklæde, en tilhørende dug, messehagel og -skjorte, alt mærket med kongens monogram og årstallet 1719 og opbevaret i en særlig kiste. 1727-28 erstattedes den ældre kongestol af en ny, rigt udsmykket stol til monarken på vestpulpituets nordre fløj, udført efter

tegning af Carl Friderich Milan og med billedskærerarbejder af Frantz Schmidt.

Længe fik kongen dog ikke glæde af det nye herskabspulpir. Allerede 1730 afgik han ved døden på Odense Slot. I forbindelse med indretningen af det kongelige castrum doloris i S. Hans kirke ommøbleredes både kor, korsskæring og midtskib for at give plads, ikke alene for katafalken med de tilhørende udsmykninger, men også for en midlertidig prædikestol i midtskibets vestende og for pulpiturer til tilskuerskaren (s. 1411). Under begivenheden var en del af inventaret flyttet til *†*Gråbrødre kirke.

Forskellige ændringer i kirkerummet medførte også visse rokader af de større inventargenstande. Således fik døbefonten med tilhørende gitter 1707 plads i det nyindrettede sakristi i nordre korsarm. 1743 flyttedes begge dele dog til søndre korsarm, da en ny dobbeltbegravelse placeredes i nordsiden. 1781 skiftede fonten plads endnu en gang og kom nu til nordre sideskibs 2. eller 3. fag. På samme måde blev prædikestolen flyttet et par gange i 1700'ernes begyndelse, senest 1720 til den sydvestligste pille i midtskibet. I hvor stort et omfang kirkens hovedistsandsættelse o. 1750 (s. 1322) berørte inventaret, er dog vanskeligt at afgøre ud fra regnskaberne.

I løbet af 1700'erne prægedes kirkerummet i øvrigt af tilvæksten af herskabsstole, både i nordre og søndre sideskib og i midtskibets vestende. Disse var udformet enten som lukkede stole i de eksisterende stolestader eller som særlige indretninger, placeret på gulvet eller hævet herover. For at skaffe kirken de attraktive ekstraindtægter ved udlejning tog sognepræst Henrik Michael Achen og kirkeværge Rasmus Østrup i de sidste årtier af 1700'erne initiativ til opførelse af yderligere et antal herskabsstole.

1792 omsmeltedes to af kirkens middelalderlige klokker (stormklokken fra 1454 og messeklokken fra 1496) til én ny af den københavnske klokkestøber, H. C. Gamst.

Kirkerummet i 1800'erne. En tiltrængt udskiftning af de gamle stolestader drøftedes allerede 1794-95, men blev indtil videre udskudt pga. kirkens betrængte økonomi. En donation 1800 fra vinhandler Thomas Sørensen på 400 rdl., hvoraf renterne til dels skulle bruges til 'kirkens prydelser', gav fornyet håb om projektets gennemførelse.²⁸ Alligevel valgte man endnu en gang at udsætte den udgiftstunge post til fordel for andre mere påkrævede opgaver: nedtagning af det middelalderlige lektorium, der erstattedes af en lav tømret skranke, flytning af det tilhørende korbuekrucifiks til nordre korsarms østvæg, opsætning af nye korstole og fornyelse af kongestolen, der på grund af den generende træk ved det store vindue i nordvest rykkedes længere frem i midtskibet. Sidstnævnte udførtes ligesom korsranken efter tegning af major Wegener. Problemerne med kirkens stole var dog

Fig. 119. Interiør mod øst før hovedrestaureringen 1877-80 med $\dagger$ kalkmalerier (s. 1340), $\dagger$ alterskranke (s. 1365), $\dagger$ korskranke og $\dagger$ stolestader (s. 1371, 1378). Fot. antagelig mellem 1872 og 1876 af George Ilse Bech, NM. - Interior to the east before the restoration of 1877-80 with $\dagger$ mural paintings, $\dagger$ altar rail, $\dagger$ chancel screen and pews.

fortsat yderst presserende. 1814 opsigde ejerne af de lukkede stole midlertidigt lejemålet, da stolene var så brøstfældige, at det skønnedes uanstændigt at modtage leje heraf.⁹⁸ Selve stolestaderne synes dog i de nærmest følgende år at være blevet delvis fornyet. Et forslag fra stiftsbygningskonduktør Johan Hanck 1820 om at skaffe ekstra siddepladser - og dermed supplerende indtægter - ved en udbygning af den eksisterende stolebeholdning²⁰¹ blev også kun delvis realiseret i forbindelse med kirkens hovedstandsættelse 1823. 1842 modtog kirken som gave fra Christian VIII, tidligere guvernør over Fyn, et nyt orgel, bygget af P. U. F. Demant og udstyret med en facade i nygotisk stil. I modsætning til det ældre orgel var dette uden rygpositiv, hvilket medførte en ændring af vestpulpitrets midtparti. Ved den gennemgribende omlægning 1855 af korets gulv udskiftedes alterbordet.

Hovedrestaurationen 1877-80. I forbindelse med hovedrestaurationen blev kirkens inventar radikalt forandret. Som et vigtigt led i ommøbleringen valgte man at samle de liturgiske hovedstykker i kirkens østligste fag. Michael Tuischs store altertavle bevarede ganske vist på sin ældre plads, men fik et nyt maleri i storfeltet på initiativ af pastor Theodor Steenbuch - Carl Blochs billede, Bønnen i Getsemane fra 1879. Det store korbuekrucifiks placeredes på korets nordvæg, og døbefonten anbragtes neden for dette, mens prædikestolen fik plads på korets sydvesthjørne. Langs korets nord- og sydvæg opsattes desuden nye korstole i middelalderlig stil. Endelig sløjfedes korsranken. Kirkens stolestader fornyedes helt, ligesom kongestolen ændredes til et kort pulpitur af samme dimensioner og uden overbygning, svarende til den tidligere amtmandsstol overfor. Ved istandsættelsen fik kirken yderligere tre lysekrone, ligesom der ophængtes to kirkeskibe, »Emanuel« og »Dannebrog«, begge skænket af private. En alterkalk og en oblatæske fra 1761, udført af Thomas Andreas Westrup, foræredes 1884 til kirken som en gave fra den femte bataljon, de eneste synlige minder i kirkerummet om kirkens tidligere status som Garnisonskirke.

Kirkerummet i dette århundrede. Kirkens indre er i 1900'erne kun i mindre omfang blevet præget af forandringer. I koret fjernedes alterpodiet og kortæppet o. 1940, ligesom korstolene nedtoges o. 1955 og erstattedes af løse stole. 1928 ophængtes en ny lysekrone i koret, en gave fra Jørgen Carl Lindeskov, mens altersranken fornyedes 1929. Det 1906 opførte sakristi er udstyret med en række møbler, hvoraf enkelte genanvendtes fra ældre tid. Et større antal løse stole, udført af eg med flætsæder, efter tegning af Knud Lehn Petersen, er 1952 opstillet i skibet. 1927 og 1934 ophængtes yderligere to kirkeskibe, »Moses« og »København«. 1911 og 1944 fik kirken nye sahne-

nummertavler samt præste- og kapellanrækketavler. I vest erstattedes det ældre orgel af et nyt, bygget 1905 af Emil Nielsen, Århus. 1962 fik kirken atter nyt orgel, denne gang bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå, og opstillet på pulpituret i nordre korsarm. Herfra flyttedes det dog 1987 til vestpulpituret. Kirkens seneste istandsættelse 1997-98 har ikke berørt inventaret i nævneværdigt omfang.

Farvesætning. Kilderne oplyser kun lidt om kirkens farveholdning gennem tiderne. Det middelalderlige kirkerum har antagelig været farverigt, hvilket bekræftes af undersøgelser på det tidligere korbuekrucifiks, der havde broget staffering i gullighvidt, rødbrunt, grønt, azurblåt, cinnoberrødt og okker, suppleret med forgyldning og sølvfarve. Kirkeinventarets farveholdning i 15-1600'erne kendes ikke. Michael Tuischs altertavle fra 1717 var sort- og hvidstofferet, antagelig med marmorering samt forgyldning. Disse farver kan også have været anvendt på det øvrige inventar. 1802-03 fik dele af inventaret (korsranke, korstole og kongestol) staffering i hvidt og gråt (perlefarve). 1840 blev prædikestolen malet hvid og sort (fig. 163), antagelig ud fra et ønske om, at den skulle illudere marmor (jfr. også s. 1109), mens den nygotiske orgelfacade fra 1842 fik 'stenkulør'. Den samme bemaling fik også døbefonten 1874. Ved kirkens hovedrestauration 1877-80 blev store dele af inventaret (stolestader, orgelfacade og orgelpulpitur) malet med egetræsårdring, en staffering, der stadig ses på orgelpulpituret. Prædikestolen afrensedes dog helt for farve og lakeredes. Stolestaderne er i nyere tid malet brune.

Højtideligheder. I lighed med praksis fra de øvrige kirker i byen (s. 416, 1084) markeredes landesorg i forbindelse med monarkernes død ved at overtrække dele af inventaret med sort klæde eller sortfarve det. Ved Christian V's død 1699 indkøbtes dog alene 5 alen kruset flor til at binde på alterets lysestager.⁹⁸ Da Frederik IV's katafalk stod i kirken 1730, blev kirkerummet radikalt forandret, jfr. ovf. og s. 1411. Ved Christian VI's død 1746 indkøbtes 42½ alen »triceret« bay (flonel) til at beklæde alter, prædikestol, orgel, orgelpulpitur og kongestol med.²¹⁹ Da Frederik V døde 1766, var der foruden udgifter til klokkeringing udlæg til 97 alen multum (groft flonel), der indkøbtes i Tugthuset; desuden til 60 alen bay, som man selv indfarvede sort, og til søm og sort tråd. Sadelmagerne Rasch og Lusen fik betaling for at betække kirken med klæde og nedtage dette igen; stoffet solgtes ved auktion 1768.²¹⁹ Christian VII's død 1808 krævede hele 247 alen sort flonel samt søm og tråd. I forbindelse med kongens død blev al offentlig musik forbudt, hvilket fik sognepræsten Edvard Praëm til bekymret at spørge biskoppen, om dette også gjaldt orgelspil i S.Hans kirke.²²⁰ 1809 optræder dog en regnskabspost i en mere munter anledning, idet det

sjællandske jægerkorps spillede i kirken, og købmand Iversen leverede vokslys, alt sammen i forbindelse med Frederik VI's fødselsdag.⁹⁸ Kongens død 1839 gav atter anledning til indkøb af sort klæde og frynser (solgt året efter) samt til ekstra klokkeringning, 'da kongen kom til byen'. Ved Christian VIII's død 1848 indkøbtes på ny sort klæde, mens man ved Frederik VII's død 1863 nøjedes med at leje de sorte tekstiler.²¹⁹

ALTERBORD OG ALTERTAVLER

Alterbord (jfr. fig. 120, 122), 1855,²²¹ med tilføjelser 1880, 262x89 cm, 110 cm højt. Tømret med panelbeklædning af vandrette profilbrædder samt *alterbordsplade*, 1880.²²² Sammenføjet med alterbordet er en muret og tømret opbygning, fra o. 1717, der danner postament for altertavlen og desuden på bagsiden er udstyret med et skab og en bordplade, begge fra 1880.²²¹ Det nævnte murværk er levn af den væg, som afgrænsede Gieddes tåpæl (s. 1485) og tåpælssti syd herfor (s. 1314). I forbindelse med indretningen af det nuværende sakristi 1906 er væggen afkortet og enderne affaset (af hensyn til passagen). †*Alterbordspaneler*. 1) 1699 solgtes 'det gamle panelværk i koret', muligvis et kasseret alterbordspanel, til Søren snedker (antagelig Søren Jensen,

jfr. s. 1367, 1375, 1385f.). 2) 1717 fik samme betaling for at 'indklæde' alterbordet med egepanel.⁹⁸

Alterklæde (fig. 120), 1719, af rødt fløj (for-nyet) med samtidige broderier og besætning i guld- og sølvtråd. Skænket af Frederik IV 24. maj 1720 sammen med messehagel nr. 1.⁹⁸ Klædet, der er kantet med brede sølvgaloner, smykkes på forsiden af reliefbroderi med Frederik IV's kronede monogram over elefantordenen, alt indfattet af palme- og olivengrene, hvorom snor sig skriftbånd med kongens valg-sprog i versaler: »Dominus mihi adjutor« (Herren er min hjælper). Under monogrammet står »Anno 1719«. Frederik IV's donation har samtidige paralleller, bl.a. i slotskirkerne på Frederiksborg (DK *Frborg* 1796, 1820), Frederiksberg (DK *KbhBy* 3, 450), Kolding og Skanderborg.²²³

Til de kongelige tekstiler 'og mere udi, som hans kongelige majestæt har givet til alteret' udførtes 1720 en kasse (jfr. tåpæls nr. 2). Året efter sørgede Peder Pedersen klokker for 18 messingkroge til det nye alteromhæng.²²⁴ 1757 repareredes klædet af Anna Dorthea Bruun.²¹⁹ Fløjlet er senest udskiftet 1998.

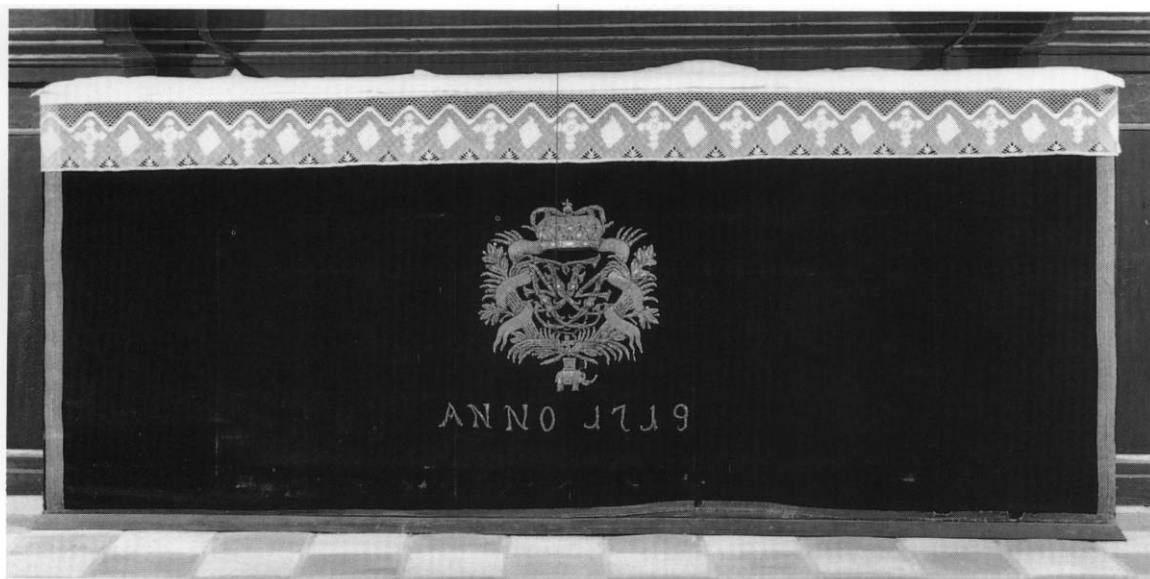

Fig. 120. Alterklæde, 1719, skænket af Frederik IV (s. 1347). NE fot. 1989. - *Antependium*, 1719, given by Frederik IV.

†*Alterklæder*. 1) Før 1694 er omtalt et rødt forhæng, 1705 beskrevet med guld(-besætning).⁹⁸ Anvendt til daglig brug, 1733 omtalt som ubrugeligt og kasseret før 1745.²¹⁹ 2) 1694, et rødt forhæng med guldblommer (dvs. med guldblomster), skænket af Ermegaard Sophie Gabel. Oprindeligt anvendt om søndagen, senere - efter modtagelsen af kongens gave - af Garnisonen om fredagen.⁹⁸ Senest omtalt 1873; antagelig udskiftet i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80.¹¹⁰ 3-4) Antagelig 1719, to overdække-ner («offuer techel») af hhv. rød trille og »Cent« (vel kattun), nævnt 1720 som tilbehør til alterklædet i forbindelse med opremsningen af Frederik IV's donation af altertekstiler.¹¹⁰ 5) 1879, af rødt fløjl med guldgalonier.¹⁰⁸

Alterduge. Kirkens beholdning af duge er af nyere dato, herunder også den nuværende fra 1992, placeret på alteret, af lærred med kniplinger, udført af Anna Kristensen. †*Alterduge*. Kirken har i tidens løb modtaget flere duge som gaver, hvoriblandt skal nævnes: 1) 1679, af hvid damask, skænket af stiftamtmand Helmuth Otto von Winterfeldt og hustru, Helene Juliane von Ulfspærre. Muligvis identisk med dug, omtalt som værende af drejl og udstyret med gule frynser. Kasseret 1741.²¹⁹ 2) 1694, med kniplinger, skænket af Ermegaard Sophie Gabel. Muligvis identisk med en 1745 omtalt gammel alterdug, der benyttedes til at pudse altersølvet

med.⁹⁸ 3) Antagelig 1719, udstyret med 5½ alen fin hollandsk bort, skænket af Frederik IV sammen med alterklædet.¹¹⁰ 1749 nævnt som 'brøstfældig' og ubrugelig. Kasseret 1762.⁹⁸ 4-6) 1792, af drejl med fine kniplinger, med initialerne, antagelig for giveneren, »TKP« (jfr. †messeskjorter). Fra 1860 var kun to bevaret, senest nævnt 1873. 7) 1838, af lærred, skænket af etatsrådinde Pontoppidan. Kasseret 1893. 8) 1879, broderet af sognets damer.¹¹⁰ 9) 1897, skænket af jægermesterinde N. F. O. Steenbach.¹⁰⁸

†*Kortæppe*, 1896, skænket med bidrag fra menigheden og udført af sognets damer.¹⁰⁸ Med korsstingsbroderi i uld, hvori indgik johanniterkors og kant med bladdekoration, kopieret efter krucifiksets ornamentik (s. 1368). Blå, grønne, gule og rødlige farver. Fjernet fra koret o. 1940; kasseret 1998.

†*Alterpodium*, nyere, 160x74 cm, og udstyret med broderet tæppe med motiver, svarende til †kortæppets, omend i en forenklet version. Fjernet o. 1940, kasseret 1998.

Altertavle (fig. 118-19, 121-31), signeret og dateret 1717 af billedhuggeren Michael Tuisch fra Riga, med maleri i topstykket, udført 1717 af Hans Poulsen, og i storfeltet sekundært indsat maleri, signeret og dateret 1879 af Carl Bloch. Oprindeligt skænket af fremtrædende personer fra sognet med stiftamtmandene Joachim Pritz-buer og Frederik Giedde i spidsen, mens Carl Blochs maleri finansieredes ved en indsamling i menigheden.

Den 674 cm høje og 596 cm brede, arkitektonisk opbyggede tavle omfatter to stokværk, hvilende på et postament (jfr. s. 1347). Storfeltet flankeres af korintiske frisojler foran dobbelte pilastre, ligeledes korintiske, med kannelurer på skafternes nedre del. De smalle sidevinger har gennembrudt akantusornamentik. Postamentet er udvidet med vandrette, akantusunderstøttede gesimsled, der bærer stående frifigurer af Moses (nord) og Aron (syd), begge på kerubhovedsmykkede postamenter med frugtophæng. Liggende frugt- og blomsterophæng (fig. 131) smykker forsiden af postamentfremspringet under frisojlerne. Den kjortelklædte Moses, som holder Lovens Tavler i højre hånd og en hævet

Fig. 121. Michael Tuischs signatur, skåret i Arons ryg (s. 1350). Detalje af altertavle, 1717. NE fot. 1991. - Signature of Michael Tuisch, carved in Aaron's back. Detail of altarpiece, 1717.

Fig. 122. Altartavle, 1717, af Michael Tuisch (s. 1348). NE fot. 1991. - Altarpiece, 1717, by Michael Tuisch.

Fig. 123a-b. Detaljer af altertavle 1717. NE fot. 1991. a. Putto med disk (s. 1350). b. Putto med kalk (s. 1350). - *Details of altarpiece, 1717. a. Putto with paten. b. Putto with chalice.*

stav i venstre, har langt, bølget skæg og hår, hvis pandelokker er formet som horn (fig. 130). Aron bærer ypperstepræstedragt og har højre hånd løftet til velsignelse, mens venstre fatter om et røgelseskar (fig. 124). På bagsiden af den udhulede Aronfigur er i ryggen med fordybede versaler angivet: »Michael Tusch[!] Bildthauer hat diese Altar gemacht. 1717 (fig. 121).

Det yngre storfeltsmaleri, der nedadtil genembryder det oprindelige postament, har sekundær indramning med akantusbort og smykes forneden af et lille metalkors. Over den forkrøppede hovedgesims med rosetdekoration på frisen over frisøjlerne er topstykket, der krones af den stående Kristus med sejrspanen. Flankerende segmentgavle med krydsende palmegrene danner sæde for to putti med hhv. kalk (th.) og disk (tv.) (fig. 123a-b). Tilsvarende putti, oprindelig forsynet med lidelsesredskaberne (th. med eddikesvamp og tornekrone, tv. med

svøbe, jfr. fig. 128), troner på volutfremspring ovenover. Midt i topstykket er indsat et ovalt maleri, indfattet af cypres- og forglemmigejkrans (fig. 125).

Bag altertavlen er mod nord sekundært påsat et skab med fire låger; yderligere skabe er indbygget i bagsiden, både mod nord og syd.

De arkitektoniske dele er stafferet som marmor i sort og grønt med forgyldning af ornamentik og detaljer, mens figurskulpturerne er malet i hvidt og guld, alt opmalet o. 1880, men - at dømme efter Tuischs kontrakt (jfr. ndf.) - i hovedsagen svarende til det oprindelige. På postamentfeltet anes nederste linje af gylden frakturindskrift på sort bund med skriftsted fra 1. Kor. 11,26 som en henvisning til det ældre altermaleris motiv, Nadveren.

Altertavlen følger i sin opbygning nøje den tavle, Tusch 1713 udførte til Kølstrup k. (Bjerger hrd.), idet dog sidstnævnte dels er mindre i pro-

portionerne, dels har guirlandeomvundne guiridoner (fritstående lysestager) på sidevingerne - et motiv, der også foresloges anvendt til altertavlen i S. Hans (jfr. ndf.).

Altermalerier. Af de oprindelige malerier i stor- og topstykke er kun det sidstnævnte bevaret. 1) (Fig. 125), 1717, udført af Hans Poulsen, olie på træ, ovalt, ca. 135x95 cm. Dette (topstykkets) maleri viser Korsfæstelsen, hvor det oplyste kors med Kristus, der hænger tungt i armene, danner kontrast til baggrundens nattemørke med spredt bebyggelse. Ifølge kontrakten skulle Hans Poulsen kopiere »det Italiensk[!] stykke, som Borgmester Jens Christensen haver«. ²⁵ Vel på grund af forlæggets kvalitet synes resultatet bedre end andre af Hans Poulsens versioner af dette motiv (jfr. *DK Ribe* 2043, 2122). Alligevel var bedømmelsen af det leverede maleri ret forbeholden, jfr. ndf.

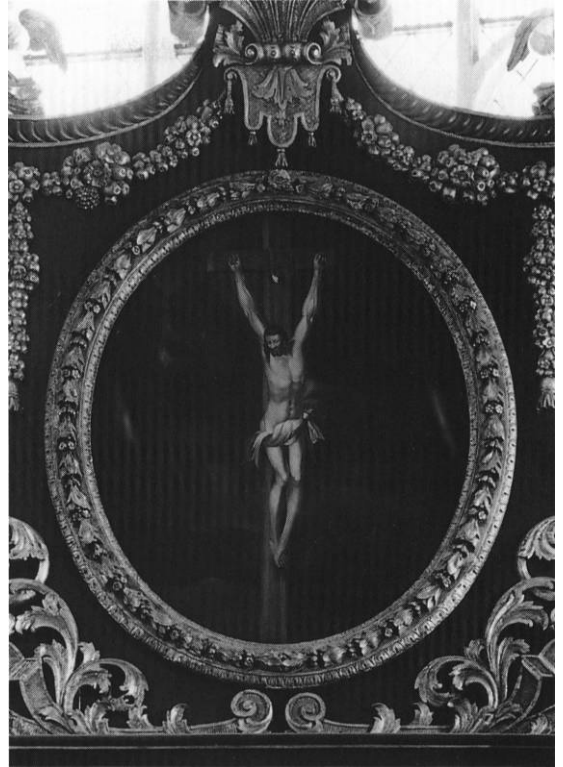

Fig. 125. Korsfæstelsen. Oliemaleri, 1717 af Hans Poulsen i topstykket af altertavle, 1717 (s. 1351). Henrik Wichmann fot. 1997. - *The Crucifixion. Painting in the top section of the altarpiece, 1717, by Hans Poulsen.*

Fig. 124. Aron (s. 1348), detalje af altertavle, 1717. NE fot. 1991. - *Aaron, detail of altarpiece, 1717.*

2) (Fig. 126-27), 1879, olie på lærred, 285x198 cm, signeret og dateret i nedre højre hjørne: »Carl Bloch 1879«. Dette (storstykkets) maleri gengiver Bønnen i Getsemane, hvor Kristus i sin sjælekvide trøstes af en engel (jfr. Luk. 22,41-44). Kristus, der er ikklædt rød kjortel, bræmmet i halsen med gult, knæler på sin blå kappe, som ligger udbredt på jorden. Det mørkebrune lokkede hår er gennemvædet af sved (jfr. Luk. 22,44). En hvidklædt engel støtter Frelserens hoved og lægger trøstende hånden på hans venstre arm. Spredte småblomster flankerer gruppen; tv. for Kristus ses en kløftet, udgået træstamme. Forgrundens sceneri er oplyst af en kraftig lyskilde fra højre side, mens baggrundens landskab henligger i nattemørke, kun brudt af fakkelskæret fra den tilstrømmende folkemængde.

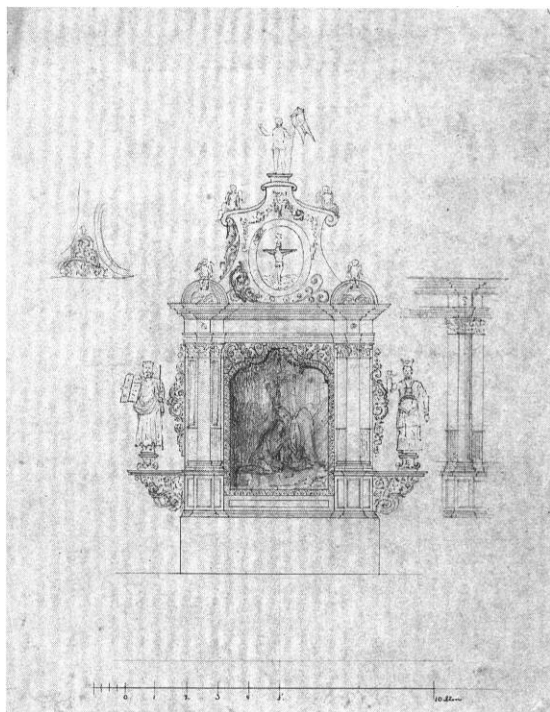

Fig. 126. Skitse af altertavle, 1717 med angivelse af Carl Blochs altermaleri, indsat i storstykkets oprindelige ramme (s. 1351). Blyantstegning, 1879 af Carl Lendorf. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Sketch showing the altarpiece, 1717 with Carl Bloch's painting, placed in the original frame of the main section.*

Maleriet er en spejlvendt version af Blochs gengivelse af motivet fra bedekammeret i Frederiksborg slotskirke 1875 (DK *Frborg* 1886, 1888).²²⁵ Lukasevangeliets beretning om englen, der styrker Kristus i hans sjælekamp, er forholdsvist sjælden i samtidens billedkunst.²²⁶ Med sin inderlige følelsesfuldhed kan motivet have haft en særlig appel til kirkens menighed.²²⁷ I Blochs altermaleri er koncentrationen omkring det følelsesmæssige indhold yderligere forstærket, mens et sidemotiv som de sovende disciple blev udeladt.²²⁸ Billedet, der udstilledes på Charlottenborg 1879, vakte stor opmærksomhed både her og ved sin opsætning i S. Hans kirke.²²⁹ Fyens Stiftstidende roste maleriet og gik i rette med de kritikere, der hævdede, at englen var alt for overlegen i forhold til Kristus,

som dog var Gud: »(...) man huske da paa, at det i den bibelske Beretning hedder, at han (Englen) kom for at 'styrke' Frelseren, der her som Menneske var knuget af Tanken om Døden og som Gud af Tanken om Menneskenes Synd.« En malet skitse til billedet fmdes på Ny Carlsberg Glyptotek.²³⁰

† *Altermaleri* (jfr. fig. 42, 119), 1717, sandsynligvis olie på træ, højrektangulært med svejftet rundbuet afslutning foroven; som altermaleri nr. 1 udført af Hans Poulsen. Det oprindelige storstykke forestillede Nadveren, udført - som foreskrevet i kontrakten - efter domkirkens altermaleri (tilskrevet Hans Schütte, jfr. s. 544f.), dog med den modifikation, at der »i stedet for de nøgne Billeder, som bærer Blus, skal settes en Ziirlig Lysekroner med brændende Lys og dend store Viinkande, som staae lige for bordet i et fad, skal være borte«. ²⁵ Sidstnævnte, der var udsmykket med nogle iøjnefaldende satyrer, har åbenbart ligesom kronens nøgne kvindefigurer, været for anstødelig for et senere slægtled. 1880 udskiftet med altermaleri nr. 2.

Allerede 1694 nævnes behovet for en ny altertavle i stedet for kirkens middelalderlige tavle (jfr. ndf.).¹⁶⁸ 1713 skænkede stiftamtmand Joachim Pritzbuer 100 rdl. til formålet. Gaven måtte dog suppleres med en større sum, tilvejebragt ved en indsamling blandt byens borgere, foranstaltet af Stiftsøvrigheden. Blandt bidragyderne var den nye stiftamtmand, Frederik Giedde, der skænkede det største beløb, særligt beregnet til altermaleriernes udførelse; endvidere biskop Christian Sørensen Muus, amtmand Christian Rosenkrantz til Skovsbo, kaptajn Lassen (antagelig Hans Lassen, †1718, jfr. s. 1172) samt borgmester Thor Hansen (jfr. lysekroner nr. I).²³¹ Hertil føjedes en mindre sum, hidrørende fra en indsamling 1711 til fordel for de pestramte i København.⁹⁸

Fig. 127. Bønnen i Getsemane. Oliemaleri, 1879 af Carl Bloch i storstykket af altertavle, 1717 (s. 1351). Henrik Wichmann fot. 1997. - *The Agony in the Garden. Oil-painting by Carl Bloch, 1879, for the main section of the altarpiece, 1717.*

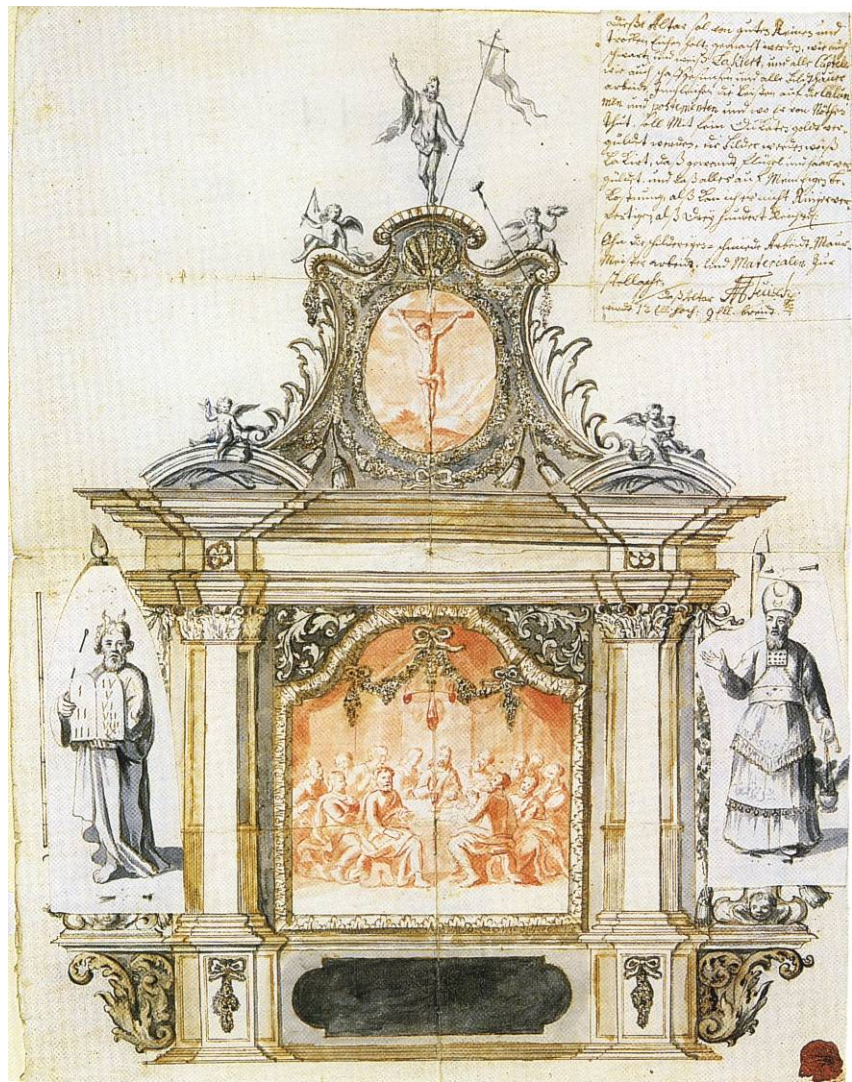

Fig. 128. Udkast til altertavle, 1717. Farvelagt tegning, 1716, signeret af Michael Tuisch (s. 1354). Landsarkivet for Fyn. - Proposal for the altarpiece. Coloured drawing, 1716, signed by Michael Tuisch.

2. maj 1715 skrev biskop Muus kontrakt med Michael Tuisch om udførelsen af en altertavle efter en foreliggende »Afridzning og Model« (jfr. fig. 128).^{2,5} Udkastet, som følger mønstret fra Tuischs to år ældre tavle i Kølstrup kirke (jfr. ovf.), viser dog som alternativ til sidevingernes stager billeder af Moses og Aron, påsat som dæklade oven på de førnævnte. Disse kan have været inspireret af de tilsvarende figurer på domkirkens altertavle (s. 543) og blev foretrukket til denne tavle. Englebørnene på segment-

gavlne har på tegningen oblat og kalk ligesom i Kølstrup, mens de udstyredes med disk og kalk i den endelige version. Tuisch forlangte 300 rdl. for sit arbejde, omfattende indkøb af materialer samt lakering af tavlen i sort og hvidt og forgyldning af figurerne med fint dukatguld. Alt lovedes færdigt til påsken 1716.

Udførelsen af stor- og topstykkets malerier lå uden for kontrakten. Ikke desto mindre havde Tuisch på sin tegning angivet disse med motiver, svarende til det udførte, og i en udform-

ning, der gentager altermalerierne i Kølstrup. Til denne opgave valgtes maleren Hans Poulsen, der siden hen - muligvis på baggrund af sin manglende succes i Odense (jfr. ndf.) - foretrak at lægge sin virksomhed i Ribe stift.²³² Poulsens første malerier til tavlen blev kasseret, og 9. nov. 1716 indgik han kontrakt om to andre billeder, eftersom Stiftsøvrigheden »ikke har været fornøjet« med de foregående »Schilderier«.²⁵ For udførelsen af de nye malerier fastlagdes nøje foreskrifter (jfr. ovf.). Oktober 1717 kvitterede maleren for sin betaling, og 15. nov. s.å. underkastedes tavlen et samlet syn, hvor man fremhævede, at billedhuggeren havde arbejdet med større omhu, end der var fordret i kontrakten. Om altermalerierne nøjedes man med lakonisk at konstatere, at »saawit de ikkun vare tvende Copier, kunde de passere.«²³³ Der manglede dog stadig visse enkeltheder i tavlens færdiggørelse. 1725 udførte 'skildrer' Milan (Carl Friederich eller Christian Ulrich?) påmalingen af Moses' bud på Lovens Tavler og nadverordene på postamentet, efter at denne opgave allerede 1719 var blevet bestilt hos Christian maler (Christian Philip Zachariassen Getreuer?).²³⁴ Mindre istandsættelser gennemførtes 1792, 1824, 1849, 1852 og 1855.¹¹⁰

I forbindelse med kirkens hovedrestaurering besluttede man 1878 på initiativ af pastor Theodor Steenbuch at udskifte storstykkets maleri med et billede, bestilt af denne hos Carl Bloch. Pengene til maleriet, 5.000 kr., tilvejebragtes ved en frivillig indsamling i sognet.²³⁵ Indsættelsen af det højere, rektangulære maleri i den ældre indfatning nødvendiggjorde dog fjernel-

Fig. 130. Moses (s. 1348), detalje af altertavle, 1717. NE fot. 1991. - *Moses, detail of altarpiece, 1717.*

sen af sviklernes udskårne dekoration og den oprindelige ramme, hvilket fremkaldte skarpe protester hos Winstrup og Lendorf.²³⁶ Planer om ved samme lejlighed at flytte altertavlen længere mod vest blev imidlertid opgivet.²³⁷ Altertavlen istandsattes 1961; 1977 restaureredes Blochs maleri efter hærværk.

†Højaltertavle (jfr. fig. 132-33), antagelig senmiddelalderlig fløjaltertavle med predella.

På kirkens alter fandtes endnu i begyndelsen af 1700'erne en middelalderlig tavle, at dømme efter motiverne formentlig den oprindelige højaltertavle. En hovedkilde til viden om tavlens udseende er Grønlund, et supplement fra o. 1710 til Bircherod, *Monumenta*, tidligere i Ribeantikvaren David Grønlunds samling.²¹⁸ Den ukendte indberetter har omhyggeligt registreret indskrifterne, der tilsyneladende var skrevet med majuskler (jfr. fig. 133) på fodstykket af de enkelte figurer. Tavlen omfattede i alt 15 figurer,

Fig. 129. Engelhoved under Aron (s. 1348), detalje af altertavle, 1717. NE fot. 1991. - *Angel's head below Aaron, detail of altarpiece, 1717.*

Fig. 131. Guirlande (s. 1348), detalje af altertavle, 1717. Henrik Wichmann fot. 1997. - *Festoon, detail of altarpiece, 1717.*

Jomfru Maria, ærkeenglen Mikael, Johannes Døberen og de 12 apostle, opregnet i følgende orden: 1. Mattias. 2. Bartolomæus. 3. Simon. 4. Paulus, med tilføjelsen: »ora pro (nobis)« (bed for (os)). 5. Andreas. 6. Peter. 7. Mikael. 8. Jomfru Maria, vist i en fremstilling, karakteriseret som »Corona co (...?) gloriose virginis Marie ex semine Abrahe« (Marias krone, (...?), den strålende jomfru af Abrahams skød). 9. Johannes Døberen. 10. Jakob den ældre. 11. Johannes apostel. 12. Filip. 13. Jakob den yngre. 14. Mattæus. 15. Tomas. På borterne (»fimbriis«) af apostlenes klædedragter var anført Fadervor (»Oratio Dom(inica)«, hvilket gav meddeleren anledning til at formode en ændret opstilling, vel på grundlag af rækkefølgen af bønnens enkeltdele på de respektive figurer: 1. Peter. 2. Andreas. 3. Jakob den ældre. 4. Paulus. 5. Filip. 6. Mattæus.

7. Johannes apostel. 8. Mattias. 9. Jakob den yngre. 10. Tomas. 11. Simon. 12. Bartolomæus. Endvidere noteredes det, at ærkeenglen Mikael var placeret til højre nærmest Jomfru Maria, Kristi moder (»Mariæ Matri Christi a dextris proximus«).

På dette grundlag turde det antages, at de 12 apostle har haft plads på altertavlens sidefløje, måske i to rækker over hinanden. Fløjenes eksistens bekræftes af senere regnskabsoptegnelser (jfr. ndf.). De tre midterste figurer, der manglede indskriftsdele på deres klædedragt, har formentlig i størrelse overgået de øvrige og været isoleret i midtskabet (jfr. fig. 132).²³⁸ Den centrale fremstilling af Marias krone fra Abrahams skød synes at have kombineret to forskellige ikonografiske temaer. Det gælder dels en 'Mariakrone', dels en fremstilling af Marias stamtræ fra Abrahams skød. Det førstnævnte motiv betegnede i senmiddelalderen en særlig litterær genre, anvendt som titel såvel på skrifter til Marias forherligelse som i forbindelse med rosenkranslignende bønner, der efter forskellige regler kombinerede rækker af Maria-anråbelser (Ave Maria), Fadervor (Paternoster) og trosbekendelsen (Credo). Som mål og udgangspunkt for forherligelsen var Apokalypsens vision om

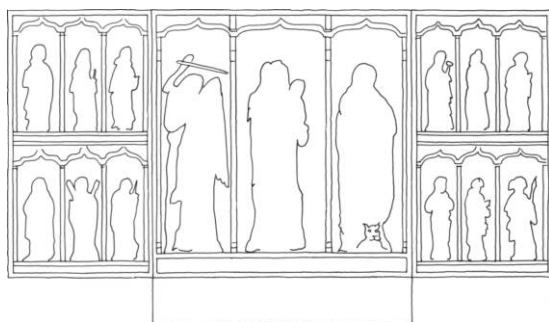

Fig. 132. Forslag til en rekonstruktion af den middelalderlige thøjaltertavles opbygning med et midtskab, hvori de tre hovedfigurer var placeret (Jomfru Maria, flankeret af ærkeenglen Mikael og Johannes Døberen) og sidefløje, hver med seks apostelfigurer, samt en predella (s. 1356). Tegning MN 1999. - *Proposal for a reconstruction of the composition of thigh altarpiece with a corpus, decorated with statues of the Virgin Mary, the archangel Michael and Saint John the Baptist, and a pair of sidewings.*

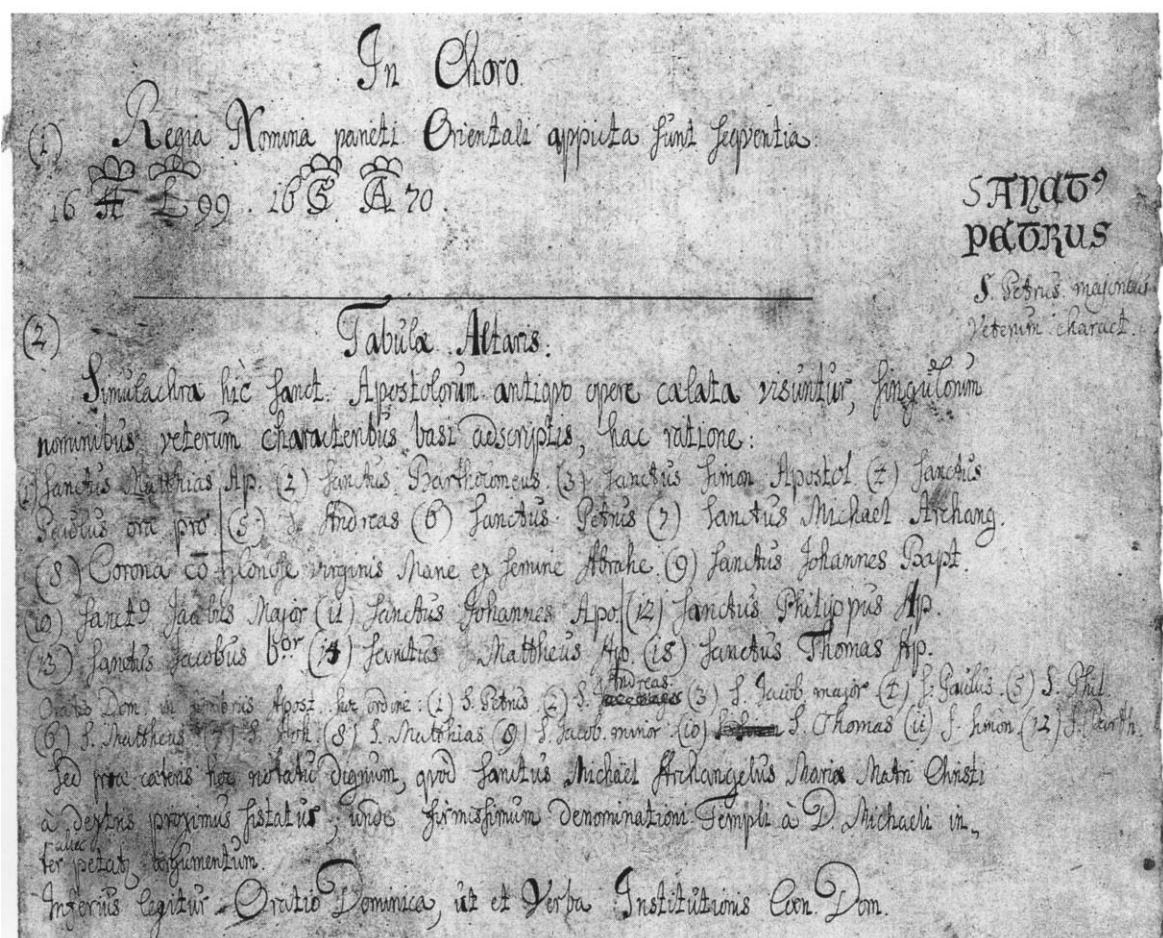

Fig. 133. Afskrift af indskrifter på $\dagger$ kalkmaleri (s. 1340) og $\dagger$ højaltertavle (s. 1355f.). Efter Grønlund. - Transcript of the inscriptions on thigh altarpiece.

jomfruen, kronet med en krans af 12 stjerner (Åb. 12,1).²³⁹ Altertavlens Mariabillede kan således have været formet som en gengivelse af den kronede apokalyptiske jomfru med barnet, stående i solgisel på måneseglet.²⁴⁰ Hertil har knyttet sig en gengivelse af Jomfru Marias stamtræ (Arbor virginis), udgående fra profeten Abraham som en billedlig parallel til motivet af Jesse rod.²⁴¹ Det vides dog ikke, hvorvidt der ved johanniterkirkens højalter har været knyttet særlige liturgiske forskrifter til disse billeder, som på én gang understregede Marias højhed som Himmeldronning og hendes ubesmittede renhed og ærværdige afstamning.²⁴²

Som særligt fremhævede figurer i altertavlens korpus var ud over Maria valgt ærkeenglen Mi-

kael, kirkens gamle viehelgen,²⁴³ samt johanniterordenens foretrukne skytshelgen, Johannes Døberen (jfr. s. 1221), formentlig vist hhv. på Marias højre og venstre side. På tavlens predella (jfr. ndf.) læstes ifølge Grønlund Fadervor og Nadverens indstiftelsesord, begge dele muligvis en efterreformatorsk tilføjelse.

Tavlen, der 1645 omtaltes som såre gammel og 1694 som 'af katolsk skik' samt kassabel, fik 1704 nye hængsler til 'opslag', hvilket bekræfter indtrykket af den som en fløjaltertavle.²⁴⁴

O.1717 udskiftedes den med den nuværende tavle, men det afmonterede og - formentlig adspalttede - alterskab forblev endnu i kirken nogle år. 1729 afhændedes dele heraf, 1749 fulgt af »8 Støcker med Pedementet (dvs. predellaen)

af dend gl. Altertavle«. ²⁴⁵ Som nævnt i *Præsteindb.* 1755 stod før kirkens istandsættelse o. 1750 endnu 'en del gamle katolske billeder på de tre søndre kapeller, men var ingen navn eller inskription derved'. ¹⁶⁷ Dette kan hentyde til dele, hidrørende fra denne eller fra kirkens kaserede sidealtertavler, jfr. ndf.

†*Sidealtre og sidealtertavler.* Om placeringen og udsmykningen af kirkens sidealtre, omtalt s. 1223ff., kan man kun gisne på grundlag af ældre kilder. I koret kan have været anbragt et særligt *Vor Frue alter* (s. 1226), forudsat dette ikke er identisk med højalteret. Ved overgangen mellem kor og skib var måske kirkens *Helligkorsalter* (s. 1226), muligvis identisk med *S. Salvators alter* (s. 1226), mens andre altre vel har været anbragt i privatkapellerne i begge korsarme og vest herfor: 5. *Andreas' alter* (s. 1224), *S. Anne alter* (s. 1224) og *S. Dorothea alter* (s. 1225), antagelig alle i syd; *Gyldenstjernernes alter*, smykket med en tavle, bekostet 1489 og at dømme efter giverindskriften et *Alle Sjæles alter* (s. 1225) i Gyldenstjernernes kapel i nordvest; endvidere *Helligtrekongers alter* (s. 1226), antagelig i Bernike Skinkels kapel i nordre korsarm. Uvis er placeringen af *S. Hans' alter* (s. 1226) og *S. Johannes evangelistens alter* (s. 1226), idet dog det

førstnævnte enten kan være identisk med højalteret eller med sidst omtalte.

†*Løse helgenfigurer* 1638 afregnede Jørgen Marsvin for 'syv gamle træbilleder, som laa bag alteret og var ubrugelige', antagelig fragmenter af middelalderlige alterprydelser. ⁹⁴ Som anført ovf. fandtes endnu o. 1750 en del gamle katolske billeder på kirkens loft. ¹⁶⁷

†*Johannes Døberens hoved.* 1505 lod dronning Christine ved to lejligheder lægge offerpenge på »sancti Hanss hoffuet vdi sancti Hanss closther«. ²⁴⁶ Formentlig har dette drejet sig om et udskåret træfad, smykket med helgenens hoved, svarende til det endnu bevarede eksempel, tidligere i Ørslev kirke (*DK Sorø* 906), og måske ligesom dette forlenet med en særlig hellighed gennem et relikvie af helgenen. ²⁴⁷

ALTERSØLV

Alterkalk og -diske. 1) (Fig. 134), 1740, udført af Jacob Olufsen Lund, Odense og skænket af stiftamtmand Christian Sehested. ²⁴⁸ Hertil hører oblatæske nr. 2 samt tkalkklæde nr. 4.

Den 24,5 cm høje kalk har cirkulær fod i to afsæt, glat indknebet skaft med flad knop og glat bæger, hvorpå er graveret strålekrans omkring kursivindskrift, navne dog med kursiverede versaler: »Til Tieniste For Guds Meenighed Som Jesus Christus Forhvervede Formedelst Sit Eget Blod(.) Act 20 Cap 28 v (Ap.g. 20,28)«. På fodpladen to stempler: mestermærke for Jacob Olufsen Lund (*Bøje* II, 4117) og bymærke for Odense (*Bøje* II, 4017) (fig. 310). ²⁴⁹ Til kalken hører en ny indsats med tud, stemplet med mestermærke for Jørgen Dahlerup og lødighed for sterlingsølv (925 s). Tilhørende disk, tv. 17,5 cm. Glat fane, i bunden graveret skriftsted i kursiv samt årstal, indfattet i cirkelslag: »Uden Blods Udgydelse Skeer ingen Forladelse Ad Ebræos IX Cap 22v (Hebr. 9,22) A^o Sal(u)tis Hum(a)næ MDCCXL«. Under bunden mester- og bymærke som på kalken.

2) (Fig. 135), 1761, udført af Thomas Andreas Westrup og skænket 1884 af den femte bataljon ved Garnisonen i Odense. ²⁵⁰ Til sættet hører oblatæske nr. 3.

Fig. 134. Alterkalk og disk nr. 1 samt oblatæske nr. 2, alle fra 1740, udført af Jacob Olufsen Lund, Odense og skænket af stiftamtmand Christian Sehested (s. 1358). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Chalice and paten no. 1 and wafer box no. 2, 1740, made by Jacob Olufsen Lund of Odense and donated by the Lord Lieutenant, Christian Sehested.*

Fig. 135. Alterkalk og disk nr. 2 samt oblatæske nr. 3, alle fra 1761, udført af Thomas Andreas Westrup, København og skænket 1884 af den femte bataljon ved Garnisonen i Odense (s. 1358). Henrik Wichman fot. 1997. - *Chalice and paten no. 2 and wafer box no. 3, 1761, made by Thomas Andreas Westrup, Copenhagen and presented by the 5th Battalion in 1884.*

Den 24,5 cm høje kalk har sekstunget fod og tilsvarende skaftled, sekstunget knop samt glat, kummeformet bæger, hvorpå læses indskrift med graveret skriveskrift: »Gave fra 5te Bataillon til St Hans Kirke 1859-1884«. Under foden fire stempler: mestermærke for Thomas Andreas Westrup (*Bøje I*, 551), guardeinmærke for Christopher Fabritius, Københavnsmærke 1761 samt månedsmærke fiskene. Tilhørende disk, tv. 18,5 cm, med glat fane. Under bunden to mesterstempler for Thomas Andreas Westrup samt graveret indskrift som kalkens (fig. 311).

†*Alterkalk og -diske.* 1-3) 1554 er omtalt to forgyldte sølvkalke med tilhørende diske samt en sølvkalk, ligeledes med disk.²¹⁶ 4) 1601, skænket af Pernille Lykke. På kalken var indgraveret donators navn samt årstal og Jesumonogram. Sæt- tet vejede i alt 34 lod, heraf kalken 32 lod. 1755ff. omtaltes kalken som brøstfældig;⁹⁸ 1783 afhændedes begge dele for at finansiere indkøbet af en messehagel (†messehagel nr. 36).¹¹⁰

†*Kalkklæder.* 1) Før 1694, af hvid broderet silke med guldfrynser.⁹⁸ Muligvis identisk med det, der nævnes 1705-18 og 1733-45 omtales i forbindelse med Pernille Lykkes kalk (†kalk nr. 4). 2) 1694, skænket af Ermegaard Sophie Gabel. Af hvid silke med broderi, rødt underfoer

og frynser. 1718 nævnt som gammelt.⁹⁸ 3) 1705-18 omtalt som gammelt, beregnet til sygesættet. 4) 1740, skænket af Christian Sehested sammen med kalk og disk nr. 1 og oblatæske nr. 2. Ovalt og af grøn silke. Senest nævnt 1863.

Oblatæsker. 1) (Fig. 136), 1695, udført af Matthies Simonsen og skænket af Ermegaard Sophie Gabel.⁹⁸

Cylindrisk, 5 cm høj, 10 cm i tv. tv., vægt 12 lod.⁹⁸ På det hvælvede låg indgraveret bøjlekrone og Jesumonogram. Under bunden to stempler: mestermærke for Matthies Simonsen (*Bøje II*, 4093) og Odensemærke. Endvidere med graveret kursiv: »Anno 1695« (fig. 312).

2) (Fig. 134), 1740, udført af Jacob Olufsen Lund, Odense, og skænket af stiftamtmand Christian Sehested. Jfr. kalk og disk nr. 1.

Cylindrisk, 5,1 cm høj, 8 cm i tv. tv., med profileret, hvælvet låg, hvorpå står med graveret kursiv: »Till St. Hans Kirkes Alter Brød udi Odense 1740«. Under bunden mesterstempel for Jacob Olufsen Lund og bymærke for Odense, svarende til kalk og disk nr. 1.²⁵¹

3) (Fig. 135), 1761, udført af Thomas Andreas Westrup og skænket 1884 af den femte bataljon. Jfr. kalk og disk nr. 2.

Cylindrisk, 5,5 cm høj, 12,5 cm i tv. tv., med profileret, hvælvet låg, hvorpå læses med gra-

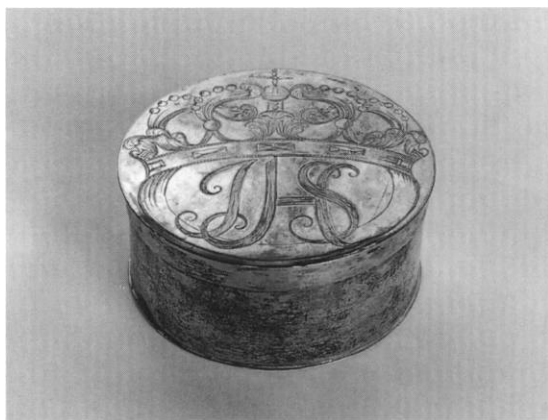

Fig. 136. Oblatæske nr. 1, 1695, udført af Matthies Simonsen, Odense og skænket af Ermegaard Sophie Gabel (s. 1359). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Wafer box no. 3, 1695, made by Matthies Simonsen, Odense, and donated by Ermegaard Sophie Gabel.*

Fig. 137-38. Sygesæt nr. 1-2. Henrik Wichmann fot. 1997. 137. Sygesæt nr. 1, 1807, udført af Poul Jensen Theilgaard, Odense (s. 1360). 138. Sygesæt nr. 2, 1904 med oblatæske, udført efter 1904 (s. 1360). - *Communion sets for the Sick*. 137. *Communion set no. 1, 1807, made by Poul Jensen Theilgaard, Odense*. 138. *Communion set no. 2, 1904, with wafer box made after 1904*.

veret skriveskrift: »Gave fra 5te Bataillon til St Hans Kirke 1859-1884«. Under bunden to mesterstempler for Thomas Andreas Westrup (*Bøje I*, 551).

Sygesæt. 1) (Fig. 137), 1807, udført af Poul Jensen Theilgaard, Odense.²⁵² Den 15 cm høje kalk har glat standkant, dobbeltrille på underskift, todelt knop samt svungent bæger. Under bunden er følgende stempler (fig. 315): mestermærke for Poul Jensen Theilgaard (*Bøje II*, 4200), guardeinmærke for Bonne Rasmussen Bonnesen, Odenselilje og årstal samt månedsmærke krebsen. Den tilhørende disk er 9 cm i tv. og har under bunden mester- og månedsmærke som kalken; endvidere årstallet 1807. I sort læderfutteral med forgyldt, præget dekoration og rødt fløjsfoer. Til udførelsen af sættet medgik antagelig *tsygesæt* nr. 2. 2) (Fig. 138), 1904, omfattende kalk, disk, nyere oblatæske samt fire bægre, vinflaske og olieflaske. Kalken har profileret fod med graveret Jesumonogram samt bæger med indgraveret kors med trepasender. Under bunden (fig. 314) er Københavnsmærke og guardeinmærke for Simon Groth (*Bøje I*, 73). Tilhørende disk med samme stempler under bunden. Ligesom kalken indkøbt i paramenthandlen »Bethesda«.²⁸ *Oblatæske*, efter 1904, 5,5 cm høj, 1,5 cm i tv. Fire tilhørende metalbægre og en vinflaske, 25,5 cm høj, af sandblæst glas og med skruelåg; desuden en lille olieflaske.

Alt i gråt futteral af plastic med blåt fløjsfoer.

†Sygesæt. 1) 1705, omtalt som forgyldt og med vægten 25 lod. 1821 foreslået solgt. Dette blev dog i første instans opgivet, da man antog, at sættet var en privat donation. 1831 afhændet tillige med nogle små sølvklokker (jfr. *†klingpung* nr. 6-7 og nr. 9) i forbindelse med omsmeltingen af *†alterkande* nr. 2.²¹⁹ 2) 1721, skænket kirken af 'en anonym giver' og overdraget af Lauritz Luja fra stiftamtmand Frederik Gieddes dødsbo.²⁵³ Antagelig omsmeltet 1807 til det nuværende sygesæt nr. 1.

Alterkander. 1) (Fig. 139), 1831, udført af Jens Høyer Harksen, Odense. Omstøbt af *†alterkande* nr. 1-2. Den 32,5 cm høje kande har cirkulær, profileret fod med dekoration af riflede blade, pæreformet korpus, forneden med godronnering, svungen hank og kuplet låg med dekoration svarende til fodens samt agernformet knop. På den lodrette standkant med indprikket skriveskrift: »Af M. W. Hasebart og Hustru M. Jørgensd(a)t(ter) er denne Kande foræret til St. Hans Kierke i Odense i Guds navn A: 1639. Omstøbt med Tilsætning af 36 Lod Sølv Aar 1831 Paa Kierkens Bekostning«. På kanten endvidere tre stempler: mestermærke for Jens Høyer Harksen (*Bøje II*, 4248), Odensemærke og lødighedsstempel 12. En beslægtet kande fra 1830 af samme mester findes i Horne (Svendborg amt).²⁵⁴ Tuden repareret 1996.

2) (Fig. 140), 1850, af tin, udført af Odense-mesteren Niels Frederik Ebbesen Sørensen. Den 33 cm høje kande har cirkulær fod, vaseformet korpus og svungen hank. Under bunden mesterstempel for Niels Frederik Ebbesen Sørensen og Odensemærke. Anskaffet 1850 efter udtrykkeligt ønske fra pastor Lauritz Westengaard, der over for Kirkeinspektionen anførte: »Ved store Altergange er vor smukke Sølvkande ikke tilstrækkelig, og jeg ønsker derfor, at den Mindre af de tvende slags Tinkander, som nu næsten bruges overalt, maa anskaffes inden den paa Onsdag forestaaende store Communion, thi Flasker ere en Vanziir, som ikke bør findes ved Herrens Bord«. ²⁸ Benyttes i dag som dåbskande.

†Alterkander. 1) 1639, forgyldt, skænket af kirkeens sognepræst, senere biskop i Viborg, Wich-

mann Jacobsen Hasebart og hustru, Maren Jørgensdatter Braad, som angivet på kandens forside (jfr. ovf. og ndf.). 1695 omstøbt til talterkande nr. 2. 2) 1695, omstøbt af tnr. 1 på foranledning af Ermegaard Sophie Gabel,⁹⁸ med gentagelse af indskriften fra den ældre kande. På forsiden af kanden stod: »Af M: (magister) Wichmand (Wichmann Jacobsen) Hasebart og Hans Hustro Maren Jørgens Datter (Jørgensdatter Braad)«, mens der på låget læstes: »Anno 1639 Er Denne Kande foræret til St: Hansis Kirke i Odensøe. I Guds Nafn«. Under bunden stod: »Vog 56 Lod forbedret med 16 Lod 1695«. ²⁵⁵ 1749 blev kanden repareret af guldsmed Søren Bruun.¹¹⁰ 1755 omtales den som 'brøstfældig'.⁹⁸ 1831 omstøbt til alterkande nr. 1.

Ske, nyere, af sølv. Det snoede skaft afsluttes med et johanniterkors. På laffet fem små kors.

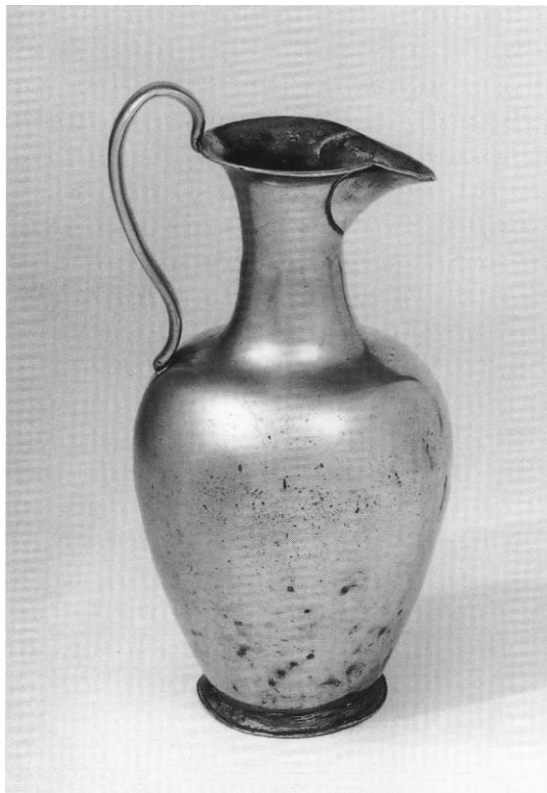
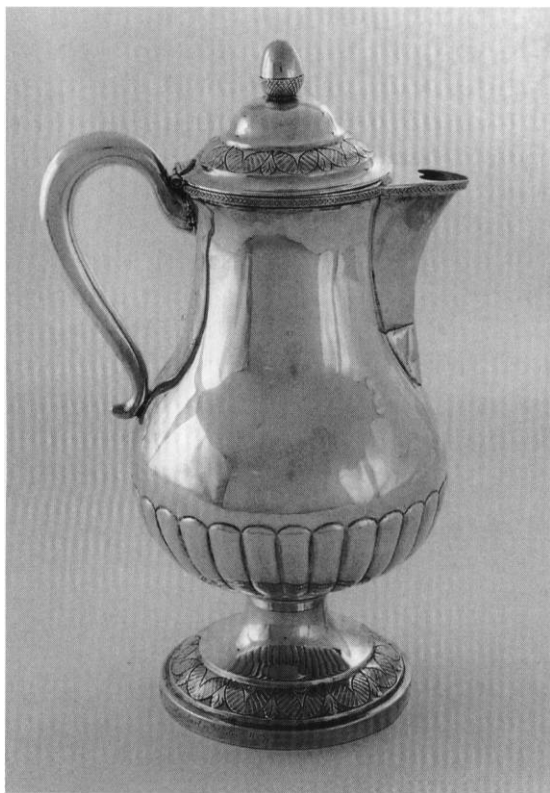

Fig. 139-40. Alterkander nr. 1-2. Henrik Wichmann fot. 1997. 139. Alterkande nr. 1, 1831, udført af Jens Høyer Harksen, Odense (s. 1360). 140. Alterkande nr. 2. 1850, udført af Niels Frederik Ebbesen Sørensen (s. 1361). - Wine jugs nos. 1-2. 139. Wine jug no. 1, 1831, by Jens Høyer Harksen, Odense. 140. Wine jug no. 2, 1850, by Niels Frederik Ebbesen Sørensen.

Fig. 141. Alterstager nr. 1, antagelig fra 1500'ernes anden halvdel (s. 1362). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Altar candlesticks no. 1, probably from the second half of the 16th century.*

ALTERUDSTYR OG ALTERSKRANKE

Alterstager. 1) (Fig. 141), antagelig fra 1500'ernes sidste halvdel, af messing, 40 cm høje, med lav fod og hvælvet lysskål, hvorimellem cylindrisk skaft med tre skaftringe, den nederste over indknebet led. Lysetorne af jern samt sekundære torne af messing. Spor efter fodstøtter. Stagerne, der i grundformen følger senmiddelalderlige forbilleder, er nærmest beslægtet med stager, stilistisk dateret til tidsrummet 1550-1600 (Tørring (DK Århus 4413, 1500'ernes sidste halvdel); Gierslev (DK Holbæk 1138, 1575-1600)). Det kan dog ikke udelukkes, at stagerne er identiske med to af de seks lysestager, der er omtalt i fortegnelsen 1554 over kirkens klenodier (jfr. også ndf.).²¹⁶

2) (Fig. 142-43), 1721, af sølv,²⁵⁶ udført af Johann Wilhelm Heumann (Heymann) fra Hamborg og skænket af stiftamtmand Christian von Lente.²⁵⁷

De 42 cm høje stager står på tre profilerede kuglefødder og har spinkle flerleddede skafter, hvert midtdelt af en større flad kugle, hvorover er yderligere to mindre kugleled. Øverst nyere profilerede, flade lyseeskåle. De oprindelige lyse-

torne er skjult eller erstattet af nyere af messing. På den vandrette fodplade er indgraveret en tolinjet, delvis udpudset kursivindskrift: »Christian Von Lente til Sarlhausen, Ridder, Hans Kongelig Majstet Friderici Quarti til Danne-marck Norge: Geheime og Estats Raad Ober Ceremonie Mester Stiftsbefahlings Mand over Fyhn og Langeland, og [Amtmand over Ot-tense] Dalum Ste Knuds og Ruggaards Amter Anno 1721 den 22. Augusti.« På midtknoppen er graveret et kronet firedelt våbenskjold for Lente, indfattet af Dannebrogordenens kæde. På de vandrette fodplader er mestermærke for Johann Wilhelm Heumann og bymærke for Hamborg (fig. 143a-b). På lyseeskålene ses endvidere mestermærke for Jørgen Dahlerup og indgraveret vægtangivelse: »13 L 4 G«.

I Danmark kendes alterstager af Heumann i Nordby (DK Sjydl 2186, 2188), der dog adskiller sig fra disse og ligesom mesterens øvrige stager er indbyrdes forskellige.²⁵⁸ Istandsæt 1989-90.²⁵⁹

3) 1998, af messing, anvendes som hverdagsstager. Anskaffet i stedet for talterstager nr. 7.

†*Alterstager.* 1-6) Kostbarhedslisten fra 1554 omtalte i alt seks lysestager samt »en stoer synderslaghen liusse kærthe«.²¹⁶ Om sidstnævnte, jfr. s. 1401. Af de øvrige kan to muligvis være identiske med alterstager nr. 1, jfr. ovf. 7) (Fig. 122), 1984, af messing. De 29,5 cm høje stager hvilede hver på tre løvefødder og havde leddelt balusterskaft samt høj lyseeskål, der skjulte lysetornen. Anskaffet i »Kobberhuset« i Vindegade. Stjålet 1997.

Syvarmet lysestage, af messing, 51 cm høj, skænket 22. febr. 1902 af kordegn Fr. Iwers og hustru, som angivet med graverede versaler på den profilerede fod. Stagen har balusterskaft og lyseeskåle med bladdekoration.

Alterbøger. Af nyere alterbøger kan nævnes Enewold Ewald, *Den Bibelske Concordantz I—III*, Kbh. 1748-49, anskaffet 1751; Hans de Hofman, *Samlinger afpublique og private Stiftelser, Fondationner og Gavebreve V-VI*, Kbh. 1760, anskaffet dette år;⁹⁸ *Det nye Testamente*, Kbh. 1799 med påskrift på forside, formentlig af giveren, Emilia Salling, Gråbrødre kloster, Odense. †*Alterbøger.* Om klosterets og kirkens middelalderlige

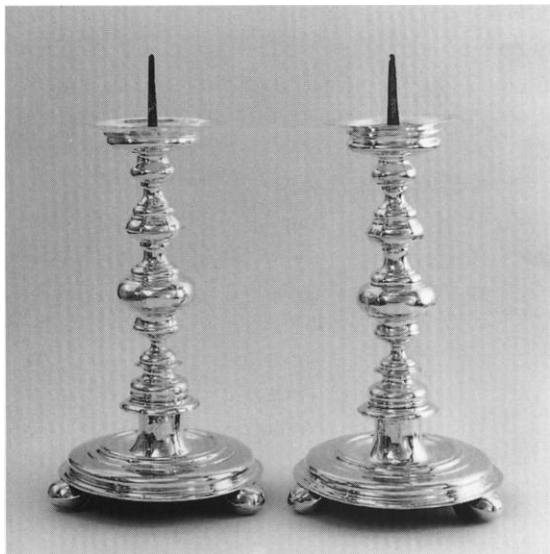

Fig. 142. Alterstager nr. 2, 1721, udført af Johann Wilhelm Heumann (Heymann), Hamborg og skænket af stiftamtmand Christian von Lente (s. 1362). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Altar candlesticks no. 2, 1721, made by Johann Wilhelm Heumann (Heymann) and donated by the Lord Lieutenant, Christian von Lente.*

beholdning af liturgiske bøger vides intet sikkert.²⁶⁰ Fra 1694 er i inventariet anført en gammel alterbog og et tilsvarende graduale, begge sandsynligvis fra efterreformatorisk tid. 1764 modtog kirken et nyt graduale af en giver med initialerne: »H. B. S. W. O.«⁹⁸

†*Monstrans*, før 1554. Nævnt i kostbarhedslisten fra dette år med et tilhørende klæde (»offuer teckt«).²¹⁶

†*Helgenfaner*, før 1554. To faner, sandsynligvis helgenfaner, er opregnet i den ovf. nævnte liste.²¹⁶

†*Korkåber*. 1-21), før 1554. Kirkens kostbarhedsliste omtaler i alt 21 korkåber af fløj, damask, silke, kamelotte og andet uldstof (»saiin«) i farverne hvid, rød, grøn, blå, brun, sort og gylden.²¹⁶ Den omfattende beholdning har sandsynligvis baggrund i de talrige private donationer (jfr. også †messehagler nr. 1-33 og †subtiler). Ingen af dem synes at kunne identificeres ud fra de senere inventarier.

Messehagler. 1) (Fig. 144), 1719, af rødt fløj (fornyet) med samtidige broderier og besætning i guld- og sølvtråd samt silke. Skænket af Frederik IV sammen med alterklæde.⁹⁸

Haglen, der er kantet med en bred guldgalon mellem smallere galoner med drueklaselignende rosetter og bølgeornamentik, har på rygsiden reliefbroderi af den korsfæstede Kristus, udført i guld- og sølvtråd samt farvet silke (højrød, lys brun, blå, lys lilla, grøn). Den 37,5 cm høje Kristusfigur hænger tungt i armene på det 69 cm høje kors, der står på Golgatahøjen med Adams kranium og knogler ved foden. Øverst på korset skriftbånd med tolinjet indskrift på hebraisk,

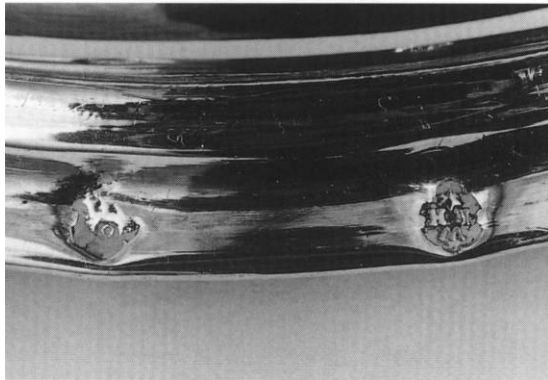
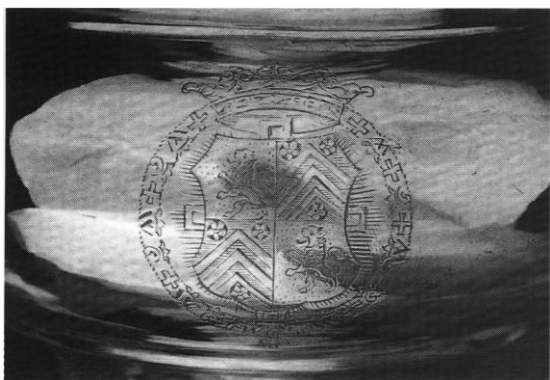

Fig. 143 a-b. Detaljer af alterstager nr. 2, 1721. Henrik Wichmann fot. 1997. a. Våbenskjold for Christian von Lente (s. 1362). b. Stempel for Johann Wilhelm Heumann (Heymann) samt bymærke for Hamborg (s. 1362). - *Details of altar candlesticks no. 2, 1721. a. Coat of arms for Christian Lente. b. Mark of Johann Wilhelm Heumann (Heymann) and the Hamburg mark.*

Fig. 144. Messehagel nr. 1, 1719 med samtidige broderier og besætning; skænket af Frederik IV (s. 1363) sammen med alterklæde (s. 1347). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Chasuble no. 1, 1719, given by Frederik IV with antependium* (cf. fig. 120).

græsk og latin (den øverste hebraiske del er dog bortslidt). Foer af hvid silke. Paralleller til den kongelige donation findes bl.a. i slotskirkerne på Frederiksborg (DK *Frborg* 1796, 1820), Frederiksberg (DK *KbhBy* 3, 450), Kolding og Skanderborg.²⁶¹

Messehaglen blev ligesom alterklædet opbevaret i en særlig kasse (jfr. *†kiste* nr. 2). 1757 repareredes hagelen af Anna Dorthea Bruun og 1785 af skrædder Anders Rasmussen.²¹⁹ Fløjlet blev antagelig fornyet 1854, da der anskaffedes en 'ny' messehagel, og 'guldtresserne' blev opudset og rensat. Eftersom beholdningen af messehagler ikke synes at være øget at dømme efter inventarierne, refererer denne 'nyanskaffelse' vel til en ommontering af de ældre bro-

derier og borter.²⁶² En planlagt montering 1902 af de gamle broderier på en ny hagel (messehagel nr. 2) blev opgivet, da fløjlet ikke skønnedes passende, og først året efter gennemførtes udskiftningen.²⁶³

2) 1902, af rødt fløjlet med kanter og rygkors af guldgalonier samt foer af rødt bomuldsstof. Købt hos Wessel og Vett (Magasin du Nord) i København.²⁶¹

3) O.1930, af rødt fløjlet med kanter og rygkors af guldgalonier samt foer af rød silke. Anskaffet hos Dansk Paramenthandel i København, jfr. hægter på venstre skulder.

4) 1941, af grønt fløjlet med kanter og rygkors af guldgalonier samt hvidt silkefoer.²⁵⁹

5) (Fig. 145), 1961,²⁶⁴ af grøn silkebrokade med kant af smal sølvgalon. På rygsiden johanniterkors, dannet af bånd i sølvfarvet og hvid tråd, på forsiden sværd af samme materiale. Lyst vissegrønt foer. Mærket: Selskabet for Kirkelig Kunst.

6) Med broderet årstal 1973, af gul silkebrokade med guldgalonier og foer af gul silke. Broderet som nr. 5 med bånd i guldtråd og hvidt. Mærket: Selskabet for Kirkelig Kunst.

7-9) (Fig. 146), 1974-78, af uld med silkefoer og indvævede guldtråde, udført af Kirsten og John Becker, Søllerød.²⁶⁵ De tre ensdannede hagler er udført hhv. i lys beige med rygkors i guld og med hvidt foer (nr. 7), i mørklilla med striber af blå og sølv, rygkors i sølv og med lilla foer (nr. 8) (fig. 146) og i lys grøn med mørkegrøn stribe og rygkors i guld samt med lysgrønt foer (nr. 9).

†*Messehagler*. 1-33), før 1554. Kirkens kostbarhedsliste fra dette år opregnede i alt 33 messehagler, hvoraf 20 benævnedes gamle.²¹⁶ Af materialer omtales fløjlet, damask, silke (»setthe-niie«), kamelotte og andet uldstof (»saiien«) i farverne rød, grøn, blå, brun, sort og gylden, mens udsmykningen på en række eksemplarer bestod af et kors eller et dobbeltkors. Jfr. også *†korkåber* nr. 1-21 og *†subtiler*. I inventarierne fra 1694-1745 omtales en gammel blå messehagel uden krucifiks, der kan være identisk med en af de ovennævnte i denne farve, hvis rygkors kan have været aftaget.

Fig. 145-46. Messehagler nr. 5 og 8. Henrik Wichmann fot. 1997. 145. Messehagel nr. 5, 1961 (s. 1364). 146. Messehagel nr. 8, 1974-78, udført af Kirsten og John Becker, Søllerød (s. 1364). - *Chasubles nos. 5 and 8. 145. Chasuble no. 5, 1961. 146. Chasuble no. 8, made by Kirsten and John Becker Søllerød.*

34) Skænket 1679 af stiftamtmand Helmuth Otto von Winterfeldt og hustru, Helene Juliane von Ulfspærre, af gyldenstykke med guld- og sølvkniplinger. Solgt 1784 for 3 rdl.⁹⁸

35) Indkøbt 1730 i forbindelse med Frederik IV's bisættelse (jfr. s. 1411), af sort bay (flonel). Med rygkors og kanter af hvid silkesnor samt sort foer. Syet af klokker Niels Kannevorfs hustru, Sophia Amalia Weghorst.¹¹⁰ Kasseret 1789 på grund af 'forrådelse'.⁹⁸

36) 1785, af rødt fløj (manchester) med guldgaler og hvidt silkefoer. Haglen, der syedes af skrædder Anders Rasmussen, finansieredes ved salg af talterkalk nr. 4 fra 1601.⁹⁸ Det røde fløj misfarvedes i tidens løb, og fra 1832 omtales haglen som gammel og sort; senest nævnt 1879.¹¹⁰

†*Subtiler*. 1554 opregnes otte subtiler (dvs. tunikaer, båret af subdiakonerne ved levitmesses), udført af damask og silke i farverne rød, hvid, blå og grøn.²¹⁶

†*Messeskjorter m.m.* Kostbarhedslisten fra 1554 anførte i alt 29 skjorter, dog uden nærmere karakteristik, bortset fra en enkelt, der blev overladt kapellanen i Højby, kirkens nye anneks.²¹⁶ Af kirkens yngre messeskjorter skal nævnes en-

kelte, mere bemærkelsesværdige private donationer. Som en del af Frederik IV's donation omtales 1720 en skjorte med kniplinger i hals og ærmer (jfr. alterklæde nr. 1, messehagel nr. 1).⁹⁸ 1792 modtog kirken to messeskjorter med giverinitialerne: »TKP« af en ubekendt velgører, der også skænkede tre alterduge (jfr. talterduge nr. 4-6). †*Hovedlin*. Som tilbehør til de middelalderlige messeskjorter omtales 1554 22 »houidtt liin«, dvs. hovedlin (amictus).²⁶⁶

Stolaer. 1-2) O.1996, udført af Elisabeth Hofmann; af riflet silke med guldkanter, hhv. hvid med broderet Kristusmonogram (nr. 1) og grøn med broderi af tre kornaks (nr. 2).

Alterskranke (fig. 118, 122), 1929, af eg og med rosette- og bladdekorerede balustre.²⁵⁹ For enden af skranken standere, prydet med bånd-slyng, svarende til prædikestolsopgang og vestpulpitur og kronet med vaselignende knopper. Knæfald med rødt fløj. Nyere hylde til særkalke.

†*Alterskranke* (fig. 119), o. 1698, af smedejern, skænket af ægteparret Niels Hansen Faber og Maren Andersdatter (jfr. epitafium nr. 4 og (†)gravsten nr. 20). Den enkle skranke omfat-

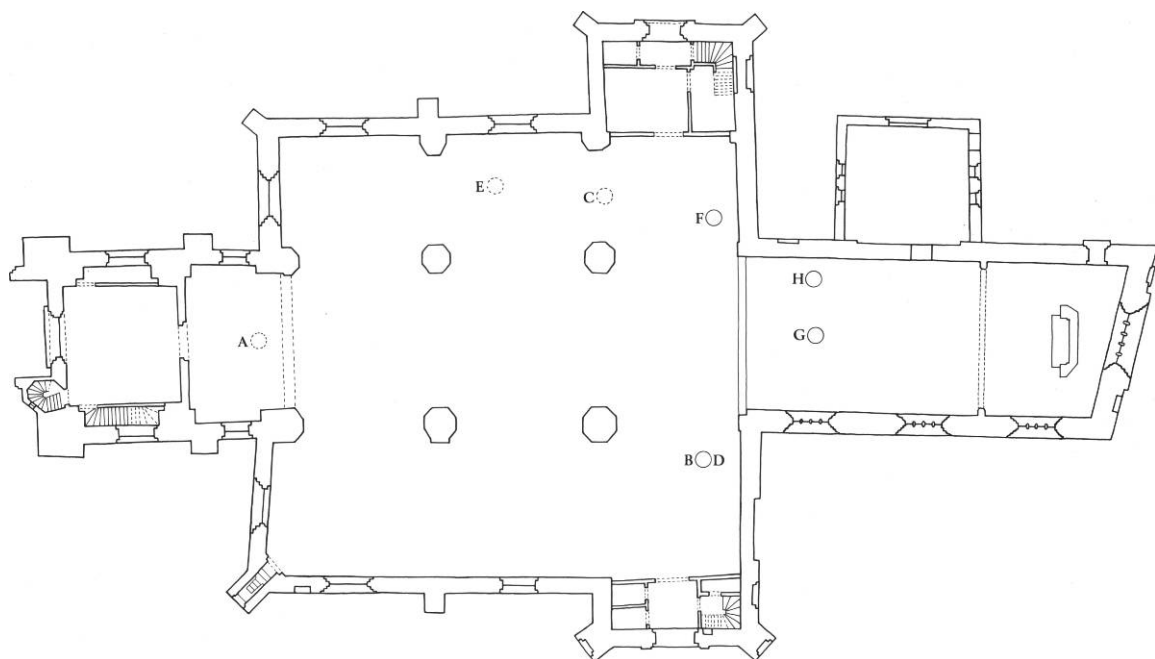

Fig. 147. Døbefontens placering. Tegning af MN 1999. A) Ca. placering indtil sidste halvdel af 1500'erne og efter 1596. B) 1606. C) Omtrentlig placering 1707. D) 1744. E) Omtrentlig placering 1781. F) 1823. G) 1880. H) 1934 (s. 1366). - *Position of the font. Drawing by MN 1999. A) Approximate position until last half of the 16th Century. B) 1606. C) Approximate position 1707. D) 1744. E) Approximate position 1781. F) 1823. G) 1880. H) 1934.*

tede ti fag, anbragt i en femkant, med lodrette standere, prydede af messingknopper.²⁶⁷ I henhold til Niels Fabers og hustrus testamente af 15. dec. 1710 skænkedes en sum til »det Jernverks Vedligeholdelse, som vi selv haver ladet bekoste og opsætte om Alteret«. ²⁶⁸ Kirken havde selv 1698 udgifter til det nye knæfald, sandsynligvis i forbindelse med opsættelsen af ægteparrets gave.²⁶⁹ 1756-57 fornyedes selve knæfaldet, og dette samt skrankens jerngitter nymalede af Wulf maler (Rasmus Wolf).⁹⁸ 1917 udførtes en hylde til særkalke. Ved samme lejlighed omtaltes skranken som 'uskøn'.²⁷⁰

†*Alterskamler.* 1595 fjernede lensmand Christoffer Valkendorf til biskop Jacob Madsens store misfornøjelse de skamler, der benyttedes til knæfald under altergangen og lod 'lægge alterfoden omkring igen på de steder'.²⁷¹

DØBEFONT OG DÅBSUDSTYR

Døbefont (fig. 148), romansk, af granit. Den 89 cm høje font har cylinderformet kumme (87 cm

i tv.m.), der sekundært er stærkt omhugget. Kummen har højresnoet tovvstav langs mundingranden og rundstav ved den nedre kant. Svært skaft med højresnoet tovvstav over keglestubbformet del. Nyere cylinderformet fod.²⁷² 1874 blev fonten stafferet med stenfarve og marmorbemaling.¹¹⁰ Tidspunktet for den senere afrensning og omhugning fremgår ikke.

Fontens placering er ændret flere gange, ikke mindst i forbindelse med sakristiets gentagne flytninger (jfr. fig. 147 og s. 1313). Fra en oprindelig plads i vest må den efter reformationen være anbragt i kirkens østlige del. Som det er noteret af biskop Jacob Madsen, blev den dog herfra flyttet ned i vestenden af lensmanden på Odensegård, Christoffer Valkendorf.²⁷³ 1606 er fonten registreret i søndre korsarm nær gravstenen over Peter og Esbern Mogensen (†gravsten nr. 6).²⁷⁴ 1707 flyttedes den til det nyindrettede sakristi i nordre korsarm. Ved indretningen 1743 af en ny åben begravelse (s. 1497f.) her, rykkede sakristiet og dermed fonten tilbage til 'det sted hvor hand tilforen stoed', dvs. til søn-

dre korsarm.¹¹⁰ Placeringen karakteriseredes yderligere som 'lige ved Predbjørn Podebusks ligsten' (nr. 9).¹⁶⁷ 1781 flyttedes den igen, muligvis til nordre sideskibs 2. eller 3. fag, og herfra kom den 1823 til nordre korsarm nær krucifikset på nordre korsarms østvæg.¹¹⁰ Ved hovedrestaureringen 1877-80 fik fonten sin nuværende plads i korets vestligste fag.²⁷⁵

Dåbsfad (fig. 149), før 1920,²⁷⁶ af messing, tv. 63 cm. Det ganske enkle fad, der i siderne har to pånittede hanke, har under bunden indridsede, sammenskrevne initialer »HK« (for mesteren?) (fig. 316). †*Dåbsfad*, 1637, af messing, skænket aflensmand Henning Valkendorf, Odensegård og hans 1. og 2. hustru, Karen Brahe og Anne Barnekow. Fadet var i bunden smykket med to indgravede våbener, vel for de to sidstnævnte.²⁷⁷ Senest nævnt 1910.²¹⁹

Dåbskander. 1) (Fig. 317), 1838,¹¹⁰ af blåt porcelæn med guld kors på korpus og tilhørende

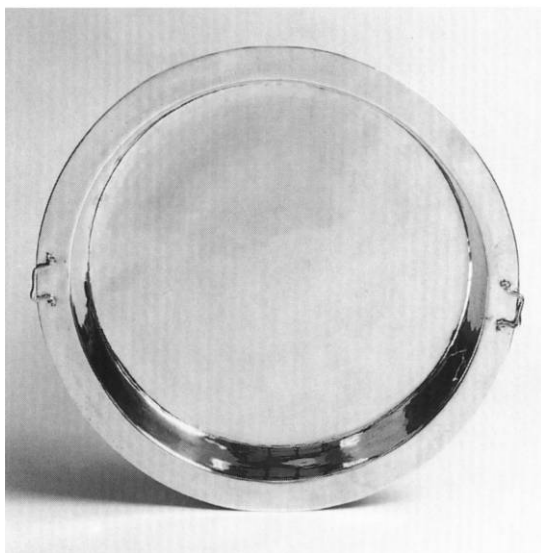

fig. 149. Dåbsfad, før 1920 (s. 1367). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Baptismal dish, before 1920.*

fig. 148. Romansk døbefont, delvis omhugget (s. 1366). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Romanesque baptismal font, partly re-hewn.*

hvidt låg, 32 cm høj; stemplet under bunden med Bing og Grøndahls firmamærke. 2) Som dåbskande anvendes i dag alterkande nr. 2 (fig. 140).

†*Fontegitter*, udført 1704 af Søren Jensen snedker med staffing af Claus maler og med tilhørende lås.⁹⁸ 1744 betalt Wulf maler (Rasmus Wolf) for at lade reparere 'den nye dåb og mange billeder', antagelig bl.a. en istandsættelse af gitteret i forbindelse med fontens flytning fra nordre til søndre korsarm (jfr. ovf.).¹¹⁰ Fontegitrets udsmykning med figurer på rækværket eller indsat i de enkelte fag fremgår også af rgsk. 1762, da 'billederne i dåben' blev slået fast.⁹⁸ Antagelig fjernet i forbindelse med hovedrestaureringen 1877-80.

KORBUEKRUCIFIKS OG KORGITRE

Korbuekrucifiks (fig. 150-52), fra 1400'ernes sidste fjerdedel. Den 226 cm høje Kristusfigur hænger i strakte, næsten vandrette arme med hovedet let sænket mod højre og hoften svagt forskudt til venstre; benene er omtrent parallelle med højre fod lagt over venstre. Stor, turbanagtig tornekroner over dybt skårne proptrækkeragtige krøller, der hænger ned på hver skulder i to dobbelte

Fig. 150. Krucifiks fra 1400'ernes sidste fjerdedel, oprindelig ophængt i korbuen (s. 1367). NE fot. 1991. - *Crucifix, from the last quarter of the 15th century, originally placed in the chancel arch.*

lokker; næsten hikkede øjne, halvåben mund med synlige tænder og kort, symmetrisk formet hageskæg (fig. 151). Tydeligt markerede ribben og lavtsiddende sidevunde. Hænderne krummer sig om naglerne (enkelte fingre fornyet); armene er påtappede. Smalt lændeklæde, bundet midtfor med en kort snip mellem benene.

Det vældige korstræ, der med målene 513x459 cm er et af landets største, er sammensat af to krydsende, 32-38 cm brede planker. Korset er formet som et livstræ med udskårne krabbeblade, der udgår fra såvel den vandrette som den lodrette stamme; ved de tre øvre korsender er sekundært påsat liljeagtige ornamenten. I selve korsenderne er firpas med evangelist-

symboler, alle med skriftbånd og versalindskrifter. Øverst Johannes, på hhv. Kristi højre og venstre side Lukas og Markus, nederst Mattæus (vingerne fornyet). De tre førstnævnte er vist fra siden med skriftbåndet svunget i en sløjfebue ned mellem bagbenene, mens Mattæusenglen ses frontalt med båndet holdt foran brystet (fig. 152). Over Kristi hoved ses skriftbånd med malede versaler »INRI«.

Korset er bladet sammen på midten og samlet med fire trædyvler, mens krabbebladene er påsømmede. Vel på grund af korsets størrelse er de tre øverste evangelistsymboler fæstnede til kors-træets bagside med jernbeslag, mens de nederste alene fastholdes med dyvler. Kristusfiguren er

Fig. 151. Detalje af krucifiks (s. 1368). NE fot. 1991. - *Detail of crucifix.*

fastgjort til korset med en øsken, fæstnet til hovedets bagside og indpasset i en jerntap på selve korstræet, begge dele antagelig oprindelige; endvidere fastholdes figuren med tre nyere skruenagler.

Den nuværende staffering, der formentlig stammer fra kirkens hovedrestauration 1877-80 og udgør det fjerde farvelag på krucifikset (dog kun det andet på korstræet), viser en lys rødlig karnation på Kristusfiguren med markerede blodsdråber i panden og ved vunderne, brunt hår og forgyldt tornekrone og lændeklæde. Korstræet er brunt med grågrøn kant, blade og korsblomster er gule, røde og grønne samt forgyldte, evangelistsymbolerne grå med gule skriftbånd. Bagsiden er brun med en bred rød kant. I forbindelse med en istandsættelse 1989 (jfr. ndf.) afdækkedes spor af den oprindelige

bemaling, der viste, at Kristi karnation var gulhvid, mens hår og skæg var rødbrunt, tornekrone grøn og lændeklædet polérforgylt på rød bolus og med azuritblåt foer. Selve korstræet var grønt, vistnok med rød kant, mens krabbebladene var stafferet i cinnoberrødt og okker. På Mattæusfiguren konstateredes metalstaffering (sølv eller mellemguld (zwissguld)) på mønjebund. Den tilhørende medaljon havde cinnoberrød bund, azuritfarvet hulkel og -vistnok - metalfarvet kant på mønjebund, vel som selve figuren. Korstræets bagside var grøn med rød kant.

Typologisk og stilistisk har krucifikset lighedspunkter med det tilsvarende i Ribe domkirke fra o. 1500 (*DK Ribe 433f.*), der dog savner sit originale korstræ.²⁷⁸ Udformningen som livstræ (*Arbor Vitae*) går motivisk tilbage til den

Fig. 152. S.Mattæus. Detalje af krucifiks (s. 1368). NE fot. 1991. - *St. Matthew. Detail of crucifix.*

tidlige middelalder, men blev i billedkunsten navnlig yndet efter S. Bonaventuras (1221-74) betragtninger herom.²⁷⁹

Indtil 1802 hang krucifikset på sin oprindelige plads i korbuen 'over korsdøren', dvs. over korgitret, forneden hvilende på en bjælke og for-

oven fæstnet med en jernlænke, ført gennem hvælvet til spærværket i rygningen.²⁸⁰ Af frygt for, »at Jernet af ælde kunde være forrustede[!], og dette (dvs. krucifikset) derved kunde nedfalde og indtræffe at gjøre Skade, enten paa Mennesker eller og at slaa Stolene eller andet i Kirken til Skade« foreslog kirkeværgen dette år, at krucifikset flyttedes til en plads i nordre kapel »lige imod den aabne Begravelses Muur«, dvs. på nordre korsarms østmur (jfr. fig. 42). 1823 var krucifikset genstand for en rensning, og 1846 hvidmaledes Kristusfiguren i overensstemmelse med tidens smag, mens korset fik »steenkolør«.¹¹⁰

I forbindelse med kirkens hovedrestauration foreslog Winstrup og Lendorf, at korset genophængtes i korbuen - en tanke, man dog forlod af frygt for, at dette ville gøre et 'foruroligende indtryk på de kirkebesøgende'.²⁸¹ I stedet valgtes den nuværende placering, hvor korset efter arkitekternes opfattelse ville danne en passende dekoration i forhold til Gieddes epitafium og udfylde den tomme vægflade over for prædikestolen. I forbindelse med nyophængningen istandsattes krucifikset 1879-80.²⁸² Efter et syn

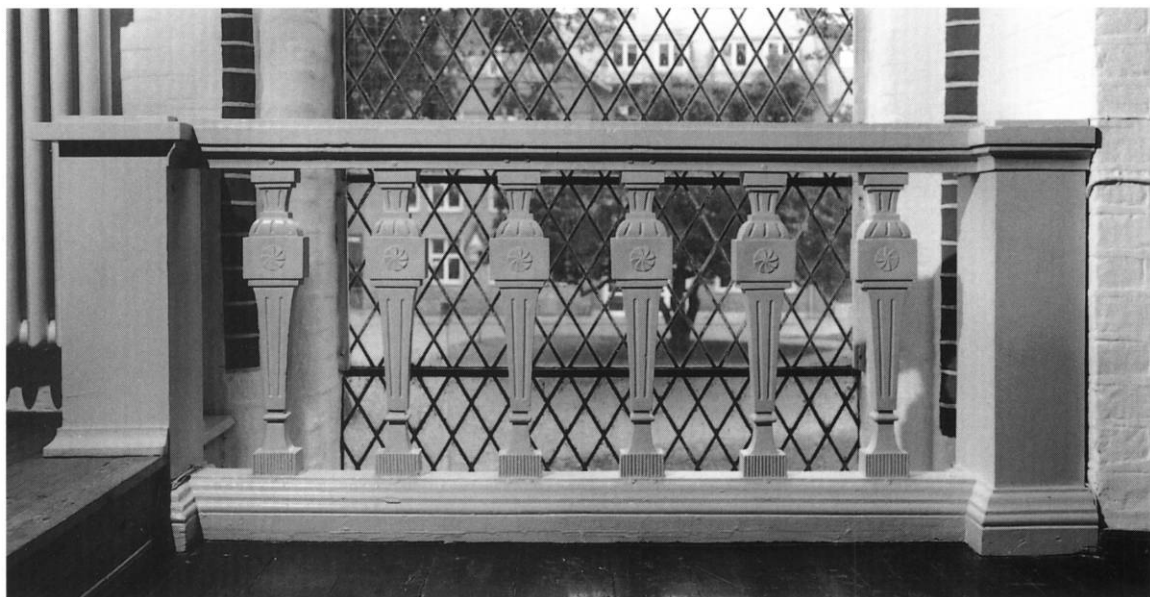

Fig. 153. Udsnit af (†)korskranke, 1802, genanvendt på vestpulpitret (s. 1371). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Section of (†)chancel screen, 1802, now reused in the west gallery.*

Fig. 154a-c. Relieffer fra prædikestolen. NE fot. 1992. a. Bebudelsen (s. 1371). b. Hyrdernes Tilbedelse (s. 1371). c. Omskærelsen (s. 1371). - *Reliefs on the pulpit. a. The Annunciation. b. the Adoration of the Shepherds. c. The Circumcision of Christ.*

1978 foretog Bent Jacobsen 1989 en rensning af krucifikset og en fæstnelse af farvelagene.

†Korskranke (fig. 119, 153), 1802, udført efter tegning af major Wegener.²⁸³ Det nye 'gelænderværk' var udformet som en lav skranke med åbning mod koret, kannelerede, rosetprydede balustre og kraftige piller mod åbningen og væggen. Fjernet i forbindelse med kirkens hovedrestauration 1877-80; den ene halvdel genanvendtes dog som afskærmning ved tårnets nordvindue. Et forslag 1971 fra Knud Lehn Petersen om at genopstille skranken på sin oprindelige plads blev ikke realiseret.²⁸⁴

†Lektorium. Adskillelsen mellem kor og skib blev antagelig i 1400'ernes anden del markeret med en muret og vel også tømret skranke i forbindelse med kirkens store ombygning (s. 1281ff). Eksistensen heraf bekræftes dels af sporene efter en højt placeret tårn i korets nordmur, formentlig en adgangsvej til lektoriet udefra (s. 1294), dels af udgiftsposten 1802 vedr. nedbrydning af 'muren mellem kor og skib' og reparation af muren ved begge sider (dvs. af korbuen), 'hvor den gamle mur blev nedbrudt', alt foretaget i forbindelse med korskrankens fornyelse og triumfkrucifiksets flytning (jfr. ovf.).²⁸ Om lektoriet nærmere udformning vi-

des intet. 1694 omtaltes det som gammelt og uden »Zirath« eller værdi.¹⁶⁸

†Blomsterbue, anskaffet 1836 til kordøren. 1851 betegnet som 'bortkommet'.¹¹⁰

PRÆDIKESTOLE

Prædikestol (fig. 154-61), udført inden for Christian V's regeringstid (1670-99), her tilskrevet »Middelfartskolen«, repræsenteret ved Hans Nielsen Bang og hans elev, Jørgen Rasmussen.

Prædikestolen består af en kurv i seks fag med relieffer af Jesu barn- og manddomshistorie, en himmel samt en fornyet opgang, dog med oprindelig reliefudsmykning og tilhørende dør (i dag ved kongestolen). Kurvens enkelte fag adskilles af snoede, vinløvsomvundne søjler, inden for hvilke er flammelister. Storfelternes relieffer viser, regnet fra opgangen: 1) (Fig. 154a), Bebudelsen. Maria knæler i et interiør, mens en velsignende Gabriel kommer fra venstre. Yderst tv. en liljevase på et bord. Fra en sky th. kommer Helligåndsdue, der sender en kraftig lysstråle mod Maria. 2) (Fig. 154b), Hyrdernes Tilbedelse. Maria th. rækker hånden ud mod det nøgne Jesusbarn, der ligger i en kurvelignende krybbe. Bag ved kurven ses Josef og stalden

Fig. 155. Prædikestol, udført inden for Christian V's regeringstid (1670-99) og tilskrevet »Middelfartskolen« (s. 1371). NE fot. 1992. - Pulpit, made within the reign of Christian V (1670-99) and ascribed to »the Middelfart school«.

Fig. 156a-c. Relieffer fra prædikestolen. NE fot. 1992. a. Kongernes Tilbedelse (s. 1373). b. Jesus som tolvårig i templet (s. 1373). c. Jesu Døb (s. 1373). - Reliefs on the pulpit. a. The Adoration of the Magi. b. The Presentation in the Temple. c. The Baptism of Christ.

med dyr. Tv. tre tilbedende hyrder. Over scenet svæver en engel med skriftbånd, mens mindre englehoveder anes i skyerne. 3) (Fig. 154c), Omskærelsen og Fremstillingen i Templet. Jesusbarnet er anbragt på et bord; bagved står Maria og ypperstepræsten. Th. en gruppe på fem personer. Tv. Josef med stav og bag ham to mænd. I forgrunden neden for trappen to knælende kvinder, den ene med salvekrukke. 4) (Fig. 156a), Kongernes Tilbedelse. Maria sidder med Jesusbarnet på skødet, bagved står Josef. Fra en stjerne falder en kraftig lysstråle. Th. ses De hellige tre Konger med følge. Den omgivende arkitektur er vist i et dramatisk forkortet perspektiv. Scenen burde tematisk komme før nr. 3 og kunne være et indicium for en sekundær ændring af felternes rækkefølge i forbindelse med en af prædikestolens mange flytninger (se ndf.). 5) (Fig. 156b), Jesus som tolvårig i templet. Jesus står ved en talerstol i billedets midte, mens de skriftkloge ses th. Overfor er vist Maria og Josef, førstnævnte løfter hænderne i be-
styrtelse. 6) (Fig. 156c), Jesu Døb. Jesus står i Jordanflodens bølger, mens Johannes Døberen knæler på den træbevoksede bred tv. En lysstråle udgår fra Helligåndsdue, vist foroven, og falder på Johannes' hånd og Jesu hoved. Re-

liefferne er formentlig udført efter grafiske forlæg, omend præcise forbilleder kun lader sig fastslå i et enkelt tilfælde (se ndf.).²⁸⁵

Frise- og postamentfelterne, der oprindeligt har båret indskrifter (jfr. fig. 163), indrammes af flammelister og adskilles af englehovedsmykkede fremspring foroven, maskeprydede forenden (fig. 155). Under sidstnævnte er nedadvendte kuglespir, der flankerer hængestykker, udformet som bruskværkskartoucher. To af de sidstnævnte er ligesom de fleste af hængespirene fornyelser fra hovedrestaurationen 1877-80. Det samme gælder antagelig også kurvens bund, der erstatter en tunderbaldakin.

Himlen har form som en ottekant. Hovedgesimsen har glat frisefelt, indrammet af tandsnitfrise og profileret arkitrav og leddelt af liljeornamenter. Som topstykker ses bruskværkskartoucher med englehoveder og masker, mens hængestykkerne har akantusløv, båndsmykkede drueklaser og andre frugter mellem nedadvendte kuglespir i hjørnerne, heraf et enkelt fornyet. Imellem topstykkernes kartoucher står englebørn med marterredskaber. Svajet baldakin, dannet af bruskværksbøjler, smykket med armløse, kvindelige hermer, alle med rosetprydede bæltter (fig. 155, 158a). Bøjlerne er fæstnet

til en ottekantet stolpe og krones af en profileret, ottekantet platform; herpå er en fremstilling af Jakobs kamp med englen (fig. 158b, 332). Englen og Jakob griber hinanden om skuldrene, og englen har fat om Jakobs ene lår, en kampsituation, der er udført efter forlæg i Merians bibel.²⁸⁶ Undersiden har Helligåndsdue i strålekrans, indrammet af akantusløv. Himlen er fæstnet til væggen med to metalstænger.

Den lige opgang (fig. 157) er fornyet i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80, bortset fra ydervangens reliefudsmykning med De fem Kloge (fig. 160) og De fem Uforstandige Jomfruer, stående på profilerede konsoller. To af figurerne er ligesom alle konsollerne antagelig fornyelser.²⁸⁷ Opgangsfeltet indrammes af profilerede lister; langs gelænderet løber en pærestavsfrise. Endestolpe med diamantbosseprydet base, skaft med båndslang og kerubhovedsmykket kapitæl, øverst kuglespir.

Den tilhørende dør (fig. 161) har rammeværk, hvis lodrette stolper smykkes af dydefigurer som hentydning til topstykkets kongelige valgsprog (jfr. ndf.). Tv. Justitia med sværd og vægt (fig. 318a), th. Pietas, en bedende kvinde, begge på maskeprydede konsoller over større masker og kronet af kerubhoveder med fligede, bruskværkssmykkede vinger (fig. 318b). Rammens kronfrise har englehoveder over diamantbosse. Herover topstykke med to engle, der holder en kartouche med Christian V's kronede monogram (fig. 161), omgivet af indskrift i reliefversaler med kongens valgsprog: »Pietate et Ivstitia« (Med Fromhed og Retfærdighed). Selve dørfløjen har to panelfelter med hammerfylding, indrammet af flammelister; den nederste er repareret med en glat liste i den ene side; stort kronet nøglehulsbeslag.

Prædikestolens tilskrivning til »Middelfartskolen« bygger på en sammenligning af karak-

Fig. 157. Prædikestolsopgang med oprindelig reliefudsmykning (s. 1374). NE fot. 1992. - *Pulpit stair with original carved panels.*

Fig. 158a-b. Detaljer fra prædikestolshimlen. Henrik Wichmann fot. 1997. a. Kvindelig herme (s.1373). b. Jakobs kamp med englen (s. 1374). - Details of the sounding-board, a. Female term. b. Jacob fighting the Angel.

teristiske detaljer (de undersætsige figurer med flade, skrå baghoveder og udstående øjne, maskerne og englehovederne) med tilsvarende enkeltheder i sikre arbejder af Hans Nielsen Bang og Jørgen Rasmussen, førstnævnte †1683, sidstnævnte virksom endnu 1697.²⁸⁸ F.eks. viser døren (hammerfyldingerne, disponeringen af figurer) og opgangen (figurerne placering) store ligheder med en tilsvarende dør i Middelfart af Hans Nielsen Bang fra 1675. Figurbehandlingen og udførelsen af bruskværket viser tilsvarende overensstemmelser med Jørgen Rasmussens altertavler (Taulov (1683) og Gårslev, begge Århus amt) samt hans prædikestol i Taulov. Prædikestolen i S. Hans har tillige lighedspunkter med prædikestolen i Ingslev, Vends hrd., tilskrevet Hans Nielsen Bang. Det kan dog ikke afgøres ud fra stilen alene, hvorvidt den ansvarlige for S. Hans-prædikestolen var mesteren selv eller

hans svend og efterfølger. Under alle omstændigheder er stolen udført inden for Christian V's regeringstid, jfr. dørens monogram, måske snarest i periodens sidste del i betragtning af kirkens brøstfældighed og økonomiske nød endnu i 1670'erne (jfr. s. 1343f.).

Selve prædikestolen og himlen står med en lakering, der stammer fra restaureringen 1877-80. Prædikestolsdøren har egetræsådring samt forgyldninger, der er tilpasset vestpulpiturets.

Prædikestolen har i tidens løb undergået flere forandringer og er flyttet mindst fem gange. Dens oprindelige placering kendes ikke. En flytning omtales første gang 1699, dog uden nærmere enkeltheder. I den forbindelse blev »Krandtzen« (dvs. himlen) over prædikestolen gjort større, mens prædikestolsdøren året efter blev 'omhængt' af Søren Jensen snedker. Alle-rede 1704 betaltes samme dog for at nedtage sto-

Fig. 159a-b. Detaljer af prædikestolens søjler. NE fot. 1992. a. Maskehoved på postament under søjle (s. 1373). b. Englehoved på frise over kapitæl (s. 1373). - *Details of pillars of the pulpit. a. Mask. h. Angel's head.*

len og opsætte den på en pille nærmere Hans Majestæts stol. Antagelig sigtes der her til en placering på en pille, østligst i skibet, og til kongestolen, anbragt forrest blandt gulvets stolestader i mandsrækken (s. 1379, 1391). Ved samme lejlighed forbedredes trappe, dør og opstander.⁹⁸ 1707 reparererede Jørgen Nielsen murmester den pille, prædikestolen havde siddet på og udtog de bjælker, der havde båret den. Samme år foretog »Michel Bilthugger« (vel Michael Tuisch) reparationer på stolen, ligesom prædikestolsdøren blev hængt 'på den anden side'. 1720 flyttedes stolen på ny efter amtmændens og biskoppens befaling, nu til skibets vestligste pille i sydsiden (jfr. fig. 163). 1730 og 1752 foretoges der reparationer på stolen, sidstnævnte år tilsyneladende af mere omfattende karakter. 1782 betalttes snedker Hans Eichoff for en ny trappe og en ny dør, her antagelig dog kun en reparation

af den eksisterende. Samtidig sattes nye fjæle og lister op, hvilket formodentlig skal tolkes således, at man fjernede kurvens nederste kartoucher og spir og erstattede dem med en profileret gesims (jfr. fig. 163).⁹⁸ 1808 var der planer om atter at flytte prædikestolen til et for »Tilhørerne mere fordeelagtigt Sted«, og 1823 udtalte prins Christian Frederik (Christian VIII), »Efter min Mening skulde Prædikestolen anbringes paa Hjørnepillen eller den næste Pille i Choret paa den sydlige Side, men hvad er Menigheden Kjærest er mig det ogsaa«. 1840 stafferedes den med limfarver i hvid og sort.¹¹⁰

I forbindelse med kirkens hovedrestauration genoptog Lendorf og Winstrup 1877 det ældre forslag om en placering på hjørnet mellem koret og søndre korsarm. 1879-80 repareredes prædikestolen, postamentets kartoucher og kuglespir

blev genetableret og manglende dele rekonstrueret (jfr. fig. 155) i forbindelse med flytningen til det foreslåede sted; der var dog nogen betænkelighed ved den store afstand herfra til kongestolen. Endelig blev opgangen fornyet og døren placeret på vestpulpituret for at danne indgang til den nyindrettede kongestol (s. 1391).²⁸⁹ Ved en undersøgelse af prædikestolen 1967 registreredes de mange, teknisk meget fint udførte fornyelser, alle antagelig hidrørende fra den ovennævnte renovering.

†*Prædikestole*. 1) Senmiddelalderlig(e) muret (murede), udvendig(e) prædikestol(e), jfr. s. 1278f. 2) 1645 omtalt som 'såre gammel' og som udsmykket med fem paneler.²⁹⁰ Det kan på den baggrund ikke udelukkes, at prædikestolen har været af senmiddelalderlig oprindelse. 1749 solgtes to stykker af den gamle prædikestol, som lå på kapellanens begravelse (s. 1495), sam-

Fig. 160. De Kloge Jomfruer. Detalje af prædikestols-opgang (s. 1374). NE fot. 1992. - *The Wise Virgins. Detail of pulpit stair.*

Fig. 161. Prædikestolsdør med Christian V's monogram og valgspog, illustreret med Justitia og Pietas på dørkarmen; genanvendt ved kongestolen (s. 1377). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Pulpit door with Christian V's monogram and motto, reused in the king's pew.*

men med stykker af den gamle altertavle (jfr. *thøjaltertavle*).²¹⁹

Midlertidig prædikestol, 1730, opsat i midtskibets vestende i forbindelse med Frederik IV's død og bisættelse i Odense (jfr. s. 1411 og fig. 80, 201).

Fig. 162. Interiør mod sydvest med stolestader 1879 (s. 1378). Henrik Wichmann fot. 1997. - Interior looking south-west with pews, 1879.

STOLE

Stolestader (fig. 162), 1879, af eg, udført af snedker R. Hansen efter tegning (ikke bevaret) af Carl Lendorf.²⁹¹ Stolene er opstillet i midtskibet i to blokke med 20 stader i hver,²⁹² hvoraf fire stader i hver række er forkortede af hensyn til skibets piller. Endegavl med tagformet afslutning og spidsbuet blænding samt kvartcirkulært armlæn; ryg med tværrektangulære fyldinger. Foran og bag ved hver blok er en panelvæg med højrektangulære fyldinger. Under vestpulpituret står to stader med samme udformning som de øvrige.

†*Stolestader*. 1) O.1625. Dette år fik lensmand Holger Rosenkrantz befaling til i samråd med Magistraten at fastsætte taksterne for stolene, 'der nylig ere opbyggede fra ny'.¹⁷ Imidlertid opstod der strid om stolestaderne 1635, 1637 og 1639, som omtalt af Hans Mikkelsen,²⁹³ og først 1672 indførtes et stolestadereglement.²⁹⁴ Antallet af stolestader har muligvis været 21 i den ene række og 23 i den anden, som det fremgår af det følgende. Reglementet omtaler først kongens og dronningens stol (jfr. †kongestol nr. 3, s. 1391). Herefter følger tre kategorier af stole: fra nr. 1 og 'indtil to stole (nr. 12 og 14) næst neden

for korsgangen' til en pris af 9 mk., en følgende kategori til 6 mk. indtil nr. 20 og 22, og for alle andre stole 'hvis nogen vil købe dem' 4 mk. Mands- og kvindestolene har antagelig været adskilt i to blokke af en tværgang ud for skibets nord- og syddøre (jfr. fig. 36). 1707 fastholdes dette system, dog med den væsentlige modifikation, at der nu som siden hen opregnes fire par unummererede stole før de ordinære, dvs. de tre øverste par, særskilt beregnet til det kongelige hus og til klosteret, og det sidste par til bruden og brudgommen (jfr. *†*brudestole).²⁵

1718 opregnes atter de fire særlige par med den specifikation, at kongestolen som vanligt stod forrest på mandssiden, efterfulgt af en stol for lakajerne, en tredje stol for »hollænderen Urtegaardsmanden« og ladefogeden, dvs. for Odense Slots funktionærer, og den sidste for brudefolk. Herefter nævnes 21 stader, hvor ét stade (nr. 7) var adskilt i en åben og en lukket del 'med et lidet gadderværck (dvs. gitterværk) ovenpå', foruden fire stole 'ved Müllers begravelse' (*†*begravelse nr. 6 i søndre sideskibs 3. fag), beregnet til fattigfolk. På kvindesiden var tilsvarende fire særlige stole, hhv. til dronningen, 'klosterpigerne' (antagelig Odense Slots kvindelige personale) og til bruden. Derefter anføres 22 stader, hvortil kom 12 i 'kapellerne', dvs. i nordre sideskib, hvoraf det sidste dog var adskilt i en åben og en lukket del (jfr. *†*lukket stol nr. 5).

1742 oprettedes en ny stolestadebog, da folk angiveligt ikke betalte deres leje, og præsten skulle erindre om betalingen fra prædikestolen.²⁸ Af bogen, suppleret med regnskaberne frem til 1802, fremgår, at der foruden de forreste stader fortsat var 21 stader i mandssiden i lighed med et nu tilsvarende antal i kvindesiden. Stole nr. 11-21 i hver side betegnedes hhv. de korte mands- og kvindestole, der antagelig begyndte efter den førømtalte tværgang. En reduktion af stadernes længde har formentlig været betinget af hensynet til skibets piller eller til evt. skillevægge og andre faste inventarstykker. Hertil kom de førnævnte 12 stole i nordre sideskib samt et antal herskabsstole, dels indrettet i de ordinære stole, dels særligt opbyggede (jfr. *†*lukkede stole). 1774 blev de fire forreste ræk-

ker, der tidligere havde været forbeholdt slottet, overladt til Garnisonen.²⁸

Blandt stolestadernes istandsættelser gennem årene skal nævnes en gennemgribende reparation 1695 af de brøstfældige stader;¹⁶⁸ 1717 istandsattes otte døre.⁹⁸ 1744 måtte snedker Jens Sørensen reparere stolene, fordi Garnisonens folk brækkede dem i stykker. Også i anden del af 1700'erne foretog bl.a. denne og Hans Eidorph jævnlige istandsættelser.²¹⁹ 1756 repareredes således ti stole pga. brøstfældighed ved sæder og gavle, 1758-59 og igen 1769-70 forbedredes adskillige stole, ligesom sæderne fastgjordes; 1778-79 og atter 1780-81 istandsatte Hans Eidorph mands- og kvindestolene, førstnævnte år med bl.a. døre og gulv.⁹⁸

2) (Fig. 119, 163), antagelig efter 1818, med genanvendelse af ældre dele. Gavle med enkle profilerede topstykker og låger med rundbuede fyldinger. På planen fra 1877 (fig. 36) ses i midtskibet 19 rækker (heraf 15 med dobbeltsæder) i hver side, adskilt i to blokke af gangen mellem nord- og syddøren. Tilsvarende var i nordkapellet 14 rækker i to blokke. 1823 fik stolene perlefarve,²⁹⁵ og endnu o. 1870 stod de hvid- eller gråmalede at dømme efter de ældre gengivelser.

En påkrævet udskiftning af de gamle stolestader drøftedes allerede 1794, og snedker Hans Eidorph gav dette år et overslag over udgifterne hertil (omfattende 28 lange stader, 11 korte kvinde- og 9 korte mandsstole samt 10 stader i nordkapellet), ledsaget af en tegning - vel egenhændig - med to forslag til gavlenes og lågernes udformning.²⁹⁶ Den omkostningstunge regnskabspost (i alt 886 rdl.) blev dog udsat. 1803 gjorde malermester Wegener overslag over stolens staffing, dog med det forbehold, at prisen ikke nøjagtigt kunne fastsættes før afslutningen af de snedkermæssige reparationer, eftersom der ville blive meget at stoppe og spartle, »naar det gamle skal bruges af Paneler, biistöder (dvs. gavle) og Sæder«.²⁹⁷ Stiftsøvrigheden valgte dog på ny at udelade den pågældende post, og endnu 1808 beklagede man sig over, at staderne var af en sådan beskaffenhed, at de fleste måtte opføres 'af nyt'. Alligevel udsatte man

nok engang istandsættelsen, bl.a. pga. prisniveauet på »Naturalier«. 1818 repareredes stolestaderne af snedkermester Thiedemann for en sum af 34 rdl., hvilket kunne tyde på, at den egentlige udskiftning eller hovedistandsættelse endnu ikke var foretaget.⁹⁸ 1823 udførte snedker Christian Hansen fire nye stole til nordkapellet, formentlig i forbindelse med, at de bageste rækker i mands- og kvindesiden blev fjernet for at skaffe plads til $\dagger$ lukkede stole (jfr. fig. 163),¹¹⁰ og ved samme lejlighed fik samtlige stolestader perlefarve. 1824 forbedredes yderligere 10 stole med lister, og året efter afhøvledes og 'indpasses' dørene i kirkens stole, begge dele tilsyneladende et bevis på, at den planlagte, radikale fornyelse af staderne i sidste instans begrænsede sig til 'lappøsninger'. Nedrevet i forbindelse med hovedrestaurationen og solgt på auktion 1878-79.¹¹⁰

$\dagger$ Korstole. 1) Før 1802. I overslag vedr. udførelsen af $\dagger$ korstole nr. 2 omtales nedbrækning af de gamle stole samt reparation af panelet bag dem (jfr. ndf). Stolene kan muligvis være identiske med de discipelstole, der allerede o. 1634 indrettedes, da kongen bad biskop Hans Mikelsen om at udpege pladser til dem, der hørte til skolen, så de bekvemt kunne høre de »hellige prædikener«. 1762 og 1776 istandsattes discipelstolene i koret (disse?).⁹⁸ 2) (Fig. 119), o. 1802, udført efter overslag af snedker M. Hansen.²⁹⁹ Stolene, der var beregnet til klokkeren og skolens disciple, var - at dømme efter fig. 119 - ganske enkle med for- og bagpanel samt gavle med profileret øvre afslutning. Kasseret i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80. 3) 1880, udført efter tegning af Carl Lendorf med samme udformning som stolestaderne, omend med højt rygpanel.¹⁰⁸ Fjernet o. 1955 i forbindelse med opsætning af nye radiatorer i koret (jfr. s. 1336).²⁸⁴

($\dagger$)Skriptestol (fig. 319), antagelig udført 1906 i forbindelse med sakristiets nyindretning (s. 1310). Enkeltdeler heraf, omfattende bl.a. udskårne gavle med cirkelkors i fletværksornamentik, alt grønmalet, findes i tårnrummet.

$\dagger$ Skriptestole. 1695 omtales én skriptestol, 1699 to ditto, der forsynedes med nye hængsler og

skudrigler (til dørene).⁹⁸ Stolene, der var beregnet til sognepræsten og kapellanen, stod antagelig placeret i koret, som det i hvert fald kan dokumenteres fra o. 1730, sognepræstens tilsyneladende i syd og kapellanens i nord.³⁰⁰ Hertil kom - som registreret i inventariet siden 1732-33 - en læderbetrukken bedestol i sakristiet, der på daværende tidspunkt var indrettet i nordre korsarm (s. 1313). I forbindelse med kirkens hovedistandsættelse 1749 flyttedes kapellanens (og vel også præstens) skriptestol midlertidigt til $\dagger$ Gråbrødre kirke. Fra 1759 nævnes begge atter i koret.⁹⁸

$\dagger$ Præstestole. 1695 og 1704 afregnedes for måtter til præstens stol, sidstnævnte år samtidig med tilsvarende udgifter vedr. skriptestolen.⁹⁸ Jfr. også lukket stol nr. 15.

$\dagger$ Degnestol, 1796 omtales »Hørerens« stol i koret.³⁰¹ Denne kan dog være identisk med den ene korstol (jfr. ovf.), dersom praksis allerede på dette tidspunkt var som efter 1800, at den ene af korets stole anvendtes af klokkeren, der i S. Hans kirke også havde embedet som kateket og kordegn.³⁰² I sit forslag 1820 til kirkens nyindretning omtalte stiftsbygningskonduktør Hanck en halvcirkulær indramning om degnestolen.²⁰¹ 1864 blev stolen malet.¹¹⁰

$\dagger$ Brudestole. Siden 1709 og endnu 1726 omtales fjerde stol af de forreste unummererede stader i mands- og kvindesiden som beregnet til hhv. brudgom og brud, jfr. ovf.; sidstnævnte stol blev også anvendt i forbindelse med barne dåb.²⁵

$\dagger$ Børnestol. 1712 noteredes i regnskaberne lejeindtægt af børnestolen. Placeringen var ikke angivet.²¹⁹

$\dagger$ Lukkede stole m.m. Som det fremgår af regnskaberne, indrettedes navnlig i 16- og 1700'erne et antal lukkede stole til udvalgte medlemmer af menigheden, dels som en udbygning af de eksisterende stolestader med loft, vægge og vinduer, dels som selvstændige stole, placeret i midtskibets vestende samt i nordre og søndre sideskib. Hertil kom hævdede pladser på pulpiturene i vest og nord, muligvis også i syd, jfr. s. 1389, 1393.³⁰³ En præcis redegørelse for antal og placering af de lukkede stole vanskeliggøres

såvel af deres hyppige flytning og ejerskifte, som af den mangelfulde viden om udformning og indretning af kirkens pulpiturer (jfr. s. 1389). Der er heller ikke i stolestadeprotokollerne skelnet mellem pladser på gulvet eller på et hævet pulpitur. Fra 1779 tog sognepræsten og kirkeværgen (Henrik Michael Achen og Rasmus Østrup) flere gange initiativ til, at der for at øge kirkens indtægter indrettedes nye lukkede stole.²⁸ Således nyopførtes 1779, 1784, 1792 og 1793-94 et antal enkelte eller dobbelte herskabsstole, oprindeligt placeret hhv. i midtskibets vestende under konge- og stiftamtmandsstolen og i søndre sideskib (nr. 18, 21-22, 24-25, 26-27). To af disse kan være identiske med de på fig. 163 gengivne, der fjernedes umiddelbart før kirkens hovedrestauration, uden at det dog med sikkerhed kan afgøres, hvilke det drejer sig om (jfr. ndf.).

Antallet af lukkede stole, der 1803 omfattede ikke mindre end 16, blev dog gradvist reduceret i løbet af århundredet.³⁰⁴ 1814 opsigte ejerne af de lukkede stole midlertidigt deres lejemaal, da stolene var så brøstfældige, at man skønnede det uanstændigt at modtage leje heraf.⁹⁸ Et forslag fra Hanck 1820 om en omflytning og delvis udbygning af den eksisterende beholdning af åbne og lukkede stole, til dels med siddepladser på hævde stole, blev tilsyneladende ikke realiseret.³⁰⁵ 1826 var der kun udlejet tre lukkede stole, heraf én delt (jfr. nr. 2), og fra 1832 kun to, hvoraf den ene var delt.¹¹⁰ I 1870'erne nævnes 5-6 lejere af lukkede stole, men her har antagelig været tale om delt lejemaal, så antallet af lukkede stole formentlig kun har været tre. De blev alle kasseret i forbindelse med kirkens hovedrestauration. 1879 solgtes således en ældre, lukket stol, der havde været benyttet af Carl Lendorf - ansvarshavende arkitekt for restaureringen - under hans arbejde.¹¹⁰

1) Senmiddelalderlige stole. O.1680 registrerede Bircherod, *Monumenta* ni adelige våbenskjolde, de fem heraf dog ikke udfyldt, på kirkens 'ældre stole og vinduer' (antiquibus subselliis et fenestris) (fig. 115). Af de angivne sås Gyldenstjerne, Bille (i felt til heraldisk venstre af lodret delt skjold, det modstående felt tomt) og

Uck eller Banner (skrædelt fra højre, nedre halvdel mørkfarvet). Hertil kom et lodret delt våbenmærke, antagelig for Rønnow.³⁰⁶ Våbnerne kan tilsyneladende alle henføres til personkredsen omkring Gyldenstjerne- og Rønnowfamilien, jfr. s. 1224, 1226, 1337.³⁰⁷ Stolene har måske - ligesom glasmalerierne - oprindeligt været placeret i de to familiekapeller.

2) 1697 fik rådmand, senere borgmester Jacob Møller, tilladelse til at indrette en lukket stol »for den store pelle mit i Kirchen Lige for min begrafelse«. 1717 overdrog hans enke, Else Lauridsdatter Grøn, stolen til regimentsskriver, senere borgmester Thor Hansen.²⁸ Efter borgmesterens død 1731 tilhørte stolen dennes enke, Margareta von Bergen og hendes 2. ægtemand, major Jens Brock (jfr. lysekrone nr. 1). 1756 overdroges stolen til oberst Schøller og 1768 til Christopher Møller til Åløkkegård, hvorefter den fulgte ejerne af denne gård, senest hofjærgermester Henrik Steenbach 1875. Stolen var dog delt fra 1826.¹¹⁰

Den lukkede stol var fra første færd placeret i vestenden af søndre sideskib nær Jacob Møllers epitafium og begravelse (epitafium nr. 5 og ÷begravelse nr. 6 i søndre sideskibs 2.-3. fag). I regnskaberne 1717-47 anførtes den efter stolestade nr. 11 i mandssiden i den store gang, dvs. ved overgangen mellem de lange og korte stader nær prædikestolen og tværgangen, 1784 yderligere specificeret som værende i søndre side ved det daværende sakristi (s. 1313) og udstyret med 'trall-vinduer' (dvs. gittervinduer).⁹⁸ Stolens placering i 1800'erne er ikke sikker.³⁰⁸ Kasseret i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80.

3) 1707 omtales en lås til byfogedens (Jens Petersens) stol.³⁰⁹

4) 1707 betaltes for et års leje af præsten Mads Hviids (†1706) »indlugte stoel ved den sønder Kirche dør«. ⁹⁸ Stolen er antagelig identisk med den såkaldte 'grønne nye stol' ved søndre kirkedør, der i tidsrummet 1710-12 lejedes såvel af sognepræst Iver Lagesen som af »Fru Meyerinden (fru Caspar Meier?) og fru Vagners (fru Henning Wegener?)«. 1716 udlejedes stolen til kaptajn Lerche og 1717-18 til Mads Rasks hustru.²¹⁹

5) 1707 nævnes organistens (Henrik Lauridsen) nyindrettede stol, der ifølge regnskaberne 1718 var identisk med halvdel af kvindestol nr. 12 i kapellet, dvs. i nordre sideskib.⁹⁸ På dette tidspunkt blev stolen overtaget af organist Aage Falck (jfr. gravsten nr. 41),¹¹⁰ hvis enke (†1743) endnu 1744 er nævnt som ejer.³¹⁰

6) 1712 er anført leje af madame Qvantz' lukkede stol i kapellet, antagelig en lukket stol i nordre sideskib.⁹⁸

7) 1713 betalte madame Moth og 'overførstinde' Mash (vel hustru til overførster Mash) et års leje for deres lukkede stol, vel den samme som 1714-15 betegnes 'fru Mashs lille stol', og som nu udlejedes til 'fru Mejerinden og fru Vegernes' (antagelig fru Meier og fru Wegener, jfr. nr. 4).²¹⁹ Ifølge regnskaberne 1718-20 var denne stol identisk med den ene halvdel af kvindestol nr. 7, forsynet med et gitterværk ovenpå (jfr. s. 1379), og den anvendtes stadig af de ovennævnte. Fra 1742 er stolen registreret som ordinært stade og må vel være blevet nedlagt.³¹⁰

8) 1718 er omtalt en stol inden for den nordre kirkedør, som 'sl. Iver' (sognepræsten Iver Lagesen †1718) havde ladet indrette for sin hustru og sine børn, men som ikke gav lejeindtægt.⁹⁸ Efter enkens (Anna Sybilla Schrøder) død 1753 blev den 1758 udlejet til sognepræst Boëthius Hagen og ved denne lejlighed istandsat på kirkens regning.⁹⁸ Ved sidstnævntes død 1759 skiftede stolen hyppigt ejer.³¹¹ 1791 deltes den mellem regimentsfeltskærer Jørgensen og løjtnant Klenou; førstnævnte afstod sin halvdel 1799 til baronesse Brockdorff (sml. nr. 24).³¹⁰

9) 1740 betalte majorinde Pentz for en lukket stol i stolestade nr. 6 i kvindesiden.³¹² Denne overtoges 1758 af klokker Niels Ovesen Wamberg, der besad den til sin død 1783, og siden af enken (Karen Rasmusdatter Winther) til dennes død 1786. Klokkeren havde endnu en lukket stol (jfr. nr. 21). 1791 blev stolen delt mellem madam Eje og madam Herthel. Senere overtog madam Jensenius sidstnævntes halvdel.³¹⁰

10) 1742 fik krigsråd og birkedommer Christian Ditlev Hedegaard tilladelse til indrette sig en kirkestol 'mellem de tvende saakaldte fattiges bænke, ved afgangen Borgmester Møllers be-

gravelse'.²⁸ Stolen, der i stolestadeprotokollen ligesom flukket stol nr. 2 omtales efter stolestade nr. 11 i mandssiden, stod som den førnævnte i søndre sideskibs vestligste fag under vinduet.³¹³ 1767 omlagdes gulvet fra døbefonten (i søndre korsarm) langs gangen til Hedegaards stol, vel en adgangsvej hertil langs kirkens syd-mur fra døren i søndre sideskibs 2. fag.⁹⁸ 1771 overtog birkedommer Peder Rønnow (†1783) stolen, der fulgte med Hedegaards 'ejendom'.³¹⁴ 1784 foreslog Kirkeinspektionen, at stolen, der var både gammel og forfalden, blev nedrevet til fordel for to nye stole (nr. 22-23).²⁸

11) 1742 blev det tilladt kirkens organist, stadsmusikant Edvardt Jensen (†1779) at opføre en stol.²⁸ Denne, der stod i 'kapellerne', dvs. antagelig i nordre sideskib,³¹⁰ overtoges 1765 af efterfølgeren Joh. Jacob Rebach (11788) og 1790 af organist P. Schütz.³¹²

12) 1743 lejede oberst von Rauch en lukket stol til sin frue (Margaretha Sophia von Wichede, jfr. s. 1498) i 'kapellerne', dvs. antagelig i nordre sideskib.³¹⁰

13) 1743-44 var en af de lukkede stole i 'kapellerne' (jfr. ovf.) udlejet til frk. Holst. Muligvis den samme, der 1745 lejedes af den kongelige slotsforvalter Herman Adolph Hunæus (jfr. s. 1499).³¹⁵

14) 1746-47 var en lukket stol i 'kapellerne' (jfr. ovf.) lejet af oberst Stevens, 1748 nærmere betegnet som placeret ved 'hr. Hans' stol' (dvs. Hans Wöldikes stol nr. 15) og karakteriseret som 'lavet og betalt' af førstnævnte. 1748-56 benyttedes den af oberst, senere general Linstov (Linstorff) og dennes hustru.³¹² 1757 lejedes stolen af sognepræsten Boëthius Hagen til dennes hustru, og siden benyttedes den af kirkens sognepræst, 1760-63 af Jørgen Hee, 1764-78 af Andreas Borch, fra 1778 af Henrik Michael Achen og fra 1799 af H. C. Bunkeflod.³¹⁰ Antagelig er den identisk med den lukkede stol, sognepræsten Edvard Praëm lejede 1811.¹¹⁰

15) Fra 1748 omtales præsten Hans Wöldikes stol i 'kapellerne' (jfr. ovf.), 1754 overdraget til hans enke, der besad den frit til sin død 1781, hvorefter datteren Jacobina Wöldike overtog stolen, dog mod lejeafgift.³¹⁰ 1783 lejede ritme-

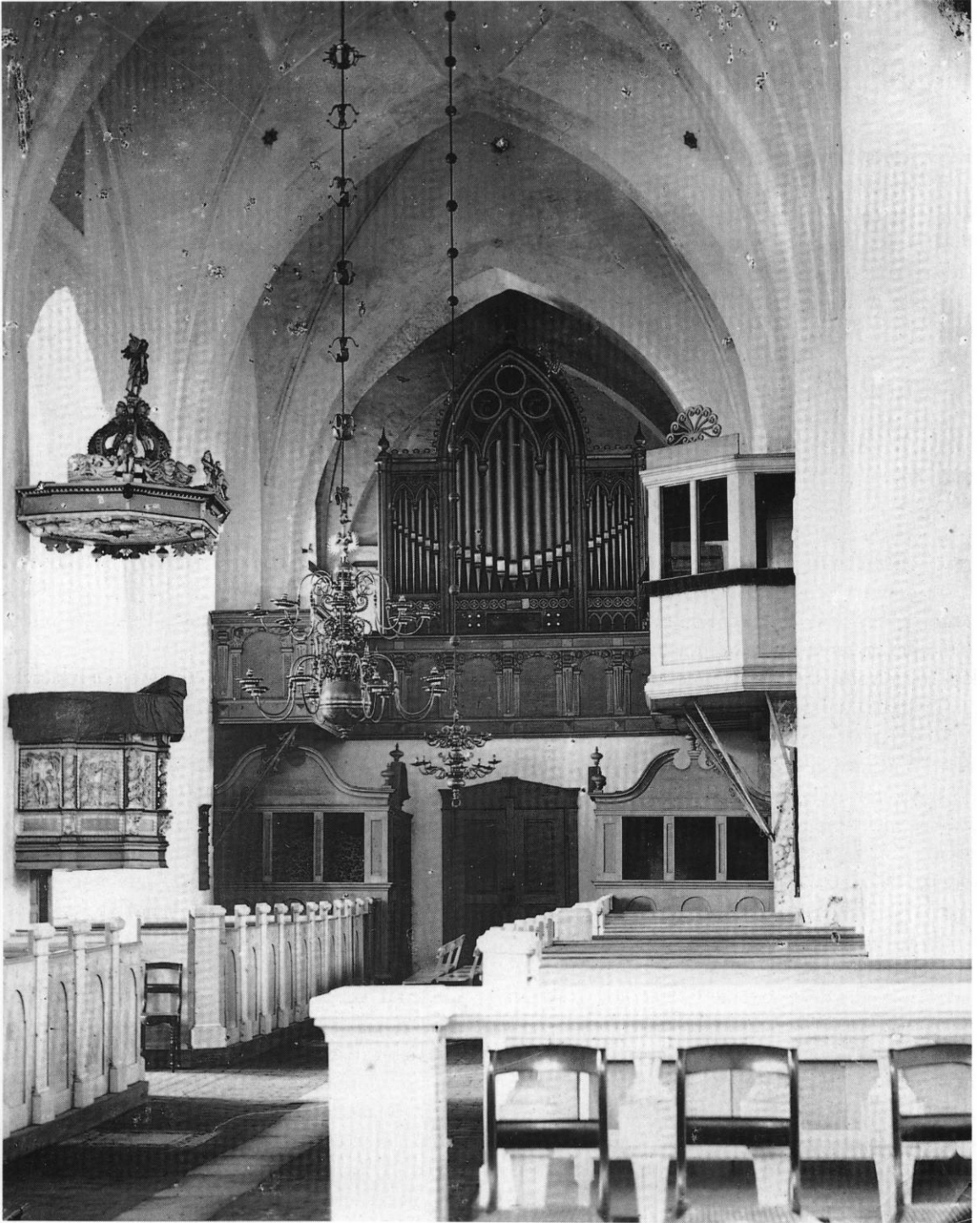

Fig. 163. Interiør mod vest før restaureringen 1877-80 med †stolestader nr. 2, antagelig efter 1818 (s. 1379), †kongestol nr. 5, 1802 (s. 1392), †herskabsstole (muligvis nr. 18 fra o. 1779 og nr. 24-25 fra o. 1792) (s. 1384) og †orgel nr. 3, 1842 (s. 1395). Fot. antagelig mellem 1872 og 1876 af George Ilse Bech i Møntergården, Odense. - Interior to the west before the restoration of 1877-80 with †pew no. 2, probably from after 1818, †king's pew no. 5, 1802, †manorial pew (probably nos. 18, 24-25 from c. 1779 and 1792), and †organ no. 3, 1842.

ster, senere major Holm stolen og benyttede den i hvert fald til 1802.³¹² Den var placeret nær nr. 14, antagelig i kirkens nordside.

16) 1757 omtales 'madam Borchs stol', enke efter kirkeværge Niels Borch; pladsen var fri.³¹⁶ Efter hendes død 1777 overtoges stolen 1778 af købmand Anders Haugsted, der endnu ejede den 1802.

17) 1762 fik maler Dahlin (N. P. Dahlin) tilladelse til indrette en stol i kapellet på egen bekostning mellem madam Wöldikes lukkede stol (nr. 15) og stolestade nr. 11 (vel i kvindesiden). Maleren benyttede endnu stolen 1771.³¹⁷

18) Efter præstens og kirkeværgens opfordring 1779 (jfr. ovf., s. 1381) lod gehejmerådinde von Levetzau (antagelig Sophie von Eyndten, enke efter gehejmeråd, stiftamtmand Hans Frederik von Levetzau, jfr. s. 1398) samme år 'på egen bekostning' opføre en lukket stol 'i kirkens store og mellemste gang, tæt inden for kirkens store dør, på den højre side (af) dørene, under orgelværket'.³¹⁸ 1794 ejedes den endnu af gehejmerådinde Levetzau, hvorefter den overtoges af baron von Holsten og 1795 af major Basewitz indtil 1802.

Stolen kan være identisk med den lukkede stol i midtgangens sydside under vestpulpituret og markeret mod kirken med en vinduesfacade, kronet af en svungen, brudt gavl med kuglespir, jfr. fig. 163 og ovf.

19) 1781 omtales en stol, lejet af inspektør Koch, 1782 udlejet til major Dorrien (se ndf.) og 1784 til regimentskvartermester Frigast, der havde den i hvert fald til 1802. Placeret i nordre sideskib ved siden af nr. 20 (Nees) og over for skipper Jens Nielsens stol (26).²⁸

20) 1782 lejede Henning Ulrik Nees en ledig lukket stol i 'den søndre gang op til koret', nær døbefonten (jfr. ndf.), dvs. i søndre sideskibs 2. eller 3. fag.³¹⁰ Stolen blev ved samme lejlighed repareret med vinduer og nyt gulv.⁹⁸ 1784 valgte man imidlertid at flytte to lukkede stole, der 'stod ved dåben' (dvs. denne og en nabostol eller to lukkede stole i nordsiden, jfr. døbefontens placering fra 1781 (fig. 147)) hen på den Reimerske begravelse (nr. 3, s. 1500) i nordre sideskibs vestende. Stolen(e), som (gen)udlejedes til hr.

Nees, fik en særlig opgang med en 'undertrappe på 2 alen igennem muren og (...) en sten uden for samme', dvs. en direkte adgangsvej fra kirkegården på kirkens nordside.⁹⁸ 1790 blev stolen udlejet til madam Hviid (Ivare Petrine Hviid), en søster til fru Nees.³¹⁹ Denne besad endnu stolen 1802.

21) Før 1783. Efter klokker Wamberg's død (16. febr. 1783) beklagede kirkeværge Rasmus Østrup sig over dennes stolestade, der var placeret mellem 'birkedommer Rønnows og hr. Müllers stole' (nr. 10 og 2) og havde været udstyret med en bæk og 'et skur (dvs. en overbygning) ovenpå for trækvind'. Man ansøgte derfor om Stiftsøvrighedens tilladelse til at fjerne dette og genudleje stolen, hvilket omgående bevilgedes.²⁸

22-23) 1784 lod kirken opføre to stole mellem 'hr. Müllers stol på den ene og sakristiet på den anden side', dvs. i søndre sideskibs 3. fag. Ved samme lejlighed sløjfedes birkedommer Rønnows stol (nr. 10). De to stole planlagdes opført i 'facon, bygningsmåde og størrelse lige efter hr. Müllers' (nr. 2), evt. med engelske rammer til glas og indvendig beklædning, som 'vinduerne skal løbe op og ned i'.²⁸ Stolene udlejedes til major Dorrien og generaladjutant Hensier (†1789). Nr. 22 blev dog 1791 udlejet til Ahlefeldt (Hans Adolph Ahlefeldt) og 1802-11 til fru Sibbern, mens nr. 23 efter Hensiers død lejedes til gehejmeråd von Holsten, jfr. også stol nr. 18.

24-25) 1792 blev nr. 15 og 16 af kvindestolene i den store gang nedrevet. I stedet opførtes to nye lukkede stole under kongestolen.¹¹⁰ Begge udlejedes snart efter, den første til baronesse Brockdorff, 1799 dog overtaget af regimentsfeltskærer Jørgensen (jfr. nr. 8), og den sidste til fru kammerjunker von Rantzau.³²⁰ At dømme ud fra placeringen kan det ikke udelukkes, at disse - med en fælles facade, tilpasset efter stol nr. 18 - er identiske med stolene, vist på fig. 163 og således endnu bevarede indtil umiddelbart før kirkens hovedrestauration.

26-27) 1793-94 opførte kirken to nye lukkede stole, hver til 3-4 personer. Ifølge overslaget skulle disse, antagelig formet som en dobbeltstol, opføres i søndre kapel, hvor sakristiet indtil

dette år havde været (s. 1314), oven på en åben begravelse (borgmester Møllers begravelse s. 1497). Adgangsvejen skulle være gennem en ny dør i sydmuren lige for »Klokkerens Have«, dvs. i hjørnet mellem søndre sideskib og tårnet.²¹⁹ Spor af døråbningen fandtes 1877 (jfr. fig. 104).³²¹ Stolen nærmest orglet eller slottet udlejedes til skipper Jens Nielsen, der selv havde bekostet den ene halvdel, mens den anden lejedes til major Sibbern.

28) Før 1794. Dette år erhvervedes en lukket stol fra Hospitalskirken (s.d.).⁹⁸ Den ene halvdel heraf udlejedes til major Lasson, den anden til kammerherre Buchwald (stiftamtmand Friedrich Buchwald), som besad sin halvdel endnu 1811. Lassons halvdel udlejedes 1799 til Rantzau (regimentschef, greve F. S. Rantzau?).

Løse stole. Et større antal stole fra 1952, alle af eg med fletsæder, er opstillet i koret, i begge sideskibe og langs midtergangen. Samtlige er udført efter tegning af Knud Lehn Petersen.²⁸⁴

†*Bcenke.* 1) 1749-1835 omtales i inventarierne en bæk ved 'fru Brocks stol' (jfr. †lukkede stole nr. 2).²¹⁹ 2) 1764 omtales en af 'husarbænkene', der anvendtes til reparation af et stolestade i kvindesiden.¹¹⁰ 3) 1880 omtales en bæk til 'syngedrengene'.¹¹⁰

Møbler i sakristi. Som nævnt s. 1313f. har denne rumfunktion flere gange gennem kirkens historie ændret placering og udformning. Den nuværende møblering omfatter skab nr. 1-3, et lille bord, antagelig nyere, med ben i nyromansk stil samt to moderne borde og et antal løse stole med fletsæder.

†*Møbler.* Indretningen af sakristiet kan gennem inventarierne følges tilbage til 1699, da man anskaffede et nyt bord med bæk.³²² 1704 stod pengeblokken (s. 1386) her (†sakristi nr. 2).⁹⁸ Mens sakristiet (†sakristi nr. 3) var placeret i nordre korsarm (1704-43), anvendtes det ikke alene til opbevaring af messehagler, alterklæder, alterbøger og klingpunge, men rummede også andre inventargenstande, bl.a. skamlerne til prædikestol og alter og tårnurets jernvisere.⁹⁸ 1733 omtales et fyrreskab (s. 1386), den af Søren Jensen udførte kiste til Frederik IV's alter- og messeklæder (s. 1386) samt en ny bedestol med

sort læder (jfr. †skriftestole). S.å. fremgår det, at man har opmagasineret dele af den gamle altertavle og prædikestol her.²¹⁹ †Sakristi nr. 4 (1743-94) i søndre sideskibs vestligste fag udstyredes med et vindfang.¹¹⁰ Det rummede førnævnte bord med 'krydsfod' og bæk samt skriftestol. 1749 anbragtes et 'dechel' for det hul, der var gennem muren, antagelig en lem for åbningen til den udvendige prædikestol (jfr. s. 1278).⁹⁸ S.å. omtales 'tvende fielle når lig skal begraves' (s. 1402). 1754 fik sakristiet en ny stol, betrukket med rødt 'rydslæder' (dvs. ruskind), og 1758 anskaffedes én magen til. Begge overførtes ligesom førnævnte bord og bæk til †sakristi nr. 5 (1794-1906) bag alteret, men kasseredes 1824 til fordel for fire ikke nærmere beskrevne stole.²¹⁹ Bordet udskiftedes 1843 med et fyrretræsbord med skuffer og et ferniseret mahognibord med sort plade.¹¹⁰ Af inventar, nævnt efter hoved-

Fig. 164. Skab nr. 1, 1746 (s. 1386). Henrik Wichmann fot. 1997. - Cupboard no. 1, 1746.

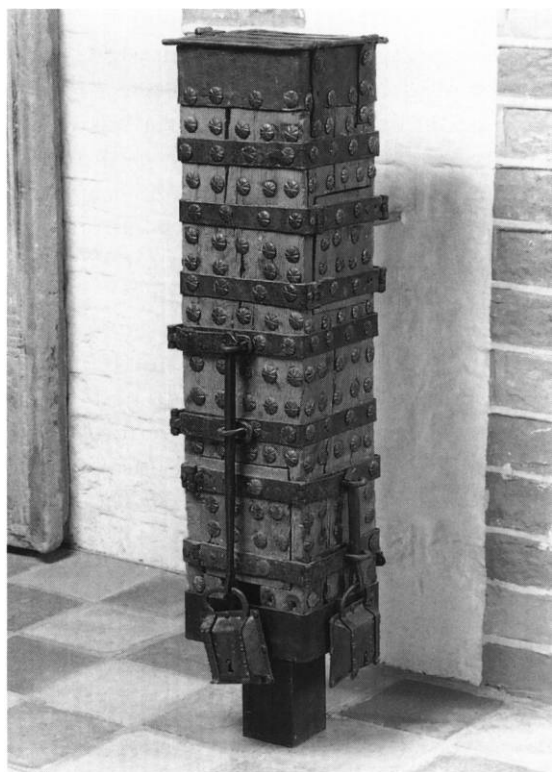

Fig. 165. Pengeblok nr. 1, 1726 (s. 1386). NE fot. 1991. - *Alms post no. 1, 1726.*

restaureringen, anføres kun det omtalte bord med skuffer.

KISTER OG SKABE, PENGEBEHOLDERE OG STANDUR

†*Kister.* 1) Før 1700, af eg; istandsat nævnte ar af Christopher snedker og forsynet med ny lås og hængsler.⁹⁸ Kisten, der var brunmalet, solgtes på auktion 1757.²¹⁹ 2) 1720 betales Søren (Jensen) snedker for en kiste til Frederik IV's alter- og messeklæder (s. 1347, 1363).³²³ 3) 1782 er omtalt en ny brun kiste. 4) 1826 nævnes et skrin til kirkens dokumenter.¹¹⁰

Skabe. 1) (Fig. 164), 1746, af fyr, 214x123x46,5 cm, udført af snedker Jens Sørensen og beregnet til kirkens 'ornamenter'. Skabet har to døre med hammerfyldingspaneler og et kraftigt profileret topstykke med en vaseagtig opsats i

hvert hjørne. Af de fire nøglehulsbeslag er venstre dørs to beslag kun til pynt. Grønmalet med gråfarvning af panelernes profiler og rødt på øvre og nedre hulkel.

Skabet, der oprindeligt stod i koret og var fæstnet til muren med fire ankre,²¹⁹ var fra første færd stafferet i sort og brunt,⁹⁸ men fik 1806 hvid bemaling.¹¹⁰ 1874 forandredes det for bedre at kunne rumme altertøjet. Under kirkens hovedrestaurering flyttedes det midlertidigt til Gråbrødre hospitalskirke. 1880 ændredes den indvendige indretning.¹¹⁰ Siden 1906 i det nuværende sakristi.

2) 1906, af eg, antagelig udført efter tegning af Vilh. Petersen.³²⁴ 181,5x112x62,5 cm; låge med profilindrammede panelfelter og topstykke med tandsnitsgesims; messinglås og -hængsler. I sakristiet, hvor også nr. 3 står.

3) Moderne dobbeltskab, udført efter tegning af Ebbe Lehn Petersen. Turkis og rød bemaling.

†*Skab.* Bogskab, tidligst omtalt 1739.⁹⁸ Anvendt til skolens sangbøger, nævnt dette år i forbindelse med en istandsættelse, der tillige omfattede en bemaling med brun oliefarve ved Niels Dahlin.²¹⁹ Repareret 1880.¹¹⁰ I koret.

Pengeblokke. 1) (Fig. 165), 1726, af eg, 96,5 cm høj, med nyere fod. Beslået med syv vandrette jernbånd; låg med pengetragt og bund, ligeledes afjern. Låger på tre sider, aflåst med taskelåse. En fjerde lås er placeret umiddelbart under lågen mod nord.

1726 indkøbtes af borgmester Andreas von Bergen en egeblok, som blev udhulet, malet og beslået.²¹⁹ 1730 flyttedes blokken midlertidigt til †Gråbrødre kirke; 1786 forsynedes den med nye taskelåse.⁹⁸ Blokken repareredes 1864 og 1880.¹¹⁰ Placeret ved nordre korsarms østvæg, neden for kortrappen.

2-3) 1917, af eg, 80 cm høje, med jernbeslag og -hængelås, pengerille af messing. På forsiden årstallet »1917«, i indlagt træ af en mørkere farve. I skibets vestende hhv. th. og tv. for midtgangen.

†*Pengeblok,* før 1690. Dette år fandt Odense-antikvaren Thomas Bircherod en møntskat heri (jfr. s. 1223). 1695 beskrives blokken som 'ganske oprådn'; istandsat året efter. 1707 omtales

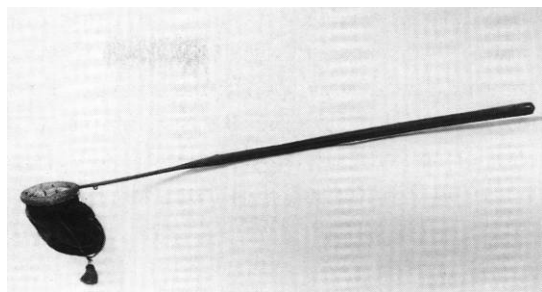
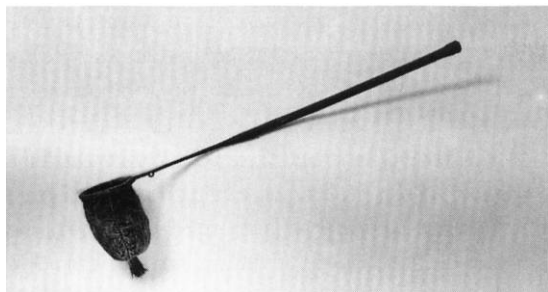

Fig. 166-67. *Klingpunge nr. 1-3. Henrik Wichmann fot. 1997. 166. *Klingpung nr. 1, 1700'erne (s. 1387). 167. *Klingpung nr. 3, 1854 (s. 1387). - *Offertory purses nos. 1-3. 166. *Offertory purse no. i, 18th. century. 167. *Offertory purse no. 3, 1854.

blokken som udstyret med fire låger samt to taske- og to hængelåse.⁹⁸

Pengebøsser. 1-5) Nyere, af messing, 27,5 cm høje. Ottekantede med reliefkors på forsiden, pengerille foroven og hængelås nederst. Fastgjort på muren ved kirkens indgangsdøre (én i nord, to i syd og to i vest). †*Pengebøsser.* 1-3) 1786 er omtalt tre bøsser, som 'udsattes for de tyrkiske fanger'.⁹⁸ Det er muligvis disse, der 1860 nævntes som lakerede. Ikke omtalt efter 1880. 4) 1827 indkøbtes en ny blikbøsse, mens en gammel (én af de tre førnævnte?) blev repareret.¹¹⁰ 1833 omtales den som 'stor'. Ikke nævnt efter 1880.

†*Pengetavler.* 1) 1746, med sølvbøjle og klokke, tilhørende Garnisonen. Antagelig udskiftet med 2) 1820, ligeledes med sølvbøjle og klokke.⁹⁸ Ikke omtalt efter 1880.

**Klingpunge.*³²⁵ 1) (Fig. 166, 168), antagelig fra 1700'erne, 86 cm lang. Dølle med øsken og træskaft (afbrækket) med tre drejede bånd. Pose af grønt fløjel med læderfoer; læderkant med trykt mønster, galoner og kvast. Muligvis identisk med en klingpunge, der tilhørte Gråbrødre hospital (jfr. †*klingpung* nr. 8). Overdraget Stiftsmuseet (nu Møntergården) 1901 (inv.nr. 860/1956).²⁸ 2-5) (Jfr. fig. 167, 169), 1854, hhv. 97,8 cm, 101,8 cm, 104 cm og 99,8 cm lange.²¹⁹ Alle

Fig. 168-69. *Klingpunge, detaljer. Henrik Wichmann fot. 1997. 168. *Klingpung nr. 1, 1700'erne (s. 1387). 169. *Klingpung nr. 3, 1854 (s. 1387). - *Offertory purse, details.* 168. *Offertory purse no. 1, 18th. century. 169. *Offertory purse no. 3, 1854.

har dølle med øsken og træskæft med drejet benknap.³²⁶ Poser af sort fløj, delvis dekomponeret til grønt, med lyst læderfoer; besætning af guld-brokade, guldtråd og med kvast. Man har muligvis genanvendt metaldøllerne fra tklingspunge nr. 5-7 og 9. Overdraget Stiftsmuseet (Møntergården) 1901 (inv.nr. 856-59/1956).³²⁷ †*Klingspunge*. 1-4) Før 1694, ombetrukket 1730.³²⁸ Udskiftet med de ndf. nævnte. 5) 1732, af guldbrokade med sølvklokke, skænket af Hans Eggertsen og Ellen Nielsdatter. Ifølge inventariet 1746 hang denne og de ovf. nævnte fire punge på kroge ved pengeblokken.⁹⁸ Senest omtalt 1847.²¹⁹ 6-7) 1732, udstyret med sølvklokker, skænket af givere med initialerne »P:S:R:« og »A:M:J:D:«. Senest omtalt 1847.⁹⁸ 8) Nævnt 1733, af rødt fløj med kvast og dølle af sølv. Benyttet af Gråbrødre hospital. 1739 beskrevet som 'gammel'. Senest omtalt 1847. Muligvis identisk med *klingspung nr. 5.²¹⁹ 9) 1739, med sølvklokke, skænket af »M:S:V Rauck« (oberst M. S. von Rauch, jfr. tlukket stol nr. 12 og tlbegravelse nr. 3 (nordre korsarm)).⁹⁸ Senest omtalt 1847.

†*Standur*, omtalt 1715 som et 'slaa stue wærk' i sognepræsten Iver Lagesens forvaring fra salig Rasmus Holmer.³²⁹ Da uret 1763 havde istandsættelse behov, og kirken derfor ville blive påført en ekstra udgift, besluttede man at sælge det, hvilket skete 1765.³³⁰

DØRFLØJE OG PULPITURER

Dørfløje. Samtlige dørfløje, såvel ud- som indvendige, hidrører fra nyere tid. I forbindelse med kirkens hovedrestauration udførtes 1879-80 et større antal dørfløje efter tegning af Carl Lendorf. For snedkerarbejdet stod snedkermester R. Hansen, F. Knudsen leverede låsetøj, gørtler Peter Grønning udførte dørgrebene, mens malermester Gitz gav dørfløjene staffering eller lakering.³³¹

Dørfløje, udvendige. Fra 1879-80 hidrører dørfløjene i de tre hoveddøre i vest, nord og syd, hvoraf den førstnævnte er udført af fyr, de to sidstnævnte af eg. Alle er dobbeltfløjede med otte fyldinger i hver fløj samt håndtag og ornamenteret nøglehulsbeslag af messing med fran-

ske liljer. Fra hovedrestaurationen stammer desuden en enkeltfløjet dør af eg med seks fyldinger; i korets nordside. En nyere dobbeltdør af eg, antagelig hidrørende fra tligkapel (s. 1253, 1318), er smykket med otte fyldinger i hver fløj, tre rosetter i den buede overdel samt håndtag og nøglehulsbeslag af messing med kirketårn og malteserkors; i det nuværende ligkapel. Fra 1906 stammer en enkeltfløjet dør af eg med seks fyldinger samt håndtag og beslag som ovennævnte; i sakristiets østside. En enkeltfløjet dør fra 1923, af eg med otte fyldinger, er ved fyrcælderen.

Dørfløje, indvendige. Samtlige dørfløje er, hvis ikke andet er anført, af fyr med lakering. Fra 1879-80 er tre dobbeltdøre inden for hovedindgangene i vest, nord og syd, mellem de respektive forrum og skibet. Udformning som de ovennævnte yderdøre. Syv samtidige enkelt-døre med seks fyldinger og nøglehulsbeslag af messing findes forskellige steder i kirken, bl.a. mellem tårnrum og tårn, mellem tårnrum og

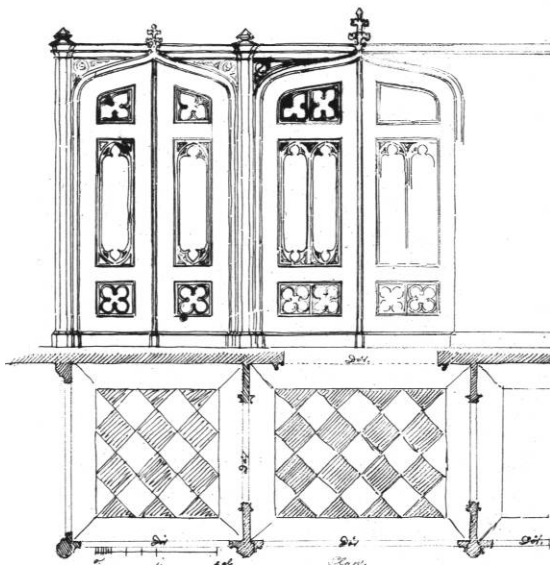

Fig. 170. Plan og opstalt af projekteret vindfang i nygotisk stil. Tegning af C. A. Møller, 1852 (s. 1389). - Plan and elevation for projected porch in neo-gothic style. Drawing by the architect C. A. Møller, 1852.

orgel, samt ved opgangen til den udvendige prædikestol og til søndre galleri. Hertil kommer et antal nyere døre, hvoraf to ved sakristiet, hhv. mellem sakristiet og koret, resp. sakristiets vindfang, hidrører fra 1906. Sidstnævnte er grøn- og gråstofferet.

†*Dørfløje, udvendige.* Kirkens adgangsforhold er ændret flere gange, mest markant i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80. Ved denne lejlighed afhændedes samtlige ældre dørfløje.¹⁰⁸

Kirken havde 1635 fire gamle døre af fyr, vel hørende til de fire vigtigste indgange, nemlig i vest (tårndøren), syd, nord og nordøst (ved tårnkristi nr. 1).³³² Tårnindgangens dørfløj er jævnlige omtalt i regnskaberne, men det fremgår ikke utvetydigt, hvorvidt der sigtes til den udvendige dør ved tårntrappen eller til selve vestdøren. Den såkaldte 'tårndør' udskiftedes 1735 og 1750⁹⁸, mens dørfløjen på tårnets nordside fornyedes 1823. S.å. sløjfedes vestdøren ved indretningen her af et midlertidigt ligkapel for prins Christian af Hessen (jfr. s. 1317, 1414). Syddørens fløj udskiftedes ligeledes 1823,¹¹⁰ mens nordsidens indgang fornyedes hhv. 1725⁹⁸ og 1827.¹¹⁰ Ved sakristiets nedrivning o. 1668 (s. 1310) indsattes en dørfløj i den nye indgang på korets nordside. Fløjen repareredes 1695¹⁶⁸ og fornyedes 1699, 1756⁹⁸ og 1823.¹¹⁰ Den dobbelte fløjdør, der i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80 anbragtes i det nyopførte ligkapel på korets nordside,³³³ blev fjernet ved kapellets omdannelse 1906 til sakristi (s. 1310).

†*Dørfløje, indvendige.* 1694 omtales en dør til sakristiet (tårnkristi nr. 2 i søndre sideskib, s. 1313).⁹⁸ 1730 nævnes den 'nederste' og 'øverste' dør til orgelværket,¹¹⁰ hvorunder der 1746 omtales en dør, muligvis identisk med den førnævnte eller snarere med dørfløjen mellem skib og tårnrum.⁹⁸ 1823 anbragtes en ny dørfløj sidstnævnte sted (jfr. fig. 163).¹¹⁰

Vindfang, 1906, af fyr, tresidet med tandsnitsgesims foroven, svarende til skab nr. 2. I midtfaget en dør med seks fyldinger og dørhåndtag, svarende til de indvendige døre fra 1906, i yderfagene glasdækket overfelt over dobbelte fyldinger; ved sakristiet.

†*Vindfang.* 1-2) 1699 omtales vindfang i forbindelse med syddøren, ligesom det fremgår, at der har været andre vindfang ved kirkens øvrige indgange.⁹⁸ 3-4) Antagelig fra 1823 og 1827, formentlig opsat i forbindelse med udskiftningen af nord- og syddøren. Vindfangene ses på Lendorfs plan fra 1877 (fig. 36). 1878 nedrevet og solgt.¹¹⁰

Projekteret vindfang. 1852 leverede arkitekten C. A. Møller to udkast til et vindfang i gotiserende stil på kirkens sydside (fig. 170), et større, omfattende tre fag med et tilsvarende antal døre, og et mindre på et enkelt fag med dobbeltdør mod kirken.

Pulpiturer. Kirkens nuværende beholdning omfatter et pulpitur (vestpulpituret) over vestforlængelsens 2. fag, hvorpå orglet (s. 1394) og kongestolen (s. 1391) fra 1600'ernes første halvdel har været placeret, og hvor tidligere også lensmanden (fra 1660 stiftamtmanden) havde sit sæde (s. 1393). 1717 omtalte Jacob Bircherod således, hvordan der i kirken var opbygget et pulpitur, som 'Majestæten og det kongelige hus står på, når de er her i byen.' Ellers benyttedes pulpituret af stiftamtmanden, som residerede paa slottet.³³⁴ Endvidere findes pulpiturer over nordre og søndre korsarm, opført i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80 (s. 1393). Begge har antagelig ligesom vestpulpituret haft ældre forgængere (s. 1393).

Vestpulpituret (fig. 163, 171-76), o. 1635 med senere ændringer, afeg. Opbygget som et tresidet galleri, formentlig dikteret af pulpiturets oprindelige tredelte funktion, og omfattende fire fag langs sydmuren, fire i vest, delt af orglets rygpositiv, samt to fag ved nordmuren, adskilt af kongestolens fremskudte dobbeltfag.

Brystningen leddes af kannelerede halspilastre med kapitæler, prydet af diamantbosser. Herimellem er arkadefyldinger, hvis buer bæres af piller med skafter skiftevis med båndslang og dukatmønster, mens sviklerne udfyldes af modstillede kerubhoveder med fligede vinger, forbundet med bruskværks- eller maskekartouche. Glat frise- og postamentfelt, adskilt af retkantede fremspring foroven, diamantbosser foruden; ved brystningens overkant pærestav. Ege-

Fig. 171. Vestpulpitur, o. 1635, med kongestol, 1880 og orgel 1962 (s. 1389, 1391 og 1394). NE fot. 1992, *Westpulpit, ca. 1635, with royal pew, 1880 and organ 1962.*

træsådet med forgyldninger. Arkadefelterne fremtræder afrenset for eventuel oprindelig bemaling. Under pulpiturets sidepartier i nord og syd er hhv. en og to jerndragere, hvoraf de to er smukt dekorerede med spiraloprullede slyngtråde og antagelig hidrører fra 1728 (fig. 174).

Pulpituret er formentlig opsat i forbindelse med bygning af torgel nr. 2. Ændringer i orglets udformning har gennem tiden haft indflydelse på pulpiturets form (jfr. fig. 163, 176 og s. 1394f.). Ved fjernelsen af rygpositivet i torgel nr. 2 indføjedes således 1845 to panelfelter, udført af snedker Haugsted.²⁸ På samme måde har skiftende ændringer af kongestolen og af dens pendant mod syd præget pulpiturets nordre og søndre fløj (jfr. s. 1391-93). Forekomsten af panelfelter af uens bredde (mellem 53 og 79 cm) og udformning (varierende gengivelse, navnlig af svikkelfelternes keruber) vidner om, at række-

følgen og måske også antallet af felter kan have været ændret gennem tiden. En præcis rekonstruktion af forløbet er dog ikke mulig ud fra de kendte kilder.³³⁵

Ved hovedrestaurationen 1877-80 ønskede Lendorf og Winstrup i første instans at fjerne begge pulpiturets sidefløje af hensyn dels til lysforholdene i kirkens vestende, dels til belastningen af murene. Prædikestolens flytning mod øst øgede samtidig afstanden til kongestolen, hvilket yderligere forringede de akustiske forhold her.³³⁶ Biskop Engelstoft accepterede ganske vist sydfløjens nedtagning,³³⁷ men modsatte sig på det bestemteste, at kongestolen fjernedes. Det overordnede hensyn til helhedens symmetri sejrede dog, og begge dele blev derfor bevaret.³³⁸ I forbindelse med restaureringen fik pulpituret en gennemgribende snedkermæssig istandsættelse med flere fornyede detaljer, ud-

ført af fyr. 1906 fremkom arkitekt N. S. Bech, Århus, med et (ikke-benyttet) forslag til en forhøjelse af balustraden med et rækværk, dekoreret med palmetslyng mellem pilastre med dukatmønstre.²⁸ Ved opsætningen 1987 af det nuværende orgel med fremskudt rygpositiv fjernedes de to sekundære panelfelter, jfr. ovf. og fig. 163.³³⁹

Kongestol (fig. 171-72, 176), nyindrettet 1880 efter tegning af Carl Lendorf på vestpulpitrets nordfløj (jfr. ovf.) med genanvendelse af ældre dele.³⁴⁰ Den åbne stol omfatter fire fag, hvoraf de to midterste er fremskudte. Denne del, der hidrører fra *†kongestol* nr. 4 fra 1727-28, har spejlfyldinger med konkave hjørner, hvori rosetter, og er indrammet af pilastre med nedhængende cypresguirlander. Kongestolens østligste fag har arkadefyldinger, kopieret efter pulpitu- rets ældre dele (se ovf.). Ved indgangen til kongestolen placeredes ved nyindretningen opgangsdøren fra prædikestolen med Christian V's monogram (s. 1377). Egetræsådet med forgyldning. De fremskudte fag er smykket med Christian IX's og dronning Louises kronede monogrammer, hvorunder »Anno« i versaler og »1880«, alt udført i guld og rødt. I stolens østvendte fylding er malet det kronede kongevåben, hvorunder elefantordenen, ligeledes i guld med enkelte farver.

†Kongestole. 1-2) Man må anse det for givet, at kongen siden reformationen og johanniterklosterets omdannelse til kongelig residens (s. 1235) har haft en fast plads i kirken, tidligst på et hævet pulpitur i vestenden (jfr. også *†vestpulpitur* nr. 2). O.1637 istandsattes den nordre halvdel af forbindelsesbygningen mellem slottet og kirken med 'kongelig Majestæts gang til kirken' (jfr. s. 1316)⁹⁴ - et indicium for, at også kongestolen på det nyudførte vestpulpitur, ligesom siden hen, var anbragt i nordsiden. Den nærmere udformning af denne (nr. 2) eller af den ældre stol (nr. 1) kendes imidlertid ikke. 1706 blev lagt et 'underslag', dvs. en understøttende bjælke, under kongestolen og under orglet. 1720 istandsattes vinduerne ved kongens gang og kongestolen.⁹⁸ 3) Som anført i stolestadeforordningen 1672 og formentlig endnu gældende til 1774 (jfr. s. 1379)

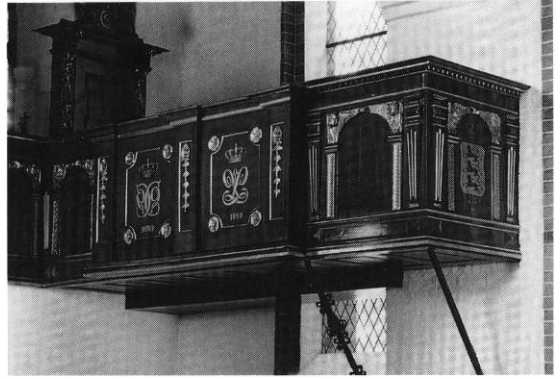

Fig. 172. Kongestol, nyindrettet 1880 med genanvendelse af dele fra *†kongestol* nr. 4. 1727-28 (s. 1391). NE fot. 1992. - *The king's pew, reinstalled in 1880, with parts from †king's pew no. 4, 1727-28.*

fandtes alternative pladser på gulvet til kongen og dronningen i stolestadernes forreste rækker på mands- og kvindesiden. Pladserne kan være etableret her ud fra et ønske om en kortere afstand til prædikestolen, der muligvis før 1720 har haft en mere fremskudt plads i kirkens østende. 1725 istandsattes dronningestolen 'nede i kirken' med hængsler.⁹⁸ 4) (Fig. 173), 1727-28, udført efter tegning 1727 af maleren Carl Friderich Milan, af snedker Matthias Höhne med billedhuggerarbejder af Frantz Schmidt.³⁴¹ Stolen blev indbygget i vestpulpitrets nordfløj, vel på den plads, hvor den ældre kongestol havde været. Den omfattede to fag med nye fyldingspaneler, hvoraf de to sydvendte genanvendtes i *†kongestol* nr. 5 og i den nuværende kongestol (jfr. ovf.).³⁴² Herunder var hængestykker med diademhoveder, flankeret af bladværkskartoucher og nedhængende ornamenter. Stolen havde en lukket, baldakinkronet overdel. Tre rundbuede vinduesfag, flankeret af hermer (i billedhuggeroverslaget betegnet »Dermus«, dvs. termer eller hermer) med volutdannede bøjler, skærmede de kongelige herskaber mod det menige sognefolks blikke på syd- og østsiden.³⁴³ På stolens vestside mod slottet var tilsvarende et skillerum med indgangsdør »til at luche for orreverchet (dvs. orglet) paa indgangen fra Slottet til stolen, paa det (at) folchene som er der paa iche skal oversee det höykong(e)l(ige) Herskab, naar de der forbi til stoelene og paa Slottet igien pas-

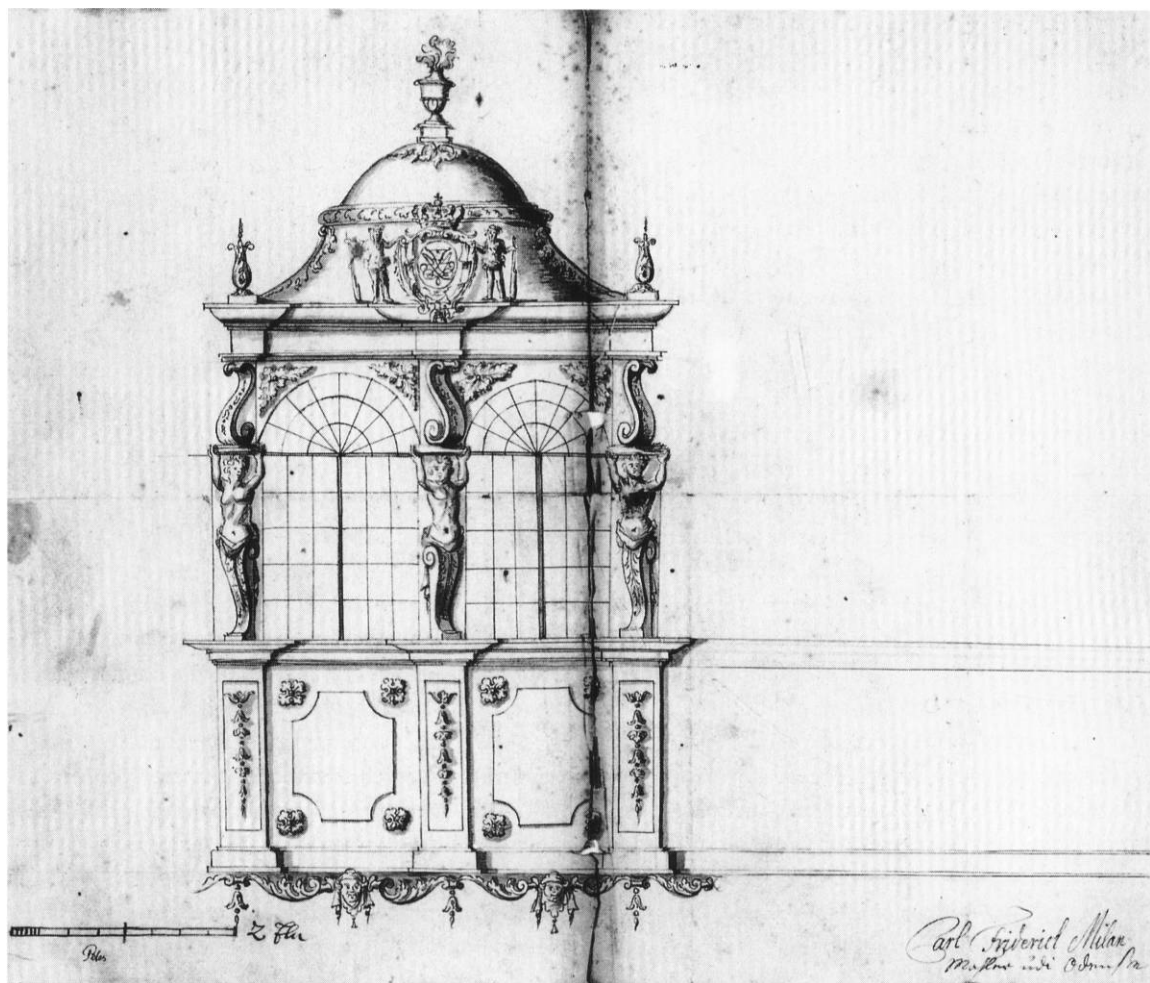

Fig. 173. Tegning af Carl Friderich Milan, 1727 til kongestol nr. 4 (s. 1391). Rigsarkivet. - Drawing by Carl Friderich Milan for the king's pew no. 4, 1727.

serer«. ³⁴⁴ Den teltlignende baldakin over hovedgesimsen havde på forsiden (vel mod syd) Frederik IV's udskårne, kronede monogram, flankeret af to vildmænd. Topspir smykkede hjørnerne, mens en flammevase eller -lampe øverst afsluttede den fornemme opbygning. Volutprydede jerndragere (fig. 174), vel samtidige hermed, understøttede pulpituret. 1756 måtte man styrke underbygningen både på denne stol og på stolen lige overfor (jfr. therskabspulpitur) med nye træbjælker. ²¹⁹ I forbindelse med licitationen og overslaget vedr. nedtagelsen af stolen 1802-03 understregedes det, at den gamle kongestols brystværk blev bevaret og genanvendt til en 'gang' til den nye kongestol, således som

det også skete. ²⁸ 5) (Fig. 36, 163), 1802-03, udført efter tegning af major Wegener. ³⁴⁵ Selve stolen, der placeredes længere mod øst i forhold til de ældre kongestole, omfattede tre fag, afsluttet med en tosidet karnap til de kongelige pladser. Herved undgik man også den generende træk fra vinduet. ³⁴⁶ Brystningen havde enkle tværrektangulære fyldinger. ²⁸ På hjørnekarnappen var en palmetdekoration. At dømme efter fig. 163 var stolen malet hvid eller lysgrå; palmetten var antagelig forgyldt. En fløjlsplstring fandtes langs brystningens overkant.

I forbindelse med udførelsen 1842 af torgel nr. 3 omtales en tegning af bygningskonduktør Johan Jacob Deuntzer til såvel orgelfacaden (jfr. s.

1395) som til en projekteret kongestol.³⁴⁷ Tilsyneladende blev sidstnævnte dog ikke udført, ligesom det heller ikke klart fremgår af regnskaberne, hvorvidt den eksisterende kongestol undergik ændringer af mere omfattende art på dette tidspunkt.

Under kongestolen anbragtes ved opførelsen 1802-03 i alt fire udekorede jerndragere, hvoraf den ene synes bevaret under den nuværende kongestol (fig. 172).

Herskabspulpitur. Som en pendant til kongestolen har vestpulpitrets sydføj fungeret som sæde, formentlig tidligst for lensmanden på Odensegård og fra 1660 for stiftamtmanden. Det er uvist, om denne plads oprindeligt har været fremhævet på nogen særlig måde. 1706 udførtes en ny nøgle til mellemgangen 'til salig stiftamtmandens stol', dvs. til den sydlige del af løngangen mellem slottet og koret (s. 1316).⁹⁸ 1748 repareredes fire vinduer på 'grevens stol' (dvs. stiftamtmand, grev Christian Rantzau); året efter repareredes atter vinduer både her og ved orgelværket.⁹⁸ I forbindelse med ændringen af kongestolen 1802-03 nedtoges samtidig 'den øverste del' på denne stol for at skaffe mere lys til orglet,²⁸ hvilket vidner om, at denne ligesom $\dagger$ kongestol nr. 5 har været forsynet med en overbygning. Hvornår den blev opsat, fremgår

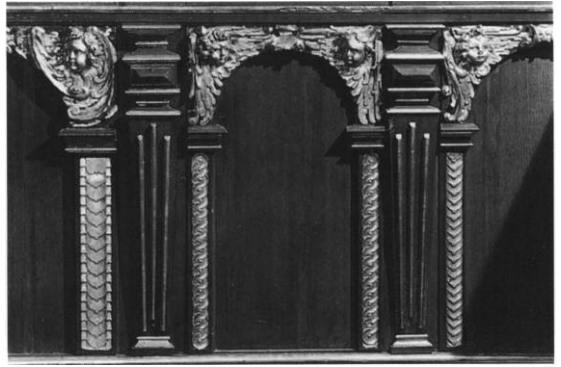

Fig. 175. Vestpulpitur o. 1635. detalje (s. 1389). Henrik Wichmann fot. 1998. - *West pulpit, c. 1635, detail.*

dog ikke. Som nævnt ovf. planlagdes også denne del fjernet i forbindelse med hovedrestaureringen. I dag anvendt til kirkekoret.

$\dagger$ *Vestpulpiturer.* 1-2) Middelalderlige. Som nævnt s. 1270 har der i vestforlængelsen, såvel i dens ældste, lavere skikkelse som i den senere forhøjede udgave, været indbygget et pulpitur med adgang fra løngangen mellem kirken og klostrets østfløj. Herpå kan klosterets kommandator og muligvis tillige lensmanden fra Næsbyhoved, der havde status som klosterets skytsfoged, have haft deres ophøjede sæder.

Pulpiturer i nordre og søndre korsarm (jfr. fig. 34). Indrettet i forbindelse med hovedrestaurationen 1877-80 over de to forrum. På det nordre pulpitur opstilledes 1962 orgel nr. 1. Ved denne lejlighed fornyedes brystningen her, såvel som i syd, efter tegning af Knud Lehn Petersen. 1987 lukkedes åbningen i nordre pulpitur, da orglet d.å. flyttedes til vestpulpitret.

$\dagger$ *Pulpiturer i nordre og søndre sideskib.* Som nævnt s. 1380 har enkelte blandt kirkens lukkede stole antagelig været placeret på en hævet plads nord eller syd for midtergangen. Eksistensen af høje styltede arkadeåbninger, dels mellem nordre korsarmskapel og det tilstødende dobbeltkapel, dels mellem sidstnævntes enkelte fag (fig. 83) vidner om, at man på et tidspunkt før 1730 (jfr. fig. 80) har indbygget pulpiturer i disse mod midtskibet grænsende rum.

$\dagger$ *Pulpitur, midlertidigt opført 1730* (jfr. fig. 201) i forbindelse med Frederik IV's castrum doloris (s. 1411).

Fig. 174. Jerndrager, antagelig fra 1728, under kongestol (s. 1391). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Iron girder, probably from 1728, underneath the king's pew.*

ORGLER

Orgler. 1) (Fig. 171, 176), 1962, oprindelig med 35 stemmer, tre manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Åbenrå. 1987 udvidet til 37 stemmer af samme firma.

<i>Hovedværk</i>	<i>Rygpositiv</i>
Bordun 16' (1987)	Gedakt 8'
Principal 8'	Quintatøn 8'
Rørfløjte 8'	Principal 4'
Oktav 4'	Rørfløjte 4'
Spidsfløjte 4'	Gemshorn 2'
Spidsquint 2 2/3'	Nasat 1 1/3'
Oktav 2'	Sesquialtera II
Mixtur V	Scharf IV
Cymbel III	Krumhorn 8'
Trompet 8'	Tremulant

<i>Brystværk</i>	<i>Pedal</i>
Trægedakt 8'	Træprincipal 16' (1987)
Gedaktfløjte 4'	Subbas 16'
Principal 2'	Oktav 8'
Blokfløjte 2'	Gedakt 8'
Oktav 1'	Oktav 4'
Cymbel II	Kobbelfløjte 4'
Regal 16'	Nathorn 2'
Tremulant	Rauschquint V
Svelle (trinbetjente låger)	Fagot 16'
	Trompet 8'
	Skalmjeje 4'

Manualomfang: C-g^{III}, pedalomfang: C-f'. Kopler: RP-HV, BV-HV, BV-RP (1987), HV-P, RP-P, BV-P. Mekanisk aktion, sløjfevindlader.

Facade, tegnet af Knud, Erik og Ebbe Lehn Petersen i samarbejde med orgelbyggeriet; af lys eg med forgyldte gitre. Hovedorglet er opbygget med tre polygonale tårne, hvorimellem to felter, der midtdeles af slanke spidstårne. En trompetstemme er placeret horisontalt under pibefelter og tårne. Rygpositivet, der er indfældet i pulpiturbrystningen, har to polygonale side-tårne, et lille, centralt spidstårn og to mellem-liggende felter. Orglet stod på pulpituret i nordre korsarm indtil 1987, da det flyttedes til vestpulpituret.

2) *Kororgel* (jfr. fig. 162), oprindelig med fire stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget 1961 af Marcussen & Søn til Dalby kirke (Bjerger

hrd.). Anskaffet 1998; i forbindelse med flytningen tilbyggede Marcussen & Søn en pedalstemme og placerede instrumentet på et flytbart podium. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2'. Pedal: Subbas 16'. Koppel M-P.

†*Orgler.* 1) Anskaffet senest 1504, hvor der udbetaltes løn til organisten og bælgræderne.³⁴⁸

2) O.1635.³⁴⁹ Bygmesteren kan meget vel have været Johan Lorentz, der var kongens faste orgelbygger. Orglet, der var opbygget med hovedværk, rygpositiv og pedalværk, blev i årenes løb underkastet en række reparationer: 1720 af Abraham Nielsen Svane,³⁵⁰ 1755 af Amdi Worm,³⁵¹ 1792 af Hans Friedrich Oppenhagen (rensning efter kirkens hoveddistandsættelse),²⁸ 1802⁹⁸ og 1805¹⁰⁸ af Jürgen Hinrichsen Angel og 1828 samt 1835 af P. U. F. Demant.¹¹⁰ Ved reparationen 1828 fik orglet en ny bælge, ny vindlade, nye klaviaturer mv. Inventariet 1718-1998 anfører, at orglet har 16 stemmer og tre bælge. 1826 fandtes følgende 15 stemmer:¹¹⁰

<i>Manual</i>	<i>Rykwerk</i>
Principal 4 Fod	Principal 2 Fod
Gedact 8 Fod	Gedact 8 Fod
Flöte 4 Fod	Floite 4 Fod
Oktav 2 Fod	Qvinte 1 1/2 Fod
Mixtur 4 Fag	Crumhorn 8 Fod
Trompet 8 Fod	

<i>Pedal</i>
Untersatz 16 Fod
Gedact 8 Fod
Oktav 4 Fod
Trompet 8 Fod

Denne disposition bærer ikke præg af moderniseringer, og det kan ikke udelukkes, at den i alt væsentligt er identisk med den oprindelige.

Orglet blev 1841 overtaget af P. U. F. Demant, der forestillede sig, at hovedmanualet med sine seks metalstemmer kunne gøre fyldest i en landsbykirke af middelstørrelse.³⁵² †*Orgelfacaden*, der havde hængslede fløjdøre, har antagelig blot bestået af to afdelinger (hovedværk og rygpositiv).³⁵³ På vestpulpituret.

Fig. 176. Orgel, 1962, på vestpulpitur, o. 1635 (s. 1394, 1389). NE fot. 1992. - *Organ, 1962, on westpulpit, c. 1635.*

3) 1842, med 16 stemmer, to manualer og pedal, bygget af P. U. F. Demant, Dalum,²⁸ med genanvendelse af dele af ðorgel nr. 2 (piber, vindlade mv.).³⁵⁴ Skænket af Christian VIII.²⁸

Hovedmanual

Principal 8 Fod
Bordun 16 Fod
Hohlfløite 8 Fod
Octav 4 Fod
Mixtur 4 Fag
Trompet 8 Fod

Pedal

Subbas 16 Fod
Octavbas 8 Fod
Octav 4 Fod
Posaune 16 Fod

Undermanual

Viola di gamba 8 Fod
Gedact 8 Fod
Fuggara 4 Fod
Fløite 4 Fod
Octav 2 Fod
Flagiolet 1 Fod

Klokkespil

Bælganlægget bestod af fire kassebælge.³⁵⁵ Spillebordet var placeret midtfor i orgelhusets sokkel (jfr. fig. 163).

Instrumentet blev repareret 1880 af Frederik Nielsen, Århus, i forbindelse med kirkens hovedstandsættelse; ved denne lejlighed blev Trompet 8 Fod fornyet, og der blev foretaget ændringer ved Posaune 16 Fod og Principal 8 Fod.³⁵⁶

†*Orgelfacaden* (fig. 163) var i nygotisk stil, tegnet af orgelbyggeren efter udkast af Jørgen Hansen Kochs konduktør, Johan Jacob Deuntzer, og herefter 'modificeret' af Koch. Den var opbygget med et stort, spidsbuet midtfelt og to højrektangulære sidefelter. Felterne indrammedes af halvsøjler og afsluttedes opefter af baldakinformede pibegitre med spidsbuede trepasfriser, i

sidefelterne kronet af rosetter, i midtfeltet af de tre cirkelfyldinger, der nu er opsat bag orglet (fig. 177). Af disse fyldinger bærer de to nederste Christian IV's og Christian VIII's kronede navnetræk,³³⁷ mens den øverste danner baggrund for en løs stjernefigur, der drejede rundt, når klokkespillet var i gang. Krongesimsen var prydet med udskårne krabbeblade, mens toppen og hjørnerne smykkedes af kuglespir. Under de tre felter løb en frise med rosetter i cirkelslag adskilt af spidsblade.³³⁸ Staffering med 'stenkulør' og forgyldning, kongemonogrammerne og stjernefiguren var forgyldte på blå baggrund, mens kronernes puder var røde.³¹⁸ Efter kirkens restaurering 1877-80 stod facaden egetræsådret med forgyldninger. På vestpulpituret.

4) Bygget 1905 af Emil Nielsen, Århus, med genanvendelse af facaden fra torgel nr. 3.³⁵⁹ Orglet havde 25 stemmer, to manualer og pedal. Da orgelbyggeriet ikke havde formået at løse opgaven tilfredsstillende, blev instrumentet tre år senere gennemgribende ombygget af Marcussen & Søn, Åbenrå, hvorefter det havde følgende disposition:³⁶⁰

Manual I

Bordun 16'
Principal 8'
Rørfløjte 8'
Viola di gamba 8'
Dolce 8'
Octav 4'
Fløjte 4'³⁶¹
Octav 2'
Mixtur III³⁶²
Trompet 8'

Pedal

Subbas 16'
Violon 16'
Principal 8'
Gedakt 8'
Violoncel 8'
Octav 4'
Basun 16'

Manual II

Gedakt 16'
Violinprincipal 8'
Koncertfløjte 8'
Salicional 8'
Æoline 8'
Flüte traversiére 4'
Fugara 4'
Oboe 8'

Fig. 177. Fyldingsdekorationer fra torgelfacade nr. 3, 1842 (s. 1396). Henrik Wichmann fot. 1998. - Carved panels from torgan case no. 3, 1842.

1946 foretog Eggert Froberg, Odense, en om-disponering, der reducerede det romantiske stilpræg og gjorde klangen lysere, slankere og mere gennemsigtig, alt sammen i overensstemmelse med tidens nybarokke idealer.³⁶³

Manual I

Bordun 16'
Principal 8'
Gedakt 8'
Rørfløjte 8'
Oktav 4'
Fløjte 4'
Quint 2 2/3'
Oktav 2'
Mixtur III
Trompet 8'

Manual II

Gedakt 8'
Quintatøn 8'
Fløjte 4'
Quint 2 2/3'
Oktav 2'
Tert 1 3/5'
Quint 1 1/3'
Obo 8'

Pedal

Subbas 16'
Violon 16'
Principal 8'
Gedakt 8'
Violoncel 8'
Octav 4'
Basun 16'

1 frikombination, 4 kollektiver, automatisk pedalomveksling. Pneumatisk aktion, keglevindlader.

Spillebordet var anbragt midtfor, i tilslutning til orgelhusets sokkel. På vestpulpituret.

1 frikombination, 4 kollektiver, automatisk pedalomveksling. Pneumatisk aktion, keglevindlader. Elektrisk luftforsyning.

FORSKELLIGE TAVLER

Salmenummertavler. 1-7) (Fig. 179), o. 1911, af eg, 97,5x61 cm, muligvis udført på foranledning af arkitekt N. P. Jensen, der samme år foreslog, at man kunne gøre alle tavlerne kønnere ved at omforme dem i kirkens stil.³⁶⁴ Skydebrikker til angivelse af helligdage, hvidmalede bliktal til nummerophæng.

†*Salmenummertavler.* 1-2) 1733 omtales to sorte tavler til at skrive salmenumre på. De benyttes til de tyske gudstjenester eller 'om onsdagen' (dvs. ved gudstjenesterne for Garnisonen).¹¹⁰ Det fremgår ikke, hvad man benyttede ved de ordinære gudstjenester. 'Forandret' 1880 sammen med kirkens øvrige tavler. 3-4) 1799 nævnt to trætavler med tilhørende numre, givet af en ukendt velgører,⁹⁸ beskrevet som sortmalede 1839. 'Forandret' 1880 sammen med kirkens øvrige tavler. 5) 1856 omtalt to sortlakerede tavler med hvide bogstaver.¹¹⁰ 'Forandret' 1880.

Præsterækketavle (fig. 178), 1944, af eg, 132x145 cm med trekantgavl, smykket med kuglespir i siderne. Indskrifttavle inden for profileret ramme; sortmalet med navne i hvid kursiv. Under gavlen er en frise med hvidmalede versaler: »Sognepræster ved Sct. Hans kirke siden reformationen«. †*Præsterækketavle.* 1843 anskaffedes en tavle til præsternes navne, anført med gul farve. Oprindelig i tsakristi nr. 5 bag alteret.

Fig. 179. Salmenummertavle, o. 1911 (s. 1397). NE fot. 1991. - *Psalm and hymnboard*, c. 1911.

Kapellanrækketavle, 1944, svarende til præsterækketavlen, men med friseindskriften: »Sognekapellaner og residerende kapellaner ved Sct. Hans kirke siden reformationen.«

Mindetavle (fig. 180), 1937, for digteren H. C. Andersen, af eg, 64,5x59,5 cm; signeret forfærdet med monogram »MS« for Marius (Hansen) Stærmose, malermester i Odense, der også var tavlens giver. Enkel profileret gesims foroven og forned, i siderne smalle rundstave. Indskrift med fordybede versaler: »Eventyrdigteren Hans Christian Andersen blev født 2' april 1805 i Odense Sct. Hans sogn og efter hjemmedaaben fremstillet i denne kirke 2' paaskedag 1805«. Ved siden af mindetavlen hænger i en ramme et brev af 2. jan. 1937 fra landsarkivar Harald Hatt med gengivelse af kirkebogens oplysninger om digterens fødsel og dåb.³⁶⁵

Andre tæavler. 1-2) Ifølge Jørgen Emmiksen Kaas 1606 fandtes i kirken to stentavler, overført fra den gamle bispegård. Den ene viste et våbenskjold, hvori en halvmåne (sandsynligvis for bi-

Fig. 178. Præsterækketavle, 1944 (s. 1397). NE fot. 1991. - *Board listing the incumbents*, 1944.

Fig. 180. Mindetavle for H. C. Andersen, 1937, udført og skænket af malermester Marius Stærmose (s. 1397). NE fot. 1992. - *Memorial to Hans Christian Andersen, 1937, executed and donated by the master painter and decorator Marius Stærmose.*

skop Jens Andersen Beldenak, †1537) samt den manende indskrift: »Mali sunt homines eleger bonum, malum repelle«. (Menneskene er onde. Vælg den gode, vis den onde fra dig). Den anden viste samme våben samt en bispehue og en uforståelig indskrift, der muligvis skyldes en afskriverfejl: »Echia holut hale oispolin«. ⁵⁶ Begge tavler kan ligesom talrige andre byggematerialer være overført fra bispegården i forbindelse med Frederik II's ombygning af Odensegård (jfr. s. 1235f.).

Løsefigurer, 1-3) (Fig. 181), efter 1854, anskaffet o. 1980. Af biscuit, udført af Bing og Grøndahl ³⁶⁶ efter Bertel Thorvaldsens gavlgruppe »Johannes Døberens prædiken« over hovedindgangen til Vor Frue kirke i København (DK *KbhBy* 1, 214ff.). Figurerne viser en stående dreng, 23,5 cm høj, en farisæer, 30 cm høj og en jæger, 31 cm høj. Figurerne, der antagelig oprindeligt omfattede alle gavlens 12 figurer og grupper, stammer fra KFUK i Nørrevænget.

†*Løsefigurer*. To figurer eller figurgrupper i biscuit efter Thorvaldsen, modtaget sammen med

1-3). Disse er senere stjålet. 1901 anskaffedes en Kristusfigur i biscuit, antagelig en formindsket gengivelse af Thorvaldsens velkendte figur (DK *KbhBy* 1, 217f.). ³⁶⁷

BELYSNING

Kirken havde mellem 1651 og 1730 kun en enkelt lysekrone. Hertil kom en lysearm på prædikestolen, nævnt 1696, og 1705 omtales yderligere fem lysearme på pillerne, et antal, der gradvis øgedes i løbet af 1700'erne. 1730 forærede borgmester Thor Hansen og hustru, Margareta von Bergen, endnu en lysekrone. Endvidere bestemtes det i sidstnævntes testamente, at renterne af en pengedonation til kirken bl.a. skulle anvendes til i den mørkeste vintertid ved alle søn- og helligdage samt i advents- og juletiden indtil Helligtrekonger, at »forsyne de 2 Lyse-Croner udi Kirkens store Gang, saavel som og de paa Kirkens Pillere værende Lys-Arme med behørig Vox-Lys« (jfr. også s. 1496). ³⁶⁸ I forbindelse med kirkens hovedrestauration 1877-80 anskaffedes endnu tre lysekroner; samtidig blev der indlagt gas til belysningen. ¹¹⁰ 1908 ombyggedes lysekroner og -arme til elektricitet. ²⁸

Lysekroner. 1) (Fig. 182), o. 1600, skænket 1730 af Thor Hansen og Margareta von Bergen.

Fig. 181. Løse figurer, efter 1854, udført af Bing og Grøndahl efter Bertel Thorvaldsens gavlgruppe fra Vor Frue kirke i København (s. 1398). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Figures, after 1854, produced by Bing and Grøndahl after Bertel Thorvaldsen.*

Fig. 182-83. Lysekroner nr. 1-2. Henrik Wichmann fot. 1997. 182. Lysekrone nr. 1, o. 1600, skænket 1730 af borgmester Thor Hansen og hustru, Margareta von Bergen (s. 1398). 183. Lysekrone nr. 2, 1651, skænket af ridefoged Hans Christensen og hustru, Karen Jensdatter (s. 1399). - *Chandeliers nos. 1-2. 182. Chandelier no. 1, c. 1600, donated in 1730 by Mayor Thor Hansen, and his wife Margareta von Bergen. 183. Chandelier no. 2, 1651, donated by bailiff Hans Christensen and his wife Karen Jensdatter.*

2x8 s-svungne lysearme, smykket med delfiner; imellem og over disse er prydarne, forneden formet som oprullede volutter og øverst som delfiner med akantusbladhaler. Rigtprofileret balusterskaft, foroven med trepasformet hængering og forneden med fladtrykt hængekugle og løvehoved med delfinring i flaben.³⁶⁹ På hængekuglen indskrift med graverede versaler: »Giwet til St Hans kirke, anno 1730, af borgmester Thor Hansen, og hans hustrue Margareta von Bergen«. ³⁷⁰ 1791 gennemgik lysekronen i lighed med nr. 2 en større reparation, hvor manglende dele blev tilføjet.⁹⁸ Kronens placering omtales ikke i de ældre kilder, men antagelig har den fra første færd hængt i midtskibets 3. fag, således som den gjorde umiddelbart før kirkens hovedrestauration (jfr. fig. 163), og hvor den stadig hænger.

2) (Fig. 183), 1651, skænket af ridefoged Hans Christensen og hustru, Karen Jensdatter. 2x8 s-svungne lysearme med midtknop; herimellem to rækker volutpyntearme med perledekoration, hvorimellem prydspir. Balusterskaft med kugler og skiveled. Foroven flad kugle og tre-

pasformet hængering med delfiner. Nederst stor, profileret hængekugle. På hængekuglen indskrift med graverede versaler: »Denne krone haver erlig oc vel fornemme mand Hans Christenson ridefoget oc hans kiere hvstrv erlig oc gudfrøctig qvinde Karen lens Dater foræret til S: Hans kircke i Othense: Gvd til ære, kircken til en beprydelse oc dennem self til en amindels anno 1651«. ³⁷¹

Fra 1755 anføres det, at kronen 'manquerer' et spir, men den synes først repareret 1791, hvorefter den igen havde sine behørig »Arme og Zirater«. ⁹⁸ Fra 1715 omtales dens placering som værende midt i kirken, dvs. antagelig i skibets 2. fag (jfr. fig. 119). Nu i korsskæringen, hvortil den antagelig er flyttet i forbindelse med kirkens hovedstandsættelse 1877-80.

3-5) (Fig. 184), 1880, leveret af gørtler Carl Dyhr, antagelig efter Carl Lendorfs tegning.¹¹⁰ Lysekrone nr. 3 har 2x10, nr. 4 og nr. 5 2x8 s-svungne arme, alle med delfiner, hvorover er pyntearme med tilsvarende delfiner, hvis haler ender i bladornamenter, kopieret efter nr. 1; herimellem en række småspir. Balusterskaft med

Fig. 184-85. Lysekroner nr. 3 og nr. 6. Henrik Wichmann fot. 1997. 184. Lysekroner nr. 3, 1880, udført af Carl Dyhr efter Carl Lendorfs tegning (s. 1399). 185. Lysekroner nr. 6, 1928, skænket af vejer og måler i Odense, Jørgen Carl Lindeskov (s. 1400). - *Chandeliers no. 3. and no. 6. 184. Chandelier no. 1, 1880, executed by Carl Dyhr after Carl Lendorfs design. 185. Chandelier no. 6, 1928, donated by Jørgen Carl Lindeskov, weigher and measurer in Odense.*

kugler og skiveled; hængering med kors og midtdelt hængekugle med drejet knop. Nr. 3 hang oprindeligt i koret, men blev 1928 ved anskaffelsen af nr. 6 flyttet til sin nuværende placering i skibets 2. fag;²⁵⁹ nr. 4 og 5 hænger i 2. fag af hhv. nordre og søndre sideskib.

6) (Fig. 185), 1928, udført af Knud Eibye, Odense, og skænket af vejer og måler, Jørgen Carl Lindeskov, ligeledes Odense. Den har otte s-svungne lysearme, hver med to lyseholdere, smykket med delfiner og søheste. Foroven pyntearme med perledekoration, mens en række pyntespir, der udgår fra muslingeskalsformede holdere, er placeret midt på balusterskaftet. Øverst pæreformet kugle, omsluttet af bladbæger, nederst stor hængekugle, hvorunder knop som en pinjekugle. På hængekuglen graveret indskrift med kursiv: »Pinsedag d. 27de Maj 1928 skænkede kgl. Vejer og Maaler i Odense Jørgen Carl Lindeskov denne Krone til Sct. Hans Kirke Gud til Ære Kirken til Pryd«. Øverst graveret versalindskrift på de bånd, der holder de øverste pyntearme: »Udført af kunstsmed Knud Eibye Odense aaret 1928«. I koret.

†Lysekroner, 1908, afjern, skænket af Thomas

B. Thrige, der i en regning på forskelligt arbejde bad kirken om at modtage »den senere bestilte 3-armede Lysekroner og Ampel som et lille Bidrag til Kirken«.²⁸ Hang tidligere i sakristiet.

Lysearme. 1-2) (Fig. 186), nyere, antagelig udført af Knud Eibye, Odense. Tredelte med svungne, delfindekorede arme, der afsluttes

Fig. 186. Lysearm nr. 1, nyere, antagelig udført af Knud Eibye, Odense (s. 1400). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Candelabrum no. 1, modern, probably made by Knud Eibye, Odense.*

med hatteprydede mandshoveder. I tårnrummet. 3-14) Nyere, antagelig ligeledes udført af Knud Eibye, Odense. Tredelte med svungne delfindekorerede arme. Heraf er fire placeret i koret og otte i skibet. 15) Nyere, som de førnævnte antagelig udført af Knud Eibye, Odense. Enarmet, men i øvrigt udformet som nr. 3-14. 16) Nyere, énarmet, med buet holder. På korets østmur bag alteret.

†*Lysearme og -plader.* 1) Før 1694, placeret på prædikestolen. Repareret 1731.⁹⁸ 2-6) Nævnt 1705, ifølge en omtale 1715 placeret på 'pillerne'.¹¹⁰ 7-8) 1733 omtales to lyseskjолde, forgyldt med bogguld (dvs. bladguld).¹¹⁰ Antagelig identiske med to lysearme af drevet arbejde, omtalt 1739 i koret. 1746 flyttedes begge til pillen i nordre kapel.⁹⁸ 9) 1739 nævnes 'en liden lysearm', der 1745 angives at have siddet i 'kvindekapellet' (dvs. nordre sideskib), men dette år noteres som stjålet.²¹⁹ 10-11) 1739 fandtes to lyseskjолde af jern under orglet. 12-13) 1746 leverede klejnsmed Stephan Madsen to lysearme til alteret.⁹⁸ Ifølge en samlet fortegnelse fra 1908 over lysearmene fandtes to eksemplarer ved syddøren, én ved norddøren, to ved indgangen under orglet, én bag alteret samt én ved prædikestolen. Det er dog usikkert, hvorvidt disse er identiske med nogle af de øvf. beskrevne.²⁸

Væglamper. 1-2) 1908, afjern med beklædning af glas på tre sider og låge. Beregnet til stearinlys; sortmalede. På væggen under orglet.⁹⁸

**Kandelabre.* 1-2) 1880, af messing. Firearmede, beregnet til gas. På vestpulpiturets balustrade.²¹⁹ Nedtaget 1947.²⁵⁹ Nu på Møntergården (inv.nr. 190/1949 a-b).

†*Kandelaber(?)*. Omtalen i kirkens kostbarhedsliste fra 1554 af »en stoer synderslaghen liussekærthe«³⁷² kan muligvis henvise til en stor gulvstage eller kandelaber, svarende til de bevarede, senmiddelalderlige eksempler fra domkirkerne i Ribe (DK Ribe 500, dateret 1475-1500, 1639 omtalt som 'den store messingkærte') og Viborg (fra 1494). Også i johanniterklosteret i Antvorskov fandtes 1589 en 'stor lysestage, som stod for højalteret', antagelig ligeledes en kandelaber (DK Sorø 617).

KIRKESKIBE OG BEGRAVELSESTILBEHØR

Kirkeskibe. 1) (Fig. 187), 1877, »Emanuel«, udført af Hans Peter Hansen Reippurt, Stige, der skænkede det til kirken 1880. Tremastet fuldrigget korvet med 16 kanoner på hver side. Sortmalet og bronzeret. På dækket en flaske med skibspapirer, hvori er anført: »Dette Skib er for-

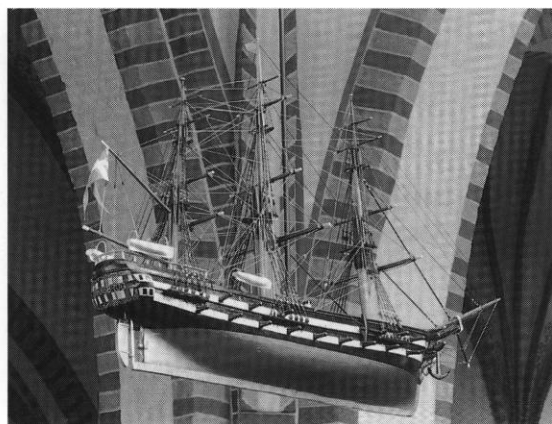
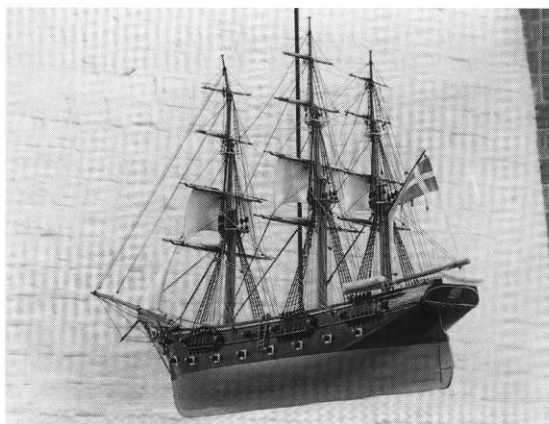

Fig. 187-88. Kirkeskibe nr. 1-2. NE fot. 1992. 187. Kirkeskib nr. 1, »Emanuel«, 1877, bygget af Hans Peter Reippurt, Stige (s. 1401). 188. Kirkeskib nr. 2, »Dannebrog«, 1879, bygget af Lars Poulsen (s. 1402). - *Ships nos.* 1-2. 187. Ship no. 1, "Emanuel", 1877, built by Hans Peter Reippurt, Stige. 188. Ship no. 2, "Dannebrog", built by Lars Christian Poulsen.

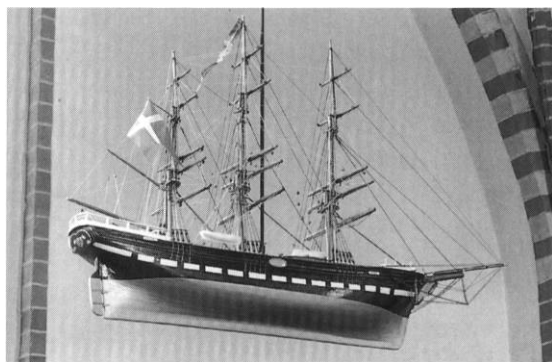

Fig. 189-90. Kirkeskibe nr. 3-4. NE fot. 1992. 189. Kirkeskib nr. 3, »Moses«, 1927, bygget af Lars Chr. Poulsen (s. 1402). 190. Kirkeskib nr. 4, »København«, bygget af snedker Jens Olsen, Sønderød (s. 1402). - *Ships nos. 3-4.* 189. *Ship no. 3, "Moses", 1927, built by Lars Chr. Poulsen.* 190. *Ship no. 4, "København", built by carpenter Jens Olsen, Sønderød.*

færdigdet af Undertegnede i Aaret 1877 og Foreret til St. Hans Kirke 1880. Hans Peter Hansen Reippurt født i Stige 1820. Gud være mei Sønder nodig for Jesus Skyld og hans Blod som rand for mine Sønder paa Kristus Træ Ammen i Jesus Naun«. »Reippurt 1880 60 Aar«. En nyere seddel indeholder en restaureringsrapport 1960 af skibsfører Peder Frandsen. 1989 konserveret af Fritz Jørgensen, Langelands Museum.³⁷² I søndre sideskibs 1. fag. 2) (Fig. 188), 1879, »Dannebrog«, udført og skænket 1880 af Lars Chr. Poulsen ligesom nr. 3.³⁷³ Tremastet orlogsfregat med 14 kanoner på hver side, udført efter et forbillede fra o. 1850. Sort- og hvidmalet samt bronzeret. På lastlugen en forsølvet plade med indgraveret kursiv: »Lars Poulsen 1880«. På messingskilt indvendig i stævnen med indgraveret kursiv: »Istandsats i 1955 af Phil Hansen og Emanuel Pedersen«. Konserveret 1989 af Fritz Jørgensen, Langelands Museum.³⁷² I søndre sideskibs 3. fag. 3) (Fig. 189) 1927, »Moses«, udført og skænket af Lars Chr. Poulsen i lighed med nr. 2.³⁷³ Tremastet fuldrigger. På styrbord side en forsølvet plade med kursiv: »Lars Chr Poulsen 1927«. I agterstavnen et rødt hjerte med et krydsende kors og anker og to dannebrogflag, alt malet i guld, mens selve skibet er sort- og hvidmalet. Istandsats 1959 af skibsfører Peder Frandsen (jfr. nr. 1), 1973 af Ove Andreasen, Fruens Bøge, efter en skade opstået under kirkens indvendige istandsættelse 1972 samt 1989 af

Fritz Jørgensen, Langelands Museum.³⁷² Ophængt i nordre sideskibs 3. fag. 4) (Fig. 190), »København«, 1934, bygget af snedker Jens Olsen, Sønderød, efter forbillede i det berømte sejlskib, som blev bygget 1921 af Ø.K. i Skotland og december 1928 forsvandt i Sydatlanten på mystisk vis.³⁷⁴ Femmastet bark. Grøn- og blåmalet samt bronzeret.³⁷⁵ Ved istandsættelsen 1987 på Langelands Museum konstateredes det, at skibet var fyldt med tobak, muligvis for at hindre ormeangreb. Opbevaret en del år i kirkens sakristi, men siden 1987 ophængt i nordre sideskibs 1. fag.³⁷⁶

†*Ligbårer.* 1-3) 1694 omtales tre ligbårer.⁹⁸ En af disse kan være identisk med en allerede 1554 nævnt ligbåre.²¹⁶ Én af bårerne omtales 1724 som 'lille' i forbindelse med en reparation. 1730 fik en (anden?) af bårerne en gennemgribende istandsættelse, herunder otte nye knægte (håndtag) og ny stofbeklædning.¹¹⁰ Den lille båre er ikke nævnt efter 1811, hvorimod den sidstnævnte solgtes på auktion 1832 sammen med nr. 4 og 'andre gamle materialer'.¹¹⁰ 4) 1732 anskaffedes en ny båre i stedet for én af de ovennævnte. Båren, der var udført af snedker Jens Sørensen, havde udskårne figurer af billedhugger Frantz Schmidt. Daniel Getreuer malede den sort, mens figurer og sirater fik hvid stafing, og klejnsmed Herman Hermansen forsynede den med beslag.²¹⁹

†*Bårehimmel(er) eller baldakin(er)(?).* 1745 op-

lyses, at to 'begravelsesbuer' eller 'fiele buer' ikke findes mere, da de blev spolerede ved 'de nye begravelsers bygning' (jfr. †begravelser s. 1497f.).²¹⁹ Den ene er muligvis identisk med den 'himmel', som udførtes i forbindelse med Frederik Gieddes bisættelse 1717 (jfr. s. 1490).

†*Kisteklæder*. 1554 nævnes seks 'gamle klæder' til ligbåren.²¹⁶

TÅRNURE

Tårnur, leveret 1968-69 af Jermin Larsen. Uret er et Herforth trekvartpendulur.

**Tårnur* (fig. 191), af smedejern, leveret 1642 af 'velbyrdig Henrik Puttbusch (Putbus)', der kvitterede for et beløb på 100 rdl., 'for et sejer-værk hans husbond Henning Valkendorff (Val-

kendorff) mig afkøbt haver til S. Hans kirke her i Odense'.³⁷⁷

Rammeværket, 123x58, 108 cm højt (med fødder og pyntespir), er samlet med kiler, og står grønmalet. Uret har gangværk med hagegang samt kvartér- og timeslagværker med kvartérslagværket i midten. Hvert af værkerne har tre aksler liggende i hinandens forlængelse i fem lodrette taphulstivere. De tre snorevalser er af træ og har vinkelret optræksgear med flyttelige aksler til svinget. Gangværket har ganghjul af bronze, mens hagen er afjern. Kvartérslagværkets slagskive sidder på blindfælgen, mens vindfangets to vinger (med hjerteformet gennembrydning) sidder inde i selve værket på vindfangsakslen; timeslagværket har udvendig slagskive, og vindfangets blade er formede som

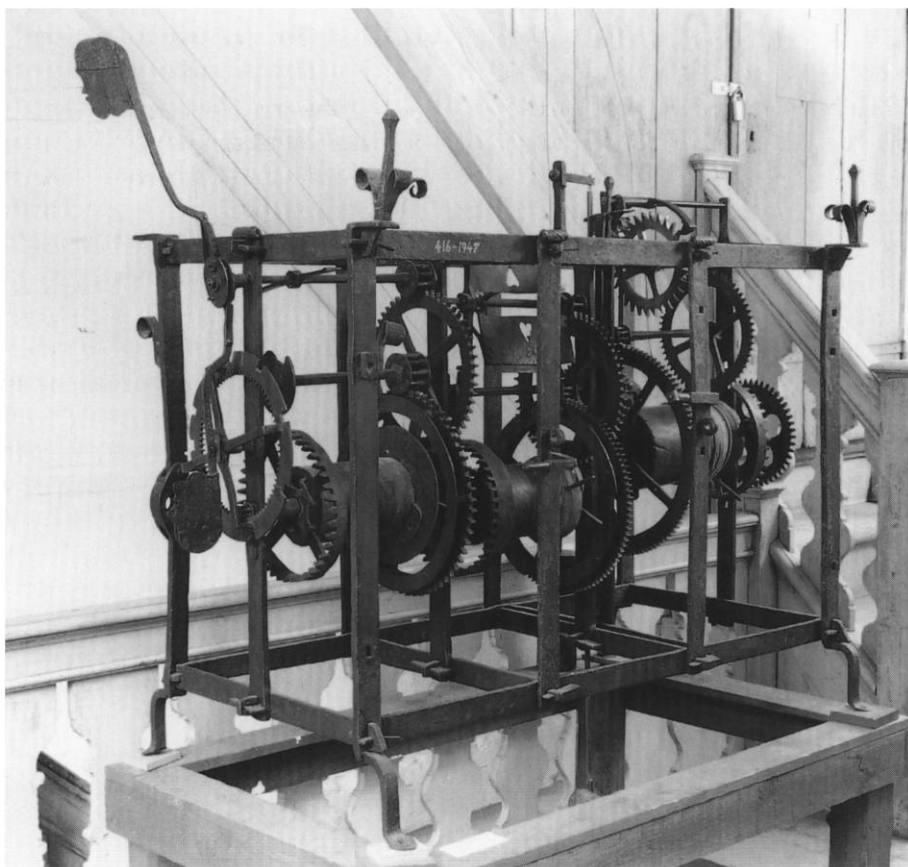

Fig. 191. *Tårnur, leveret 1642 af Henrik Putbus (s. 1403). Møntergården, Odense. Henrik Wichmann fot. 1999.
- *Tower clock, delivered in 1642 by Henrik Putbus.

ansigter (fig. 192). Konventionel udløsning for begge slagværker.

Oprindelig har der kun været én fælles taphulsstiver mellem de tre værker, og den lodrette taphulsstiver mellem kvartérslagværket og gangværket viser fortsat spor efter gangværkets aksellejer samt spor, der indicerer senere fjernet ganghjulsbøjle og lejer for en lodret spindel. Ved en ombygning har man erstattet spindelgangen med hagegang og indsat to nye taphulsstivere til det fornyede gangværk. Pendulet blev herefter anbragt inde i værket mellem den oprindelige og den nye taphulsstiver. Værket er såvel i sine oprindelige detaljer som i måden, hvorpå det blev ombygget, beslægtet med domkirkens tårnur, formentlig udført af sejmester Hans Madsen o. 1580 (s. 626).

1694 købtes 11 favne reb til 'den store sejr', som to år senere kaldtes brøstfældig og derfor

blev repareret 1699 for 24 rdl. efter akkord, muligvis af Arent sejmester, der istandsatte det 1704;¹¹⁰ samtidig fik Christen Egertsen betaling for tre jernlodder, og Christoffer snedker forbedrede 'fjællehuset' omkring sejerværket og lagde nyt loft over det.⁹⁸

1712 erhvervedes for 10 rdl. et sejerværk (til reservedele?), som herredsfoged Rasmus Holmer havde efterladt ved sin død.¹¹⁰

Ombygningen til hagegang er formentlig sket 1721, da uret repareredes for 50 rdl.⁹⁸ Samtidig hermed genbenyttedes nemlig noget tømmer til »percondicolen (d.e. pendulet) i taarnet«. Formentlig er der tale om det endnu bevarede hus (fig. 320), til hvis låge Jørgen smed 1723 gjorde to hængsler, mens Søren snedker to år senere gjorde en trappe op til »perpenDihlen«.

Ved tårnets istandsættelse 1730 var uret gået i stå pga. nedfalden kalk og mursten, hvorfor det måtte istandsættes af urmager Jørgen Sibbern, der 1734 udførte en ny reparation.¹¹⁰

1787 udførte klejnsmed Andeas Bræmer en større ændring, som bl.a. omfattede nyt optræksgeær.³⁷⁸ 1792 reparerede han det igen, skilte det ad og tog det hen i sit værksted, der lå i bindingsværkshuset syd for kirkegården (jfr. s. 1240).¹¹⁰ 1794 indlagde man bjælkeloft over tårnrummets hvælv for at hindre, at lodderne, i tilfælde af at snorene knækkede, slog hul i hvælvet og herved anrettede skade på orglet. 1804 gjorde klejnsmed Knud Rønnow et nyt pendul.⁹⁸

Op gennem 1800'erne nævner regnskaberne fortsat regelmæssige udgifter til vedligeholdelse af tårnuret, der 1858 underkastedes en hovedreparation ved urmager H. Th. Andersen, som herefter vedligeholdte det i en årrække.¹⁰⁶ 8. juni 1900 meddelte urmager H. Hansen kirkeinspektionen, at uret ikke havde gået i to år og trængte til hovedreparation. Bl.a. var tapper og huller så slidte, at der flere steder næsten kunne gå to tapper i ét hul, ligesom de fleste hjul trængte til reparation.³⁷⁹ 1945 ansøgte man om et nyt ur og besluttede at skænke det gamle til Stiftsmuseet, nu Møntergården, Odense (inv.nr. 416-1947).

†*Urskiver*. Forud for hovedrestaurationen 1877-80 havde kirken kun én urskive på tårnets nordside, mens en tilsvarende manglede mod

Fig. 192. Blad på vindfang til timeslagværk, udformet som ansigt. Detalje af *tårnur nr. 1, jfr. fig. 191. Møntergården, Odense. Henrik Wichmann fot. 1999. - *Fly wane in the shape of a face on the striking train. Detail of *tower clock no. 1, cf. fig. 191.*

syd (jfr. fig. 37-38). Denne ene mod nord havde stiv viser, romertal og bar årstallet »1701«. Årstallet refererede muligvis til urets hovedreparation to år tidligere, men i øvrigt oplyser regnskaberne alene, at man 31. jan. 1700 afregnede med Søren snedker for en liste på tårnets søndre 'solskive'. Muligvis var den nordre skive ny, for 1704 betalte man Claus Johansen for at male solskiven,⁹⁸ desuden for to tykke hager til at sætte i muren, hvor solskiven blev sat op.¹¹⁰ 1730 blev tårnet repareret, og samtidig fik urskiven, hvis viserstang ikke fungerede på grund af ælde, en ny kobbervisier 'med hånd og måne på enderne af viserstangen', leveret af kobbersmed Johan Conradt. Johan Daniel Getreuer stafferede den med ægte guld og farver, mens Gotfried Groemann opsatte den ved hjælp af murvognen.¹¹⁰ En indvendig viser nævnes 1776, da Andreas Bræmer gjorde en helt ny viserstang uden på viseren.⁹⁸

Det vides ikke, hvornår den søndre urskive forsvandt, men 1828, da den 'oppudsedes med farve' var der tilsyneladende kun en enkelt skive.¹¹⁰

†Uve.1) Middelalderligt, tidligst nævnt 1576, da Laurits Kempe færdiggjorde et sejerværk, som 'tilforn var aflægs og ubrugeligt udi mange år'. Reparationsmaterialerne omfattede ståltråd, hårdstål, blylod og blik til vindfanget.⁹⁴ 1636 siges uret at være ganske brøstfældigt.³⁸⁰ 2) O. 1945, udført af Kjeldsen Nielsen, Løkken. Opsat i nordre siderum til våbenhuset og synkroniseret med elektrisk transmission til viserværket, hvis aksler leder direkte ud til kobberurskiverne fra 1878, opsat såvel mod nord som mod syd. Skiverne, der stod sortmalede med gyldne romertal på blå grund, leveredes af Chr. Knudsen og bemaledes af Aug. Behrends, der også forestod den ægte forgyldning af minut- og timevi-

KLOKKER

Allerede før klosterkirkens gennemgribende ombygning i senmiddelalderen (s. 1281ff.) fandtes her to klokker (nr. 1, fra 1300'erne, og †nr. 1, fra 1454). Disse kan have siddet i klokkeophæng

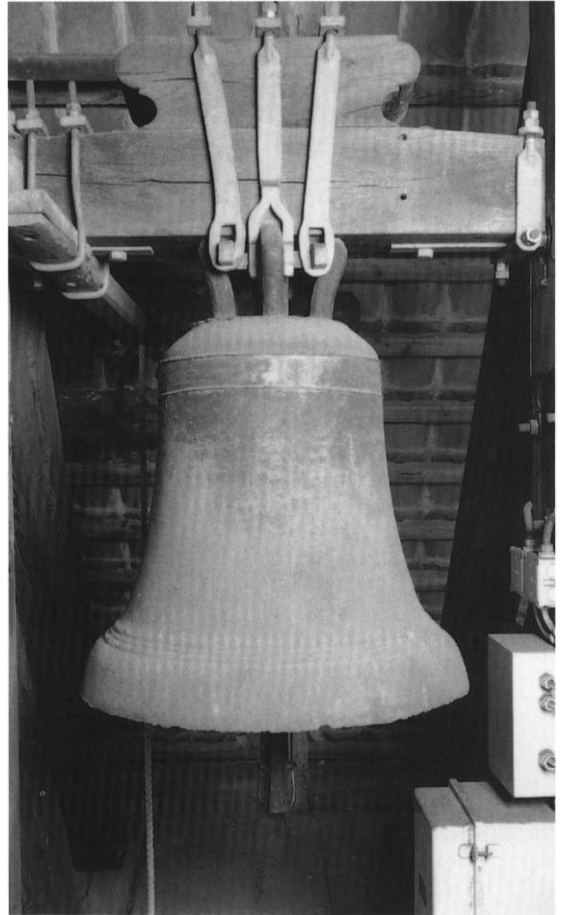

Fig. 193. Klokke nr. 1, 1300'ernes anden halvdel (s. 1406). Henrik Wichmann fot. 1997. - Bell no. 1, second part of the 14th century.

i kirkens øst- eller vestende. Ved opførelsen i 1460'erne af det ottekantede messeklækkespir over korets østgavl og af vesttårnet fik begge klokker nye placeringer, ligesom antallet 1496 suppleredes med yderligere to (nr. 2 og †nr. 2). Heraf havde den sidstnævnte plads, i hvert fald i 1600'erne, i korets spir. Bircherod, *Monumenta* opregnede o. 1680 beholdningen af klokker, betegnet som hhv. 'stormklokken' (†klokke nr. 1), 'klumpen' (†klokke nr. 2), 'tolvklokken' (nr. 2) og 'syvklokken' (nr. 1). Ifølge takster vedr. klokkeringning ved begravelser kostede det 1697 1 rdl. for ringning med alle klokkerne, 3 mk. for tre klokker og 2 mk. for ringning med to.²⁸ 1734 fik klokkerne en gennemgribende

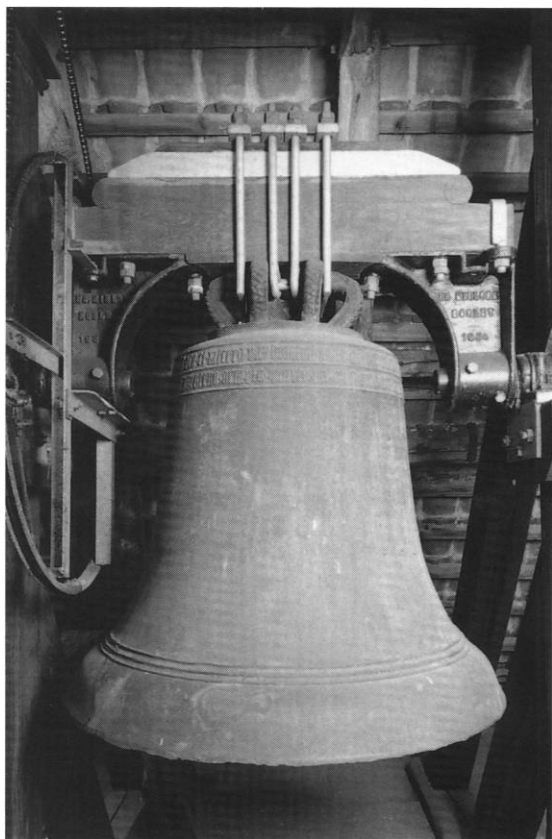

Fig. 194. Klokke nr. 2, 1496, støbt af Peter Hansen, Flensborg (s. 1406). Henrik Wichmann fot. 1997. - Bell no. 2, 1496, cast by Peter Hansen, Flensborg.

istandsættelse af klejnsmed Hans Hermandsen; ved samme lejlighed repareredes klokkestolen.¹¹⁰ 1767 nyophængtes de to største klokker pga. »Slet Ringen og den Slaaes Kuns på Een Siide«; samtidig istandsattes klokkestolen for alle klokker.²¹⁹ 1792 omsmeltede klokkestøber H. C. Gamst den lille klokke og stormklokken til en ny klokke (nr. 3). Mindre reparationer fandt sted o. 1880 i forbindelse med kirkens hovedrestauration, herunder tilsyneladende en omhængning, der dog siden viste sig at være uhensigtsmæssig.¹¹⁰ Som det påpegedes 1911, var da kun én af kirkens tre klokker fuldt funktionsdygtig; dels hang de to midterste klokker for tæt på hinanden, dels forhindrede den uheldige placering i forhold til gavllugerne, at disse kunne åbnes helt, således at klokkeklangen ikke i fuldt omfang nåede ud til de omkringliggende

gader. Endelig var den største klokke for besværlig at ringe med. 1914 omhængtes samtlige klokker, og klokkestolen ombyggedes.²⁷⁰ 1934 udførte Aug. Nielsen, Rorslev, en ny trefags klokkestol af fyr med dobbelte sæt skråstivere. 1981 installeredes elektrisk ringning.

1) (Fig. 193), 1300'ernes anden halvdel, tv. 64,2 cm. Om halsen er en indskriftløs, listeindrammet frise med tre vanskeligt tydbare reliefer, de to heraf medaljonformede, det tredje uregelmæssigt femkantet, muligvis aftryk af et pilgrimsmærke.³⁸¹ Det sidstnævnte relief af form som en uregelmæssig femkant, 4,1x3,5 cm, viser antagelig den tronende, kronesmykkede Maria med barnet (fig. 321a). Af de øvrige forestiller det ene, der er 3,8 cm i diameter, muligvis Kongernes Tilbedelse (fig. 321b),³⁸² mens det andet med diameteren 3,5 cm, måske gengiver Den vantro Thomas (fig. 321c).³⁸³ På slagringen tre lister. Seks meget slidte hanke med sildebensmønster. Klokken må være identisk med den indskriftløse klokke, betegnet 'syvkløkken'.³⁸⁴ Ophængt i slyngebom.

2) (Fig. 194), 1496, støbt af Peter Hansen, Flensborg.³⁸⁵ Tv. 98 cm. Om halsen tolinjet, listeindrammet indskrift med reliefminuskler; rosetter som skille tegn og cirkler ved linjeafslutning: »Gloria in exselsis³⁸⁶ deo et in terra pax hominibvs bone volvntatis lavdamvs te benedicimvs te adoram³⁸⁷s te glorificamvs te gracias a(gimus tibi)/ Anno milleno qvingenteno dempto quarto me fieri fecit her hans brvn fvndente petro in lavdem dei et sancti michaelis archangeli« (Ære være Gud i det høje og på jorden fred til mennesker med hans velbehag. Vi priser dig, vi velsigner dig, vi tilbeder dig, vi lovpriser dig, vi takker dig/ I året femtenhundrede minus fire (dvs. 1496) lod hr. Hans Brun mig gøre, idet Peter støbte mig til Guds og den hellige ærkeengel Mikaels pris).³⁸⁸ På slagringen tre lister. Tovsnoet krone med seks tovsnoede hanke. I Bircherod, *Monumenta* (nr. 3) og præsteindberetningerne fra 1755 benævnt 'tolvkløkken'.³⁸⁹ Ophængt i vuggebom, mærket Aug. Nielsen, Rorslev.

3) (Fig. 195), 1792, omstøbt af H. C. Gamst, København, af to middelalderlige klokker

(†klokke nr. 1-2). Tvm. 114 cm. Om halsen indskrift med reliefversaler mellem akantuslister; som skilletegn cirkler, trekanter og prikker: »Støbt i Aaret 1792 af H C Gamst i Kiøbenhavn«. Stærkt indadsvajet legeme og svær slagring med akantus- og liljefrise.

Da beslutningen om omstøbningen blev truffet 1792, kontaktedes klokkestøber Gamst, der året forinden havde udført klokken i Rønnede (Åsum hrd.). Udgifterne blev større end oprindelig forudset, bl.a. fordi støberen forlangte en godtgørelse på 10% af metallet for omsmeltningen.³⁹⁰ Til tømrerarbejdet argumenterede sognepræsten Henrik Michael Achen for, at man anvendte en lokalhåndværker, nemlig tømrermester Weinbrenners enke, »som boer her i Sognet og svarer til Kirken, hvad hun bør«, i stedet for den foreslåede tømrermester Fineck, der boede uden for sognet. For at dække de samlede omkostninger på 309 rdl. 4 mk. og 8 sk., anvendtes bl.a. midler fra Thor Hansens og Margareta von Bergens legat som nævnt i et udateret notat (o. 1834).²⁸ Til trods for at Gamst personligt medvirkede til at 'dirigere' klokken på plads og forsikrede om dennes kvalitet, opstod snart efter problemer med ringningen (jfr. ovf., s. 1405f.). Fejlen blev afhjulpet ved en nyophængning 1793.³⁹¹ 1878 faldt klokken dog ned, da træværket i klokkestolen var råddent.¹¹⁰ 1981 forsynet med ringmaskine. Ophængt i vuggebom, mærket Aug. Nielsen, Rorslev.

†Klokker. 1) 1454. Med minuskelindskrift, til dels i heksameter, gengivet i Bircherod, *Monumenta* (nr. 1): »Alpha et o(mega) deus et homo rex gl(ori)e kr(ist)e veni cum pace. Est hec mil-leno d(omi)ni conflata sub anno qvadringenteno qvinqvagenoq(ve) tetrardo«³⁹² (Alfa og omega, Gud og menneske, ærens konge, Kristus, kom med fred. Denne (klokke) er støbt i det Herrens år 1454).³⁹³ Betegnet 'stormklokken'³⁹⁴ og 1792 omtalt som den 'største store klokke' af de to, der samme år blev omsmeltet til klokke nr. 3. 2) 1496. Med minuskelindskrift, gengivet i Bircherod, *Monumenta* (nr. 2): »Alpha et o(mega) deus et homo rex glorie kr(ist)e veni cum pace et miserere nobis anno dom(in)i m cd xcvi« (Alfa og omega, Gud og menneske, ærens konge, Kri-

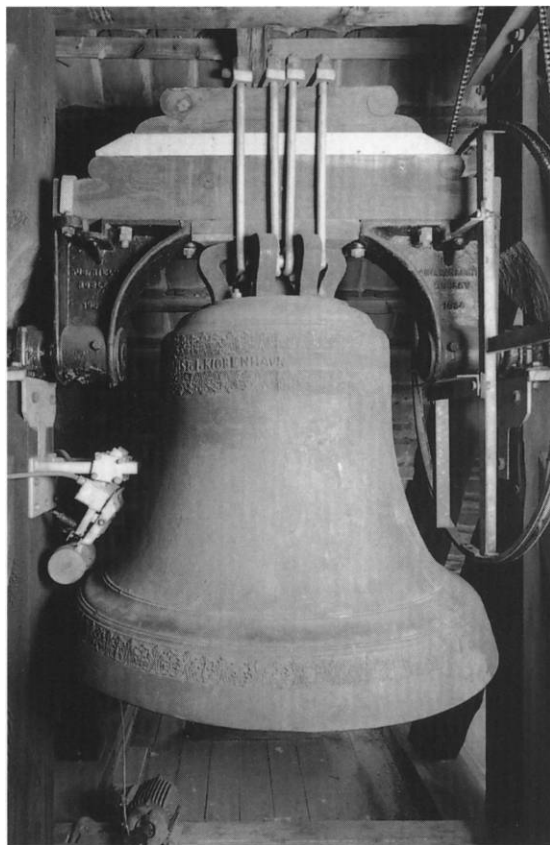

Fig. 195. Klokke nr. 3, 1792, støbt af H. C. Gamst, København, med anvendelse af to middelalderlige klokker (†klokker nr. 1-2, s. 1407). Henrik Wichmann fot. 1997. - Bell no. 3, 1792, cast by H. C. Gamst, Copenhagen, using metal from two medieval bells (†bells nos. 1-2).

stus, kom med fred og forbarm dig over os. Det Herrens år 1496). Ifølge Bircherod betegnet 'klumpen'; 1755 nævnt som 'den lille klokke'.³⁹⁵ Ophængt i korets klokkespir. Efter dets nedrivning 1706 (s. 1321) flyttet til tårnet. På trods af en reparation 1767 (jfr. s. 1406) konstaterede værgeren 1768, at klokken havde taget skade ved ringning i forbindelse med Frederik V's død og var 'sprukken og fast ubrugelig'.⁹⁸ Omsmeltet 1792 sammen med †klokke nr. 1 ved støbningen af nr. 3.

GRAVMINDER

NOTER s. 1527

Oversigt. I det følgende beskrives hovedtræk af kirkens status som begravelsesplads i middelalderen og nyere tid. Forinden skal kilderne hertil kort opregnes.

Kilder. Blandt de s. 1343 nævnte utrykte og trykte kilder er den uerstattelige hovedkilde i lighed med situationen for domkirken og Vor Frue kirke (jfr. s. 633 (note 4), 699 og 1138) brødrene Jens og Jacob Bircherods samvittighedsfulde registrant fra o. 1680 med senere supplement (Bircherod, *Monumenta*; Bircherod, *Monumenta* (2)). Herpå bygger kendskabet til det daværende antal og den omtrentlige placering af kirkens gravminder, før en række istandsættelser i 1700'erne og 1800'erne omkalfatrede og reducerede beholdningen. Af de hos Bircherod beskrevne 66 (68) numre (seks (otte) epitafier og en gravfane samt 59 gravsten) er bevaret fire epitafier (nr. 2, 3, 5, 7) og 38 gravsten, heraf 10 dog kun i fragment og 1981 nedlagt under kirkegulvet efter en registrering. En sammenligning med to summariske fortegnelser fra begyndelsen af 1600'erne, Jørgen Kaas Emmiksens (1606) og en anonym beskrivelse af adelige begravelser i kirken³⁹⁶, viser, at enkelte mindetavler og sten allerede savnedes på Bircherods tid. På den anden side røber en parallelisering med et fragmentarisk bevaret supplement til Bircherod fra o. 1710, tidligere i Ribeantikvaren David Grønlunds samling (*Grønlund*)³⁹⁷, at et mindre antal sten slet ikke er registreret af brødrene Bircherod, hvad enten det skyldes, at disse gravsten på daværende tidspunkt har været placeret på kirkegården eller snarere, at de på grund af deres ringhed (gravfliser med summarisk indskrift) er blevet sprunget over. Principperne for Bircherods gravminderregistrering svarer i hovedtræk til systemet, kendt fra domkirken (jfr. s. 699) og Vor Frue (s. 1138), dvs. at epitafier (nr. I-VII) er registreret før gravsten (nr. VIII-LXVI); endvidere at monumenterne er anført ud fra en placering i hhv. koret, korsskæringen (midtskibets 1. fag), søndre sideskib, midtskibets 2.-3. fag, nordre sideskib samt midtskibets vestlige del (4. fag) og muligvis tårnrummet. Systemet lader sig i en række tilfælde kontrollere ved en sammenligning med optegnelser hos Resen, *Fyn* (o. 1685), *Grønlund* (o. 1710), *Præsteindb.* (1755),¹⁶⁷ aftegninger og notater i NM af Søren Abildgaard o. 1760 (*Abildgaard*), *Præsteindb.* (1809), ligeledes i NM³⁹⁸ og registreringen 1811 i Vedel Simonsens

håndskrevne *Samlinger til Odense Byes Historie* (her Vedel Simonsen, *Samlinger* (jfr. s. 633f. note 7 og 9)).³⁹⁹ Endelig ved en jævnføring med arkitekterne L. A. Winstrups og Carl Lendorfs plan (fig. 36, 207) og fortegnelse over kirkens gravminder 1877 (her *Winstrup/Lendorf*).⁴⁰⁰ Markante uoverensstemmelser mellem disse kilder røber indirekte monumenternes flytning (eller kassation) i forbindelse med kirkens forskellige istandsættelser, i nyere tid, jfr. ndf. Registreringen hos *Winstrup/Lendorf* omfatter otte epitafier (heraf en ligsten), placeret på kirkens vægge, 52 ligsten og tre kirkegårdsmonumenter. Af dette materiale er samtlige epitafier og kirkegårdsmonumenter bevaret, 20 (21) sten genopsattes efter kirkens hovedrestaurering, mens de øvrige placeredes under kirkens gulv. 1981 registrerede Hanne Dahlerup Koch (her *Dahlerup Koch*)⁴⁰¹ i alt 47 gravsten, til dels fragmenter, fundet under bræddegulvet ved midtskibets nordøstre pille. Af denne samling opsattes 23 sten i kirken. I det nyfundne materiale savnedes dog tre sten, registreret hos *Winstrup/Lendorf* (nr. 7, 19, 43), mens 16 andre, til dels kendt fra Bircherod, *Monumenta* er blevet føjet til. De øvrige - herunder én, muligvis to middelalderlige sten - placeredes på ny under gulvet.

Kirken som begravelsesplads i middelalderen. Fra 1200'erne, da kirken endnu havde sognekirkestatus, stammer formentlig en romansk gravsten, indsat i kirkens gavl (beskrevet s. 1291) samt en grav, fundet i den nuværende kirkes nordre korsarm, men oprindeligt antagelig placeret på kirkegården.

Som kirke for johanniternes klostर्सamfund, antagelig siden slutningen af 1200'erne, kunne man have forventet begravelser af ordenens medlemmer eller i det mindste af klosterets priorer.⁴⁰² Der vides imidlertid intet konkret herom.⁴⁰³ Kendt er alene en gravsten for prior Amundus (antagelig tæfter 1464, (†)gravsten nr. 1) fra benediktinernonneklosteret i Dalum, der måske i kraft af sit medbroderskab ved Odenses Elende gilde valgte at hvile i stiftsbyen fremfor blandt sine fæller i Dalum.

Ganske anderledes forholder det sig med repræsentanter for den fynske adel, der - anført af lensmændene fra Næsbyhoved - navnlig i 1400'erne og 1500'ernes første årtier tillige med enkelte borgere udviste stor opmærksomhed over for kirken i form af donationer til gengæld for begravelser og sjælemesser. Ved siden af et antal altre, vikarier og kapeller, glas- og kalkmalerier, en altertavle og et antal stolestader (s. 1337f., 1358, 1381) er ikke mindre end 18 ligsten (nr. 1-12, †gravsten nr. 1-6) de konkrete vidnesbyrd om klosterkirkens begunstigede status i sen-

Fig. 196. Nordre sideskib, set mod øst, med epitafier og gravsten, placeret på nord- og østmuren. Henrik Wichmann fot. 1999. - *The north side-aisle, looking east, with wall monuments and tombstones.*

Fig. 197. Gravsten nr. 1, o. 1441, over Gert Hartvigsen Bryske (†1441) og hustru, Elsebe Henningsdatter Kabel (†1462) (s. 1431). Tegning af Søren Abildgaard 1760. - Tombstone no. 1, c. 1441, for Gert Hartvigsen Bryske (†1441) and his wife, Elsebe Henningsdatter Kabel (†1462).

middelalderen. Fr. Beckett fastslog derfor med rette (1926), at »Johanniternes Klosterkirke i Odense, St. Hans, er et sandt Gravstenenes Eldorado«, og han karakteriserede rammende en række af de bevarede sten som »de ypperste Prøver her i Danmark paa Sengotikens Barok (...)«. ⁴⁰⁴

Andre frugter af de milde gaver var som nævnt tilsagn om årtider og evige messetjenester af forskellig art til gavn for stifterne, deres familie og i et enkelt tilfælde (1433) også for dronning Margrete. ⁴⁰⁵ Et særligt værdifuldt indblik i senmiddelalderens fromhedsliv og begravelseskultur er således de udførlige anvisninger, som fru Elsebe, Gert Bryskes enke, 1462 gav for vigilier, messer, processionser, årtider m.m., celebreret i forbindelse med hendes egen bortgang (jfr. fig. 197). ⁴⁰⁶ Andre vidnesbyrd om stifterens gav-

mildhed mod kirken, men så sandelig også om vedkommendes stands- og slægtsbevidsthed, var donationer af våben, harnisk og hest til begravelseskirken, således som det er omtalt i Mogens Billes testamente 1537. ⁴⁰⁷ Disse rekvisitter, der anvendtes i forbindelse med begravelsesprocessionen (således ved bisættelsen 1504 i klosterkirken af dronning Christines myrdede lensmand på Næsbyhoved, Otto Porsfeldt) ⁴⁰⁸ op-hængtes siden for løsørets vedkommende i kirken. Dette gælder bl.a. for et skjold for Knud Gøye i Gyl-denstjernes kapel (s. 1502). Om den mulige pragtudfoldelse - ikke mindst ved de adelige begravelser - fortæller endelig det betydelige antal (seks i alt) klæder til ligbåren, som kirkens kostbarhedsliste opregner 1554 (s. 1343).

Blandt de fremtrædende adelsfamilier, der særligt udvalgte deres lejersted i det fynske johanniterkloster, skal fremhæves slægterne Bille, Bjørn, Bryske, Daa, Frille, Gyldenstjerne, Kabel, Lykke, Rosenkrantz, Rønnow, Podebusk og Skinkel. Flere af disse var indbyrdes forbundne gennem slægtskabsbånd, således at kirken som fremhævet i forbindelse med Bernike Skinkel og hans efterkommere næsten kan betegnes som et 'slægtsmausolæum'. ⁴⁰⁹ Bortset fra Johannes Grott (Grote) og Eggert Frille, der begge antagelig hvilede i koret (jfr. ↑gravsten nr. 1 og 4), fandtes et flertal af de senmiddelalderlige adelsbe-gravelses vest herfor, dels i de privatkapeller, der i løbet af 1400'erne føjedes til nordre og søndre sideskib, dels i midtergangens østlige og vestlige fag (Eiler Bryske og Predbjørn Podebusk med deres familie).

Begravelser efter reformationen. Bortfaldet af de betydelige indtægtskilder fra sjælegaver satte sig efter reformationen markante spor i kirkens økonomi og dermed også i dennes status som gravkirke. Væsentlige elementer i den forbindelse var endvidere klosterets og dermed kirkens ændrede administrative forhold ved overdragelsen til den kongelige lensmand. Endnu i de første årtier efter 1541, da lensmanden opslug sin residens i klosteret, noteres dog fornemme begravelser i kirken, tilmed på ærespladsen i koret umiddelbart foran alteret. Her kom Odense-gårds første lensmand, Joachim Hardenberg, der døde i tjenesten 1542, til at hvile, og ved hans højre side nedsattes lensmand Otto Ruds søn, Mogens, som var død i klosteret 5. juli 1559 (jfr. fig. 198-99). Få måneder forinden, februar 1559, dannede kirken kortvarigt ramme om en midlertidig placering af kisten med den netop afdøde monark, Christian III før den officielle bisættelse i domkirken (s. 701). ⁴¹⁰

Koret bevarede også i de næstfølgende århundreder sin betydning som udvalgt begravelsesplads for enkelte lensmænd (siden 1660 for stiftamtmand), der var afgået ved døden i deres tjenestetid, eller for deres slægtninge. Således var bag alteret indrettet en muret begravelse, der 1717 betegnedes 'stiftsbefalingsmæn-

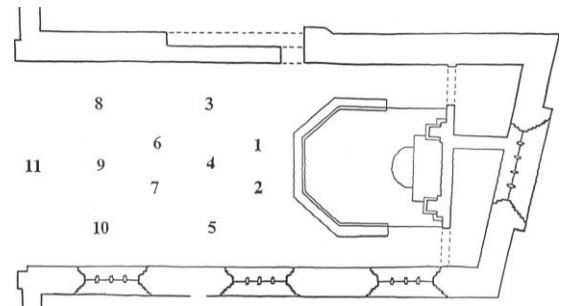
denes begravelse', og her henstod kisterne for stiftamtmand Henrik Lindenov (†1673) og hustruen Beate Ulfeldt (†1676) samt for Joachim Pritzbuers søn, Christian Wilhelm (†1708). Udskilt fra denne indrettedes 1716-20 i korets nordøsthjørne en særlig begravelse for stiftamtmand Frederik Giedde og familie, mens et monumentalt epitafium 1726 opsattes på korets nordmur. For andre repræsentanter fra denne kreds begrænsede man sig til at højtideligholde bisættelsen i kirken, hvorefter kisten overførtes til det blivende lejersted i en anden kirke. Det gælder således for Henning Valkendorfs datter, Karen (†1638), der antagelig førtes til familiekapellet i domkirken (s. 836), for Mogens Høeg (†1661, ført til Sorø (DK Sorø 101f.))⁴¹¹, for Helmuth Otto von Winterfeldt og dennes hustru, Helene Juliane von Ulfspærre (†hhv. 1694 og 1684, den første og antagelig også sidstnævnte overført til Mecklenborg)⁴¹² og for Didrik Schult (†1705, om aftenen 7. jan. »med anseelig proces bortført og til Foborg (Fåborg), hvor hand hafde sin Begravelse-Sted, henført«);⁴¹³ endelig for Christian Sehested (†1740, overført til Otterup), for hvem flere bygninger på sørgetogets rute var illumineret og pyntet med allegorier og deviser (bl.a. »Da Sehestedt er bortrøvet / Er billig Fyen bedrøvet«).⁴¹⁴ I forbindelse med de adelige bisættelser rejstes i enkelte tilfælde bårhimle eller lighuse over den afdødes kiste (jfr. s. 1402f., 1490), en praksis, som også er bevidnet fra domkirken (s. 626, 703ff.).

Intet har dog kunnet overgå ceremoniellet og udsmykningerne i kirken ved Frederik IV's bisættelse (jfr. fig. 80, 201). Kongen var afgået ved døden på Odense slot 12. okt. 1730. Blandt dødsårsagerne nævnedes vattersot, og af den væske, der tappedes af liget, blev to kobberflasker nedsat i koret mellem begravelsen bag alteret (jfr. s. 1492) og sognepræstens skriftestol.⁴¹⁵ I modstrid med det siden Christian IV's død (1648) hævdundne mønster fandt den kongelige bisættelse ikke sted i slotskirken i København (jfr. DK *KbhBy* V, 10), men foregik i den lokale 'slots-

Fig. 198. Gravsten nr. 13 over Mogens Rud (s. 1448). Pennetegning af August Behrends. - Tombstone no. 13 of Mogens Rud.

Fig. 199. Oversigtsplan over den omtrentlige placering af gravsten i koret før 1855. Efter Vedel Simonsen, *Samlinger*. De angivne numre refererer til følgende gravsten: nr. 1 (Jacob Hardenberg, s. 1446), nr. 2 (Mogens Rud, s. 1448), nr. 3 ('en udslidt sten', muligvis Johannes Grote, s. 1480), nr. 4 (Jacob Henriksen, s. 1450), nr. 5 (Rasmus snedker, s. 1453), nr. 6 (Hans Nielsen, s. 1476), nr. 7 (Catharina og Rebecca, døtre af Henrik Mikkelsen Tisdorph, s. 1477), nr. 8 (Hans Jensen, s. 1464), nr. 9 (Friderich Carl von Rieppur, s. 1480), nr. 10 (Peder Lauritsen, s. 1448), nr. 11 (Hans Rasmussen, s. 1462). Tegning af MN 1999. - Survey plan of the approximate placement of tombstones in the choir.

kirke', hvor hele kirkerummet smykkedes som et veritabelt mausolæum for at give plads for generalmajor Michael Christoph von Schnitters og professor

Joachim Frederik Ramus' sindrige sørgedekorationer. I tidsrummet 2.-12. dec. 1730 var de ordinære stolestader fjernet, mens en midlertidig prædikestol var opsat mellem midtskibets 2. og 3. fag, og et 'tumpeltur', dvs. et pulpitur eller en tilskuertribune med tilhørende bænke tømredes sammen 'til at sidde på for at se ligprocessionen'.⁴¹⁶ Selve kirkerummets vægge og hvælv var sortmalede eller dækket af sort klæde, jfr. også s. 1346. I den bevægede tid var gudstjenesterne midlertidigt henlagt til ↑Gråbrødre kirke.

Ser man bort fra disse spredte højdepunkter, afspejler de kendte gravminder eller begravelser fra 15-, 16- og 1700'erne håndgribeligt, at kirkens betydning som foretrukken gravkirke for adelen og den fremtrædende del af borgerskabet var stærkt på retur. Allerede mht. begravelser i 1500'ernes anden del var antallet markant dalet, således at der for flere år - så vidt det lader sig udlede af de bevarede kilder - slet intet var registreret. Derfor kunne århundredet med biskop Engelstofts ord »ende med en Guldsmid og (en) Bartskjærs Hustru« med en henvisning til Henrik Gribens og Magdalene Hans Pedersen bartskjærers' sten (gravsten nr. 20 og 22).⁴¹⁷ Savnet af systematisk førte begravelsesregnskaber før slutningen af 1600'erne er imidlertid baggrunden for, at der næppe kan tegnes et dækkende billede af situationen før dette tidspunkt.⁴¹⁸ Alligevel kan visse hovedtræk af kirkens sociale topografi før 1700 skitseres på

grundlag af de kendte gravminder. Kirkens egne embedsmænd, dvs. præst, kapellan og kirkeværge indtog fra 1500'ernes slutning de eftertragtede pladser i koret og de to korsarme (↑epitafium nr. 4, gravsten nr. 14, 15, 32 og 34, (↑)gravsten nr. 11 og 13). I søndre korsarm var endvidere før 1718 indrettet murede begravelser for sognepræsterne og kapellanerne (↑begravelser nr. 1-2). Dog lod kapellan Michael Marcusen Reimer o. 1693 indrette en særlig begravelse for sig og sin familie i nordre sideskibs 3. fag (↑begravelse nr. 3). Hvorvidt der var praksis for begravelser for organist og klokker nær orglet og kirkens tårn, således som det ses ved domkirken (s. 913) og Vor Frue (1178f.), lader sig dog ikke fastslå før 1700 (jfr. dog gravsten nr. 41 og 43 for organist Aage Falck og klokker Niels Kannevorf). Enkelte borgere med tilknytning til byens rådsaristokrati, til de mest formuende kredse eller til embedsstanden lader sig også påvise (rådmand Morten Nielsen (↑gravsten nr. 12); Brun Rensing, g.m. storkøbmanden Oluf Bagers datter, Anne (gravsten nr. 21); Frederik Mule, hustru og datter (førstnævnte søn af rådmand Hans Mule, gravsten nr. 26 og 28); ridefogederne Anders Hansen og Karl Johan Hansen (gravsten nr. 30 og ↑gravsten nr. 23). Ellers domineres billedet af mere anonyme borgere, heriblandt adskillige håndværkere (guldsmedene Laurids Krog og den førnævnte Henrik Griben (gravsten nr. 16 og 20); bartskjærer Hans Pedersen

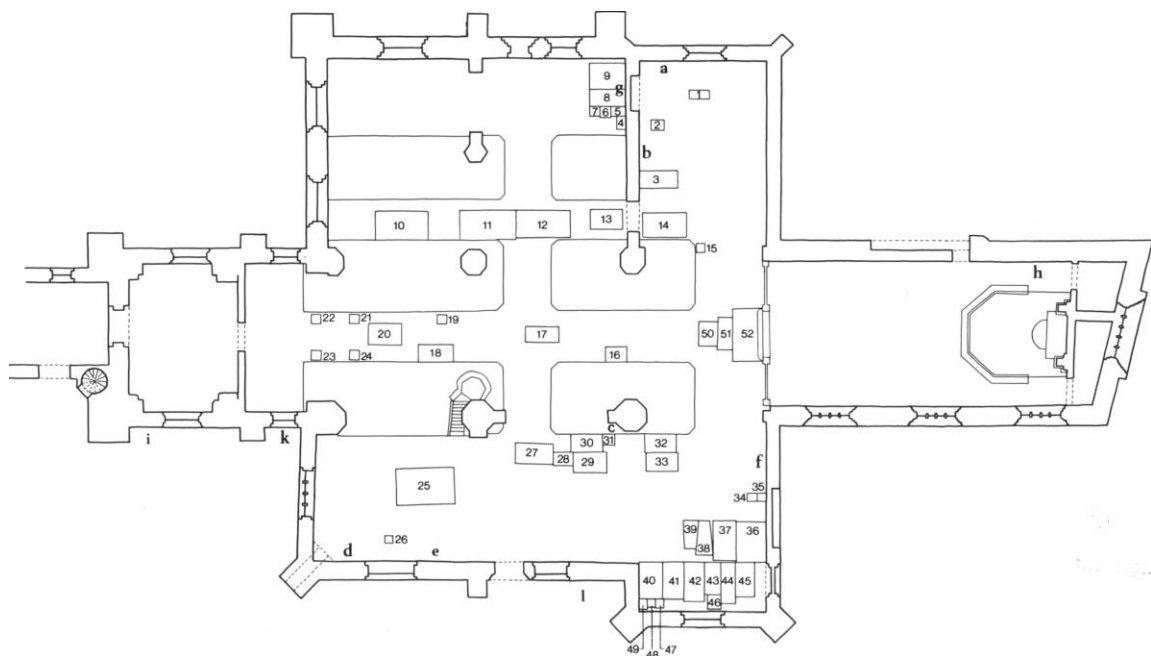

Fig. 200. Oversigtsplan over placeringen af epitafier (a-h), kirkegårdsmonumenter (i-l) samt gravsten og -fliser (1-52) før hovedrestaurationen 1877-80. Tegning af MN 1999 efter Winstrup/Lendorf (fig. 36). - Survey plan of the placement of wall monuments (a-h), churchyard monuments (i-l), tombstones and slabs (1-52) prior to the main restoration 1877-80.

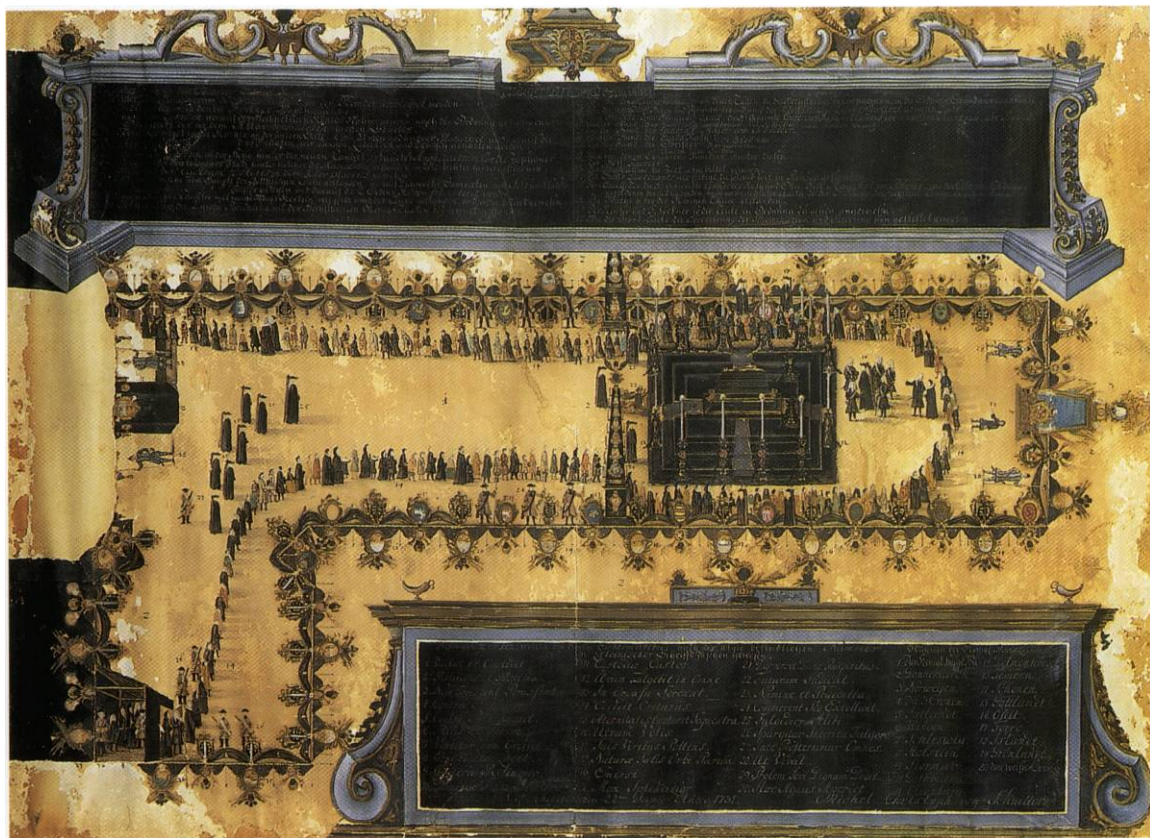

Fig. 201. Frederik IV's castrum doloris i S. Hans kirke 1730 (s. 1411). Gouache af Michael Christoph von Schnitter 20. juni 1731. Rosenborg. - *Frederik IV's castrum doloris in St. Hans 1730. Gouache by Michael Christoph von Schnitter.*

(gravsten nr. 22); muremestrene Peder Jensen og »RMS« (gravsten nr. 33, †gravsten nr. 18); sadelmager Christoffer Kæfert (gravsten nr. 37); knapmager Søren Hansen (gravsten nr. 39); barber Rasmus Peitersen ((†)gravsten nr. 6). Den grasserende pest 1602 er sikkert baggrunden for den omfattende høst blandt byens borgerskab dette år, som det konkret kan aflæses af epitafium nr. 1, gravsten nr. 17, 20, 24-26 og †gravsten nr. 13-15. En isoleret tildragelse før 1700 var tilsyneladende begravelsen af en officer, afgang ved døden under krigen 1657 (jfr. †gravfane).

Behovet for at ordne kirkens økonomiske forhold føltes i anden del af 1600'erne så presserende, at en særlig kommission, omfattende krigskommissær Erik Sehested og baron Rudolf Abraham von Putbus til Kørup, 1669 fik til opgave at udfærdige en fortegnelse over kirkens indtægter, herunder også de visse indkomster fra begravelser.⁴¹⁹ I et forslag, udarbejdet af Stiftsøvrigheden med assistance af stiftsskriver Rasmus Andersen, om ordning af kirkens indtægter 10. jan. 1672 (kgf. stadfæstelse 10. sept. s.å.) fastlagdes begravelsestaksterne som følger: for koret var prisen for en muret begravelse til to lig 16 rdl., for

en tilsvarende, dog uden mur, 10 rdl.; for en barnebegravelse 2 rdl., mens åbningen af en begravelse kostede 4 rdl. De tilsvarende priser for skibet var hhv. 12 rdl., 8 rdl., 2 rdl. og 4 rdl. For taksterne på kirkegården gjaldt følgende: på de bedste pladser 8 mk. for en kiste, på de næstbedste 4 mk., for et næsten voksent barn 3 mk. og for et spædbarn 2 mk. De fattige havde som vanligt fri jord.⁴²⁰

Kirkens miserable tilstand før hovedistandsættelsen 1695ff. (jfr. s. 1321) gjaldt også for gravminderne, »I Hvor Vel Mange gamle adelig Mendts Lig der ligger Begravuen.«¹⁶⁸ Et tilbagevendende problem var fugten såvel inde i kirken som på kirkegården, hvor »Vandet opstod udi gravene naar liig skulle nedsettis« - en sag, man dog 1695 søgte at afhjælpe ved at lade 32 soldater opkaste og rense den gamle bæk (»Byens Bæk«) og vandløbet, som flød forbi kirken og langs kirkegården.⁹⁸ Den store istandsættelse kan dog have været medvirkende årsag til, at Odenseantikvaren, biskop Jens Bircherod ved et besøg i S. Hans og Gråbrødre kirker umiddelbart før sin død 1708 med beklagelse måtte konstatere, hvor meget der var blevet forstyrret siden hans og broderen, Jacob Bircherods

omhyggelige registreringer af monumenterne godt 25 år tidligere. Således fandt han »adskillige gamle Liigestene, hvilke jeg der i forrige Tider havde set, enten slet borttagne, eller og deres *inscriptiones veteres* (gamle indskrifter) udslebne og ny Skrift paa dem igien udhuggen. Vanartige maa dog de Gemytter være, som ikke ere *pro majorum memoria conservanda* (for bevaringen af forfædrenes minde) mere omhyggelige. Vel er det derfor, at jeg for lang Tid har *in schediasmatis et apographis meis* (i mine udkast og håndskrifter) konserveret adskillige Monumenter der paa Stedet, som ingen nu ellers vidste af at sige«. ⁴²¹ Også broderen, Thomas Bircherod, gjorde tilsvarende iagttagelser mht. sin tids pietetsløse behandling af 'pragtfulde mindesmærker over fortidige personer - monumenter, som absolut havde fortjent en længere levetid' (jfr. også s. 1438).

På trods af kirkens slette økonomi, der yderligere forværredes af, at mange »ikke betaler saa meget for begravelse som allerhøyst bem(eldte) kongl. anordning om formelder (...)« (1717), synes man først 1744 at have taget initiativ til en generel forhøjelse, motiveret af en tilvækst på to nye murede begravelse (s. 1498).⁹⁸ 1700'erne indvarsler også på anden vis en ny æra. 1722 fik kirken officiel status som garnisonskirke (jfr. s. 1223), hvilket medførte, at begravelse for udvalgte befalingsmænd og andet personale, tilknyttet Garnisonen, placeredes her.⁴²² Et stort antal begravelse i koret, mens andre fik plads i den ene af de to nyoprettede, murede begravelse i nordre korsarm, der ligefrem betegnedes som 'kirkens officersbegravelse' (s. 1493, 1498). En række ryttersabler (pallasker) og sporer, ophængt i koret, mindede om det nye islat i sognemenigheden (s. 1502), hvorimod egentlige gravmonumenter for denne gruppe ikke synes opsat. Derimod blev kirken i flere henseender prydet af såvel inventar som iøjnefaldende gravminder, bekostet af fremtrædende borgere og embedsmænd, således af borgmester Jacob Christensen Møller (epitafium nr. 5, †begravelse nr. 6 i søndre sideskibs 2.-3. fag), købmand Hieronimus Christiansen (epitafium nr. 7, †begravelse nr. 2 i nordre korsarm), købmand og kirkeværge Rasmus Østrup (kirkegårdsmonument nr. 3) samt overfømynderne Niels Hansen Faber (epitafium nr. 4, (†)gravsten nr. 20 og begravelse nr. 1 i søndre sideskibs 2.-3. fag) og Daniel Bastiansen von Bergen ((†)gravsten nr. 21 og †begravelse nr. 4 i søndre korsarm). Til sikringen af sidstnævntes gravsted skænkede den efterlevende datter, Margareta von Bergen, gift med borgmester Thor Hansen, en særlig legatsum (jfr. også lysekroner nr. 1, s. 1398).

En usædvanlig bisættelse, der dog ikke afsatte sig synlige spor i form af gravminder, fandt sted 3. dec. 1814, da Frederik VI's svoger, prins Christian af Hessen-Kassel, blev indsat i et af kirkens nordre kapeller,

antagelig i nordre sideskibs 3. fag (s. 1501). Prinsen, der 1809 var blevet kommanderende general på Fyn, døde på Odense Slot efter forinden at have nedlagt embedet på grund af sindssyge. Efter udtrykkeligt ønske fra prinsens far, landgreve Carl af Hessen-Kassel, fik kisten sin foreløbige plads her, idet Stiftsoverigheden forinden havde henstillet til kirken at rydde rummet for ældre kister. Da indsættelsen principielt stred mod forbudet af 1805 mod begravelse i kirkerummet, sørgede man desuden for at lade døren ind til kirken »forordningsmæssigt tilmure, thi da der er Gævlt (dvs. hvælving) over Begravelsen, kand ingen Liiglugt indtrænge i Kirken«. Arrangementet var dog langt fra ideelt. Dels havde man fra hoffets side forsømt at betale den siden Christian V's tid stadfæstede sum for ligets indsætning, dels tegnede den midlertidige indretning til at få en mere permanent karakter, idet 'der mod forventning ingen bortførelse skete til nogen familiebegravelse'. På foranledning af guvernøren, prins Christian Frederik (Christian VIII), blev kisten 1823 overført til den hvælvede gennemgang mellem kirken og slottet, der i samme forbindelse blev tilmuret i den ene side (jfr. s. 1317). Her blev kisten årligt forevist guvernøren, ligesom den yderligere 1838 blev taget i øjesyn af kongen.⁴²³ Det skulle dog vare flere år, før der fandtes en permanent løsning på sagen. Velmenende forslag om at overflytte kisten til det Vittinghofske kapel ved domkirken (s. 830ff.) og i øvrigt kompensere kirken for de økonomiske udgifter ved en donation til 'en prydelse af maler- eller billedhuggerarbejde' forblev imidlertid på forhandlingsstadiet.⁴²⁴ Efter en kortvarig placering i Gieddes kapel fra 1860 førtes kisten med prinsens stov 1862 omsider ud på sin sidste rejse med vogn og skib til Slesvig domkirke, hvor han stedtes til hvile ved siden af sine forældre og søskende i fyrstekapellet på korets sydside.⁴²⁵

Større istandsættelse og ændringer i nyere tid. Som det ifølge Bircherods antydning allerede var tilfældet o. 1700 (jfr. ovf.), berørte de mere gennemgribende istandsættelse af kirkens vægge og gulv også gravminderne, der enten flyttede plads eller regulært kaseredes. Således blev ved omlægningen af korgulvet 1756-57 fire afbrækkede ligsten tilovers.⁹⁸ I hvor stort et omfang de tilsvarende guldreparationer 1782 og 1822-23 (jfr. s. 1324f.) forstyrrede de gamle ligsten, lader sig dog ikke fastslå med sikkerhed. Savnet af enkelte epitafier (†epitafium nr. 3-5), der endnu registreredes af Vedel Simonsen 1811, men var forsvundne 1877 ved Winstrups og Lendorfs optælling, kunne måske sættes i forbindelse med den sidstnævnte hovedistandsættelse. Til gengæld fik kirken en betydningsfuld tilvækst 1839, da man fra arvingerne efter bogtrykker Chr. Iversen erhvervede et epitafium og to gravsten, oprindelig tilhørende stor-købmanden Oluf Bager og placeret i †Gråbrødre

Fig. 202. Epitafium nr. 1, 1576 med senere tilføjelser over storkøbmand Oluf Bager (†1602) og dennes familie (s. 1417, 1421). Farvelagt tegning af August Behrends. NE fot. 1991. - Wall monument no. 1, 1576 with later additions.

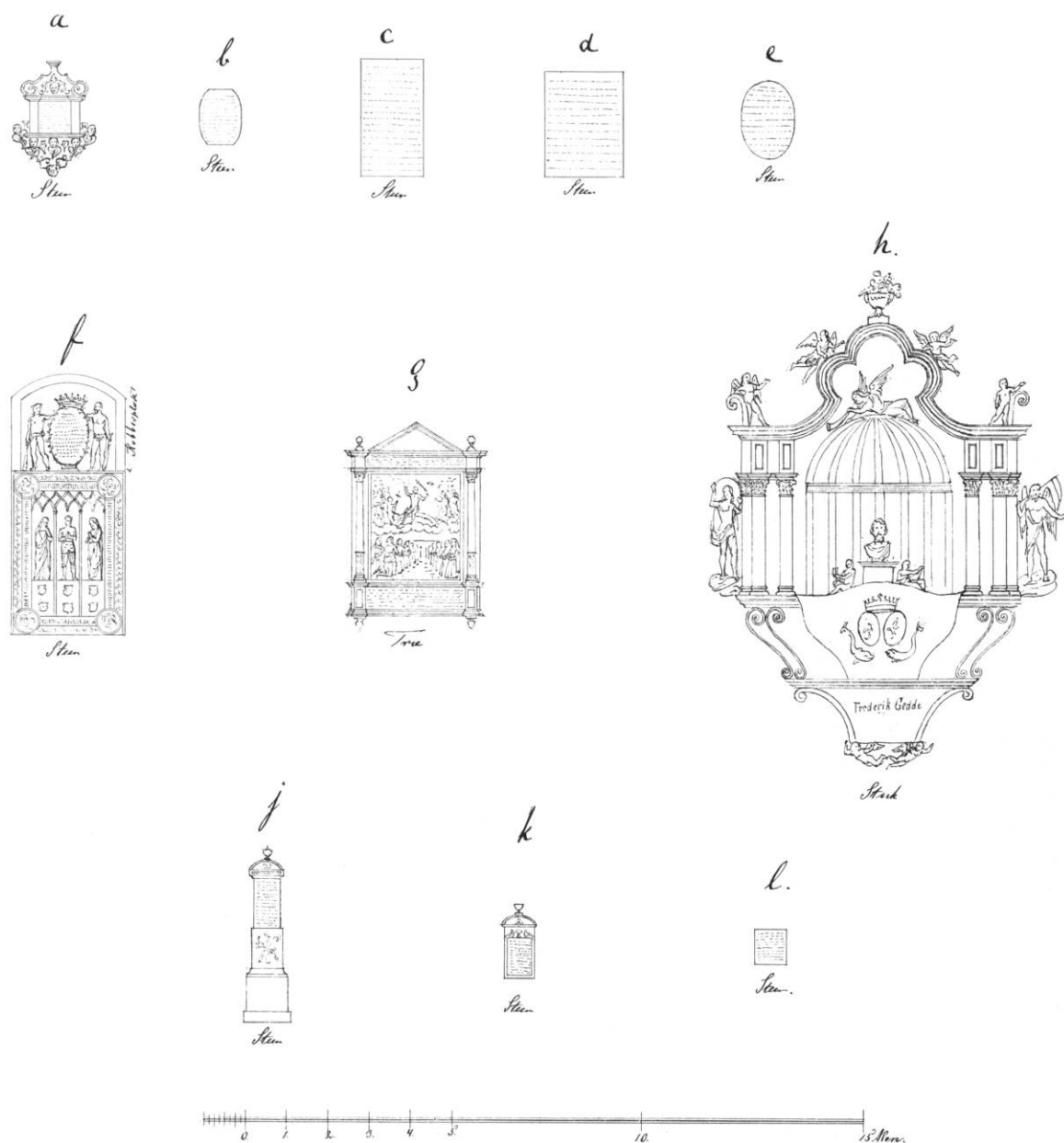

Fig. 203. Oversigtstegning over epitafier og mindetavler, placeret på kirkens ind- og udvendige vægge (s. 1417). Tegning af L. A. Winstrup og Carl Lendorf 1877. - General plan showing wall monuments and memorial tablets on the inside and outside walls of the church, 1877.

kirke (s. 1421f., 1451f., 1457). 1855 blev korets gulv omlagt med fliser, og ved denne lejlighed valgte man at flytte de derværende gravsten, sandsynligvis til den placering i søndre korsarm, hvor de fandtes 1877. Denne flytning var allerede 1820 foreslået af stiftsbygningskonduktør Johan Hanck for at skåne ligstene for slid (jfr. s. 1324). 1860 afregnedes på samme

måde for omlægning af en del af skibets gulv, hvorunder flere gravsten blev flyttet.¹¹⁰ Det er dog vanskeligt at afgøre, hvor drastisk flytningerne var ved denne istandsættelse. Muligvis samtidig med reparationsarbejderne i kirken fandt maleren August Behrends anledning til at aftegne 10 af kirkens ældste sten tillige med Oluf Bagers epitafium, som han siden hen

skulle istandsætte (jfr. fig. 198, 202, 232, 322, 325). Behrends' tegninger blev 1861 overladt Oldnordisk Museum (jfr. også s. 465).⁴²⁶

Winstrups og Lendorfs hovedrestauration 1877-80 satte sit afgørende præg på kirkens gravminder. Allerede i arkitekternes indledende redegørelse 19. febr. 1877 for kirkens istandsættelse understregedes under omtalen af gulvbelægningens fornyelse, nødvendigheden af at optage flere af kirkens gamle og store 'både mærkelige og smukke' ligsten, der kunne anbringes på forskellige steder på sidemurene for at bevares fra ødelæggelser (jfr. s. 1325f.). I forbindelse med det radikale forslag om nedrivning af nordre sideskibs to yderfag (jfr. s. 1325) omtaltes dog ikke konsekvenserne for de eventuelle begravelser eller gravminder her. Efter at have ladet sig vejlede på dette punkt af Det særlige Kirkesyns modstand mod nedrivningen fastslog Kultusministeriet 8. dec. s.å., at samtlige epitafier, malerier, mindsten og indskrifttavler på kirkens vægge omhyggeligt måtte bevares og ikke uden bydende grunde henflyttes til andre steder. Endvidere, at samtlige af gulvets ligsten med afbildninger eller indskrifter, omtrent 50 i alt, blev bevaret på passende steder i kirkens vægge eller gulv - en væsentlig modifikation af det foreslåede antal på blot 18 udvalgte eksemplarer! Før restaureringen udbad man sig endelig en nøjagtig fortegnelse på en grundplan over samtlige gravminders placering foruden et gravkort med tilføjelse af slægtsnavne for begravelserne under gulvet. Mht. begravelserne indskræpedes det, at disse opfyldtes eller overhvalvedes for at værne om de afdødes levninger og eventuelle indskriftplader på ligkisterne (jfr. også s. 1491).⁴²⁷ Påfaldende nok synes disse ministerielle forskrifter langt fra fulgt i alle enkeltheder. I alt bevaredes 20 ligsten, mens de øvrige nedlagdes under gulvbelægningen. Det påbudte gravkort, der ved beskrivelsen af kirkens $\uparrow$ begravelser ville have været et særdeles nyttigt redskab, kendes heller ikke, lige så lidt som der synes at være taget særligt vare på eksisterende kisteplader. Det stadig fremadskridende forfald af nordre sideskibs yderkapeller, som påpeget i et brev 21. jan. fra de to arkitekter til Kirkeinspektionen, motiverede dog Kultusministeriet 4. maj 1878 til at ændre sin første beslutning herom og i stedet anbefale en nedrivning (s. 1325). De berørte tre ligsten for medlemmer af Gyldenstjernefamilien (gravsten nr. 2, 7 og 8) samt for mindst tre andre (nr. 21, 23, 37), der hidtil havde været placeret i gangen mellem sideskibets indre og ydre fag, anbefalede nu opsat på den nye murs inderside, mens epitafierne på den østvendte skillemur mellem 1. og 2. fag foresloges anbragt på nordre korsarms østvæg (jfr. fig. 83). I forbindelse med korets istandsættelse ønskede Winstrup og Lendorf maj 1879 at opsætte fire eller fem gravsten her, hvilket dog blev opgivet igen efter indsigelse fra

Kirkeinspektionen, der ikke ønskede, at stenene skulle skade rummets udseende efter tilkomsten af den nye altertavle, og dette så meget desto mere som de berørte sten ikke - så vidt det vidstes - oprindelig hidrørte fra koret.⁴²⁸ Samtidig med indretning af vindfang i nordre og søndre korsarm (s. 1329) flyttedes de sten, der - til dels midlertidigt - havde været anbragt her. I forbindelse med gravmindernes nyplacering blev samtlige sten repareret, og flere huggedes lige eller udbedredes med oliefarve.¹¹⁰ Hovedparten monteredes på væggene med en cementindfatning, indfarvet med kalkfarve, svarende til praksis bl.a. i domkirken (jfr. s. 711). Kirkens epitafier restaureredes på samme måde. Påfaldende nok gik der dog flere år, før Oluf Bagers sten (nr. 17), der midlertidigt havde været placeret på kirkegården, 1898 blev genopsat, nu i nordre korsarm ved siden af Bagerfamiliens øvrige mindesmærker.

Bortset fra at mindre istandsættelser og gravninger i kirkens gulv i dette århundrede har bragt ny viden om ældre begravelser (s. 1418, 1491), blev omfanget af kendte gravminder 1981 dramatisk forøget, da en undersøgelse under bræddegulvet ved nordøstre arkadepille bragte fragmenter af ikke mindre end 47 gravsten for dagens lys. Stenene blev registreret og fotograferet af Hanne Dahlerup Koch og indtegnet på en plan ved Ebbe Lehn Petersen (fig. 274).⁴⁰¹ Som nævnt ovf. valgte man at opsætte de personalhistorisk mest interessante sten i kirken eller i ligkapellet, mens de øvrige genplaceredes under gulvet (jfr. $\uparrow$ gravsten, s. 1473). I forbindelse med dette arbejde, hvorunder seks beskadigede sten blev restaureret i Nationalmuseets konserveringsværksted i Brede, foretoges i øvrigt en frihugning af den sekundære cementindramning omkring et stort antal af de ældre sten i bestræbelse på at hindre yderligere forvitring gennem fugtpåvirkning fra kirkens ydermure.⁴²⁹

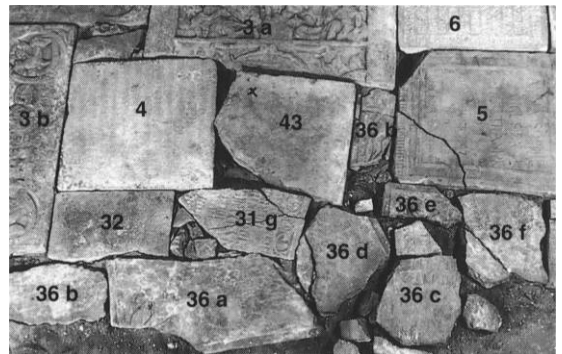

Fig. 204. Fragmenter af gravsten (jfr. fig. 274), fremdraget 1981 nord for den nordøstre arkadepille (s. 1417, 1473f.). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. -*Fragments of tombstones brought to light in 1981 north of the north-east arcade pillar.*

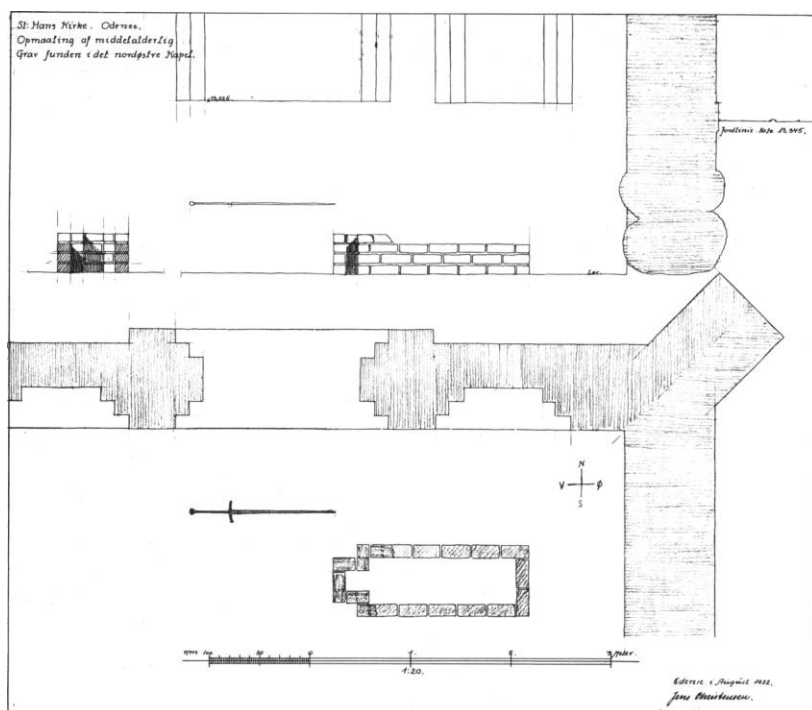

Fig. 205. Plan og snit af middelalderlige grave, fundet i nordre korsarm (s. 1418). Målt og tegnet af Jens Christensen, 1922. - Plan and section of medieval graves found in the north transept, 1922.

MIDDELALDERLIGE GRAVE OG GRAVFUND

I forbindelse med indretning af centralvarmeanlæg august 1922 fandtes i nordre korsarms nordøsthjørne rester af en muret grav samt - nordvest herfor - fragmenter af en trækiste, hvori lå et jernsværd.⁴³⁰

1) (Fig. 205), antagelig 1200'erne, placeret ca. 125 cm under jordsmonnet. Ca. 190x72 cm med udvendigt hovedrum.⁴³¹ Opmuret af munkesten (stenstørrelse: 29x9,5x11 cm) i tre (fire) skifter. Af den oprindelige overdækning fandtes ingen

spor. I graven fandtes et mandsskelet, liggende på sin oprindelige plads samt derover et senere nedlagt skelet. At dømme efter dateringen af nordre korsarm (s. 1272ff.) har graven antagelig oprindeligt været placeret på kirkegården. Fundets mangelfulde overlevering maner dog til forsigtighed mht. en mere præcis datering.

2) (Jfr. fig. 205), 1400'ernes anden halvdel, placeret ca. 90 cm under jordsmonnet nordvest for nr. 1. Fragmenter af bund og sider af træ-kiste,⁴³² hvori fandtes mandsskelet, formentlig et midaldrende individ at dømme efter tændernes nedslidning. På skelettet lå et sværd (se ndf.).

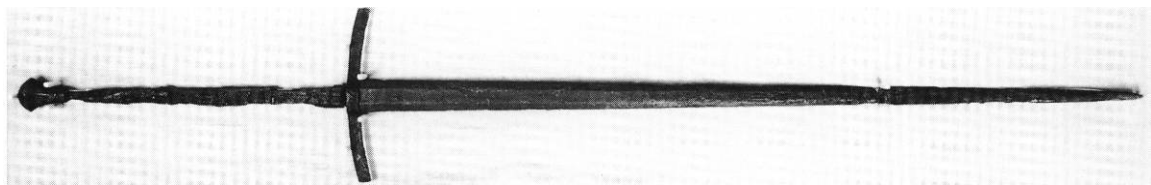

Fig. 206. *Tohåndssværd fra 1400'ernes anden halvdel, fundet ved begravelse i nordre korsarm, jfr. fig. 205 (s. 1418). Møntergården, Odense. Henrik Wichmann fot. 1999. - *Two-handed sword from the second half of the 15th century found in a grave in the north transept, cf. fig. 205.

Dette udstyr vidner om, at graven har tilhørt en stormand. Ud fra det mulige ejerforhold til dette kapel tilhørte afdøde måske Skinkelfamilien (jfr. s. 1224, 1278).

*Tohåndssværd (fig. 206) af jern,⁴³³ 1400'ernes anden halvdel, samlet længde 133 cm, hvoraf klingens udgør 92,5 cm. Ved optagningen knækkede klingens nedre tredjedel af. Knappen er

nærmest pæreformet og polygonal, parérstangen båndformet og buet.⁴³⁴ Under stangen et klingemærke, indlagt med gult metal. Fundet 1922 i grav nr. 2, at dømme efter fig. 205 placeret i øst-vestgående retning, dvs. parallelt med ligets stilling. Møntergården, Odense (inv.nr. 61/1922).

OVERSIGTSPLAN OVER GRAVMINDERNES PLACERING

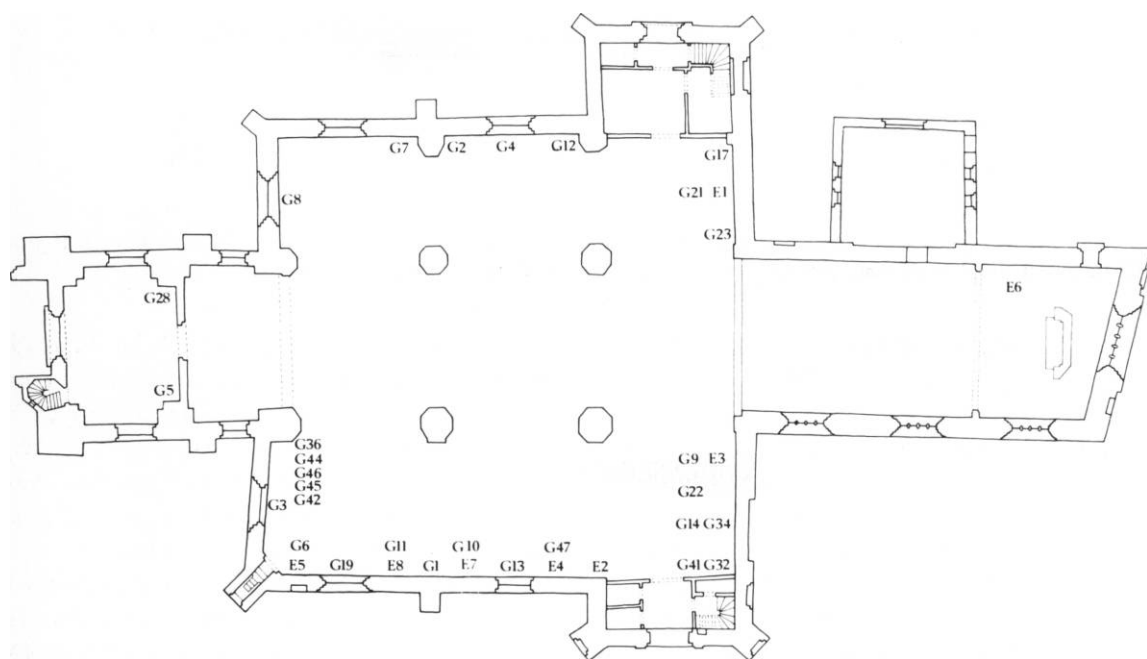

Fig. 207. Oversigtsplan over placeringen af epitafier (E1-8, for Oluf Bager, Christian Nielsen Guldager, Predbjørn Pødebusk, Niels Hansen Faber, Else Lauritsdatter Grøn, Frederik Giedde, Hieronimus Christiansen og Peder Pedersen Hunderup) og gravsten samt -fliser (G1-14, 17, 19, 21-23, 28, 32-34, 36, 41-42, 44-47, for Gert Bryske, Knud Gyldenstjerne, Claus Rønnow, Anna Nielsdatter Kabel, Jørgen Jensen Skytte, ukendt, Jørgen Daa, Anna Gyldenstjerne, Predbjørn Pødebusk, Eiler Bryske, Jacob Hardenberg, Henrik Gyldenstjerne, Mogens Rud, Peter Lauritsen Middelfart, Oluf Bager, Simon Hansen, Brun Rensing, Hans Pedersen, Rickert Knudsen, Frederik Mule, Hans Rasmussen, Hans Jensen, Aage Falck, Stephen Madsen, Charlotte Herman, Georg Herman, Christina Hasris og Henrik Michael Achen). Jfr. også fig. 26, 200, 254. Tegning af MN 1999. - Survey plan of the placement of wall monuments (E1-8 for Oluf Bager, Christian Nielsen Guldager, Predbjørn Pødebusk, Niels Hansen Faber, Else Lauritsdatter Grøn, Frederik Giedde, Hieronimus Christiansen and Peder Pedersen Hunderup) tombstones and slabs (G1-14, 17, 19, 21-23, 28, 32-34, 36, 41-42, 44-47, for Gert Bryske, Knud Gyldenstjerne, Claus Rønnow, Anna Nielsdatter Kabel, Jørgen Jensen Skytte, unknown, Jørgen Daa, Anna Gyldenstjerne, Predbjørn Pødebusk, Eiler Bryske, Jacob Hardenberg, Henrik Gyldenstjerne, Mogens Rud, Peter Lauritsen Middelfart, Oluf Bager, Simon Hansen, Brun Rensing, Hans Pedersen, Rickert Knudsen, Frederik Mule, Hans Rasmussen, Hans Jensen, Aage Falck, Stephen Madsen, Charlotte Herman, Georg Herman, Christina Hasris and Henrik Michael Achen).

Fig. 209. Mandshoved i topstykke. Detalje af epitafium nr. 1 over Oluf Bager og dennes familie (s. 1421). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Man's head in the top section. Detail of wall monument no. 1 for Oluf Bager and his family.*

forbrede. På hovedet en tætsluttende hvid linhue; hænderne fatter om en bog. Hun bærer en treradet guldkæde med korsvedhæng, mens et guldindvirket bælte smykker den slanke midje og falder med en lang snip ned mod kjolesømmen. De fire levende døtre, der alle ved billedets tilblivelse endnu var ugifte, bærer kjoler af samme tilsnit som moderens, dog i brogede farver, rosa nederdel med hvidt forklæde under rødbrunt skulderslag. Som deres mødrene op har de guldindvirkede bæltter og treradede, lange kæder, her med medaljonformet vedhæng, mens en kortere, korsprydet kæde er vist ovenover. Pigernes mørk- eller rødblonde hår er ordnet i fletninger, lagt i to sirlige rækker om hovedet under et smalt sort hårbånd; de foldede hænder hviler på maven. Kun den afdøde Ane, der har sort dragt med hvidt forstykke og huedækket hoved, holder et kors i hænderne.

Dommedagsbilledet er opdelt i to zoner. Øverst er mod en solgylden himmelbaggrund vist de helliges forsamling, alle placeret på gråhvide skyformationer. Den muskuløse Kristus, der er delvist hyllet i et folderigt rødt draperi, troner på regnbuen med nådens lilje og straffens sværd; bag sidstnævnte anes Helligåndsdue og

Gud Fader i diminutive gengivelser, mens marterredskaberne, korset og søjlen, båret - atypisk - af langskæggede mænd, flankerer den centrale fremstilling. Af helgenskaren markerer sig særligt Maria og Johannes Døberen ved Kristi højre og venstre side samt Adam og Eva. En nøgen rygvendt kvinde bag sidstnævnte er tolket som Maria Magdalene,⁴³³ mens Moses med Lovens Tavler er vist øverst til højre. De øvrige personer i de helliges forsamling lader sig ikke utvetydigt identificere. De dømtes skare ses på grønsværen nedenunder, de frelste, til venstre, ledsaget af engle, heraf én med palmegren, de fordømte fulgt af djævlé på vej mod Helvedes flammer til højre.

Det kvalitetsprægede maleri i storstykket er, hvad angår portrætfremstillingen, kendetegnet af en detaljerig, næsten miniatureagtig malemåde over for det religiøse billedes mere summariske behandling, hvilket muligvis kan skyldes to forskellige ophavsmænd. Dommedag, der antagelig er udført efter et grafisk forlæg, røber mht. Kristusfiguren nøje kendskab til Michelangelos Dommedagsfresko i Det Sixtinske Kapel (1536-41), hvilket allerede bemærkedes i begyndelsen af 1800'erne af stiftsbygningsskonduktør Hanck (»i en Maneer, som efter Hr. Hanks Dom, ikke er saa ganske og aldeles ulig Michel Angelos yderste Dag«).⁴³⁶ Den rygvendte kvinde med det kunstfærdigt opsatte hår bag Eva i billedets højre halvdel er på samme måde et citat fra et andet velkendt renæssanceværk, Rafaels fresko af Amor og Psykes bryllup i Villa Farnesina, Rom (1517-18). Forkærligheden for gengivelsen af de nøgne, bevægede menneskelegemer, vist i manierede langstrakte proportioner, er karakteristisk for samtidens nederlandske tolkninger af motivet.⁴³⁷

Epitafiet over storkøbmanden og hans familie var opsat i ↑Gråbrødre kirke på den første nordlige pille neden for koret nær familiens begravelse og to gravsten.⁴³⁸ April 1805, dvs. endnu før nedrivningen af klosterkirken var officielt vedtaget, anmodede bogtrykker Chr. Iversen, der hævdede at være en direkte efterkommer af Oluf Bager, om tilladelse til at erhverve såvel epitafiet som familiens to sten. Erhvervelsen

EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) (Fig. 202, 208-10), 1576 med senere påskrift. Ollvff Bagher/Bagger (Oluf Bager), 52 år, (†21. sept. 1602) med hustru, Margrette/Margrete Ollvf Bagers, 40 år, († 4. febr. 1581) og ægteparrets 12 børn, sønnerne Nels (Niels), 25 år, Clawes (Claus), 22 år, lens (Jens), 11 år, Ollvf (Oluf), 9 år, Erick (Erik), 8 år, Hans, 3 år og Anders (1 år) samt døtrene Marin (Maren), 18 år, Else, 17 år, Ane, 1 år (†1562), Lisebet (Lisbeth), 13 år og Ane, 5 år (Bircherod, *Monumenta* nr. XI (Gråbrødre kirke); Resen, *Fyn* 96; Vedel Simonsen, *Samlinger* (Gråbrødre kirke); *Winstrup/Lendorf*, g). Jfr. gravsten nr. 17, 21 og 23.

Regelmæssigt opbygget renæssanceepitafium, 320x210 cm, bestående af højrektangulært storfelt med maleri, flankeret af slanke, kanneleerede korintiske søjler med balusterformede afslutninger over prydbælter med stående putti. Postamentfrise, indrammet af søjlepostamenter med løvemasker, hvorunder hængeknopper, formet som frugtknuder (jfr. fig. 210). Krongesims med frise, flankeret afløvemaskesmykkede konsoller. Topstykke, formet som trekantgavl, hvori ses mandsbuste i laurbærkrans (fig. 209). Manden, der er ikklædt samtidsdragt med høj, tætsluttende krave og fjersmykket baret, har med sin knebelsbart og det tilspidsede hageskæg en overfladisk lighed med epitafiets ejermænd. Ansigtet er dog ved en senere istandsættelse delvis fornyet. Ved gavlens sider og på spidsen kuglespir. Rammeværket er sortstafferet med gråfarvning af lister og baggrundsflader samt forgyldning af udvalgte skulpturelle dele og af indskrifter. Spredte farveaccenter (rød, grøn, hudfarve, brun) ses på gavludsmykningen samt på prydbælterne.

Personalia i fraktur, sekundært påmalet i topfrisen. På fodfeltet samtidigt malet mindevers i

versaler, anført i to spalter, adskilt af bomærke med initialerne »O« og »B«.

»leg Ollvff Bagher och min hvstrv Margrete
Wii hafver ladet denne taffle opsette
Alle frome der med att lere
Hvad welgierningeer och stor ære
Gvd aff sin naade oss betede
Med lijfs nødtørfft wenner helbrede,
Och med liffsrvcvt vore tolff børn kiære
Som her met oss affmalit ere
For dine gaffver Gvd fader bold
Ske dig loff og tack tvssindfold
Dit hellige naffn, os, og vor neste
Dine gaver lad oss brvge til beste
Her saa at leffve oss alle giff
At wii maa faa det evige liff.
Anno 1576«.

Storfeltets maleri, 158x141 cm, er udført i olie på træ (sammenføjet af fem brædder). Billedet er adskilt i to dele med en Dommedagsfremstilling over et portræt af storkøbmanden med sin familie. På en græsmark, foroven afgrænset af et buskads, knæler Oluf Bager med hustruen og deres fælles, blomstrende børneflokk, hvoraf kun en enkelt, den korsbærende Ane (1 år), er markeret som afdød ved maleriets tilblivelsestid. Ved hver person er med versaler angivet navn og alder. Familien er vist i to rækker, gradueret i størrelse ind i dybden af billedet. På mandssiden til venstre ses forrest Oluf Bager selv, ikklædt kort, sort vams, bræmmet med gråværk, over enkel dragt med pibekrusning ved skjortens krave og ærmekant. Brunt, kortklippet hår og fipskæg. Hænderne er samlet i bøn - en attitude, der som et ekko af faderens gentages af sønnerne, ligesom klædedragtens sorte farve dominerer på mandssiden. En svær guldring pryder storkøbmandens ringfinger på venstre hånd. Af sønnerne bærer kun den ældste, Niels, ligesom faderen værdighedstegnet - den pelskantede vams, mens et velplejet skæg dækker hans overlæbe; de øvrige drenge har enklere kapper over deres dragt. Alle er vist med udækket hoved, bortset fra den yngste kysebærende Anders. Kvindesidens række anføres af Margrete Bager, ikklædt sort dragt med opstående krave og skulderslag, hvorunder underklædningens hvide skjorte ses. Et plisseret forklæde dækker kjolens

Fig. 208. Epitafium nr. 1, 1576 med senere påskrifter, over storkøbmand Oluf Bager (†1602) og dennes familie (s. 1421). NE fot. 1991. - *Wall monument no. 1, 1576 with later additions, for the merchant Oluf Bager (†1602) and his family.*

skete det følgende år, tilsyneladende delvis uden om selve auktionen over klosterkirkens inventar og gravminder 20. april 1806, hvor kun Oluf Baggers ligsten (nr. 17) er optaget i fortegnelsen.⁴³⁹

Siden hen blev familieminderne placeret i forstuen til Iversens lyststed Marieshøj ved Tolderlund.⁴⁴⁰ Her blev de bl.a. beskrevet af H. C. Andersen. Digteren dvælede navnlig ved epitafiet, hvis Helvedesfremstilling betegnedes som »næsten ligesaa fæl som de Orthodoxe beskrive os det fra Prædikestolen« (bl.a. med »en qvindelig Djævel med lodne, grønne Bryster, der hænge hende til midt paa Livet«), mens han ved gengivelsen af de helliges skare særligt hæftede sig ved én i »grøn Schlafrock og med strømpeløse Pusselanker«.⁴⁴¹ Da landstedet 1837 efter Iversens død afhændedes til brændevinsbrænder og kirkeværge ved S. Hans, senere kancelliråd Poul Jørgensen, valgte familien med svigersønnen, Johan Hanck som talsmand, at tilbyde »det paa Marieshøj opbevarede Minde om Oluf Bagger og hans Slægt, til Opsættelse i St. Hans Kirke, som det dertil værdigste og mest passende Sted«.⁴⁴² Dermed sigtedes formentlig ikke bare til epitafiet, men også til de tilhørende gravsten, der alle 1839 placeredes i kirken.⁴⁴³ Epitafiet fik da antagelig den plads på den østvendte skillevæg i nordre sideskibs 2. fag, som er registreret hos *Winstrup/Lendorf* 1877 (jfr. fig. 200). 1861 blev epitafiets indskrift 'ophvidtet' to gange og selve mindetavlen repareret.⁴⁴⁴ I forbindelse med kirkens hovedrestaurering blev epitafiet gennemgribende istandsat af snedker H. Rasmussen og maleren August Behrends; sidstnævnte havde tidligere udført en stor akvarel af maleriet (fig. 202, jfr. s. 1416f.).⁴⁴⁴

Efter forudgående undersøgelser ved Mogens Larsen 1961 og 1978, der foruden en generel tilsmudsning på pegede sprungne limfuger i storstykkets maleri og afbrudte detaljer på rammeværket som følge af almindelig udtørring, blev epitafiet istandsat 1981 af Jens Johansen. Herunder fjernedes en fuldstændig, sekundær opmaling på maleriet, ligesom selve rammeværket, hvor ældre farvelag (ud over de oprindelige) ikke konstateredes, overfladerensedes og retou-

cheredes, mens fuger og afslåede dele fastlimes.

2) (Fig. 211, 217), o. 1634. Christian Nielsen Gvldagger (Guldager), borger i Odense, født i Ribe og død i Odense (1. nov. 1641), med hustru Gvnder Marcvs dater (Gunder Markusdatter), født i Slesvig og død i Odense 17. (fejlagtigt for 27.) marts 1634. »D(e)nne tafle hafver Christian Nielsen skreder ladet bekoste hanem oc hans arvinger til en hvkommelse« (Bircherod, *Monumenta* nr. VI; *Winstrup/Lendorf* a). Jfr. gravsten nr. 31 og ÷begravelse nr. 1 (nordre korsarm).

Fig. 210. Prydbælte og løvemaskesmykket postament. Detalje af det arkitektoniske rammeværk på epitafium nr. 1 over storkøbmanden Oluf Bagger og dennes familie (s. 1421). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Pedestal enriched with ornamental band and lion's mask. Detail of wall monument no. 1 for Oluf Bagger and his family.*

Fig. 211. Epitafium nr. 2, o. 1634 over Christian Nielsen Guldager (†1641) og hustru, Gunder Markusdatter (†1634) (s. 1423). NE fot. 1991. - Wall monument no. 2, c. 1634, for Christian Nielsen Guldager (†1641) and his wife, Gunder Markusdatter (†1634).

Epitafium af grå kalksten, 168x120 cm. I storfeltet indsat tavle af rødlig kalksten med gravskrift, efterfulgt af skriftsted (Job 19,25-26), alt i fordybede versaler, bortset fra det sekundære årstal, der er påmalet. Storfeltet flankeres af ke-

rubhovedsmykkede konsoller, hvorpå er spor efter nu tabte led. Hængestykket er smykket med tilsvarende kerubhoveder, et stort i midten, flankeret af to mindre med drueklaser og andet frugtvedhæng i bånd om halsen. Under midter-

figuren tre bomærkeskjolde: i midten for Christian Nielsen Guldager med fordybede initialer »CNG« og til venstre et Jesumonogram med de fordybede initialer »IHS«; sidstnævnte mærke gentages - vel for symmetriens skyld - i skjoldet til højre. Topstykket er formet som en brudt volutgavl, i det centrale felt med vinget kranium kronet af timeglas over korslagte knogler. Gavlens gennembrydes af konsol, der samtidig har dannet postament for en nu forsvunden figur. Basunblæsende putti hviler på gavlens sidevolutter. Epitafiets motivforråd med kartoucheornamentikken, der endnu ikke har optaget bruskbarokkens detaljer, og de karakteristiske kerubhoveder, kendetegnede ved høje, hvælvede pander og små, velformede munde, savner direkte paralleller i stiftsbyen.⁴⁴⁵

Epitafiet har sort, brun og grå staffering af arkitektoniske og figurative led; bogstaver, profilered og andre detaljer er okkergule, mens grønt ses på blade.

1877 registreret på nordre korsarms nordvæg, nær gravsten nr. 31 og ÷begravelse.⁴⁴⁶ Siden hovedrestaureringen ophængt i søndre sideskib på jordbuen mellem 1. og 2. fag.

3) (Fig. 212), 1674. Mindetavle over Pridborus Podebusch/Predbjørn, friherre von Pvtbusch (Predbjørn Podebusk), †1500 (1541) med hustruerne Vibica (Vibeke Eriksdatter Rosenkrantz, †1506) og Anna (Mouridsdatter Gyldenstjerne, †1545), opsat af Rudolph Abraham, friherre von Pvtbvsch (Putbus) og Anna Catharina Krag, friherreinde til Kørup til minde om forfaderen, Predbjørn Podebusk, ridder og rigsråd. Hans forældre var Niclavs, friherre von Pvtbvsch (Claus Podebusk) og Birgitta Ebenhardt von Molchen (Jytte Evertsdatte Moltke), hans farfar var Pridborius Tertius, friherre von Pvtbvsch (Predbjørn III Podebusk), kong Eriks råd, der 1376 fornyede »det Freds-Foredrag« med svenkerne; hans farfars forældre var Henningius Secundus, friherre von Pvtbvsch (Henning II Podebusk), kong Olufs »geheime raad og drost«, og Gisela von der Svndt (von dem Sunde); hans farfars farforældre (dvs. hans tipoldeforældre) var Henningius Primus (Henning I Podebusk), friherre von Pvtbvsch, søn af Stoislaus I, land-

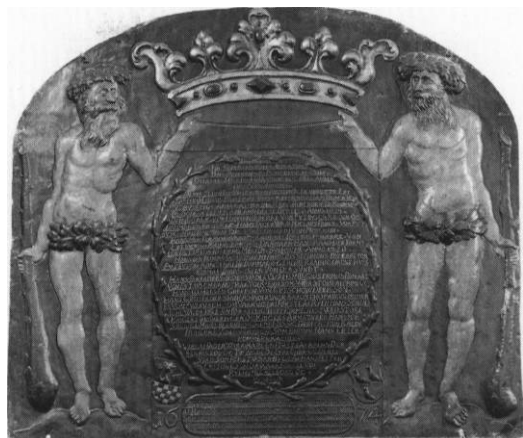

Fig. 212. Mindetavle nr. 3, 1674, over Predbjørn Podebusk (†1541) og dennes hustruer, Vibeke Rosenkrantz (†1506) og Anna Gyldenstjerne (†1545), opsat af Rudolph Abraham, friherre von Putbus og Anna Catharina Krag (s. 1425). NE fot. 1991. - *Memorial tablet no. 3, 1674, for Predbjørn Podebusk (†1541) and his wives, Vibeke Rosenkrantz (†1506) and Anna Gyldenstjerne (†1545), put up by Baron Rudolph Abraham von Putbus and Anna Catharina Krag.*

råd (landfoged) og en grevinde af Gvtschow (Gützkow);⁴⁴⁷ hans bedstefaders fars far var Baronthos Primus, friherre von Pvtbvsch (Borante von Putbusse), søn af Vizlai (Tetzlaw), fyrste på Rygen, der ikke ville føre sin fyrstelige titel »formedelst ved store krigers besveringer og krigers armatvrer hans førstelige middel blefve svek(k)ede(,) lod sig derfor kvn kalde friherre von Pvtbvsch, som endnu hans efterkom(m)ere kaldis«. Vizlaus far var Raze (Ratze), fyrste af Rygen, der bekrigede og tvang lybækkerne og deres by, som var bygget af hans fætter, Critone, fyrste på Rügen, i Mecklenborg og Holsten (Bircherod, *Monumenta* efter nr. III; *Marm-Dan* I, 228; *DaAtlas* III, 446f.; VI, 597; Vedel Simonsen, *Samlinger, Winstrup/Lendorf*, f). Jfr. gravsten nr. 9 og ÷begravelse nr. 4 (midt-skibets 1.-3. fag).

Mindetavle af kobberblik, sammensat af fire plader; 127x144 cm. To kølleholdende vildmænd, der med den inderste hånd støtter en femtakket krone, indrammer højovalt, kvistomkranset felt med personalia i reliefversaler.

Fig. 213. Epitafium nr. 4, o. 1711, over Niels Hansen Faber (†1711) med hustruerne, Anna Mathisdatter Grønholt (†1684) og Maren Andersdatter Bay (†1713) (s. 1426). NE fot. 1991. - Wall monument no. 4, c. 1711, for Niels Hansen Faber (†1711) with wives, Anna Mathisdatter Grønholt (†1684) and Maren Andersdatter Bay (†1713).

Herunder fladovalt, ophøjet felt med rimet mindevers, gengivet med reliefversaler:

»Førstelig stamme af rvnden rod
for øyen her seis af hver mand
ey optengt men gef og god
som gamle schrifte wise for sand
kek af dyd og mandigt mod
med skel det ey negtis kand
vaar det ey saa det ey her stod
successorer baroner nefner mand«.

De to skriftfelter flankeres af våbener for hhv. Podebusk (heraldisk højre) og Krag (heraldisk venstre), monumentets stiftere. Herunder årstallet 1674, midtdelt af mindeverset.

Pladens figurudsmykning er broget stafferet med hudfarve (vildmænd), gullighvidt (hår og skæg), blå (øjne), grønt (bladkranse og jordsmon) og guld (krone og bogstaver).

Som anført på pladen opsattes monumentet 1674 i forbindelse med fremdragelsen af den senmiddelalderlige gravsten over Predbjørn Podebusk og hans hustruer (nr. 9) og dennes nyopsætning, efter alt at dømme svarende til den nuværende placering på østvæggen i søndre sideskibs 1. fag. Tidligst udtrykkeligt nævnt her o. 1728 af Jacob Bircherod.⁴⁴⁸ Istandsæt af August Behrends i forbindelse med kirkens hovedrestauration.⁴⁴⁹ Det er dog uvist, om en falkmalet dekoration (jfr. s. 1340), fremdraget ved samme lejlighed, har haft forbindelse med mindetavlen.⁴⁵⁰

4) (Fig. 213), o. 1711. Niels Hansøn (Hansen) Faber, overformynder og handelsmand, født i Kerteminde af »ærlige fornemme ægte forældre«, †27.[!] febr. 1711⁴⁵¹ i sit 61. år, med hustruerne Anna Mathisdatter Grønholt, †(4. sept.) 1684, i en alder af 32 år, mor til fire sønner og en datter, og Maren Andersdatter Bay, der lod stenen opsætte og bekoste, »og døde hun aar 17<13> den <29 septemb> udi sin alders <73> Aar« (Vedel Simonsen, *Samlinger, Winstrup/Lendorf*, c). Jfr. (†)gravsten nr. 20 og †begravelse nr. 1 (søndre sideskibs 2. - 3. fag).

Mindetavle af mørkegrå kalksten, 183x93 cm. Gravskrift i reliefversaler, navne dog i kursiverede versaler, alt i forsænkede vandrette bånd. Efter personalia mindevers:

»Saa sofver sødelig I fromme ærlig' siæle
og nøyes alle med lofværdig eftermæle
self sancte Hans til priis sist tegner
paa jer graf.
Tack for den gode skienck
I til min tempel gaf«.

I fordybet felt over gravskriften femtakket krone, hvorover læses versalindskriften: »Corona Justitiæ« (Retfærdighedens krone). I hjør-

nerne cirkelmedaljoner med kerubhoveder, hvorimellem prydbortter af båndakantus. Sort-stafferet med gulfarvning af bogstaver og figurativ udsmykning.

15. dec. 1710 skænkede Niels Hansen Faber og Maren Andersdatter i deres testamente midler til vedligeholdelse af alterskranken, som de havde foræret kirken (s. 1365), og i øvrigt til kirkens nytte, dvs. vel bl.a. til istandsættelsen af deres lejersted.⁴⁵² Tidligst (1811) registreret af Vedel Simonsen i kirkens søndre gang på den »første nordre Pille«, hvilket antagelig må svare til placeringen, angivet 1877, dvs. på den sydøstligste pille mellem søndre sideskib og midtskib, på den sydvestvendte side. Efter kirkens hovedrestaurering opsat på sydmuren i søndre sideskibs 2. fag, øst for vinduet.

5) (Fig. 214), o. 1717. Else Lauritsdatter Grøn, †5. dec. 1717 i en alder af 70 år, med sine to ægtemænd, Owe (Ove) Rasmussen Juul, tidligere konsumptionsforvalter og handelsmand i

Fig. 215. Epitafium nr. 7, o. 1727, over Hieronimus Christiansen (†1727) og dennes familie (s. 1428). NE fot. 1991. - Wall monument no. 7, c. 1727, for Hieronimus Christiansen (†1727) and his family.

Fig. 214. Epitafium nr. 5, o. 1717, over Else Lauritsdatter Grøn (†1717) og dennes familie (s. 1427). NE fot. 1991. - Wall monument no. 5, c. 1717, for Else Lauritsdatter Grøn (†1717) and her family.

Odense, †□ (før 1687) i sin alders 51. år og Jacob Christensen Møller, borgmester, †27.!! febr. 1717⁴⁵³ i sit 61. år efter 30 års ægteskab. Tillige sidstnævntes datter med Else Lauritsdatter Grøn, Else Kirstina Møller, i 22 uger g.m. borgmester Jens Rosenvinge, †7. nov. 1709 (Bircherod, Monumenta (2) nr. 68; Præsteindb.; DaAtlas VI, 598; Vedel Simonsen, Samlinger; Winstrup/Lendorf, d). Jfr. †begravelse nr. 6, søndre sideskibs 2.-3. fag.

Grå kalksten, 159x122 cm. Gravskrift med reliefversaler i vandrette fordybede bånd. Efter personalia angivelse af gavesummen, 400 rdl. for begravelsesstedets vedligeholdelse mv. Skriftfelt indrammet af båndakantus, i hjørnerne smykket med fliget blad og bladornament, symmetrisk omkring midtstilk. Ornamentikken er beslægtet med epitafierne over Hans Thomsen Flensborger (o. 1717) og Jens

Fig. 216. Epitafium nr. 8, o. 1728, over klokker Peder Pedersen Hunderup (†1728) og dennes tredje hustru Anna Eriksdatter (s. 1428). NE fot. 1991. - *Wall monument no. 8, c. 1728, for Peder Pedersen Hunderup (†1728), bellringer, and his third wife Anna Eriksdatter.*

Christensen Schouboe (o. 1728) i domkirken (s. 779-80). Sortstatteret med gulfarvning af bogstaver og ornamentik.

Som anført på tavlen skænkede Else Lauritsdatter Grøn i henhold til fundats af 19. april 1717 til Stiftskisten en sum til sognets fattige samt til begravelsesstedets og kirkens vedligeholdelse.⁴⁵⁴ Mindestenens placering i muren over den tilhørende åbne begravelse ved det daværende sakristi er bevidnet 1755 og svarer antagelig til den nuværende, allerede 1877 angivne, dvs. på sydmuren i søndre sideskibs 3. fag, vest for vinduet.

6) Epitafium, 1726, over stiftamtmand Frederik Gedde (Giedde), jfr. s. 1487.

7) (Fig. 215), o. 1727. Hieronimus Christiansen, borger, køb- og handelsmand i Odense,

†8. okt. 1727 i sit 78. år, med sine »dydelskende« hustruer, Else Sørensdatter, †(1. nov.) 1680 i sit 24. år tillige med deres fælles sønner, Søren og Christian Hieronimusen, begge døde i ung alder, og Johanna lensdatter (Jensdatter), †(16)96 i sit 58. år uden nogen livsarving. Endvidere førstnævntes tredje hustru, Else Pedersdatter Wikelsøe, †(27 sept. 1731 i sit 53 Aar) (*Winstrup/Lendorf*, b). Jfr. †begravelse nr. 2 (nordre korsarm).

Grå kalksten; ottekantet, 94x65 cm. Efter personalia religiøs sentens. Fordybende versaler med navne i kursiv. Sortstatteret med gulfarvning af bogstaver.

Hieronimus Christiansens arvinger betalte 1727 for hans begravelse i kirken ved det daværende sakristi, jfr. †begravelse nr. 2, i kirkens nordre korsarm, hvor hans epitafium også må have været.⁴⁵⁵ Den registrerede placering 1877 på vestvæggen af den tidligere nordre korsarm svarer da antagelig til den oprindelige. I dag på sydmuren i søndre sideskibs 2. fag, vest for vinduet.

8) (Fig. 216), o. 1728. Peder Pedersøn (Pedersen) Hundrop (Hunderup), klokker i S. Hans fra 1679 og skrivemester i Latinskolen fra 1695, †3. jan. 1728 i sit 77. år efter tre ægteskaber. Hans tredje hustru, Anna Erighsdatter (Eriksdatter), »som sørgeli(gt) med hans kiære datter efterlever«, lod stenen bekoste (Vedel Simonsen, *Samlinger; Winstrup/Lendorf*, e). Jfr. †begravelse nr. 4 (søndre sideskibs 2.-3. fag).

Grå kalksten; oval, 118x71 cm. Indskrift med fordybende versaler, navne dog kursiverede. Efter gravskrift kort religiøs tekst. Over teksten akantusornament, forneden to sammenbundne palmegrene. Sortstatteret med gulfarvning af bogstaver.

1811 registreret af Vedel Simonsen »paa den sydlige Pille«, dvs. antagelig på skibets sydvestligste pille.⁴⁵⁶ I dag i søndre sideskibs 3. fag på muren øst for vinduet, svarende til placering hos *Winstrup/Lendorf*.

†EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) Før 1606, antagelig før 1550. Mindetavle over Knud Gøye, omtalt 1606 med malet indskrift: »Bet god for Knudh Gøie, det in got gnedhig sey mitt aller christen seele«. Nævnt i Gyldenstjernes kapel, dvs. i nordre sideskibs 2. - 3. fag tillige med gravsten (†gravsten nr. 7) og -skjold over samme (s. 1502).⁴⁵⁷

2) O.1619. Søfren (Søren) Ebbesen Grundet, †7.juni 1635, med hustruerne Kirsten Pedersdatter, †16. aug. 1619 og Maren Søfrensdatter (Sørensdatter), †7. juli 1643⁴⁵⁸ (Bircherod, *Monumenta* nr. IV). Jfr. (†)gravsten nr. 16.

At dømme efter registreringsrækkefølgen hos Bircherod er der tale om et epitafium, antagelig placeret i søndre korsarm (nævnt efter monument for Predbjørn Podebusk (Bircherod, *Monumenta* nr. III, epitafium nr. 3) eller søndre sideskibs 2.-3. fag.

3) (Fig. 217), o. 1628. Erich (Erik) Olufsen, borger i Odense, †1. aug. 1628, med hustruen Karen Nielsdatter, †12. sept. 1669 (Bircherod, *Monumenta* nr. VII; Grønlund nr. 16).

Epitafium af træ med indskrift, antagelig i fraktur eller versaler. Efter personalia skriftsted (Joh. 16,6; Sl. 34,1-8). Ifølge Grønlund på syd-væggen i skibets midte, dvs. på pille i midtskibets søndre side. At dømme efter ovennævnte manglede store dele af personalia, der endnu o. 1680 kunne læses af Bircherod, og tavlen kan derfor være identisk med ligtavle, omtalt af Vedel Simonsen 1811, med en indskrift, der for størstedelen var udslettet. Placeringen var da på pillen syd for (†)gravsten nr. 3 for Gertrud Svendsdatter, dvs. på midtskibets sydvestlige pille.

4) 1634. Jesper Erichsen (Eriksen), kirkeværge i S. Hans, †26. okt. 1627 i sin bolig i Nørregade, med hustruerne Maren Nielsdatter, †26. marts 1616 og Lisbeth (Elisabeth) Nielsdatter, †16 □ 2° g.m. ringer Hans Ibsen. Sidstnævnte ægtepar bekostede »den liden Tafle« 7. marts 1634 (Bir-

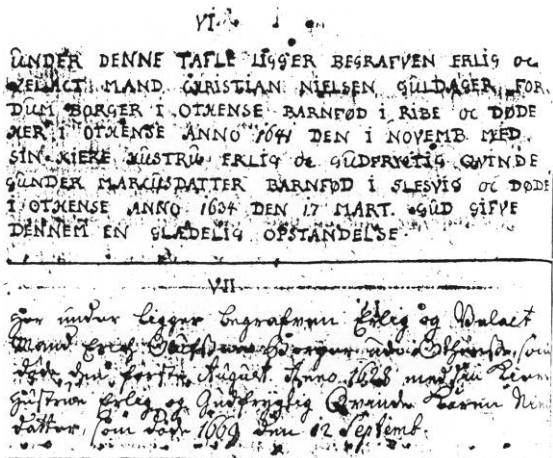

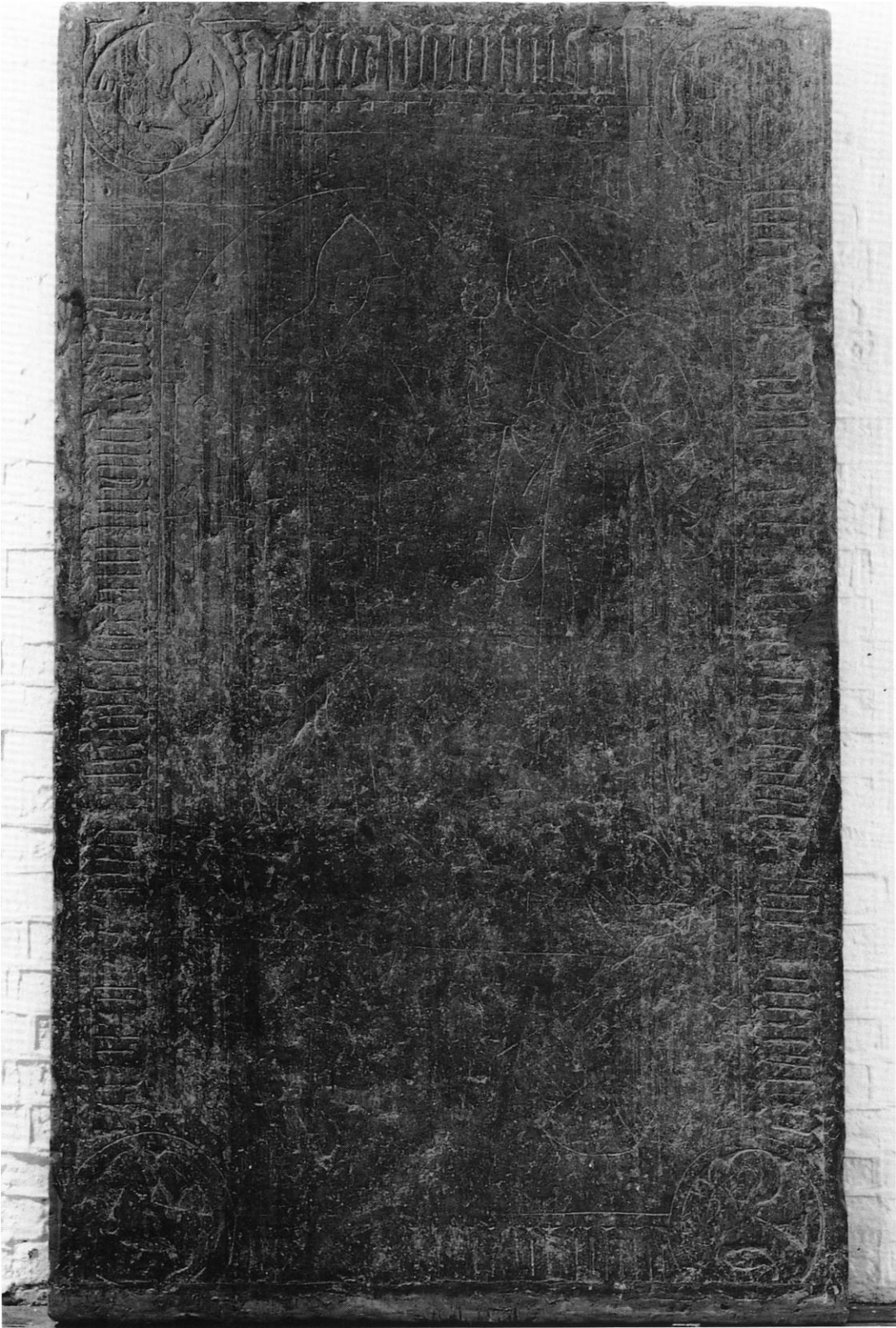
Fig. 217. Indskrifter på epitafium nr. 2 over Christian Nielsen Guldager og †epitafium nr. 3 over Erik Olufsen (s. 1423, 1429). Efter Bircherod, *Monumenta* nr. VI-VII. - Inscription on wall monument no. 2 for Christian Nielsen Guldager and †wall monument no. 3 for Erik Olufsen.

cherod, *Monumenta* nr. V; Vedel Simonsen, *Samlinger*). Jfr. (†)gravsten nr. 12.

Ifølge Vedel Simonsen 1811 ophængt på øst-væggen i kirkens nordre gang, dvs. vel på nordre korsarms østvæg, nærmest koret. Ikke nævnt hos Winstrup/Lendorf.

5) 1640, opsat af Ellen Nielsdatter, (†7. april 1660 i sit 77. år) til minde om hendes tre afdøde ægtemænd, Hans Clausen, †30. nov. 1631 i sit 46. år, begravet i †Gråbrødre kirke, (kirkeværg) Hans Rasmussen, †1. jan. 1640 i sit 44. år og Hans Eggertsen, (†10. april 1652 i sit 38. år) (Bircherod, *Monumenta* nr. II; Grønlund nr. 3; Vedel Simonsen, *Samlinger*). Jfr. gravsten nr. 32 samt †begravelse nr. 8 (koret) og 1 (midtskibets 1.-3. fag).

Epitafium af træ med portrætter (»effigibus«) og indskrift, antagelig med fraktur. Efter personalia skriftsted (Sl. 116,7-9; Åb. 14,13). På korets nordvæg, senest registreret af Vedel Simonsen 1811.

GRAVSTEN OG -FLISER

1) (Fig. 218-19), o. 1441. Gert (Hartvigsen) Bryske, †15. aug. 1441 og hustru Elsebe (Elsebeth/Elizabeth) Hennigsdatter (Henningsdatter) Kabel (†28. dec. 1462).⁴⁵⁹ »Anno domini m cccxli ipso die as(s)umptionis⁴⁶⁰ b(ea)te marie v(irginis) obiit ge[rard(us) brys]ke et uxor ei(us) d(omi)na elsebe filia d(o)m(ini) henig kabel □« (I det Herrens år 1441, på selve den salige Jomfru Mariæ Himmelfarts dag (15. aug.) døde Gert Bryske og hans hustru, fru Elsebe, datter af hr. Henning Kabel □« (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXI; Grønlund nr. 18; Abildgaard; Vedel Simonson, *Samlinger*; Winstrup/Lendorf nr. 52; Løffler, *Gravsten* 35f., tvl. XXII, 109; Jensen, *Gravsten* I, 12). Jfr. †gravsten nr. 3.

Grå kalksten, 254x171 cm. Stærkt nedslidt, navnlig på figurfeltet; langs kanterne udbedringer med cement. Randskrift med reliefminuskler; som skille tegn enkelte og dobbelte rhomber. Evangelistsymboler i hjørnemedaljoner (øverst tv. og th. Johannes og Mattæus, nederst tv. og th. Lukas og Markus). Midtfeltets figurfremstilling, indgraveret i en enkel stregtegn, viser ægteparret, stående let bøjet mod hinanden under dobbeltarkade med indvendig kløverbladsbue, båret af spinkle søjler med terningkapitæler og i midten en profileret konsol. I arkadernes svikler anes stavværksdekoration. Gert Bryske er ikklædt rustning med fast brystplade og jernlamelleret underlivsbeskyttelse. På hovedet en hjelm (bækkenhue eller bacinet) med opslået visir og brynjekrave.⁴⁶¹ Over skuldrene ligger en omtrent fodlang (pels)kappe, der er fæstnet over brystet med et rhombeformet spænde. Med højre hånd støttes et stort slagsværd, mens venstre fatter om en vimpelprydet lanse eller fane. Hustruen bærer en folderig klædning, samlet under brystet med bælte og forsynet med store nedhængende ærmer; på hovedet enkelin. I højre hånd holder hun en blomst med seks fli-

Fig. 218. Gravsten nr. 1, o. 1441, over Gert Hartvigsen Bryske (†1441) og hustru, Elsebe Hennigsdatter Kabel (†1462) (s. 1431). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 1, c. 1441, for Gert Hartvigsen Bryske (†1441) and his wife, Elsebe Hennigsdatter Kabel (†1462).*

Fig. 219. Gravsten nr. 1 over Gert Bryske (s. 1431). Tegning af J. Magnus-Petersen 1881. - *Tombstone no. 1 of Gert Bryske.*

gede blade, muligvis en nellike, som hun med en appellerende gestus rækker frem mod ægtemanden. Blomsten er blevet tolket som en »Kærligheds Blomst« og handlingen tilsvarende udlagt som en romantisk og høvisk elskovsyttring, udvekslet mellem ridderen og hans hustru.⁴⁶² Mere overbevisende synes en fortolkning af blomsterverrækkelsen som et religiøst symbol, en hentydning til enkens fromme ønske om den afdøde ægtemands delagtighed i den evige salighed gennem Kristi offerdød, symboliseret ved blomsten eller nelliken.⁴⁶³ Under figurfremstillingen er vist ægteparrets våbener, Bryske til heraldisk højre, Kabel til venstre.

Gravstenen indtager i kraft af sit usædvanlige figurmotiv og den livfulde fremstilling »en me-

Fig. 220. Gravsten nr. 2, o. 1467, over rigsråd Knud Henriksen Gyldenstjerne (†1467) og hustru, Hilleborg Skinkel (†1494) (s. 1432). NE fot. 1991. - Tombstone no. 2, c. 1467, for Counsellor of State Knud Henriksen Gyldenstjerne (†1467) and his wife, Hilleborg Skinkel (†1494).

get fremragende Plads» (Løffler 36) blandt 1400'ernes sten, hvoraf herhjemme kun syv dobbeltmonumenter med billeder af ægtepar anføres.⁴⁶⁴

Gert Bryskes sten indgik sammen med Elsebe Kabels egen sten (†gravsten nr. 3) i den omfattende begravelsesstiftelse, som hans forgænger, Elsebe Kabels 2. gemal, rigsråd Bjørn Olufsen Bjørn, lagde grunden til med opførelsen af et gravkapel (før 1433) og stiftelse af et vikarie ved kapellets alter 1433 (jfr. s. 1224). Begge gravsten

har fra første færd utvivlsomt været anbragt i dette kapel, antagelig placeret i søndre korsarm (jfr. s. 1224), over for den gård, syd for klosterkirkens kirkegård, som Elsebe Kabel 1462 skænkede til gengæld for sjælemesser for sine tre afdøde ægtemænd. Hvorvidt gravstenen for Gert Bryskes barne- og oldebarn, Eiler og Claus Bryske (gravsten nr. 10) oprindelig har haft samme plads, er dog ikke klart. Gert Bryskes sten er tidligst registreret af *Bircherod* og her omtalt næst efter gravstenen (nr. XXX) for Henrik Griben (nr. 20), der antagelig var placeret i søndre sideskib og før Peter Mogensens sten (nr. XXXIII, †gravsten nr. 6), der lå »henimod Chorsdøren«. Hos *Grønlund* o. 1710 opregnet som den anden gravsten i kirkens midtskib (nr. 18) og hos *Abildgaard* 1760 anført »oppe i mod Chorsdøren«, antagelig svarende til placeringen hos *Winstrup/Lendorf*, dvs. vest for korranken - en anbringelse, der må have fremskyndet slitagen. Efter kirkens hovedrestaureering opsat på væggen i søndre sideskib mellem 2. og 3. fag.

2) (Fig. 220-22), o. 1467. Knud Henriksen (Gyldenstjerne), (†før 2. okt. 1467),⁴⁶⁵rigsråd, og hustru, Hilleborg (Skinkel), (†5. febr. 1494). »[Hic jacet strenuus miles d(omi)n(us) canutus henrici q(ui) o(biit) an(n)o d(o)m(ini) mcdlxviii[!] inf(ra) octa(vas) michaelis cum uxore sua d(omi)na hilleborg q(ui) o(biit) an(no) d(omi)n(i) mcdlxx](xxiii die agathe virginis)« (Her ligger den tapre ridder, hr. Knud Henriksen som døde i det Herrens år 1468(!) inden for ottendedagen (efter) S. Michaels dag (29. sept.) med sin hustru, fru Hilleborg som døde i det Herrens år 1494 på jomfru Agathes dag (5. febr.)) (*Bircherod*, *Monumenta* nr. XLVI; *Vedel Simonsen*, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 12; *Løffler* 33). Jfr. s. 1225f.

Lys gråbrun kalksten, 295,5x150,5 cm. Kanterne delvist udbedret med cement. Udsparinger i stenen med riffelhugning viser, at randskriften med hjørnecirkler og ægteparrets våbenskjolde i midtfeltet har været udført i et andet materiale, fæstnet på stenen med jernsøm og bly, hvoraf endnu enkelte spor ses. Som det fremgår af en beskrivelse fra 1606, var gravste-

nen således 'omlagt med messing' og våbenene midtpå tilsvarende 'udstukket i messing'.⁵⁶ En supplerende, formentlig senere tidsangivelse (dele af hustruens dødsår samt -dagen) er hugget i tolinjers indskrift i reliefminuskler inden for den lodrette randskrift nederst til venstre. Denne del er formentlig af pladmangel og som udtryk for den senere tilkomst placeret uden for metalpladerne. At dømme efter den tegnede afbildning hos Bircherod (fig. 221) har Hilleborg Skinkels navn og dødsårets første del antagelig - med mindre typer - været anført på randskriftens venstre lodrette del over den indhuggede tilføjelse og næppe, som gengivet på kobberstikket fra samme værk (fig. 222), på randskriftens lodrette højre del. Indskrift med minuskier; skille tegn i form af rhomber samt (mellem de to sidste ord) kurveblomstlignende ornament. Hjørnecirkler med evangelistsymboler (øverst tv. og th. Mattæus og Markus, ne-

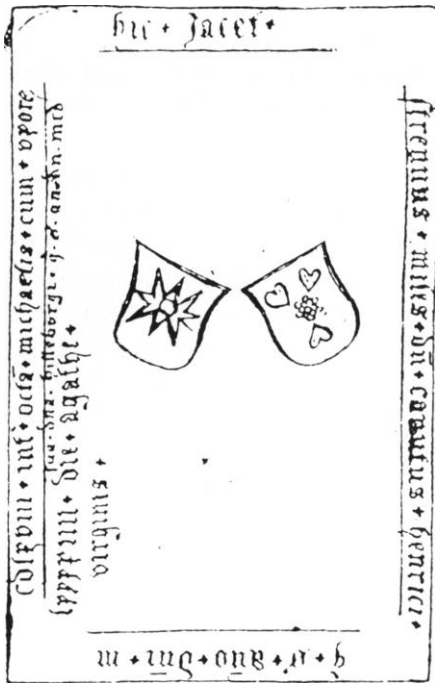

Fig. 221. Gravsten nr. 2, o. 1467, over rigsråd Knud Henriksen Gyldenstjerne (†1467) og hustru, Hilleborg Skinkel (†1494) (s. 1432). Efter Bircherod, *Monumenta* (NyKglSaml 4646, 4°). - Tombstone no. 2, c. 1467, for Counsellor of State Knud Henriksen Gyldenstjerne (†1467) and his wife, Hilleborg Skinkel (†1494).

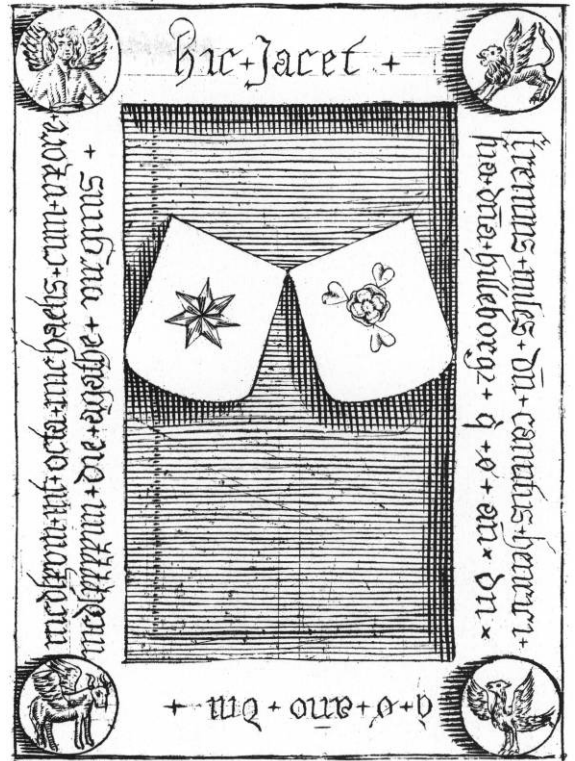

Fig. 222. Gravsten nr. 2, o. 1467, over rigsråd Knud Henriksen Gyldenstjerne (†1467) og hustru, Hilleborg Skinkel (†1494) (s. 1432). Efter Bircherod, *Monumenta*. - Tombstone no. 2, c. 1467, for Counsellor of State Knud Henriksen Gyldenstjerne (†1467) and his wife, Hilleborg Skinkel (†1494).

derst tv. og th. Lukas og Johannes). Midtfeltet var smykket med ægteparrets våbenskjolde, vendt i courtoisie mod hinanden, til heraldisk højre Gyldenstjerne, til venstre Skinkel.

Med anvendelsen af metalindlægning til fremhævelse af indskrift og våbenskjolde har stenen haft paralleller til helt eller delvis metalbeklædte gravsten, som produceredes i stort antal i senmiddelalderens Nederlande.⁴⁶⁶ For anvendelse af en teknik med delvis metal- (og alabast-) beklædte gravsten, heriblandt med brug af skriftbånd i metal som her, jfr. *DK Ribe* 591-94, specielt 592. Hvorvidt Knud Gyldenstjernes sten i lighed med de ovennævnte, der alle var af sort, belgisk kalksten, formentlig fra Tournai, er nederlandsk importarbejde og ikke hjemligt produceret, lader sig dog vanskeligt afgøre.

Fig. 223. Gravsten nr. 3, o. 1486, over rigsråd Claus Rønnow, (†1486) og hustru, Christina Henriksdatter Gyldenstjerne, (†før 1454) (s. 1434). Tilskrevet den såkaldte Sjællands Heroldmester. Sophus Bengtsson fot., NM. - Tombstone no. 3, c. 1486, for Counsellor of State Claus Rønnow, (†1486) and his wife, Christina Henriksdatter Gyldenstjerne († before 1454). Attributed to the so-called Herald master of Zealand.

Gravstenen er den ældst kendte af en række gravminder, som medlemmer af den mægtige jyske Gyldenstjernefamilie udstyrede S. Hans kirke med. Det må anses for sandsynligt, at den oprindelig lå i det kapel i kirkens nordvestende, hvis opførelse Knud Henriksens store godsdonation kort før sin død udgjorde det økonomiske grundlag for (s. 1226). Stenen kan dog ligesom kapellet være tilvejebragt flere år efter Knud Henriksens død, måske samtidig med en taltertavle, stiftet 1489 af enken, Hilleborg Skinkel (s. 1358). Gravstenen er tidligst nævnt 1606, da metalpladerne endnu var intakte,⁴⁶⁷ og disse

fundtes stadig, da brødrene Bircherod o. 1680 registrerede stenen. O. 1760 har dele af metaludsmykningen muligvis endnu været læselig, at dømme efter antikvaren Christian Brandts kommentarer.⁴⁶⁸

Stenens placering var 1877 i 3. fag af nordre sideskib mellem de to nordligste stolestadeblokke, og denne anbringelse i kirkens nordre del turde også kunne udledes fra Bircherod (jfr. *Monumenta* nr. XLIV-V og XLVII, gravsten nr. 37, 12, 4). Når Vedel Simonsen 1811 opregner stenen som placeret vestligst i søndre sideskib, næst efter Jørgen Schüttes (Skyttes) (gravsten nr. 5), må der dog være sket en forveksling med Claus Rønnows store sten (gravsten nr. 3), der påfaldende nok ikke nævnes i Odenseantikvarens grundige registratur fra 1811.⁴⁶⁹ Siden kirkens hovedrestauration opsat på væggen i nordre sideskibs 2. fag.

3) (Fig. 223-24), o. 1486. Claus Rønnow, rigsråd, marsk (†1486) og hustru, Christina (Christina Henriksdatter Gyldenstjerne), (†før 1454).⁴⁷⁰ »An(n)o d(omi)ni mcdlxxx sexto obiit strenuus miles claus ron(no)w marskalcus regis dacie hic sepultus una cu(m) uxore sua d(omi)na Cristina p(er)dilecta quor(um) a(n)i(m)e i(n) pace req(ui)esca(n)t« (I Herrens år 1486 døde den tapre ridder Claus Rønnow, Danmarks riges marsk, begravet her sammen med sin højtelskede hustru, fru Christina. Deres sjæle hvile i fred) (Bircherod, *Monumenta* nr. XXVIII; Resen, *Fyn* 55, 116; *Abildgaard*; *HofmFund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597; *Winstrup/Lendorf* nr. 25; *Löffler* 33, tvl. XXVIII, 117; Jensen, *Gravsten* nr. 7). Jfr. s. 1224

Lysgrå kalksten, 313x197 cm. Behugninger foroven og forneden på stenen er delvist udbedret med cement. Randskrift med reliefminuskler; skilletegn formet som krumdolke. Skriftbåndet indrammes af bølgende plantestængler, hvorfra udgår fligede blade, forskellige blomster og - muligvis - enkelte vindrueklaser. Fantasifulde spydblomster vokser tillige fra rammen af hjørnecirklerne, hvori er indskrevet firpas med evangelistsymboler med skriftbånd (øverst tv. og th. Mattæus og Johannes, nederst tv. og th. Markus og Lukas). Midtfeltet

udfyldes af ægteparrets alliancevåbener, Rønnow til heraldisk højre og Gyldenstjerne overfor. De fligede hjelmklæder, der udgår fra de to hjelme, som er kronet med vesselhorn og to arme med påfugleferbesat spejl, udfylder rummet omkring skjoldene. Et antal reliefminuskler, formet som »k«er, måske for begyndelsesbogstavet i marskens fornavn (Klaus), er strøet ud over baggrunden.⁴⁷¹

Den prægtige sten henføres af Jensen, *Gravsten* (I, 19) til den såkaldte Sjællands Heroldmester og karakteriseres som et hovedværk af denne unavngivne ophavsmand til en gruppe beslægtede gravsten - hovedparten sjællandske - kendetegnet ved den heraldiske udsmykning, forkærligheden for indskrevne firpas i hjørnecirklerne og skilletegn, formet som krumdolke. At dømme efter afbildningerne i Bircherod, *Monumenta* fandtes i Odense yderligere en række samtidige, siden forsvundne, gravsten med beslægtet dekoration af yppige hjelmblade (i S. Knud, Vor Frue og †Gråbrødre kirke).⁴⁷² Den summariske karakter af gengivelserne tillader dog ikke, at man drager mere vidtgående konklusioner mht. en tilskrivning til ovennævnte mester.

Ifølge Cornelius Hamsforts Bispekrønike satte biskop Carl Rønnow monumentet over sin far (og mor), ligesom han foranstaltede faderens begravelse i S. Hans kirke med stor deltagelse af adelen og næsten hele byen i øvrigt.⁴⁷³ Denne beretning bekræftes af den omstændighed, at Claus Rønnows dødsår (1486) og navnet (omend ikke dødsåret) for hans første hustru er anført, men ikke navnene på hendes to efterfølgere. Gravstenen må have fundet sin oprindelige plads i det kapel, Claus Rønnow lod opføre o. 1464, antagelig i søndre sideskib (s. 1224). Stenen omtales tidligst i 1600'ernes første del som anbragt ved nederste kirkedør,³⁹⁶ hvilket kan være identisk med den placering, som er registreret i 1700'erne ('nederst i den sydlige gang' ved sakristiet) og som endnu var aktuel 1877, dvs. i søndre sideskibs 3. fag. Påfaldende nok er stenen ikke nævnt af Vedel Simonsen 1811, jfr. gravsten nr. 2. Siden kirkens hovedrestauration på vestmuren i søndre sideskibs 3. fag.

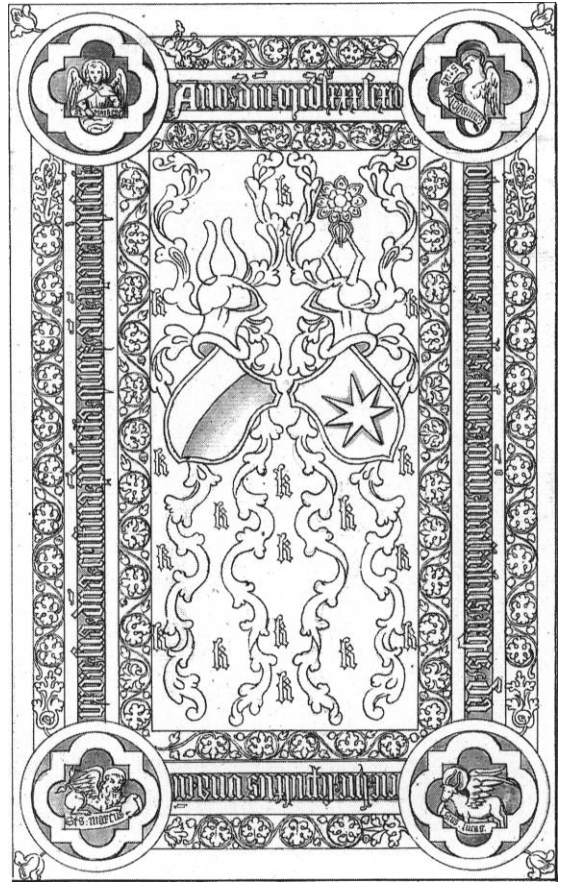

Fig. 224. Gravsten nr. 3, o. 1486, over rigsråd Claus Rønnow (†1486) og hustru, Christina Henriksdatter Gyldenstjerne (†før 1454) (s. 1434). Tegning af Søren Abildgaard 1760. - Tombstone no. 3, c. 1486, for Counsellor of State Claus Rønnow (†1486) and his wife, Christina Henriksdatter Gyldenstjerne (†before 1454).

4) (Fig. 225-26), 1400'ernes sidste fjerdedel. Anna Nielsdatter (Kabel), (antagelig †efter 1472).⁴⁷⁴ »Anna nielsdotter de penis atris servet compassio m(at)ris w(u)lneribus qui(ni)s me s(u)bt(ra)he/ xp(Christ)e ruinis« (Anna Nielsdatter. Moderens medynk vil frelse (mig) fra frygtelige straffe. Fri mig fra undergang ved dine fem sår, Kristus) (Bircherod, *Monumenta* nr. XLVII; Grønlund nr. 19; Abildgaard; Vedel Simonsen, *Samlinger*; Winstrup/Lendorf nr. 51(?); Løffler 34, tvl. XXXIII, 125; Jensen, *Gravsten* nr. 105).

Fig. 225. Gravsten nr. 4, 1400'ernes sidste fjerdedel, over Anna Nielsdatter Kabel (s. 1435). Tegning af Søren Abildgaard 1760. - Tombstone no. 4, last quarter of the 15th century, for Anna Nielsdatter Kabel.

Lysgrå kalksten, trapezformet, 176x77-87 cm. Kanterne udbedret med cement. Randskrift med reliefminuskler; som skilletegn enkelte og dobbelte rhomber. Indskriften, der er på vers (to leoninske heksametre), leddeles af hjørnecirkler med evangelistmedaljoner og afsluttes med en ekstra linje, der - vel af pladsnød - er placeret i midtfeltet under tekstens første linje. Evange-

listsymbolerne, der er udstyret med skriftbånd, forestiller øverst tv. og th. Mattæus og Johannes, nederst tv. og th. Markus og Lukas. I figurfeltet er i en enkel lineær fremstilling indhugget en engel med korstegn som pandeprydelse; englen, der er ikklædt et folderigt, fodlangt gevandt, holder afdødes våben (Kabel af Tostrup) i hænderne. Samme motiv genfindes på afdødes segl.⁴⁷⁵

Anna Nielsdatter er antagelig identisk med den kvinde af samme navn, enke efter Tyge Lunge, der 1472 skænkede gods til S. Salvators alter (s. 1226). Som anført hos Grønlund, *Abildgaard* og Vedel Simonsen lå gravstenen i 1700'erne i midtergangen, næst efter Gert Bryskes sten og »oppe imod Choret«, dvs. antagelig umiddelbart vest for koret. *Bircherød* registrerer imidlertid stenen blandt monumenter i nordre sideskib (jfr. nr. XXXVII-XXLVI), og det kan derfor ikke udelukkes, at den i forbindelse med istandsættelsen i 1690'erne (jfr. s. 1321, 1413) er blevet flyttet. At dømme ud fra de senere stedsangivelser og dimensionerne er stenen vel identisk med *Winstrup/Lendorfnr.* 51, der karakteriseres som »ulæselig«. Siden kirkens hovedrestauration opsat på væggen, først på østvæggen i nordre sideskibs 1. fag, siden 1892 i nordre sideskibs 2. fag under vinduet.

5) (Fig. 227), antagelig 1400'ernes sidste fjerdedel, genanvendt 1705. Gravsten over ubekendt, genbrugt af Iörgen Schütz (Jørgen Jensen Skytte), †17□ og hustru, Karen Poulsdatter, †23.juni 1705 i sin alders 54. år.⁴⁷⁶ (Vedel Simonsen, *Samlinger*, *Winstrup/Lendorfnr.* 27 (dog som Jørgen Souhr); *Dahlerup Koch* nr. 25).

Lysgrå kalksten, trapezformet, 213x117 (121) cm. Sammensat af to fragmenter (vandret brudlinje omkring stenens midte). Oprindelige hjørnemedaljoner med evangelistsymboler (øverst tv. og th. Mattæus og Johannes, nederst tv. og th. Markus og Lukas, begge vist omvendt), hvorimellem har været randskrift med reliefminuskler i fordybede bånd. Heraf ses dog kun et par forkortelsestegn samt de øvre partier af enkelte uidentificerbare bogstaver. Feltet indenfor er helt udslebet og forsynet med sekundær gravskrift med fordybede versaler i vandrette linjer.

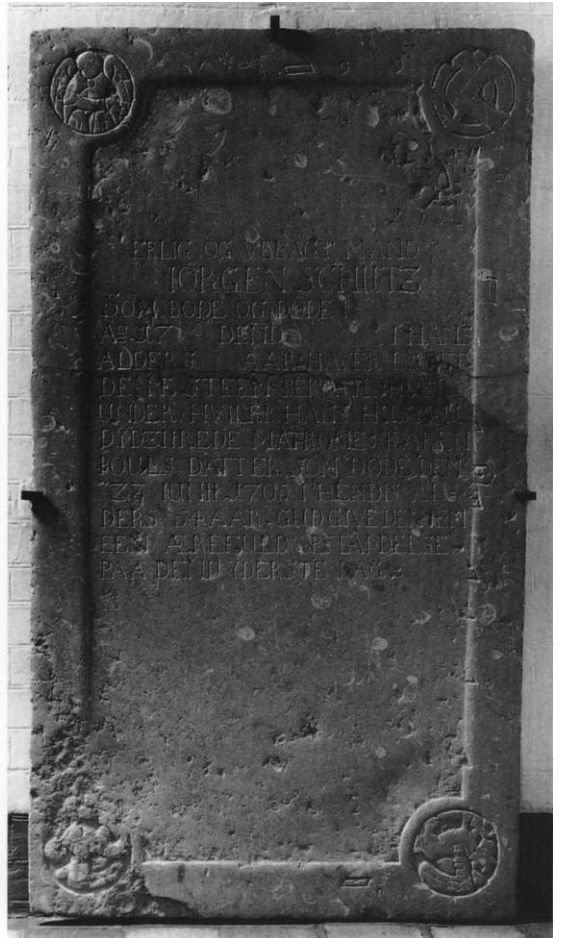

Fig. 226-27. Gravsten nr. 4-5. NE fot. 1991. 226. Gravsten nr. 4, 1400'ernes sidste fjerdedel, over Anna Nielsdatter Kabel (s. 1435). 227. Gravsten nr. 5, antagelig 1400'ernes sidste fjerdedel, 1705 genanvendt af Jørgen Jensen Skytte og hustru, Karen Poulsdatter (†1705) (s. 1436). - Tombstones nos. 4-5. 226. Tombstone no. 4, last quarter of the 15th century, for Anna Nielsdatter Kabel. 227. Tombstone no. 5, probably the last quarter of the 15th century, reused c. 1105 for Jørgen Jensen Skytte and his wife, Karen Poulsdatter (†1705).

Stenen erhvervedes 1705 for 4 rdl. af Jørgen Skytte til hans afdøde hustrus begravelse.⁹⁸

Af Vedel Simonsen og *Winstrup/Lendorf* registreret i søndre sideskibs 2. fag, vest for gravsten over Laurids Krog (nr. 16). Efter kirkens hovedrestauration placeret ved nordøstre arkadepille, hvorfra den fremdroges 1981. Nu placeret på tårnrummets østmur, til højre for døren.

6) (Fig. 228), o. 1500, genanvendt o. 1689. Gravsten over ubekendt ægtepar, hvis parvis modvendte våbenskjolde dog sekundært er ud-

slebet ligesom en oprindelig indskrift på et oprullet skriftbånd ovenover. Genbrugt af Hans Simonsøn (Simonsen), bendrejer og kirkeværge (begr. 21. sept. 1703), hvis hustruer, Marie Danielsdatter, (†før 25. jan.) 1682 og Elisabeth Hansdatter, (†før 29. sept.) 1689 blev begravet herunder (Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 33; Jensen, *Gravsten*, nr. 126).

Rødlig kalksten, 170x102 cm. Udsmykningen med reliefhugne våbenskjolde i et forsænket firkantet felt, kronet af et perspektivisk gengivet, oprullet skriftbånd, kan muligvis have omfattet

Fig. 228. Gravsten nr. 6, antagelig 1500'ernes første fjerdedel, over ubekendt ægtepar. O. 1689 genanvendt af bendrejer og kirkeværge Hans Simonsen (†1703) med hustruerne, Marie Danielsdatter (†1682) og Elisabeth Hansdatter (†1689) (s. 1437). Henført til Claus Bergs værksted. NE fot. 1991. - *Tombstone no. 6, probably from the first quarter of the 16th century, for an unknown couple. Reused c. 1689 by turner and churchwarden Hans Simonsen (†1703) for himself and his wives, Marie Danielsdatter (†1682) and Elisabeth Hansdatter (†1689).*

randskrift med evangelistmedaljoner i hjørnerne, hvoraf alt dog er udslebet. Sekundær tværskrift med fordybede versaler.

Stenen kan være identisk med den gravsten, som antikvaren Thomas Bircherod 'for adskillige år siden' (nedskrevet 1701) så over 'en højfornem og fremragende ridder, der engang havde været et fremtrædende medlem af det danske rigsråd, smykket med hans statelige vå-

ben og hans og hans hustruers slægtsskjolde'. Som Bircherod videre berettede, var gravstenen siden blevet omarbejdet, 'indskriften på stenen var ændret, de gamle, store og fornemme bogstaver var nu slettet og erstattet med andre, og da jeg læste dem, forstod jeg til min væmmelse, at en eller anden drejer, der måske havde til opgave at istandsætte kirken, havde gjort stenen - som jo ikke længere havde arvinger eller beskyttere - til sin egen. Han havde så fået den gamle indskrift skiftet ud med sit og sine koners og børns navne og kun bibeholdt de tidligere ejeres ærværdige og prangende våbenskjolde, så eftertiden kunne falde i svime over de fornemme slægter, denne drejer og hans koner tilhørte!'.⁴⁷⁷ Ud fra denne omtale kunne stenen måske identificeres med gravstenen over rigsråd Eggert Frille og hustruen Anna Iversdatter Jul (†gravsten nr. 4), oprindeligt forsynet med indskrift, evangelistmedaljoner og sandsynligvis også med ægteparrets våbenskjolde.

Af Vedel Simonsen og *Winstrup/Lendorf* registreret i søndre sideskibs 1. fag. Efter kirkens hovedrestauration opsat på væggen i sideskibets 3. fag vest for vinduet.

7) (Fig. 229-30), o. 1503 eller muligvis mellem 1510 og -20, henført til Claus Bergs værksted. Jørgen Daa (†mellem 6. og 13. jan. 1503) og Catherina (Karen Knudsdatter Gyldenstjerne) Daa (†1527).⁴⁷⁸ »An(n)o d(omi)ni mdiii obiit nobil(is) vir georgi(us) daa inf(ra) oct(ava)s ephi(phani)e et an(n)o d(omi)ni mdx(xvii)⁴⁷⁹ obiit catheri(n)a daa uxor eiusde(m) quoru(m) a(n)i(m)e req(ui)esca(n)t i(n) pace« (I Herrens år 1503 inden for ottendedagen efter Helligtrekongers dag (dvs. mellem 6. og 13. jan.) døde velbyrdig mand Jørgen Daa og i Herrens år 1527 døde sammes hustru, Catherina Daa. Må deres sjæle hvile i fred) (Bircherod, *Monumenta* nr. XLII; *Præsteindb.* (1755); *Abildgaard*; *HofmFund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597; *Præsteindb.* (1809); Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 11; Jensen, *Gravsten* nr. 123).

Lys rødbrun kalksten, 312x164 cm. Kanterne udbedret med cement. Reliefminuskler med et enkelt initial i forsænkede bånd; som skille tegn dobbelte rhomber. Randskriften afbrydes af

Fig. 229. Gravsten nr. 7, o. 1503 (eller antagelig 1510-20), over Jørgen Daa (†1503) og hustru, Karen Knudsdatter Gyldenstjerne Daa (†1527) (s. 1438). Henført til Claus Bergs værksted. NE fot. 1991. - *Tombstone no. 7.*

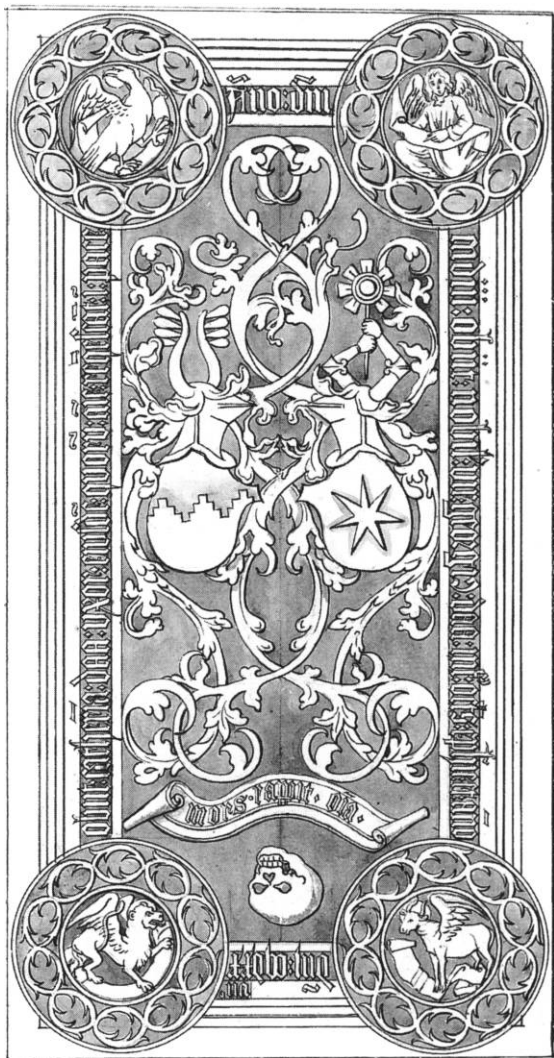

Fig. 230. Gravsten nr. 7, antagelig 1503 eller 1510-20, over Jørgen Daa (†1503) og hustru, Karen Knudsdatter Gyldenstjerne Daa (†1527) (s. 1438). Tegning af Søren Abildgaard 1760. - *Tombstone no. 7.*

hjørnecirkler, indfattede i dobbeltsnoede, torne-kronelignende grenkranse. I cirkelfelterne evangelistsymboler med skriftbånd (øverst tv. og th. Johannes og Mattæus, nederst tv. og th. Markus og Lukas). Afkvistede grenstave indrammer skriftbåndene. Midtfeltet smykkes af afdødes alliancevåbener, vendt mod hinanden i courtoisie (Daa over for Gyldenstjerne) og prydet med de tilhørende hjelmtegn (vesselhorn og arme med påfuglefljerbesat spejl), hvorfra udgår hjelmklæ-

dets yppige bladranker, tildannet i et symmetrisk ornament. Herunder et skriftbånd med op-rullede ender, der sammen med et dødningehoved (begge dele ses i den nuværende placering på hovedet) belærer om dødens almagt: »Mors raipit[!] omnia« (Døden bortriver alt).

Den fornemme gravsten, der at dømme efter de tilføjede årstal kan være udført flere år efter Jørgen Daas død, dvs. mellem 1510 og -20, hen-føres af Jensen, *Gravsten* (I, 67f.) til Claus Bergs værksted, ikke mindst på grund af lighedspunkter med evangelistsymbolerne på tre krucifikser, tilskrevet Claus Berg: Asperup og Skamby, (begge Odense amt) og Thurø (Sunds hrd., Svendborg amt). Nøje identitet findes dog navnlig med tre af de fire evangelister på Anna Gyldenstjernes sten (nr. 8), som ligeledes er blevet henført til denne mester eller hans kreds.⁴⁸⁰

Placeringen har antagelig fra første færd været i kirkens nordvestende, vel i det gravkapel, som Karen Gyldenstjernes far, Knud Henriksen Gyldenstjerne lod indrette (s. 1226). Således nævnes stenen allerede i 1600'ernes første del ved den vestre kirkedør ved den side, hvor ringeren bor, hvilket meget vel kan referere til en plads i nordre sideskibs vestende i gangen mellem stolestaderne og nær Anna Gyldenstjernes sten (nr. 8), hvor stenen omtales i 17- og 1800'erne, 1877 præciseret af *Winstrup/Lendorf* (nr. 11) til en placering mellem 2. og 3. fag. Siden kirkens hovedrestauration opsat på væggen i nordre sideskibs 3. fag.

8) (Fig. 231-32), o. 1521, henført til Claus Bergs værksted. Anna (Knudsdatter Gyldenstjerne), (†2. maj eller 26. juli 1521), datter af Knud Henriksen (Gyldenstjerne) til Iversnæs og hustru til Peder Bild (Bille) til Svanholm.⁴⁸¹ »Sep(u)ltura vene(ra)bilis d(omi)ne An(n)e q(uæ) filia erat d(o)m(ni) ca(n)uti henrici mil(it)is de iversnes et uxor petri bild armi(ger) de suanholm q(uæ) obiit a(n)no d(omi)ni 1521 altera die b(ea)ti iacobi« (Gravmæle over den ærværdige fru Anna, som var datter af hr. Knud Henriksen, ridder, til Iversnæs og hustru til Peder Bild, væbner, til Svanholm, som døde det Herrens år 1521 på andendagen efter S. Jakobs dag (2. maj eller 26. juli)) (Bircherod, *Monu-*

Fig. 231. Gravsten nr. 8, o. 1521, over Anna Knudsdatter Gyldenstjerne (†1521) (s. 1440). Henført til Claus Bergs værksted. NE fot. 1991 - Tombstone no. 8, c. 1521, for Anna Gyldenstjerne (†1521). Attributed to Claus Berg's workshop.

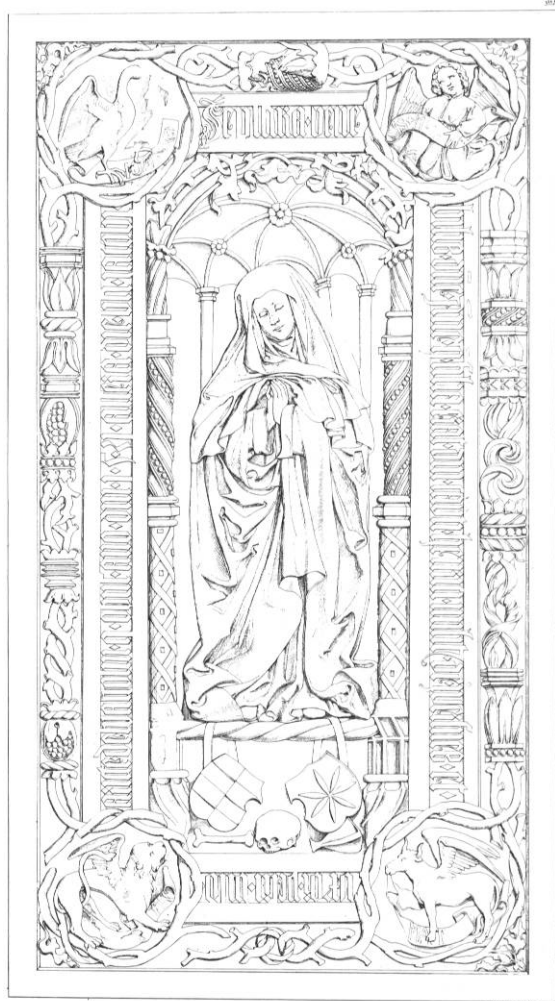

Fig. 232. Gravsten nr. 8 over Anna Knudsdatter Gyldenstjerne (s. 1440). Pennetegning af August Behrends. - Tombstone no. 8 of Anna Knudsdatter Gyldenstjerne.

menta nr. LI; *Præsteindb.* (1755); *Abildgaard*; *Hofn-Fund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597; *Vedel Simonsen, Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 10; *Jensen, Gravsten* nr. 124). Jfr. †gravsten nr. 5.

Lys rødbrun kalksten, 288x158 cm. Kanterne udbedret med cement. Stenens reliefhugne figurfremstilling, navnlig ansigtet, er ligesom dele af randskriften stærkt nedslidt. Reliefmuskler med enkelte smukt formede initialer; som skille tegn rhomber. Evangelistsymbolernes skriftbånd har dog majuskeltagte reliefversaler. Det omløbende skriftbånd indrammes på lang-

siderne af fantasifulde søjleskafter, sammensat af profilled, snoede grene, fligede blade og granatæblelignende kugler. Også ved hjørnerne udvokser kviste, sammenflettet i krans omkring evangelistsymbolerne (øverst tv. og th. Johannes og Mattæus, nederst tv. og th. Markus og Lukas), mens spydblomster udmunder over afdødes hoved. Figurfeltet viser Anna Gyldenstjerne stående under en rundbuet grenarkade, båret af leddelte søjler med udsmykning af krydsbånd og perlesnore, og bag hende udvidet til en polygonal, søjlebåret niche eller baldakin, overdækket med rosetprydet stjernehvælv. Den afdøde er vist med lukkede øjne og hænderne samlet i bøn foran brystet.⁴⁸² Hun er ikklædt en folderig klædning med hovedet tildækket af enkesløret. En tovtav danner fodstykke for figuren og fungerer samtidig som ophæng for afdødes våben. Et dødningehoved, flankeret af knogler, afslutter kompositionen.

Gravstenen er af høj kvalitet og røber sin ophavsmands interesse for den tidlige renæssances ornamentformer og perspektiviske rumgengivelse. Dermed finder den åbenlyse paralleller til arbejder af Claus Berg og hans værksted (navnlig mindestenen over kong Hans og dennes familie i domkirken, s. 733-40). Hvorvidt kompositionen og modelleringen ligefrem stammer fra mesterens egen hånd, som foreslået af Jensen, *Gravsten* (I, 69), lader sig dog vanskeligt afgøre på grund af værkets medtagne karakter.⁴⁸³ Om evangelistsymbolerne, jfr. også gravstenen over Jørgen Daa (nr. 7).

Placeringen i nordre sideskibs 3. fag for enden af gangen mellem de to yderste stolestadeblokke er registreret 1877 af *Winstrup/Lendorf* (nr. 10) og svarer antagelig til en ældre situation, sikkert bevidnet fra 1755 (nederst i gangen mellem stolene i nordkapellet). Formentlig har denne sten i lighed med de øvrige gravsten over Gyldenstjernefamilien (nr. 2, 7, 12 samt †nr. 5) haft sin oprindelige plads i slægtskapellet i kirkens nordvestende (s. 1226). Siden kirkens hovedrestauring opsat på vestvæggen i nordre sideskibs 3. fag.

9) (Fig. 233), efter 1513, udført under indflydelse fra Claus Bergs værksted. Prebjørn (Pred-

bjørn) Podebusk, rigsråd (†1541), med hustruerne Vibicke (Vibeke Eriksdatter Rosenkrantz), (†1506) og Anna (Mouridsdatter Gyldenstjerne), (†1545).⁴⁸⁴ »An(n)o d(omi)ni md□ hic e(st) sepult(us) miles aurat(us) d(omi)n(us) prebiørn podebwsk cu(m) duab(us) uxo(ri)b(us) d(o-mi)na vibicke (e)t d(omi)na an(n)a q(uo)r(um) a(n)i(m)e viw(un)t« (I det Herrens år 15□ blev her begravet den gyldne ridder, hr. Predbjørn Podebusk med sine to hustruer, fru Vibeke og fru Anna. Deres sjæle lever) (Bircherod, *Monumenta* nr. III; *MarmDan* I, 228; *Præsteindb* (1755); *Abildgaard*; *HofmFund* V, 190; *Da Atlas* VI, 597; *Præsteindb* (1809); Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 10; Jensen, *Gravsten* nr. 125). Jfr. mindetavle nr. 3 og †begravelse nr. 4 (midtskibet).

Lysgrå kalksten, 258x167 cm. Brudlinje over nedre højre hjørne; behugninger på begge langsider delvist udbedret med cement. Reliefmuskler i forsænkede bånd; som skilletegn rhomber. Den omløbende randskrift indrammes på langsiderne af leddelte kandelabersøjler med både arkitektoniske og vegetative elementer, mens kortsidernes ramme er formet dels som to modvendte drager omkring spydblomster (foroven), dels som drueklaser. Hjørnernes evangelistsymboler, hvoraf de to nederste er vendt som langsidernes tekst, omsluttet af cirkelslag, dannet af afkvistede grene. Symbolerne, der er udstyret med skriftbånd, viser øverst tv. og th. Johannes og Mattæus, nederst tv. og th. Lukas og Markus. Figurfeltet er tredelt med slanke søjler på høje, polygonale baser, kronet af arkader med krydsende, krabbeprydede kølbuer og småspir. Ægte manden står i det midterste buefeldt, flankeret af sine to hustruer. Han er rustningsklædt med nethue på hovedet.⁴⁸⁵ I højre hånd bærer han det opadvendte slagsværd, mens venstre hviler på brystet. Benene og fødderne er vist i profil i en unaturlig, udadrejet positur. De to hustruer er gengivet i næsten identisk skikkelse i enkedragt (her vel mere for symmetriens skyld end af hensyn til den historiske virkelighed) med tildækkede hoveder, folderige dragter og hænderne samlede foran brystet i bøn. En afkvistet gren danner fodstykke

Fig. 233. Gravsten nr. 9, efter 1513, over rigsråd Predbjørn Podebusk (†1541) og dennes hustruer, Vibeke Eriksdatter Rosenkrantz (†1506) og Anna Mouridsdatter Gyldenstjerne (†1545) (s. 1442). Udført under indflydelse af Claus Bergs værksted. NE fot. 1991. - Tombstone no. 9, after 1513, for Counsellor of State Predbjørn Podebusk (†1541) and his wives, Vibeke Eriksdatter Rosenkrantz (†1506) and Anna Mouridsdatter Gyldenstjerne (†1545). Made under the influence of Claus Berg's workshop.

for figurerne og bærer samtidig deres respektive (hjelmløse) våbenskjolde, ophængt i skjoldremme over dødningshoveder, i midten Podebusk, flankeret af Rosenkrantz (til heraldisk højre) og Gyldenstjerne (til heraldisk venstre).

At dømme efter ornamentikkens kombination af elementer fra både sengotik og tidlig renæssance tilhører stenen antagelig 1500'ernes første fjerdedel, idet en nedre tidsgrænse angives af Predbjørn Podebusks ægteskab 1513 med sin anden hustru, Anna Gyldenstjerne. Den fantasifulde renæssanceornamentik og navnlig kvinde-

figurerne finder paralleller i Anna Knudsdatter Gyldenstjernes sten (nr. 8), men Podebuskstenen savner dennes rumvirkning, ligesom de tre figurer synes presset mere akavet ind i deres respektive arkadefelter. Trods kvalitetsforskellen må dog også sidstnævnte sten ligesom Anna Gyldenstjernes sten (nr. 8) være udført under indflydelse af eller måske endog ved en direkte medvirken af Claus Bergs Odenseværksted.⁴⁸⁶

Stenen nævnes 1926 og endnu 1951 som staf-feret med oliefarve, påført i forbindelse med kir-kens hovedrestauration.⁴⁸⁷ Denne bemaling er siden fjernet.

Før 1674 (jfr. ndf.) fandtes stenen under org-let, dvs. vel i midtskibets 3. fag.¹⁶⁷ Hvorvidt denne placering - i umiddelbar nærhed af Gyl-denstjernes kapel - er den oprindelige, vides dog ikke. Af gravstenens tre personer blev imidlertid kun Vibeke Rosenkrantz (†1506) begravet i kir-ken, mens både Predbjørn Podebusk og Anna Mouridsdatter Gyldenstjerne fandt deres grave andetsteds, førstnævnte i Århus domkirke un-der datteren Jytte Podebusks og svigersønnen Knud Gyldenstjernes sten (*DK Århus* 766f.) fra o. 1561, sidstnævnte i Ringsted (*DK Sorø* 177) under svigersønnen Mourids Olufsen Krognos' monument fra o. 1550.⁴⁸⁸

1674 opsat på østvæggen i søndre korsarm (jfr. epitafium nr. 3), hvor den stadig ses.

10) (Fig. 234), o. 1537, tilskrevet den såkaldte Odense-Skulptør. Eiler Bryske (Bryske) til Dallund, lensmand (†5. febr. 1529), med sin søn, Claus Bryske (Bryske, †1537).⁴⁸⁹ »Svb hoc marmore requiescit nobilis vir Eylerivs Bryske de Dailunt qvi obvt[!] anno 1529 5ta fv⁴⁹⁰ ante esto michi cvm filio svo dilecto Clavs Bryske qvi ense emvli ocvbvit an(n)o 1537« (Under dette marmor hviler den velbyrdige mand, Eiler Bryske til Dallund, som døde år 1529 femte dag i ugen før fastelavns søndag sammen med sin elskede søn, Claus Bryske, der faldt i tvekamp 1537) (Bircherod, *Monumenta* nr. LII; Resen, *Fyn*, 55, 116; *Grønlund* nr. 36; *MarmDan* I, 228; *Abildgaard*; *HofmFund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 33; Jensen, *Grausten* nr. 216).

Lysgrå kalksten, 217x123 cm. Enkelte behug-ninger langs kanten er udbedret med cement. Latinsk randskrift med reliefversaler i forsæn-kede bånd; cirkulære skilletegn. I hjørnecirk-lerne evangelistsymboler med skriftbånd (øverst tv. og th. Mattæus og Johannes, nederst tv. og th. Markus og Lukas). Fader og søn står under en rundbuet muslingeskalsarkade, båret af spinkle, leddelte balustersøjler. Selvom Eiler Bryske i overensstemmelse med et hierarkisk perspektiv er vist i overstørrelse i forhold til sin søn med hovedet overlappende arkadens vand-rette arkitrav, er det nære familiebånd under-streget ved begges bevægelser; faderen hælder hovedet hen imod sønnen og lægger samtidig kærligt hånden på skulderen af den unge mand, der selv med højre hånd viser hen til sit fædrene ophav. Eiler Bryske er klædt i civil dragt med en folderig, bredkravet halvlang kåbe over en knæ-lang underklædning; på hovedet en skråbaret; med højre hånd fatter han om skæftet på sin dolk. Claus Bryske derimod er kampklædt i rustning og hjelm med opslået visir; ved venstre side holder han sit store slagsværd, hvis od overlapper arkadens ene base, mens han selv træder ind på Lukasoksen. Mellem de to perso-ner ses Bryskernes våben, favnet af en drage og kronet af en ørneprydet hjelm, hvorfra det yp-pige helmlklæde snor sig om de ståendes ben.

Bryskernes gravsten henføres af Chr. Axel Jensen til den såkaldte Odense-Skulptør, en an-onym stenhugger eller værkstedsgruppe, repræ-senteret fortrinsvis på Fyn og i Jylland kort før 1500'ernes midte. Netop denne sten betegnes af samme som »Den fynske Kunstners Mester-stykke« (*Gravsten* (I, 151)). Tidligst af Resen, *Fyn* (116) nævnt som placeret neden for koret, hvilket kan hentyde til en plads enten i midtski-bet, i søndre eller nordre korsarm. Sidstnævnte placering er den mest sandsynlige ud fra regi-streringsrækkefølgen hos Bircherod og på grundlag af den omstændighed, at den ikke er nævnt hos *Grønlund* blandt de i midtskibet op-regnede sten. Herfra kan den i løbet af 1700'er-nes første halvdel være flyttet til den placering i midtskibets 1. fag, som er angivet hos *Abildgaard*

Fig. 234. Gravsten nr. 10, o. 1537, over lensmand Eiler Bryske (†1529) og hans søn, Claus Bryske (†1537) (s. 1444). Tilskrevet den såkaldte Odense-Skulptør. NE fot. 1991. - Tombstone no. 10, c. 1537, for Lord Lieutenant Eiler Bryske (†1529) and his son Claus Bryske (†1537). Attributed to the so-called Odense sculptor.

Fig. 235. Gravsten nr. 11, o. 1542, over Jacob Hardenberg (†1542), med hustruerne Edele Torbensdatter Bille (†o. 1530) og Sophie Pedersdatter Lykke (†o. 1570) samt sønnen Peder Hardenberg (s. 1446). Tilskrevet den såkaldte Odense-Skulptør. NE fot. 1991. - Tombstone no. 11, c. 1542, for Jacob Hardenberg (†1542) and his wives, Edele Torbensdatter Bille († about 1530) and Sophie Pedersdatter Lykke († about 1570), and son Peder Hardenberg. Attributed to the so-called Odense sculptor.

(1760) »i den midterste Gang öwerst op imod Choret« og Vedel Simonsen (1811). 1877 var stenen anbragt i søndre sideskibs 1. fag. Siden kirkens hovedrestauration opsat på væggen i søndre sideskibs 2. fag vest for vinduet.

11) (Fig. 235), o. 1542, tilskrevet den såkaldte Odense-Skulptør. Jackem (Jacob/Joakim) Hardenberg til Sandholt og Hvedholm (†mellem 2. og 13. juli 1542), med hustruerne Edel Billes da-

ter (Edele Torbensdatter Bille), (†efter 10. juli 1530) og Soffi Lyckes dater (Sophie Pedersdatter Lykke), (†o. 1570); endvidere med sønnen Per (Peder) Hardenberg (uvist dødsår). »Her hviler erlige welb[yrdig] man(d) Jackem Hardenberg til Sanholt Hvedeholm⁴⁹¹ oc begges hans⁴⁹² høstrver⁴⁹³ frv Edel Billes dater oc frv Soffi Liv⁴⁹²ckes datter nar[!] Gvd vil oc dode han 1542«. På bueslaget over de tre personers hoveder: »Frv Edel Jakem Hardenberg Frv Soffi«. På indskrifttavle nederst til højre: »Per Hardenberg« (Bircherod, *Monumenta* nr. X; Resen, *Fyn* 55, 114; *Abildgaard*; *HofmFund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 42; Jensen, *Gravsten* nr. 215).

Lysgrå kalksten; trapezformet, 210x101-118 cm. Øvre højre hjørne udbedret med cement. Figurerne, og her navnlig fru Sophies ansigt, bærer præg af nedslidning, der må være indtruffet i nyere tid (jfr. fig. 333). Randskrift, indskriftbånd samt kartoucheprydet indskrifttavle med personalia, alt med reliefversaler i forsænkede bånd; enkelte slyngede initialer, skilletegn formet som cirkler. Det omløbende indskriftbånd afbrydes af evangelistmedaljoner i hjørnerne (øverst tv. og th. Lukas og (oprindeligt) Markus, nederst tv. og th. Mattæus og Johannes). Figurfeltet, der krones af våbenfrise med de afbildede personers hjelmsmykkede våbenskjolde (Hardenberg i midten, flankeret til hhv. heraldisk højre og venstre af Bille og Lykke (med vinranke)), viser ægtemanden i midten med begge sine hustruer, alle stående under trekløverbue, i hvis svikler ses basunblæsende putti. Jakob Hardenberg, som er rustningsklædt med åben hjelm og stort slagsværd, står i en let contrapost med drejning mod højre i retning mod den længstlevende hustru, Sophie Lykke. Denne bærer enkedragt med hovedet dækket af et slør, fastholdt under hagen med højre hånd, mens hun med venstre viser hen imod gemalen. Ved hendes fod står den tidligt afdøde søn, Peder, klædt i knælang dragt og vist med hænderne samlet i bøn.⁴⁹⁴ Jakob Hardenbergs første hustru, Edel Bille, er presset ind i det snævre billedrum til venstre mellem gemalen og rammen. Hun bærer en folderig dragt, samlet under

brystet og med spids udskæring, under hvilken en leddelt kæde skimtes over en underklædning. På hovedet en nethue. Med højre hånd berører hun let ægtemandens albue, den venstre skimtes under hans sværdskaft.

Af Chr. Axel Jensen (*Gravsten*, I, 150f.) tilskrevet »Odense-Skulptøren« ligesom gravsten nr. 10. Denne (nr. 11) forekommer dog i kompositionel henseende mere usikker end den vel samtidige Bryskesten, ligesom sviklernes putti-figurer og skrifttavlen kartouche viser en mindre avanceret tilegnelse af et renæssancepræget formsprog.

Allerede hos Resen anført som placeret i koret, nærmere præciseret lige foran alteret og lidt mod nord, idet den nederste ende lå ind under alterfoden (dvs. alterpodiet, jfr. Abildgaard; Vedel Simonsen). Den fornemme placering harmonerer med Jacob Hardenbergs status (1541) som lensmand på Odensegård og stiftslensmand over Fyn (jfr. s. 1410). Efter en flytning o. 1855 registreret i søndre sideskibs 1. fag 1877. Efter kirkens hovedrestauration opsat på væggen i søndre sideskibs 3. fag, øst for vinduet.

12) (Fig. 236, 334), antagelig o. 1550, tilskrevet den såkaldte Odense-Ornamentist. Henrick Knudsen (Henrik Knudsen Gyldenstjerne) til Refstrup (Restrup), †14. nov. 1517. »Her ligger erlig welbyrdigh mandt och strenghe rydder[!] her Henrick Knvdsen till Reffstrvp som døde paa Iversnis løffverdagh den 14. nov. aar 1517 hves siell Gvdt haffve« (Bircherod, *Monumenta* nr. XLV; Resen, *Fyn* 55, 116; *Abildgaard*; *HofmFund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597; *Præsteindb* (1809); Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 14; Jensen, *Gravsten* nr. 220).

Lys blågrå kalksten, 233x142 cm. Kanter udbedret med cement. Randskrift med personalia i reliefversaler i forsænkede bånd; rhomber som skille tegn. Figurfeltet viser Henrik Knudsen Gyldenstjerne stående under en tredelt gotiserende arkade, båret af piller, hvis skafter smykkes af akantusmontanter, mens kapitælerne er bladdekorerede og baserne kannelerede. Venstre sides kapitæl og base danner postamenter for afdødes fædre og mødre, der bærer hjelme.

Fig. 236. Gravsten nr. 12, antagelig o. 1550, over Henrik Knudsen Gyldenstjerne (†1517) (s. 1447). Tilskrevet den såkaldte Odense-Ornamentist. NE fot. 1991. - Tombstone no. 12, probably c. 1550, for Henrik Knudsen Gyldenstjerne (†1517). Attributed to the so-called Odense ornamentalist.

benskjolde (Gyldenstjerne over Skinkel), mens hans hustru, Karen Billes (†1540) tilsvarende våben (Bille over Frille) findes til højre. Den rustningsklædte portrætfigur er vist frontalt med svag drejning mod venstre; højre hånd fatter om slagsværdet, hvis od hviler på hjelmen ved hans fod, mens venstre hånd ligger på brystet. På hovedet bæres en nethue, svarende til Predbjørn Podebusks på gravsten nr. 9.

At dømme efter anvendelsen af renæssancens arkitekturformer i en mere korrekt version end på gravsten nr. 8-11 må stenen være udført adskillige år efter Henrik Knudsen Gyldenstjernes død, antagelig først hen imod midten af

1500'erne. Det er nærliggende at knytte udførelsen sammen med den beslægtede, nu forsvundne sten i domkirken for sønnen, kannik Jørgen Gyldenstjerne, der udarbejdedes før dennes død (1551, jfr. s. 817, fig. 683). Begge tilskrives af Chr. Axel Jensen (*Gravsten*, I, 159f.) den såkaldte Odense-Ornamentist ligesom gravsten nr. 13.⁴⁹³

Gravstenen registreredes af *Abildgaard* (1760) i den nordre gang op imod koret, nærmere præciseret som værende uden for den anden nye åbne begravelse (s. 1498),¹⁶⁷ dvs. formentlig den placering, som anførtes 1877 i nordre sideskibs 1. fag inden for nordre korsarms areal. Hvorvidt stenen oprindelig har ligget mere vestligt og nærmere Gyldenstjernes kapel (s. 1226) er uvist. I dag opsat på væggen i nordre sideskibs 2. fag, øst for vinduet.

13) (Fig. 237), o. 1559, tilskrevet den såkaldte Odense-Ornamentist. Magnus Rvd (Mogens Rud), søn af Otte Rvd (Knudsen Rud) til Møgelkær og Pernelle (Pernille) Oxe, 15. juli 1559 i S. Hans kloster i Odense⁴⁹⁶ (Bircherod, *Monumenta* nr. XI; Resen, *Fyn* 55, 114; *Abildgaard* (1760); *HofmFund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597; *Præsteindb* (1809); Vedel Simonsen, *Samlinger*, *Winstrup/Lendorf* nr. 45; Jensen, *Gravsten* nr. 224).

Lysgrå kalksten, 177x103 cm. Udbedret med cement og en lysgrå udfyldningsmasse langs kanter og ved tværgående revne hen over stens midte. Personalia og skriftsted (Åb. 14,13) i reliefversaler med cirkulære skille tegn i fordybede vandrette bånd. Figurfeltet indrammes af en smukt formet jonisk arkade, hvis piller er smykket med akantusmontanter og hviler på høje, profilerede baser, prydet af løvemasker med ring i flaben. To stående smångle på kapitælerne bærer afdødes far- og mormoders våbenskjolde (Bølle og Gøye). Inden for arkaden en muslingeskal, hvorunder kerubhoved, flankeret af frugtophæng. Selve figurfeltet domineres af de to indskrifttavler, den øverste indrammet af rulleværkskartouche og kronet af de to hjelmprydede våbenskjolde for afdødes forældre (Rud og Oxe) til hhv. heraldisk højre og venstre. Nederst i feltet står lensmandens søn, klædt i knælang, vid kåbe med bred krave og posede

ærmer over en underklædning. På hovedet bærer han en skråbaret med fjerprydelse. Som udtryk for livets forkrænkelse og den stedse nærværende død holder han i venstre hånd et timeglas, mens et kranium ligger for hans venstre fod.

Den fornemme sten, der af Chr. Axel Jensen (*Gravsten* I, 161f.) tilskrives Odense-Ornamentisten ligesom gravsten nr. 12, repræsenterer i forhold til denne et mere avanceret arbejde med sine joniske kapitæler, postamenternes løvemasker og skrifttavlen kartoucheramme.⁴⁹⁷

Gravstenen for sønnen af lensmanden på Odensegård synes fra første færd at have haft en fremtrædende placering i lighed med Hardenbergstenen, nemlig i koret (jfr. fig. 199), midt for alteret, omend lidt sydligere end førstnævnte, som det præciseres af *Abildgaard* og Vedel Simonsen. Herfra o. 1855 flyttet til søndre korsarms sydøsthjørne. Siden kirkens hovedrestaurering opsat på væggen i søndre sideskibs 2. fag under vinduet.

14) (Fig. 238), o. 1573, tilskrevet den såkaldte Odense-Kopist, Petrus Laurentii Medelphorde(n)sis (Peter Lauritsen Middelfart), 'i sin tid denne kirkes mest trofaste kapellan', 124. maj 1573⁴⁹⁸ (Bircherod, *Monumenta* nr. XIV; Resen, *Fyn* 56, 116; Vedel Simonsen, *Samlinger*; Jensen, *Gravsten* nr. 717).

Lysgrå kalksten, trapezformet, 189x59-94 cm. Indskrift meget nedslidt og brudstykke af højre langside afslået. Latinsk gravskrift med reliefversaler i fordybede, vandrette bånd udfylder stens øverste tredjedel. Personalia efterfølges af latinsk mindevers:

»I denne grav hviler den sande fromheds elev Peter som har Peters navn og held. For den sande klippe helligede han sit liv og sin død og belærte om klippen, den klippe, der var Kristus. Lykkelig for hvem Kristus er klippen. Thi han triumferer i døden, som søgte at leve for dig i Christus, mens han levede«. ⁴⁹⁹

Stenen, der at dømme efter formen muligvis kan være af middelalderlig oprindelse, henføres af Chr. Axel Jensen (*Gravsten*, II 89ff.) til en fynsk kopist efter Gert van Groningen. Bortset

Fig. 237. Gravsten nr. 13, o. 1559, over Mogens Rud (†1559) (s. 1448). Tilskrevet den såkaldte Odense-Ornamentist. NE fot. 1991. - Tombstone no. 13, c. 1559, for Mogens Rud (†1559). Attributed to the so-called Odense ornamentalist.

fra et bomærkeskjold, indfattet i en cirkelmedaljon og flankeret af de fordybede bogstaver

»AID«, er den iøvrigt ganske uden udsmykninger.

Tidligst af Resen nævnt i koret, af Vedel Simonsen (1811) nærmere præciseret til en place-ring i 4. række fra øst, syd for gravsten over general von Rippur ((†)gravsten nr. 22). O.1855 flyttet herfra, antagelig til søndre sideskibs 1. fag (at dømme efter form og dimensioner antagelig identisk med *Winstrup/Lendorf* nr. 38, dog her betegnet som »ulæselig«). Ved kirkens hoved-restaurering lagt i gulvet sammesteds, 1997 placeret nær østvæggen som nr. 2 fra syd.

15) (Fig. 239, 323), o. 1577. Jacobus Henricii (Jacob Henriksen), »i sin tid denne kirkes nidkære præst«, †7. nov. 1577, i sin alders 56. år med

hustruen, »den ærbare matrone«, Chatarina Laurentii (Karen Lauritsdatter) fra Bogense, †22. dec. 1573 i sin alders 46. og ægteskabets 28. år.⁵⁰⁰ (Bircherod, *Monumenta* nr. XV; Resen, *Fyn* 56, 114f.; *Præsteindb.* (1809); Vedel Simonsen, *Samlinger, Winstrup/Lendorf* nr. 44 (betegnet som »ulæselig«, bortset fra navnet »Chatarina«); *Dahlerup Koch* nr. 9). Jfr. (†)gravsten nr. 4.

Grå kalksten, 170x84 cm. Stenen er sammenføjet af fire dele. Indskrift med reliefversaler i vandrette fordybede bånd. Inden for en fordybet randlinje udfyldes omtrent hele fladen af den latinske gravskrift; efter personalia ærevers:

Fig. 238-39. Gravsten nr. 14-15. NE fot. 1991. 238. Gravsten nr. 14, o. 1573, over kapellan Peter Lauritsen Middelfart (†1573) (s. 1448). Tilskrevet den såkaldte Odense-Kopist. 239. Gravsten nr. 15, o. 1577, over Jacob Henriksen, præst ved S. Hans (†1577) og hustru, Karen Lauritsdatter (†1573) (s. 1450). - Tombstone nos. 14-15. 238. Tombstone no. 14, c. 1573 for the curate, Peter Lauritsen Middelfart (†1573). Attributed to the so-called Odense copyist. 239. Tombstone no. 15, c. 1577, for Jacob Henriksen, priest at St. Hans (†1577) and his wife, Karen Lauritsdatter (†1573).

»Her blev jeg døbt ved Kristi hellige dåb.
 Her fik jeg den første indføring i Guds ord.
 Her bød den hellige kirke mig at forkynde
 evangeliet
 og her blev det min skæbne at ligge.
 Trygt sover jeg sammen med de hellige på dette
 leje.
 Trygt hviler min hustrus ben her hos mig.
 Tryg er jeg i Herren, trygt hviler vi begge,
 indtil du Kristus, kommer at vække os begge
 af denne søvn«. ⁵⁰¹

Nederst religiøs sentens flankeret af fordybede cirkelfelter med våbenskjolde, til venstre med fuglevinge, fæstnet ved fuglekrop(?), til højre skjold med Jesumonogram.

Tidligst af Resen nævnt i koret, af Vedel Simonsen (1811) nærmere præciseret til en placering midt for alteret og vest for gravsten nr. 10 og 11 (fejlagtigt betegnet som provst Poul Henriksen). O.1855 overført til søndre sideskibs 1. fag, 1877 registreret her som nr. 2 fra øst i yderste række af sten. Siden nedlagt i gulvet ved skibets nordøstre pille, hvorfra den blev optaget 1981.1 dag på ligkapellets nordmur som nr. 3 fra øst.

16) (Fig. 240), o. 1579. Lavres (Laurids) Krog, guldsmed og borger i Odense, †21. okt. 1579⁵⁰² (Bircherod, *Monumenta* nr. XXVI; Vedel Simonsen, *Samlinger, Winstrup/Lendorf* nr. 28; *Dahlerup Koch* nr. 19).

Lysgrå kalksten, 109x75 cm. Brudlinje diagonal over nedre højre hjørne. Reliefversaler i forsænkede vandrette bånd. På stenens midte under skriftfelt med personalia bomærke i symmetrisk formet våbenskjold, flankeret af bogstaverne LK og KK (for hustruen?) i reliefversaler. Ved stenens nederste venstre hjørne læses med fordybede versaler: »pede« (fod?).

Af Vedel Simonsen (1811) registreret i søndre sideskib, vel sammesteds som *Winstrup/Lendorf*, dvs. i sideskibets 2. fag. Siden nedlagt i gulvet ved skibets nordøstre pille, hvorfra den blev optaget 1981. I dag på ligkapellets sydmur som nr. 2 fra øst.

17) (Fig. 241), antagelig o. 1581 med senere tilføjelser. Ollvf/Olvff (Oluf) Bager, (†21. sept. 1602), med hustruen [Margrete (Clausdatter, Oluf Baggers), †4. febr. 1581] og sønnen (Erick

Fig. 240. Gravsten nr. 16, o. 1579, over guldsmed Laurids Krog (†1579) (s. 1451). NE fot. 1991. - Tombstone no. 16, c. 1579, for goldsmith Laurids Krog (†1579).

Olvfsø(n) (Erik Olufsen), 110. okt. 1592) (Bircherod, *Monumenta* nr. XLI (Gråbrødre kirke); Jensen, *Gravsten* nr. 703). Jfr. epitafium nr. 1 og gravsten nr. 21 og 23.

Rødbrun kalksten, 111x90 cm. Stenens nedre halvdel mangler, mens den sekundære underkant ligesom siderne er udbedret med cement. Øverste højre hjørne afslået. Personalia med reliefversaler i vandrette fordybede bånd, der udfylder skriftfelt i stenens bevarede øvre halvdel; endvidere skriftbånd på bueslag af rundbuet arkade, der med akantusmontantprydede korintiske piller har markeret feltets indramning. Pillernes nedre del og hustruens forsvundne gravskrift, som muligvis har været indsat i kartoucheprydet ramme (øvre del af kartouche med »INRI« i fordybede versaler kan endnu anes), er sekundært afhugget. Arkadesviklerne udfyldes af forkrænkelighedssymbolerne, timeglas og ur-

Fig. 241. Gravsten nr. 17, antagelig o. 1581 med senere tilføjelser, over Oluf Bager (†1602), hustruen Margrete Clausdatter Bagers (†1581) og sønnen, Erik Olufsen Bager (†1592) (s. 1451). NE fot. 1991. - Tombstone no. 11, probably c. 1581 with later additions, for Oluf Bager (†1602), and his wife Margrete Clausdatter Bagers (†1581), and son Erik Olufsen Bager (†1592).

skive, her med markeret tidspunkt kl. 3, vel dødstidspunktet. Under arkaden Oluf Bagers bomærkeskjold, der holdes af engel og flankeres af drager med bladduskhaler.

Stenens komposition har stor lighed med gravstenen (nr. 23), skænket af storkøbmanden 1600 til datteren Lisbeth og svigersønnen Rikert Knudsen Seeblad. Dog er her en kvalitetsforskel fra den grovere, mere summariske behandling af detaljerne på faderens og til datterens, antagelig yngre sten, hvilket må skyldes forskellige ophavsmænd. Af Chr. Axel Jensen (*Gravsten* II, 89) henført til et fynsk værksted, virksomt mellem o. 1570 og 1600 og præget af traditionen fra den såkaldte Odense-Ornamentist. Jfr. også gravstenen over Casper Mule og Maren Mulesdatter i Vor Frue kirke (s. 1151ff.).

Udførelsestidspunktet for stenen er usikkert. 1575-76 og atter 1582 erhvervede Oluf Bager fra †Gråbrødre kirke to ældre ligsten for hhv. 24 mk. og 2 dl.⁵⁰³ Det er nærliggende at antage, at disse genanvendtes til denne og til datterens sten, vel for den foreliggende stens vedkommende aktualiseret af hustruens død 1581.

I lighed med epitafiet over Oluf Bager og hans familie var faderens og datterens gravsten oprindeligt placeret i †Gråbrødre kirke, begge i gulvet nær det tilhørende epitafium på nordsidens 1. pille. Ved auktionen over klosterkirkens inventar og gravminder 1806, hvor Oluf Bagers sten var anført som nr. 63 og allerede på dette tidspunkt var i to dele, blev denne ligesom de øvrige Bagerske mindesmærker erhvervet af bogtrykker Chr. Iversen efter en forudgående henvendelse til Hospitalets direktion. Siden hen - sammen med de øvrige minder - placeret i forstuen til lyststedet Marieshøj ved Tolderlund. I samtidige beskrivelser anføres dog, at stenens

Fig. 242. Gravsten nr. 18, o. 1586, over Rasmus snedker (†1586) og hustru, Mette Andersdatter (s. 1453). NE fot. 1991. - Tombstone no. 18, c. 1586, for Rasmus snedker (†1586) and his wife, Mette Andersdatter.

nedre del allerede da manglede.⁵⁰⁴ 1839 overført til S. Hans kirke (jfr. s. 1423), hvor begge ligsten blev placeret i gulvet.⁵⁰⁵ Muligvis gjaldt dette dog ikke for Oluf Bagers sten, der påfaldende nok ikke blev registreret i kirken 1877 af *Winstrup/Lendorf*, og som 1892 af Odensehistorikeren, skolebestyrer Hans Rasmussen noteredes som værende placeret i græsset på kirkegården siden overførslen fra Tolderlund og her »udsat for Overlast og firbenende Odenseaneres Besudling«.⁵⁰⁶ Efter forslag fra arkitekt Vilh. Petersen snarest efter opsat på nordre korsarms nordvæg på det sted, hvor tidligere Anna Nielsdatters sten (nr. 4) var anbragt.⁵⁰⁷

18) (Fig. 242), o. 1586. Rasmvs Sniker (Rasmus snedker), †27. marts 1586, med hustruen Mette Anders[dat]ter (Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 49; *Dahlerup Koch* nr. 23).

Gravflise af grå kalksten, 59x43 cm. Flisen, hvis nedre kant er behugget og nedre venstre hjørne delvist afslået, udfyldes af personalia med reliefversaler, alt i vandrette forsænkede bånd. Nederst på stenen afbrydes linjerne af en cirkelmedaljon med skjold, hvorpå læses de sammenkrevne initialer i reliefversaler »RI« eller »RH«.

Ifølge Vedel Simonsen (1811) placeret i koret, vest for Mogens Ruds sten (nr. 13). O.1855 flyttet til søndre sideskib, hvor den 1877 af *Winstrup/Lendorf* registreredes som nr. 3 i den sydligste række. Siden nedlagt i gulvet ved skibets nordøstre pille, hvorfra den blev optaget 1981. I dag på ligkapellets nordmur som nr. 2 fra øst.

19) (Fig. 243), o. 1586, tilskrevet den såkaldte Odense-Kopist (Groningen-Kopist). Simen (Simon) Hansen, †1. juni 1586 og Zacharias Andersen (dødsår uvist), begge borgere i Odense, med deres fælles hustru, Karren Pedersdaater (Karen Pedersdatter), (dødsår uvist) (Bircherod, *Monumenta* nr. XXIV; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 32; Jensen, *Gravsten* nr. 719).

Lysgrå kalksten, 171x100 cm. Stærkt beskadiget i venstre side, hvis nedre hjørne er helt og øvre hjørne delvist afslået ligesom langsiden. Indskrift placeret i fodfeltet i en profileret skrift-ramme med smukt formede, fordybede versaler

Fig. 243. Gravsten nr. 19, o. 1586, over Simon Hansen (†1586) og Zacharias Andersen med deres fælles hustru, Karen Pedersdatter (s. 1453). Tilskrevet den såkaldte Odense-Kopist. NE fot. 1991. - *Tombstone no. 19, c. 1586, for Simon Hansen (†1586) and Zacharias Andersen and the wife of both, Karen Pedersdatter. Attributed to the so-called Odense copyist.*

i vandrette linjer; fordybede punkter som skille-tegn. Parret, hvoraf manden antagelig er Simon Hansen, at dømme efter bomærkeskjoldet øverst til venstre over hans hoved, er vist under en dobbeltarkade, båret af profilerede kapitæler på kuglekonsoller. I midterste svikkel fordybet Jesumonogram i våbenskjold og øverst til højre i den modstående svikkel bomærke for Karen Pedersdatters anden gemal, Zacharias Hansen. Han er ikklædt kort kappe med opretstående krave over pludderbusker og hoseklædte ben. Tvedelt fuldskæg. Hustruen, med hueklædt ho-

ved, bærer plisseret kåbe med stive, parallelle folder, som hun holder sammen med begge hænder.

Ligesom gravsten nr. 14 henføres stenen af Chr. Axel Jensen (*Gravsten* II, 89ff.) til Odense-Kopisten. Den stive, stiliserede gengivelse, navnlig af kvindefiguren, genfindes hos en antagelig yngre fynsk mester, den såkaldte Odense-Monogramist, jfr. ndf.

Tidligst nævnt af Vedel Simonsen (1811) i søndre sideskib som nr. 2 fra øst næst efter (†)gravsten nr. 18 (Anna Thomisdatter), hvilket svarer

til placeringen hos *Winstrup/Lendorf*, dvs. i søndre sideskibs 1. fag. Siden kirkens hovedrestaurering opsat på muren i søndre sideskibs 3. fag under vinduet.

20) (Fig. 244), 1589. Henricvs (Henrik) Griben aurifaber (guldsmed), <†1. sept. 1602>, med hustruerne Iohanne (Johanne), †Helligtrefoldigheds søndag (dvs. 11. juni) 1587 og □ (antagelig med initialerne »IHD«)⁵⁰⁸ (Bircherod, *Monumenta* nr. XXX; *Grønlund* (o. 1710) nr. 20; Vedel Simonsen, *Samlinger*; muligvis *Winstrup/Lendorf* nr. 39 (ulæselig); *Dahlerup Koch* nr. 21).

Lysgrå kalksten, trapezformet, 153x65-85 cm; stenen itubrudt i fem dele, der sekundært er sammenføjet. Latinsk og dansk indskrift med reliefversaler i fordybede bånd, dels placeret som randskrift, dels i vandrette linjer på stenens øverste del. Forneden i relief tre bomærkeskjolde, indrammet af rulleværkskartouche, alle med initialer, i midten en grif og »HG« for Henrik Griben, flankeret af bomærkeskjolde med initialerne »IFD« (heraldisk højre) og »IHD« (heraldisk venstre), vel for guldsmedens første og anden hustru, der måske begge bar fornævnet Johanne. Forneden skriftsted (Rom. 14,8).

Stenen opsattes 1589 af guldsmeden selv. Af *Grønlund* anført i midtskibet efter Anne Nielsdatter Kabels sten (nr. 4), hvilket harmonerer med, at den hos Vedel Simonsen er omtalt som placeret syd for førnævnte. Dersom stenen er identisk med *Winstrup/Lendorf* nr. 39, er den før 1877 blevet flyttet til søndre sideskibs 1. fag. Efter kirkens hovedindsættelse nedlagt i gulvet ved nordøstre arkadepille. Herfra fremdraget 1981. I dag opsat i ligkapellet på nordvæggen som nr. 1 fra øst.

21) (Fig. 245, 324-25), o. 1590, signeret af den såkaldte Odense-Monogramist (Jørgen Stenhugger(?). Brun Rensing, født i Dorsten (Westfalen), borger i Odense, †10. aug. 1590, med hustruen Anne Olvfsdatter (Olvfsdatter Bager) (lefter 1604)⁵⁰⁹ (Bircherod, *Monumenta* nr. XIX; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 9; Jensen, *Gravsten* nr. 726). Jfr. også epitafium nr. 1.

Lysgrå kalksten, 200x138 cm. Stenen bærer især i højre side præg af nedslidning, ikke

Fig. 244. Gravsten nr. 20, 1589, over guldsmed Henrik Griben (†1602) og hustruerne Johanne (†1587) og en kvinde, antagelig med initialerne »IHD« (s. 1454). NE fot. 1991. - Tombstone no. 20, 1589, for goldsmith Henrik Griben (†1602) and his wives, Johanne (†1581) and anonymous lady, probably with the initials »IHD«.

mindst i kvindens ansigt, der er udbedret med cement. Indskrift med fordybede versaler, personalia nederst på stenens fodfelt inden for ægestavsramme. Ægteparret er placeret under kølbueformet dobbeltarkade med karakteristiske vinkelformede indskæringer ved buernes sider. Arkaden bæres af kannelerede piller og i midten af konsol, alt af jonisk orden. I den midterste svikkel kartoucheindrammet, trapezformet felt med opbyggeligt vers med fordybede versaler:

»Saa mange som hid
til verden fødtes
ved døden igen sk
ulle de bortødis.«

I de yderste svikler ses ægteparrets bomærkeskjolde, til venstre Brun Rensings med mærke, hvori reliefversalerne »B« og »R«, til højre Anne Olufsdatter med de tilsvarende initialer »A« og »O« samt gemalens »B« og »R«. Ægteparret er vist frontalt med drejning mod hinanden. Brun Rensing ses iklædt kort kåbe med opretstående krave over underklædning med pibe-krave og knælange pludderbusker; han har kort fuldskæg med moustache. I højre hånd en bog. Hustruen bærer kort trøje med opretstående krave over vidt skørt med tætte plisseringer på forbredden, endvidere tætsluttende hue. Også hun holder en bog. Imellem de to personer ses forkrænkighedssymbolerne, timeglas og kranium, samt to manende indskrifter på latin med reliefversaler: »Husk, du skal dø«, »I dag mig, i morgen dig«.

Stenen er nederst på kartoucherammen i arkadens midtsvikkel signeret med det karakteristiske mærke, et »N«, midtdelt af en tværstreg (fig. 324), som genfindes på i alt ni gravsten, af Chr. Axel Jensen (*Gravsten* II, 91-93) tilskrevet den såkaldte Odense-Monogrammist, forsøgsvis identificeret med Jørgen Stenhugger. Blandt dennes værker i kirken tælles stenen (oprindelig i Gråbrødre kirke), skænket 1600 af Oluf Bager til hans anden datter, Lisbeth, og hendes børn (nr. 23) samt stenen over Hans Pedersen o. 1592 (nr. 22, dog ikke signeret) og Karen Frederiks-

Fig. 245. Gravsten nr. 21, o. 1590, over Brun Rensing (†1590) og Anne Olufsdatter Bager (†efter 1604) (s. 1454). Signeret af den såkaldte Odense-Monogrammist (Jørgen Stenhugger(?)). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 21, c. 1590, for Brun Rensing (†1590) and Anne Olufsdatter Bager (tafter 1604). Signed by the so-called Odense monogrammist (Jørgen Sculptor(?)).*

datter Mule (nr. 26). Endvidere den fornemme farvelagte mindesten over Margrethe Skovgaard i domkirken (s. 755ff.). Den stive, skematiske figurbehandling med stiliseret gengivelse af klædedragten genfindes både her og i Brun Rensings sten. Med sin kølbuede arkade og indskrifttavlen ægestavsliste demonstrerer sidstnævnte samtidig mesterens kendskab til et motivforråd, der hyppigt ses benyttet i en gruppe østjyske sten, udført af Gert van Groningen og hans efterfølgere i århundredets sidste årtier.

Af Vedel Simonsen (1811) registreret i den østlige del af kirkens midtskib nord for gravsten nr. 4 (Anne Nielsdatter) og syd for nr. 20 (Henrik Griben), hvilket turde svare til registreringsrækkefølgen hos Bircherod (efter korets gravsten og

Fig. 246. Gravsten nr. 22, o. 1592, over bartskeer Hans Pedersen (†1592) og hustru, Magdalena (†1591) (s. 1456). Tilskrevet den såkaldte Odense-Monogramist. Henrik Wichmann fot. 1998. - *Tombstone no. 22, c. 1592, for barber surgeon Hans Pedersen (†1592) and his wife Magdalena (†1591). Attributed to the so-called Odense monogrammist.*

før opregningen af sten i kirkens sydside). 1877 placeret i nordøsthjørnet i det tidligere nordkaps 2. fag og efter dettes nedrivning flyttet til sin nuværende plads på nordre korsarms østvæg som nr. 2 fra syd.

22) (Fig. 246), o. 1592, tilskrevet den såkaldte Odense-Monogramist. Hans Peddersen (Pedersen), bartskeer (dvs. barber, sår læge) og borger i Odense, 13. marts 1592, med hustruen [Magdalena], †17. febr. 1591 (Bircherod, *Monumenta* nr. LX-LXI; *Grønlund* nr. 31; Vedel Si-

monsen, *Samlinger*; antagelig *Winstrup/Lendorf* nr. 18 (ulæselig); Jensen, *Gravsten* nr. 723).

Lysgrå kalksten, 193x105 cm. Hele stenen er stærkt nedslidt og store dele af gravskriften i dag vanskelig at tyde. Tolinjet randskrift med personalia i reliefversaler i forsænkede bånd, i hjørnerne afbrudt af evangelistsymboler i cirkelfelter. På stenen indskriftfelt i ramme af rulleværkskartouche med skriftsted (Job 19, 25-27), hvorover opbyggelig sentens, her gengivet efter *Grønlund*:

»Dersom den Retferdige end dør for tilig, saa er hand dog i Rolighed. Alderdom er erlig, icke den som lefver lenge, eller hafver mange Aar, men Klogskab iblant Menisken er det rette graae Haar og et ubesmittet Lefnet er den rette Alderdom.«

Herunder hænger skjold med udslidt bomærke eller initialer (»H« anes svagt). Af Chr. Axel Jensen (*Gravsten* II, 91f.) henført til Odense-Monogramisten (jfr. gravsten nr. 21, 23, 26).

Af både Bircherod, *Monumenta* og *Grønlund* registreret i midtskibet, af førstnævnte som nr. 12 og af sidstnævnte som nr. 31, dvs. antagelig vestligt i skibet og derfor formentlig identisk med *Winstrup/Lendorf* nr. 18. Siden kirkens ho-

Fig. 247. Gravflise nr. 24, o. 1602, over Niels Jørgensen (†1602) (s. 1457). NE fot. 1991. - *Tomb slab no. 24, c. 1602, for Niels Jørgensen (†1602).*

vedrestauration placeret i gulvet i søndre sideskibs 1. fag som nr. 1 fra nord.

23) (Fig. 248), 1600, med senere tilføjelser, tilskrevet den såkaldte Odense-Monogramist. Richard Knudsen (Rickert Knudsen Seeblad), rådmand, †22. april 1625, med hustruen Lisabet Olvesdatter (Lisbeth Olufsdatter Bager), †6. juni 1638, 75 år gammel⁵¹⁰ (Bircherod, *Monumenta* nr. XLV (Gråbrødre kirke); *Winstrup/Lendorf* nr. 8; Jensen, *Gravsten* nr. 729). Jfr. epitafium nr. 1.

Rødlig kalksten, 201x196 cm. Øverste venstre hjørne afslået, kanterne udbedret med cement. Gravskrift med reliefversaler i fordybede, vandrette bånd, indskriftfelt med personalia, indsat i en rundbuet, æggestavssmykket arkade, båret af joniske piller med udsmykning af akantusmonteranter på skafterne; i fodfeltet herunder religiøs sentens. I bueslaget læses (delvis udvisket): »Ol[vf] Bager oc [hans ar]vinge[r] hører tenne sten til«. Under selve bueslaget ses storkøbmandens bomærkeskjold med initialerne »O« og »B« over oprullet kartouche fra gravskriftens ramme, sidstnævnte smykket med signatur eller bomærke, vel for stenhuggeren (jfr. ndf.). I arkadens svikler som forkrænkelighedssymboler hhv. timeglas og urskive, hvis viser peger på et tidspunkt mellem kl. 5 og 6.

Af Chr. Axel Jensen (*Gravsten* II, 93) tilskrevet den såkaldte Odense-Monogramist (jfr. gravsten nr. 21, 22, 26), hvis karakteristiske bomærke, dog nedslidt, registreres på kartouche under skrifttavlen

Som angivet på stenen, skænket 1600 til Lisbeth Olufsdatter og hendes børn af faderen, Oluf Bager. I lighed med epitafium nr. 1 og gravsten nr. 17 over Oluf Bager og hans familie var stenen oprindelig placeret i †Gråbrødre kirke i gulvet på nordsiden af midtergangen op imod alteret. Ved auktionen 1806 over klosterkirkens inventar og gravminder erhvervet af bogtrykker Chr. Iversen efter forudgående henvendelse til Hospitalets direktion og siden placeret på ejendommen Marieshøj ved Tolderlund. 1839 overført til S. Hans kirke og nedlagt i gulvet i nordre sideskibs 2. fag, som registreret hos *Winstrup/Lendorf*.⁵¹¹ Efter kirkens hovedrestauration opsat på østvæggen i nordre sideskibs 1. fag.

Fig. 248. Gravsten nr. 23, 1600 med senere tilføjelser, over rådmand Rickert Knudsen Seeblad (†1625) og hustru, Lisbeth Olufsdatter Bager (†1638) (s. 1457). Tilskrevet den såkaldte Odense-Monogramist. NE fot. 1991. - Tombstone no. 23, 1600, with later additions, for Councillor Rickert Knudsen Seeblad (†1625) and his wife, Lisbeth Olufsdatter Bager (†1638). Attributed to the so-called Odense monogrammist.

24) (Fig. 247), o. 1602. Niels Iørgensen (Jørgensen), †22. juni 1602 (Bircherod, *Monumenta* nr. LXV; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 21 (fejlagtigt som Mads Jørgensen); *Dahlerup Koch* nr. 11).

Gravflise af grå kalksten, 52,5x49 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybede bånd, personalia i vandrette bånd, der udfylder hoved-

Fig. 249. Gravflise nr. 25, o. 1602, over Christen Jensen (†1602) med sønnen, Jens Christensen (†1602) (s. 1458). NE fot. 1991. - Tomb slab no. 25, c. 1602, for Christen Jensen (†1602) and son, Jens Christensen (†1602).

Fig. 250. Gravsten nr. 26, o. 1602, over Karen Frederiksdatter Mule (†1602) (s. 1458). NE fot. 1991. - Tombstone no. 26, c. 1602, for Karen Frederiksdatter Mule (†1602).

parten af stenens flade, mens et skriftsted (Job 14,1) danner randskrift. Under gravskriften bomærke, flankeret af afdødes initialer »N« og »I«.

Af Vedel Simonsen 1811 registreret i midtskibets vestende, svarende til placeringen hos *Winstrup/Lendorf*. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt i gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra stenen 1981 optoges og siden placeredes i ligkapellet, på sydvæggen som nr. 3 fra øst.

25) (Fig. 249), o. 1602. Christen Ienssen (Jensen) bager, †13. aug. 1602, med sønnen Iens Christensøn(n) (Jens Christensen), †27. aug. 1602 (Bircherod, *Monumenta* nr. LV; Grønlund nr. 27; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 22; *Dahlerup Koch* nr. 18). Jfr. †gravsten nr. 14.

Gravflise af lysgrå kalksten, 56,5x51 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybede vandrette bånd. Sidste linje af gravskriften midtdeles af to bomærkeskjolde med de afdødes initialer, hhv. »C« og »I« (Christen Ienssen) til heraldisk højre og »I« og »C« (Iens Christensen) til heraldisk venstre. Som en samhørende del af gravmindet, at dømme efter indskriften, der refererer til denne flises tekst, men er udført på en selvstændig sten, var en nu forsvunden gravflise over Christen Jensens hustru (†gravsten nr. 14).

Af Vedel Simonsen 1811 registreret i midtskibets vestende, svarende til placeringen hos *Winstrup/Lendorf*. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt i gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra gravflisen 1981 optoges og siden placeredes i ligkapellet, på sydvæggen som nr. 1 fra øst.

26) (Fig. 250), o. 1602, signeret af den såkaldte Odense-Monogramist. Karen Fredricksdaater (Frederiksdatter Mule, datter af Frederik Mule og Maren Villumsdatter), †9. sept. 1602 i sin alders 17. år (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXVI; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 16; *Dahlerup Koch* nr. 22).

Lysgrå kalksten, 111x82 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybede bånd, personalia i randskrift, afbrudt ved hjørnerne af cirkelmedaljoner med evangelistsymboler. I midten tavle med skriftsted (2 Tim. 4,7-8), indrammet af rulleværkskartouche. Forneden to bomærkeskjolde

for afdødes forældre, til heraldisk højre med initialerne »F« og »M« for Frederik Mule, til heraldisk venstre »MVD«, angivet to gange for Maren Villumsdatter, jfr. gravsten nr. 28. Under rammens midterste rulleværskartouche hænger i bånd et halvkulært segl(?) eller ornament. Over kartouchen ses Odense-Monogramistens karakteristiske mærke, et fordybet »N«, gennemskåret af en tværstreg.

Af Vedel Simonsen 1811 omtalt i midtskibet, vest for Peter Lauritsen Middelfarts sten (nr. 14), hvilket stemmer overens med placeringen, angivet hos *Winstrup/Lendorf*. I forbindelse med

Fig. 251. Gravsten nr. 28, o. 1608, over Frederik Mule (†1608) og hustru, Maren Villumsdatter (†16□) (s. 1460). NE fot. 1991. - Tombstone no. 28, c. 1608, for Frederik Mule (†1608) and his wife, Maren Villumsdatter (†16□).

Fig. 252. Gravflise nr. 27, o. 1604. Peder Olufsen (†1604) og hustru, Kirstine Madsdatter (†1646) (s. 1459). NE fot. 1991. - Tombslab no. 27, c. 1604. Peder Olufsen (†1604) and his wife, Kirstine Madsdatter (†1646).

kirkens hovedrestauration nedlagt ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i ligkapellet, på sydvæggen som nr. 7 fra øst.

27) (Fig. 252), o. 1604. Peder Olufsøn (Olufsen), †27. dec. 1604 med hustruen Kierstine Matsdatter (Kirstine Madsdatter), †<5.maj> 16<46> (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXVII; Vedel Simonsen, *Samlinger*, *Winstrup/Lendorf* nr. 6; *Dahlerup Koch* nr. 6).

Gravflise af lysgrå kalksten, 64x64 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybede bånd, personalia i vandrette linjer, der udfylder stenens midte, mens randskriften udgøres af skriftsted (Fil. 3,20). Et bomærkeskjold for Peder Olufsen med initialerne »P« og »O«, indsat midt på flisens nedre del, bryder de tre nederste tekstlinjer.

Af Vedel Simonsen 1811 registreret i kirkens øverste tværgang mod nord, dvs. i nordre sideskibs 1. fag. Af *Winstrup/Lendorf* angivet i nordre sideskibs 2. fag. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i ligkapellet, på sydvæggen som nr. 8 fra øst.

Fig. 253. Gravflise nr. 29, antagelig 1. fjerdedel af 1600'erne, over ubekendt. Genanvendt o. 1680 af Christen Nielsen Post (†168□) og hustru, formentlig med initialerne »MRD« (s. 1460). NE fot. 1991. - Tomb slab no. 29, probably from the first quarter of the 17th century for person unknown. Reused c. 1680 by Christen Nielsen Post (†168□) and his wife, probably with the initials »MRD«.

28) (Fig. 251), o. 1608. Frederich Mvle (Frederik Mule), †2. april 1608, og hustru Marina Villumsdaater (Maren Villumsdatter), †16□den □⁵¹²(Bircherod, Monumenta nr. XLI; Winstrup/Lendorfnr. 3; Dahlerup Koch nr. 20). Jfr. gravsten nr. 26.

Lysgrå kalksten, 197x95 cm, i to dele (vandret brudlinje hen over midten); afslåede partier (øverste højre hjørne, del af venstre langside) er udbedret med cement. Indskrift med reliefversaler i fordybde bånd, personalia i randskrift, der afbrydes af evangelistsymboler i cirkelmedaljoner (Mattæus og Johannes øverst tv. og th., nederst Markus og Lukas tv. og th.) og videreføres i vandrette linjer på stenens midtfelt. Efter personalia to skriftsteder (Sl. 23,1-5; 1 Mos. 47,9). På stenens nedre del bomærkeskjolde i cirkelmedaljoner, til heraldisk højre (for Frederik Mule) med initialerne »F« og »M«, til heraldisk venstre (for Maren Villumsdatter) med initialerne »MVD« under Jesumonogram.

Af Winstrup/Lendorf registreret i nordre side-skibs 1. fag ved den tidligere korsarms vestmur. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i tårnrummet, på øst-muren nord for døren.

29) (Fig. 253), antagelig fra 1. fjerdedel af 1600'erne. Christen Nielsen Post, borger i Odense, 12. jan. 16□⁵¹³, med hustru (formentlig med initialerne »MRD«) (Winstrup/Lendorf nr. 26; Dahlerup Koch nr. 14).

Gravflise af gråbrun kalksten, 70x65,5 cm. To fragmenter med brudlinje diagonalt over nedre højre hjørne. Indskrift med reliefversaler i forsænkede bånd. Randskrift med skriftsted (Job

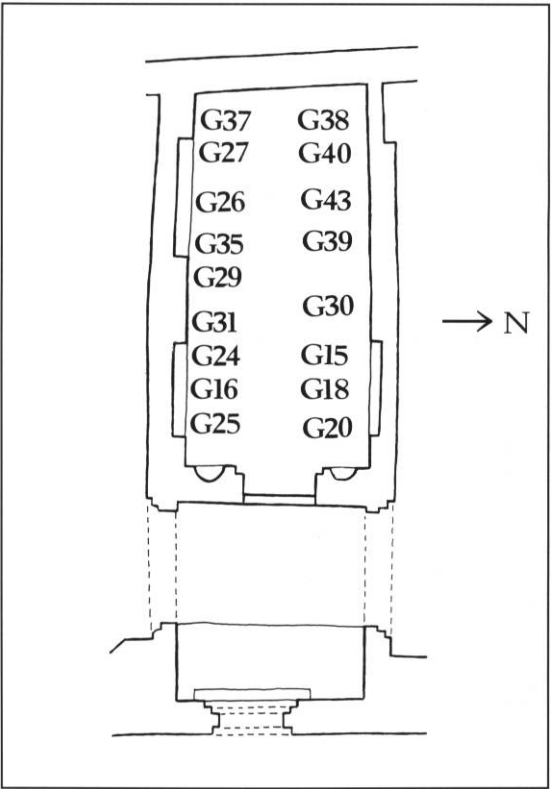

Fig. 254. Oversigtsplan af ligkapellet med angivelse af gravsten og -fliser (G15-16, 18, 20, 24-27, 29-31, 35, 37-40, 43), placeret på nord- og sydvæggen efter fremdragelsen 1981. Jfr. fig. 255. Tegning af MN 1999 efter fig. 97. - Survey plan of the mortuary with indication of tombstones and slabs (G15-16, 18, 20, 24-27, 29-31, 35, 37-40, 43), placed on the north and south walls after being brought to light in 1981.

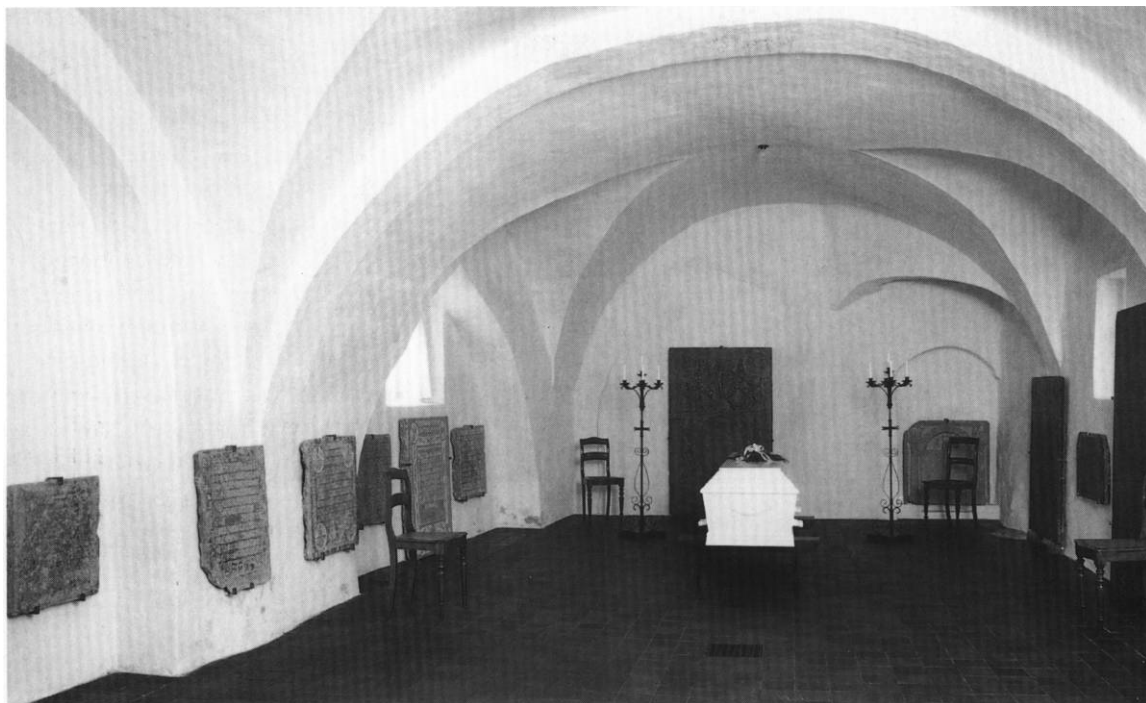

Fig. 255. Interiør af ligkapellet, set mod vest, med gravsten og -fliser (G15-16, 18, 20, 24-27, 29-31, 35, 37-40, 43), placeret på væggene. Henrik Wichmann fot. 1998. - *Interior of the mortuary, with tombstones and slabs (G15-16, 18, 20, 24-27, 29-31, 35, 37-40, 43), placed on the walls.*

14,1-2), afbrudt af de fire evangelistsymboler i hjørnemedaljoner (Mattæus og Johannes foroven tv. og th., Markus og Lukas forneden); tværskrift med personalia, hvorunder to skjolde med de sammenskrevne initialer for afdøde »CN« og vel for hans hustru »MRD«. Gravflisens udformning og bogstavtyper er beslægtet med gravstenene for Niels Jørgensen, Christen Jensen og Peder Olufsen (nr. 24, 25, 27), mens evangelistmedaljonerne finder paralleller (og måske fælles forlæg) i de tilsvarende på Peder Jensens sten (nr. 33).

Af *Winstrup/Lendorf* registreret i søndre sideskibs 3. fag. Efter kirkens hovedrestaurering placeret under gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu opsat på sydvæggen i ligkapellet, som nr. 5 fra øst.

30) (Fig. 256), o. 1632. Anders Hansen, ridefoged og borger i Odense, †4. juli 1632 (Bircherod, *Monumenta* nr. LXIV; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Dahlerup Koch* nr. 1).

Gravflise af lysgrå kalksten, svagt trapezfor-

met, 68x64-70,5 cm. Øverste højre hjørne afslået. Indskrift med reliefversaler i fordybte vandrette bånd på midtfeltet, hvorunder bomærke i kartoucheindrammet skjold. Langs de tre sider grofthugget rankeslyng.

Af Vedel Simonsen 1811 registreret i midtskibets vestende, nord for Niels Jørgensens sten (nr. 24). Ikke nævnt hos *Winstrup/Lendorf*, medmindre den kan være identisk med nr. 23 eller 24 (begge betegnet som »ulæselig«). I forbindelse med kirkens hovedrestaurering nedlagt ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i ligkapellet, på nordvæggen som nr. 4 fra øst.

31) (Fig. 257), o. 1634, med sekundært påmalede årstal. Chrestian (Christian) Nielsen Gvllagger (Guldager), født i Ribe, †16<[41]>, med hustruen Gvnder Markvsdaater (Gunder Markusdatter), †27. marts 1634 (Bircherod, *Monumenta* nr. XL; *Winstrup/Lendorf* nr. 2; *Dahlerup Koch* nr. 17). Jfr. epitafium nr. 2 og †begravelse nr. 1 (nordre korsarm).

Fig. 256. Gravflise nr. 30, o. 1632, over ridefoged Anders Hansen (†1632) (s. 1461). NE fot. 1991. - Tomb slab no. 30, c. 1632, for bailiff Anders Hansen (†1632).

Fig. 257. Gravsten nr. 31, o. 1634, over Christian Nielsen Guldager (†1641) og hustru, Gunder Markusdatter (†1634) (s. 1461). NE fot. 1991. - Tombstone no. 31, c. 1634, for Christian Nielsen Guldager (†1641) and his wife, Gunder Markusdatter (†1634).

Lysgrå kalksten, 71,5x57,5 cm. Nedre venstre hjørne afbrudt. Indskrift med reliefversaler i vandrette fordybde bånd. I kartoucheprydet ramme med kerubhoveder i hjørnerne og Jesu-monogrammer midt for hver side ses skriftfelt med personalia, hvoraf de uddugne partier formentlig har været stafferet. Årstallet »1634« midtdeles af kerubhoved, flankeret af dødningehoved og knogle.

Antagelig placeret nær epitafium nr. 2 og ÷be-gravelse nr. 1, hos *Winstrup/Lendorf* registreret i nordre sideskibs 1. fag ved vestvæggen af den tidligere nordre korsfløj. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i ligkapellet, på sydvæggen som nr. 4 fra øst.

32) (Fig. 258), o. 1640, med senere tilføjelser. Hans Rasmvsen (Rasmussen), kirkeværge, ÷l. jan. 1640 i sit 44. år, med hustruen Ellin Nielsdaater (Ellen Nielsdatter), ÷<[7. april] 16<[60]> og dennes 3. ægtemand, <[Hans Eggertsøn (Eggertsen), ÷10. april 1652]> (*Bircherod, Monumenta* nr. XVI; *Vedel Simonsen, Samlinger, Winstrup/Lendorf* nr. 36). Jfr. ÷epitafium nr. 5 og ÷be-gravelser nr. 8 (koret) og 1 (midt-skibets 1.-3. fag).

Mørkgrå kalksten, 211x161 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybde bånd; skriftsted (Es. 35,10) i randskrift, afbrudt af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler (øverst tv. og th. Mat-tæus og Markus, nederst tv. og th. Johannes og Lukas) og personalia i tværskrift på tekstfelt, indrammet af kartoucheværk og holdt af engle på volutkonsoller. Herover ses - indfattet af tre-pas - den opstandne Kristus med sejr-sfane på sarkofagen, flankeret af de to sovende vagter. I sviklerne forkrænkelighedssymboler, til venstre et dødningehoved, til højre et vinget timeglas. Under skriftfeltet dødningehoved, hvorfra ud-går en drueklase, flankeret af to bomærke-skjolde, som er forbundet med en frugtguir-lande: til heraldisk højre Hans Rasmussens skjold med hhv. sammenskrevne og enkelte re-liefversaler og med initialerne »HR« og »H«, »R« og »S«, til venstre vel hustruens skjold, der dog er uden indskrift. Denne har (ligesom de

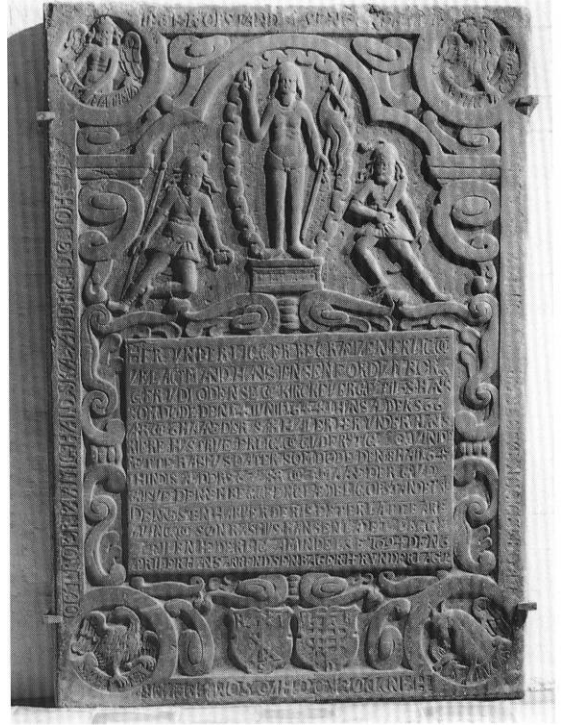

Fig. 258-59. Gravsten nr. 32 og 34. Henrik Wichmann fot. 1998. 258. Gravsten nr. 32, o. 1640, med senere tilføjelser, over kirkeværge Hans Rasmussen (†1640) og hustru, Ellen Nielsdatter (11660) samt over dennes tredje ægtemand, Hans Eggertsen (11652) (s. 1462). 259. Gravsten nr. 34, o. 1644, over kirkeværge Hans Jensen (11644) og hustru, Mette Rasmusdatter (11647) (s. 1464). - Tombstones nos. 32 and 34. 258. Tombstone no. 32, c. 1640 with later additions, for Hans Rasmussen (†1640), churchwarden, and his wife, Ellen Nielsdatter (†1660), as well as the latter's third husband, Hans Eggertsen (†1652). 259. Tombstone nr. 34, c. 1644, for Hans Jensen (†1644), churchwarden, and his wife, Mette Rasmusdatter (†1647).

uudhugne årstal på skriftfeltet, der lader sig supplere ud fra Bircherod) antagelig været påmalet. Stenen er både mht. figurstil, ornamentik og indskrifter nøje beslægtet med Hans Jensens sten (nr. 34).

Ifølge Vedel Simonsen 1811 placeret i korets vestlige del, sandsynligvis nær *†epitafium* nr. 5 og *†begravelse* nr. 8 i koret. O. 1855 flyttet herfra til 1. fag afsøndre sideskib. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt i gulvet smst. som nr. 1 fra syd. Ved kirkens istandsættelse 1997-98 opsat på væggen ovenover.

33) *(Fig. 260), o. 1644. Peder Ienssen (Jensen), muremester i Odense, †7. juni 1644, med hustruen Karen Andersdaater (Andersdatter), †25. marts 1637 (Bircherod, *Monumenta* nr. XXVII).

Grå kalksten, 196x99 cm. S sammensat af fem dele, nedre venstre hjørne afslået. Indskrift med reliefversaler i fordybede bånd, personalia som randskrift, afbrudt af evangelistsymboler i hjørnemedaljoner (Mattæus og Markus øverst tv. og th. over Lukas og Johannes), og videreført som tværskrift på fodfeltet. Under rundbuet dobbeltarkade, hvorimellem bomærkeskjold og indskriftfelt med religiøs sentens, står ægteparret, begge vist stift frontalt. Peder Jensen, der har spidst fipskæg, bærer halvlang kappe over klædning med kruset pibekrave og knælange pluderbukser. Hænderne er lagt sammen i bøn. Hans hustru har næsten fodlang kåbe, som hun holder sammen, herunder kjole med møllehjulskrave. På hovedet kriget, tætsluttende konehue. Evangelisterne er beslægtet med dem på sten nr. 29.

At dømme efter registreringen hos Bircherod (efter gravsten nr. 16 for Laurids Krog) antagelig oprindelig placeret i søndre sideskib. Den påfaldende omstændighed, at stenen hverken er omtalt hos Vedel Simonsen (1811) eller *Winstrup/Lendorf* kunne muligvis tyde på, at den på et tidligt tidspunkt er blevet flyttet ud på kirkegården. Som det fremgår af de talrige brudlinjer har den under alle omstændigheder været genstand for en ublid medfart, før den 1889 skænktes til Fyns Stiftsmuseum (Møntergården), hvor den endnu findes (inv.nr. 79/1889).

34) (Fig. 259), o. 1644. Hans lensen (Jensen),

Fig. 260. *Gravsten nr. 33, o. 1644, over murermeester Peder Jensen (†1644) og hustru, Karen Andersdatter (s. 1463). NE fot. 1992, Møntergården, Odense. - *Tombstone no. 33, c. 1644, for master mason Peder Jensen (†1644) and his wife, Karen Andersdatter.

borger i Odense og kirkeværge i S. Hans kirke, †14. juni 1644, 66 år og 6 måneder gammel, med hustruen Mette Rasmvsdatter (Rasmusdatter), †8. maj 1647 i en alder af 62 år og 3 måneder. Under stenen blev endvidere nedsat <Hans Arrendsen Bager, †3. april 1694>⁵¹⁴ (Bircherod, *Monumenta* nr. XVIII; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 40).

Mørkgrå kalksten, 194x130 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybede bånd. Som randskrift skriftsted (Joh. 11,25), afbrudt af evangelistsymboler (øverst tv. og th. Mattæus og Markus, nederst Johannes og Lukas), mens personalia ses i tværskrift på stenens fodfelt. På stenens øvre del trepas, hvorunder ses den opstandne Kristus på sarkofagen, flankeret af de sovende vagter. En kartouche indrammer fremstillingen og skrifttavlen herunder. Nederst ægteparrets bomærkeskjolde med reliefhugne versaler, med initialerne »HIS« for Hans Jensen til heraldisk højre og »MRD« for Mette Rasmusdatter til heraldisk venstre. Gravstenen er både mht. figurfremstilling, ornamentik og indskrifter nært beslægtet med stenen for Hans Rasmussen (nr. 32).

Gravstenen, der som anført herpå blev lagt af ægteparrets søn og arving, Rasmus Hansen, lå oprindelig i koret, på linje med stenene for Peter Lauritsen (nr. 14) og general Rieppur ((†)gravsten nr. 22), omend placeret længere mod nord. O. 1855 flyttet til søndre sideskibs 1. fag i rækken længst mod syd. Efter kirkens hovedrestauration lagt i gulvet smst. som nr. 2, regnet fra syd, i rækken foran østvæggen. I forbindelse med kirkens istandsættelse 1997-98 opsat på østvæggen som nr. 2 fra syd.

35) (Fig. 261), o. 1653. Anne, enke efter Peder Lavridtzen (Lauridsen), †16. nov. 1653 (Bircherod, *Monumenta* nr. XXV; *Dahlerup Koch* nr. 4).

Gravflise af lysgrå kalksten, 64,5x63 cm. Tværskrift med fordybede versaler, der udfylder hele fladen.

Oprindelig placering muligvis i søndre sideskib at dømme efter registreringen hos Bircherod. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt i gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i ligkapellet, på sydvæggen som nr. 6 fra øst.

Fig. 261-62. Gravfliser nr. 35-36. NE fot. 1991. 261. Gravflise nr. 35, o. 1653, for Anne, enke efter Peder Lauridsen (†1653) (s. 1464). 262. Gravflise nr. 36, o. 1654, over Niels Frandsen (†1654) og hustru, Karen Nielsdatter (s. 1465). - Tomb slabs no. 35-36. 261. Tomb slab no. 35, c. 1653, for Anne, the widow of Peder Lauridsen (†1653). 262. Tomb slab no. 36, c. 1654, for Niels Frandsen (†1654) and his wife, Karen Nielsdatter.

36) (Fig. 262), o. 1654. Niel Frandsøn (Niels Frandsen), borger i Odense og barnefødt i S. Hans sogn, †l. sept. 1654⁵¹⁵ med hustruen, Karen Nielsdatter, †□ 16□ (Grønlund (o. 1710) nr. 30; Vedel Simonsen, *Samlinger*, *Winstrup/Lendorf* nr. 15; *Dahlerup Koch* nr. 13).

Gravflise af rødlig kalksten, 49x49 cm. Øvre højre hjørne delvist afslået. Tværskrift med fordybede versaler. I hjørnerne kerubhoveder i cirkelslag; afdødes initial (»NF«) indsat i firpasfelt imellem de to nederste linjer.

Af Grønlund og Vedel Simonsen 1811 nævnt i kirkens brede gang, nær gravstenene for Christen Jensen og Søren Hansen (nr. 25 og 39). Af *Winstrup/Lendorf* registreret i søndre sideskibs 1. fag, øst for den daværende stolestadeblok. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt i gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i gulvet i søndre sideskibs 3. fag, placeret som nr. 5 fra syd i rækken af gravsten og -fliser.

37) (Fig. 263), o. 1660. Christoffer Kæfert, borger og sadelmager i Odense, †20. april 1660, med hustruen, Lene Balstzersdatter (Magdalene

Baltzersdatter), †□ (antagelig juni 1695)⁵¹⁶ (Bircherod, *Monumenta* nr. XLIV; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 13; *Dahlerup Koch* nr. 3). Jfr. †begravelse nr. 1 (nordre sideskibs 2.-3. fag).

Mørkrød kalksten, 180x110 cm. S sammensat af to dele (vandret brudlinje hen over stenens midte). Indskrift med fordybede versaler; som randskrift skriftsted (Ez. 37,9-10), afbrudt af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler; personalia i tværskrift i ovalt felt på stenens nedre del, indrammet af bølgebort og bruskværk og flankeret af stående englebørn. På stenens øvre del ses Kristi opstandelse, udført efter grafiske forlæg af Crispin de Pas efter Maerten de Vos (Kristus, den forreste soldat tv., den bagerste soldat th.) og Jan Collaert efter Giovanni Stradanus (siddende soldat th.). I fodfeltet mellem profilvendte dødningehoveder ses ægteparrets våbenskjolde, hans til heraldisk højre med en sadel som skjolde- og hjelmmerke, hendes til venstre med vanskeligt tydbart skjoldemærke⁵¹⁷ og hjerte med spydlignende opstandere som hjelmtegn.

Fig. 263. Gravsten nr. 37, o. 1660, over sadelmaget Christoffer Kæfert (†1660), borger i Odense, og hendes hustru, Magdalene Baltzersdatter (†1695) (s. 1465). NE fot. 1991. - Tombstone no. 37, c. 1660, for Christoffer Kæfert (†1660), saddler, and his wife Magdalene Baltzersdatter (†1695).

Af Vedel Simonsen 1811 registreret i nordre gang efter Henrik Gyldenstjernes sten (nr. 12), formentlig identisk med placering, anført af *Winstrup/Lendorf* 1877. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt i gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu opsat på vestvæggen i ligkapellet.

38) (Fig. 264), o. 1667. Mathis Gerhartsind (Gerhartsen), borger i Odense, †27. sept. 1667, med hustruen Anna lensdatter (Jensdatter), †14. april 1664 (Vedel Simonsen, *Samlinger; Dahlerup Koch* nr. 2).

Lysgrå kalksten, 87x85 cm. Øvre venstre hjørne afslået og forskellige dybe hugspor langs siderne. Indskrift med fordybede versaler, personalia i tværskrift på felt under rundbuet arkade, båret af fyldingspilastre, mens skriftsted (Job 19,25) udfylder bueslaget over reliefhugget Jesumonogram. Composite søjler indrammer midtfeltet og bærer øverst ægteparrets bomærkeskjolde med oprullede flige, for Mathis Gerhartsen til heraldisk højre for hustruen, Anna Jensdatter med initialerne »AID« til heraldisk venstre.

Af Vedel Simonsen 1811 registreret i gulvet i østenden af nordre gang, dvs. i nordre sideskibs 1. fag. Stenen, der påfaldende nok hverken er omtalt af *Bircherod* eller *Winstrup/Lendorf*, blev efter kirkens hovedrestauration placeret under gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra den fremdroges 1981. Nu opsat på vestvæggen i ligkapellet.

39) (Fig. 265), o. 1670. Søfren Hansøn (Søren Hansen), knapmager og borger i Odense, †10. sept. 1670, med hustruen Mette Hans Daatter (Hansdatter) Guldager, født i Ribe,

Fig. 264. Gravsten nr. 38, o. 1667, over Mathis Gerhartsen (†1667) og hustru, Anna Jensdatter (†1664) (s. 1466). NE fot. 1991. - Tombstone no. 38, c. 1667, for Mathis Gerhartsen (†1667) and his wife, Anna Jensdatter (†1664).

†<3. april> 16<81>, tillige med deres otte børn, fire sønner og fire døtre, »hvilcke Herren i deris vnge aar bort kaldte oc igien lefver 2 sønner oc 2 døtre« (Bircherod, *Monumenta* nr. LIV; *Grønlund* nr. 26; Vedel Simonsen, *Samlinger*, *Winstrup/Lendorfnr.* 17; *Dahlerup Koch* nr. 24).

Mørkgrå kalksten, 178,5x86 cm, i to stykker (tværgående brudlinje lidt under midten). Indskrift med fordybede versaler. Randskrift, adskilt af hjørnerosetter, med skriftsted (Ez. 37,5); tværskrift med personalia, der udfylder stenens midtfelt og krones af endnu et skriftsted (Åb. 14,13). Fordybet bomærke, placeret på stenens nedre del, sammensat af anker og hjerte, hvori kunstfærdigt indgår ægteparrets initialer »SH« og »MHG«.

Af *Grønlund* o. 1710 registreret blandt sten i kirkens brede midtergang, hvor den ligeledes nævnes af Vedel Simonsen 1811, vest for Karen Frederiksdatters sten (nr. 26), sandsynligvis svarende til placeringen hos *Winstrup/Lendorf*. Efter kirkens hovedrestauration placeret under gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra den fremdroges 1981. Nu opsat på nordvæggen i ligkapellet som nr. 5 fra øst.

40) (Fig. 270), o. 1680. Peder Lavridsen (Lauridsen), borger og handelsmand i Odense, †19. marts 1680 i sin alders 66. år, med hustruen Anne Nielsdaatter (Nielsdatter), †<19. marts> 16<87> i sit <74.> år (*Grønlund* nr. 23; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 50; *Dahlerup Koch* nr. 39).

Mørkgrå kalksten, ca. 137x104 cm. Sammen-sat af 14 fragmenter; mindre del af venstre hjørne mangler, ligesom der er dybe hugspor på overfladen. At dømme efter en profileret rand på undersiden er stenen antagelig en genanvendt bordplade.⁵¹⁸ Indskrift med fordybede versaler i vandrette linjer, efter personalia skrifsted (Job 19,25-27). I hjørnerne cirkelmedaljoner med kerubhoveder.

Af *Grønlund* og Vedel Simonsen nævnt i midtskibet, hos sidstnævnte som placeret syd for Eiler Bryskes sten (nr. 10), hvilket omtrent svarer til registreringen hos *Winstrup/Lendorf*. Efter kirkens hovedrestauration placeret under gulvet ved nordøstre arkadepille, hvorfra den blev

Fig. 265. Gravsten nr. 39, o. 1670, over knapmager Søren Hansen (†1670) og hustru, Mette Hansdatter Guldager (†1681) samt deres otte børn (s. 1466). NE fot. 1991. - Tombstone no. 39, c. 1570, for Søren Hansen (†1670), button maker, and his wife Mette Hansdatter Guldager (†1681), and their eight children.

fremdraget 1981. Nu opsat på ligkapellets nordvæg som nr. 7 fra øst.

41) (Fig. 271), o. 1734. Aage Falck, stadsmusikant i Odense og organist ved S. Hans kirke, †31. marts 1734, med hustruerne Catharina Sophia Koch, †10. april 1724 og Bodil Catharina Mundt, †□ 17□ (28. febr. 1743)⁵¹⁹ (Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 20). Jfr. †begravelse nr. 5 (midtskibets 1.-3. fag).

Fig. 268-69. Gravfliser nr. 44-45. NE fot. 1991. 268. Gravflise nr. 44, o. 1776, over Charlotte Lovise Dorothea Carolina Herman (†1776) (s. 1470). 269. Gravflise nr. 45, o. 1778, over Georg Frederik Christian Herman (†1778) (s. 1470). - Tomb slabs no. 44-45. 268. Tomb slab no. 45, c. 1776, for Charlotte Lovise Dorothea Carolina Herman (†1776). 269. Tomb slab no. 46, c. 1778, for Georg Frederik Christian Herman (†1778).

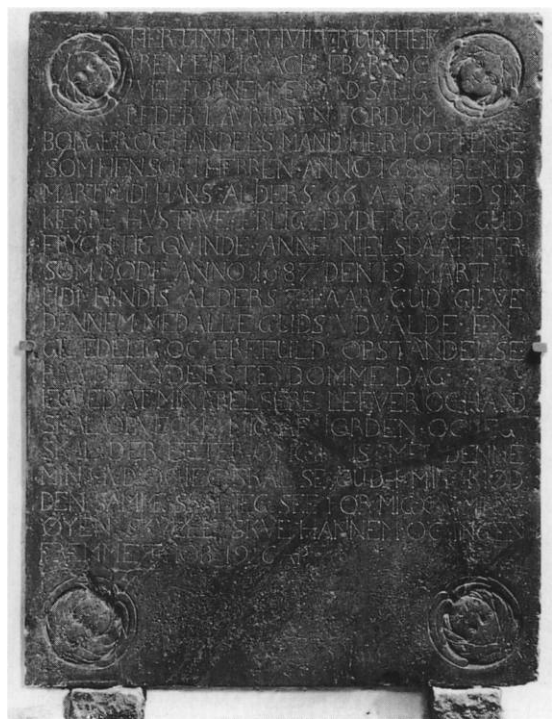

Fig. 270-71. Gravsten nr. 40-41. NE fot. 1991. 270. Gravsten nr. 40, o. 1680, over Peder Lauridsen (†1680) og hustru, Anne Nielsdatter (†1687) (s. 1467). 271. Gravsten nr. 41, o. 1734, over stadsmusikant og organist Aage Falck (†1734) og hustruerne Catharina Sophia Koch (†1724) og Bodil Catharina Mundt (†1743) (s. 1467). - Tombstones no. 40-41. 270. Tombstone no. 40, c. 1680, for Peder Lauridsen (†1680) and his wife, Anne Nielsdatter (†1687). 271. Tombstone no. 41, c. 1734, for Aage Falck (†1734), municipal director of music and organist, and his wives, Catharina Sophia Koch (†1724) and Bodil Catharina Mundt (†1743).

Georg Herman blev ligesom søsteren Charlotte (gravsten nr. 44) begravet i koret syd for alteret, jfr. $\dagger$ begravelse nr. 7 (korets 1.-3. fag). Herfra antagelig som søsterens sten o. 1855 flyttet til søndre sideskibs 1. fag nær sydmuren. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt under skibets nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i gulvet i søndre sideskibs 6. fag som nr. 2, regnet fra syd.

46) (Fig. 272), o. 1787. Christina Margaretha[!] (Margaretha) Hasris, *17. maj 1740, $\dagger$ 30. marts 1787 ((*Winstrup/Lendorf* nr. 34; *Dahlerup Koch* nr. 42).

Gravflise af rødlig kalksten, 45x45 cm. Gravskrift i fordybet antikva. I lighed med nr. 44-45 kan gravflisen o. 1855 være overført fra koret til den placering i søndre sideskibs 1. fag, hvor *Winstrup/Lendorf* registrerede den 1877. I forbindelse med kirkens hovedrestauration nedlagt i gulvet ved skibets nordøstre arkadepille, hvorfra den blev fremdraget 1981. Nu i søndre sideskibs 6. fag som nr. 3 fra syd.

47) (Fig. 273), før 1798, genanvendt d.å., med ny indskrift, påført o. 1805. Henrich Michal[!] (Henrik Michael) Achen, *13. jan. 1745, 1775 kapellan ved Garnisonskirken i København, 1778 sognepræst ved S. Hans kirke, $\dagger$ 23. dec. 1798.

»Her levede han Som Retskaffens[!]
Embedsmand og Religionslærer
Elsket og Æret af Sin Menighed
Indtil sin
Ach alt for Tidlige
Död
Den 23. december 1798,
der Berövede
Hans Efterladte Enke og 5 Börn
Den Kierlige og Ömmeste
Ægtefælle og Fader«.

(Vedel Simonsen, *Samlinger; Winstrup/Lendorf* nr. 30). Jfr. $\dagger$ begravelse nr. 2 (søndre sideskibs 2.-3. fag).

Lysgrå kalksten, 172x97 cm. Øvre venstre hjørne udbedret med cement ligesom den tilhørende langside. Gravskrift med fordybet kursiv, der udfylder det glatte indskriftfelt og kronet af tværrektangulært, fordybet felt, hvori et røgelseskar, flankeret af ophængte bladguirlander. Glat rammebort med bladornament ved hjørnerne mellem forsænkede, grofttilhuggede baner.

Henrik Michael Achen blev 29. dec. 1798 nedsat i en jordbegravelse i kirkens søndre kapel, hvor han selv havde udset sig sit begravelsessted (jfr. s. 1496). Enken (Louise Margrethe Neuspitzer) erhvervede allerede samme år en ligsten fra malermester (Andreas Ernst) Fich. Stenen havde ligget på kirkegårdens »beedste Part Jord need mod slottets bygninger«, på det sted, der tidligere havde været »de Hojers begravelses Sted«.⁵²³

På stenen læstes bl.a. årstallet »1731«, hvilket muligvis, men langt fra givet, refererede til det oprindelige tilblivelsestidspunkt. Først 1805 forsynedes den med en ny indskrift, hvilket skyldtes de store omkostninger »formedelst den forrige Inskriptions Udslibelses Vanskelighed«. På grund af enkefruens »kun svage Kasse« valgte Kirkeinspektionen at bevilge stenens overflytning til Achens gravsted uden nogen udgifter for hende selv.⁵²⁴

Af Vedel Simonsen 1811 registreret i søndre sideskib, nær gravstenene for Niels Hansen Faber og Anne Peder Lauridsens (nr. (†)20, 35), dvs. svarende til placeringen i 2. fag, som anført af *Winstrup/Lendorf*. Efter kirkens hovedrestauration opsat på sydmuren sammesteds.

Fig. 275. Fragments af gravsten, fremdraget 1981 nord for nordøstre arkadepille. - Tallene henviser til fig. 274. Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - *Fragments of tombstones brought to light in 1981 north of the north-east arcade pillar.*

(†)GRAVSTEN OG -FLISER

I forbindelse med fornyelsen af gulvet ved skibets nordøstre arkadepille fremdroges 1981 som nævnt s. 1417 fragmenter af 47 gravsten, af hvilke 24 efter beskrivelse og - for udvalgte stens vedkommende - fotografering atter nedlagdes under gulvet. Vedr. de uidentificerede, hvoraf kun mindre dele med fragmenter af gravskriften var bevaret, må dog tages forbehold for dateringen. I forbindelse med kirkens istandsættelse 1997 fremdroges yderligere to fragmenter, hvoraf det ene hidrørte fra en tidligere registreret (†)sten (nr. 21).

1) (Fig. 276-77, 326), 146□ (antagelig efter 1464). Amundus Johannes (Amund Jensen), prior i Dalum og sognepræst i Nyborg, †146(...) (antagelig efter 1464 og før 1466).⁵²⁵ »[Anno d(omi)ni m ccc lx□ obiit ve(nera)bil(is) v(ir) d(omi)n(u)s amu(ndus) joh(ann)is] p(ri)or sa(ncti)mo(n)i(a)-li[u]m i(n) dalu(m) et pleba(nus) ecc(l)e(sie) i(n) niborg o(antagelig: ora pro eo)]« (I Herrens år

146(...) døde den ærværdige mand, hr. Amund Johannes' søn, prior over nonnerne i Dalum og sognepræst i Nyborg. Bed for ham(?)) (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXII; *Dahlerup Koch* nr. 38).

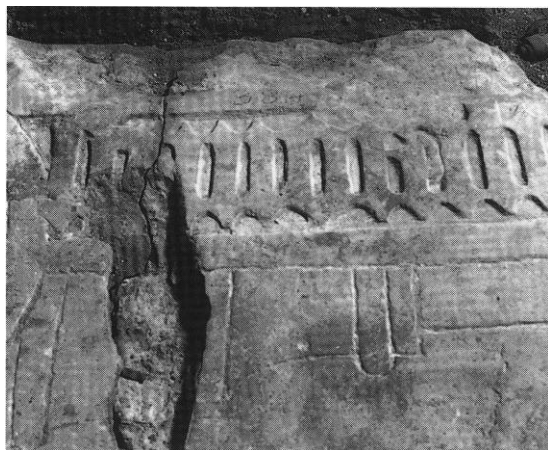

Fig. 274. Plan over fragmenter af (†)gravsten og -fliser, fremdraget 1981 ved nordøstre arkadepille (s. 1473) og registreret af Hanne Dahlerup Koch (*Dahlerup Koch* nr. 1-47). 1:40. Opmåling 1981 ved Stig Rasmussen, Ebbe Lehn Petersens tegnestue. - *Plan of the tombstones and slabs, brought to light in 1981 near the north-east arcade pillar.*

Fig. 276. Fragmenter af nedre venstre hjørne af (†)gravsten nr. 1, antagelig efter 1464, over Amund Jensen, prior i Dalum og sognepræst i Nyborg, †146□(antagelig efter 1464) (s. 1473). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - *Fragments of the lower left-hand corner of (†)tombstone no. 1, probably after 1464, for Amund Jensen, prior of Dalum and parish priest in Nyborg, †146□ (presumably after 1464).*

Fig. 279. (l) Gravsten nr. 3, o. 1583, over Gertrud Svensdatter (11583) (s. 1475). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - (†) Tombstone no. 3, c. 1583, for Gertrud Svensdatter (†1583).

Gravflise af grå kalksten, ca. 50x42 cm; fragment, sammensat af fire dele. Tværskrift i fordybede versaler omkring centralt placeret bomærkeskjold med initialerne »S« og »R«. Af Vedel Simonsen registreret i midtskibets vestende.

4) (Jfr. fig. 275), o. 1585. Henrich Jacobsen (Henrik Jacobsen), søn af Iacob (Jacob) Heinrichsen (og Karen Lauritsdatter), †21. maj 1585 (Bircherod, *Monumenta* nr. LXIII (dog med fejlagtigt dødsår 1685); Vedel Simonsen, *Samlinger*; Dahlerup Koch nr. 8). Jfr. gravsten nr. 15.

Lys rødlig kalksten, ca. 80x34 cm; fragment, sammensat af fire dele. Tværskrift med fordybede versaler. Under gravskrift cirkelfelt med våbenskjold, en fuglevinge, fæstnet antagelig ved en fuglekrop og flankeret af initialerne »H« og »I«.

Af Vedel Simonsen registreret i midtskibets vestende; muligvis identisk med *Winstrup/Lendorf* nr. 23 eller 24.

5) O. 1600. Fragment af lysgrå sandsten, 7x9,5 cm. Bevaret er kun en mindre del af skriftfelt med fordybede versaler i tværskrift, hvoraf læses: »F(?)ris«. Fundet 1997 ved grav-

ning i kirkens vestende. Nu hensat i tårnrummet.

6) (Jfr. fig. 275), o. 1600. Rasmus Peitersen, »kunsterfaren (...) og balberer (barberer)«, †18. dec. □ i Odense, med hustruen Elisabet Cat[hrine] □ datter (Dahlerup Koch nr. 44).

Mørkerød kalksten, ca. 77x60 cm. Fragment af øvre højre del med tværskrift i fordybede versaler.

7) (Jfr. fig. 275), o. 1600-50 (Dahlerup Koch nr. 34). Fragment af lys grå kalksten, sammensat af 11 stykker, 56x52 cm. Indskrift med reliefversaler, placeret dels som randskrift med religiøs sentens, dels som tværskrift i otte linjer med personalia, hvoraf 1981, bortset fra enkelte spredte bogstaver, læstes: »vind....« (femte linje), »...ves. ...« (sjette linje) og »sep[te]mbris a(n)no.« (ottende linje).

8) (Fig. 280), o. 1600-50. Anders □, †□ (Dahlerup Koch nr. 40).

Lysgrå kalksten, ca. 45x27 cm; fragment af øvre venstre hjørne, sammensat af fire stykker. Indskrift med reliefversaler i fordybede bånd, placeret som randskrift (med religiøs sentens) og som tværskrift med personalia. Heraf læstes 1981 navnet »Ande(rs ...)« (tredje linje) og »(E eller F). ...« (fjerde linje).⁵³⁰

9) (Jfr. fig. 275), antagelig fra o. 1601. At dømme efter den fragmentarisk bevarede indskrift muligvis lagt over [Frants Laurit]søn,

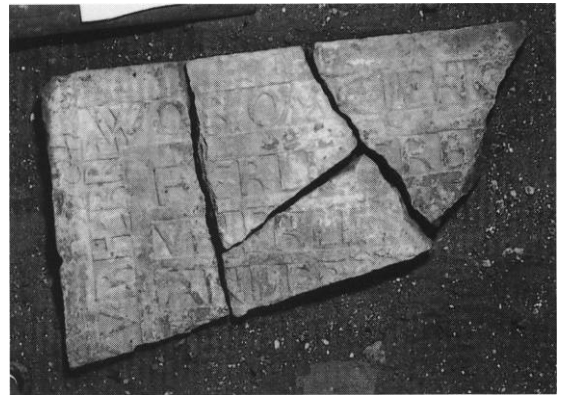

Fig. 280. Fragment af (†)gravsten nr. 8, o. 1600-50, over Anders □ (s. 1475). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - Fragment of (†)tombstone no. 8, c. 1600-60, for Anders □.

Fig. 281. (†)Gravsten nr. 10, o. 1611, over unavngiven søn eller datter (11611), af Jacob Lauridsen og Karen Mikkelsdatter Mule (s. 1476). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - (†)Tombstone no. 10, c. 1611, for unnamed son or daughter (†1611) of Jacob Lauridsen and Karen Mikkelsdatter Mule.

[†25.] se[pt. 1601] (Bircherod, *Monumenta* nr. LXII; *Grønlund* nr. 36; *Dahlerup Koch* nr. 7).

Mørkerød kalksten, ca. 66,5x47 cm; fragment sammensat af to dele. Øvre højre hjørne delvist afslået. Tværskrift med reliefversaler. Efter personalia religiøs sentens og bomærkeskjold. Antagelig placeret i midtskibets vestende.

Fig. 282. (†)Gravsten nr. 14, o. 1632, over Margrete Peder Hansens (†1632) (s. 1477). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - (†)Tombstone no. 14, c. 1632, for Margrete Peder Hansens (†1632).

10) (Fig. 281), o. 1611. Unavngiven søn eller datter, †24. dec. 1611, af Jacob Lauritzen (Lauridsen) og hustru (Karen Mikkelsdatter Mule) (*Grønlund* nr. 38; *Dahlerup Koch* nr. 41).

Gravflise af mørkerød kalksten i to fragmenter med brudlinje diagonalt over nedre højre hjørne, 35x30 cm; overfladen meget nedslidt. Indskrift med reliefversaler, placeret som randskrift med skriftsted (Matt. 19,14) og tværskrift i syv linjer med personalia. I nedre højre hjørne våbenskjold med udelt skjold, hvori overkroppen af et dyr, antagelig en ulv for Mule. Skjoldet flankeres af initialerne »M« og »D«.

Ifølge *Grønlund* oprindelig i midtskibet.

11) (Jfr. fig. 283), o. 1617. Johannis Nicolai (Hans Nielsen), præst ved S. Hans kirke, †14. dec. 1617. Gravmindet var opsat af hans sørgende hustru, Catharina Michaeliæ (Catharine Mikkelsdatter)⁵³¹ (Bircherod, *Monumenta* nr. XIII; *Resen*, *Fyn* 115; *MarmDan* I, 229; *Vedel Simonsen*, *Samlinger*; *Dahlerup Koch* nr. 29).

Sort kalksten, ca. 222x164 cm; fragment, bestående af mindst tre, formentlig i alt ni dele, hvoraf seks stykker havde afsprængt overflade. Latinsk gravskrift i reliefversaler, placeret i vandrette linjer på midtdel og videreført som randskrift. Efter personalia mindevers i elegiske disticha:

»Jeg blev født i Trelleborg i Skåne, i Lund
hengav jeg mig til muserne og drak af visdommens
bæger.

Sverige holdt mig helt lænket tre år i træk.
Bøgerne måtte jeg slippe, mens våben jeg bar.
Forsigtigere herefter besøgte jeg igen musernes lejr.

Dag og nat holdt studierne mig vågen,
indtil Gud, der med forunderlig godhed styrer alt,
ville, at jeg blev rektor for skolen i denne by.
Som rektor i byens skole opdrog jeg ungdommen
med megen sved,

elskede den som en anden fader.

Endelig spredte jeg frø af guddommelige ord
blandt de troende som præst med from tjenesteiver.
Nu vender jeg hjem til mit fædreland, der skinner i
himmelsk lys.

Borte er bekymringerne. Farvel hellige kirke.

Læser, gå bort, tænk på døden, fat det evige,
se bort fra det forgængelige. Elsk din Gud og lev
fromt«.⁵⁰¹

Herefter skriftsted (Dan. 12,2). I hjørnerne evangelistsymboler i cirkelmedaljoner, hvoraf kun var bevaret S. Lukas i nedre venstre hjørne. På stenens nedre del skjold med kalk, vel for Hans Nielsen. Et tilsvarende for dennes hustru er ikke bevaret.

Registreret af Resen, *Fyn* og af Vedel Simonsen i koret, ifølge sidstnævnte vest for provst Poul (dvs. Jacob) Henriksens sten (nr. 15).

O.1855 flyttet herfra til søndre korsarm. Tilsyneladende ikke nævnt af *Winstrup/Lendorf*, med mindre det er et fragment af stenen, der er registreret i søndre sideskib som nr. 43 med karakteristikken »ulæselig«.

12) O. 1627. Per Ericson (Jesper Eriksen), »borger og kirkeverge her paa stedet i 20 aar«, †26. okt. 1627 i sin alders 62. år med hustruen Elisabeth (Lisbeth) Nielsdatter, †□ (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXIX; *Winstrup/Lendorf* nr. 1; *Dahlerup Koch* nr. 10). Jfr. †epitafium nr. 4.

Grå kalksten, ca. 110x43 cm; nedre højre hjørne afslået samt delvist beskadiget i højre side. Tværskrift med reliefversaler og enkelte tegn i fraktur. I hjørnerne evangelistsymboler i cirkelfelter, mellem de to nederste endnu et cirkelfelt med nu ubestemmeligt motiv.

Af *Winstrup/Lendorf* registreret i 1. fag af nordre sideskib, antagelig i nærheden af †epitafium, ophængt på østvæggen smst.

13) (Jfr. fig. 278), o. 1629. Catharina, *16. sept. 1620, †4. juli 1629 og Rebecca, *4. april 1627, †26. juni 1628, begge døtre af Henricus Michaelii (Henrik Mikkelsen Tisdorph), præst ved S. Hans kirke, og Margareta (Margrethe) Hegelund (Bircherod, *Monumenta* nr. XII; Resen, *Fyn* 116; *Dahlerup Koch* nr. 27).

Mørkrød kalksten, ca. 85x75 cm; fragment, sammensat af 11 dele. Latinsk gravskrift med reliefversaler i vandrette bånd; rankeindramning.

Nævnt af Resen, *Fyn* og Vedel Simonsen i koret, af sidstnævnte omtalt efter Hans Nielsens (†)gravsten (nr. 11). O. 1855 flyttet til anden placering, ikke anført af *Winstrup/Lendorf*.

14) (Fig. 282), o. 1632. Margrete Peder Hansens, †27. maj 1632 (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXIV; Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 5; *Dahlerup Koch* nr. 45).

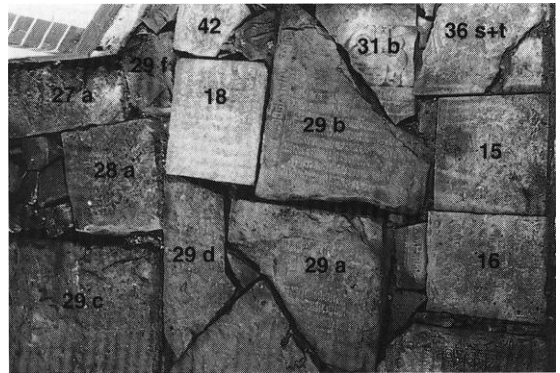

Fig. 283. Fragmenter af gravsten, fremdraget 1981 syd for den nordøstre arkadepille. I midten ses dele af (†)gravsten nr. 11, o. 1617, over præsten Hans Nielsen (†1617), lagt af hustruen Catharine Mikkelsdatter (s. 1476). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - Fragments of tombstones, brought to light south of the north-east arcade pillar. In the centre can be seen fragments of (†)tombstone no. 11, c. 1617, for the curate Hans Nielsen, placed by his wife, Catharine Mikkelsdatter.

Gravflise af mørkerød kalksten, ca. 45x56 cm. Kun to fragmenter af stenens øverste halvdel er bevaret. Tværskrift i reliefversaler. Langs kanterne bort af rankeslyng.

Af Vedel Simonsen nævnt i kirkens øverste tværgang mod nord, dvs. i nordre sideskibs 1. fag. Af *Winstrup/Lendorf* registreret i nordre sideskibs 2. fag.

Fig. 284. (†)Gravsten nr. 15, o. 1634 over Hans Ericksen (†1634) (s. 1478). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - (†)Tombstone no. 15, c. 1634, for Hans Ericksen (†1634).

18) (Fig. 285), o. 1666. Anne [Th]omisdatter, enke efter Peder Lauritsen, borger i Odense, †4. sept. 1666 i Odense i sin alders 75 år. »Denne Steen hafver H. Cal[!] Pedersen og Hans Sim[me]nsen [dreijer ladet bekoste« (Bircherod, *Monumenta* nr. XXII; *Winstrup/Lendorf* nr. 31; *Dahlerup Koch* nr. 37).

Mørkerød kalksten, ca. 142x105 cm; af stenen er bevaret 19 fragmenter, dog med store lakuner. At dømme efter en forsækning på undersiden muligvis oprindeligt anvendt som bordplade.⁵³² Tværskrift med fordybede versaler, indrammet af vinrankebort, i hjørnerne afbrudt af medaljoner med kerubhoveder.

Af Vedel Simonsen og *Winstrup/Lendorf* registreret i søndre sideskibs 1. fag.

19) 1600'erne(?) (*Dahlerup Koch* nr. 47). Fragment af lysgrå kalksten, 22x21,5 cm, der antagelig har udgjort nedre venstre hjørne af gravsten. Tværskrift med fordybede versaler, placeret i forsænket felt. Heraf læstes 1981: »3 a. . . « og »anno....«.

20) (Fig. 286), antagelig før 1711 med senere tilføjelser. Niels Han[se eller sø]n (Faber), borger og handelsmand i Odense, <†19. eller 27. febr. 1711 i sit 61. år>, med sin første hustru, Anna Mattisdatter (Mathisdatter Grønholt), †4. sept. 168[4] i sit 32. år med fire sønner og en datter, alle †1684, samt sin anden hustru, (Maren And[e]rsdatter Bay, †29. sept. 1713 i sin alders 73. år) (Vedel Simonsen, *Samlinger*; *Winstrup/Lendorf* nr. 29; *Dahlerup Koch* nr. 36). Jfr. epitafium nr. 4 og begravelse nr. 1 (søndre sideskibs 2.-3. fag).

Mørkerød kalksten, ca. 187x114 cm, sammensat af ca. 55 fragmenter med dybe hugspor og flere manglende partier. Tværskrift med fordybede versaler, der udfylder stenens midte over spejlmonogram, hvori - med forbehold - skimtes et »N«, »H«, »F« for Niels Hansen Faber og et »V«(?). I hjørnerne blomsterornament.

Som angivet på stenen bekostede Niels Hansen Faber selv denne, der må være opsat i hans levetid (før 1711), måske endda i hans sidste leveår, omend under alle omstændigheder før ægteparrets epitafium, jfr. s. 1426. Nævnt af Vedel Simonsen og *Winstrup/Lendorfi* søndre sideskib,

Fig. 287. (†)Gravsten nr. 21, o. 1723, Daniel Bastiansen von Bergen (†1716) med hustruen Catharina Jensdatter Meier (†1723) og deres ældste søn Jens Danielsen von Bergen (†1708) (s. 1480). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - (†)Tombstone no. 21, c. 1723, Daniel Bastiansen von Bergen (†1716), his wife Catharina Jensdatter Meier (†1723) and their eldest son Jens Danielsen von Bergen (†1708).

Fig. 288. (†)Gravsten nr. 22, o. 1781, over Friderich Carl von Rieppur (†1781) (s. 1480). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - (†)Tombstone no. 22, c. 1781, for Friderich Carl von Rieppur (†1781).

af sidstnævnte præciseret til 2. fag i umiddelbar nærhed af epitafium nr. 4.

21) (Fig. 287), o. 1723. Daniel Bastia[n]sen von Ber[ge]n, overformynder, †(21. marts 1716) i sit □7.(67) år med hustruen Catharina Iensdatter (Jensdatter) Meier, †23. febr. 1723 i sit 67. år efter 41 års ægteskab, velsignet med fem børn, blandt hvilke deres ældste søn J[oh]n Danielsen von Bergen, †□ (1. okt. 1708) i sit 30. år, hviler sammesteds (Vedel Simonsen, *Samlinger; Dahlerup Koch* nr. 31). Jfr. †begravelse nr. 4 (søndre korsarm).

Mørkerød kalksten, ca. 158x98 cm, sammensat af fragmenter, hvoraf kendes 16, med lakuner i stenens midte og nedre venstre side. Hugspor på stenens underkant viser, ligesom en ca. 16 cm bred ophøjet kant smst., at den i lighed med gravsten nr. 40 og (†)18 antagelig oprindeligt har været anvendt som bordplade. Tværskrift med versaler i fordybde bånd, indrammet af spinkel bølgeranke med fligede blade og blomster; i hjørnerne akantusblad. I fordybet spejl over gravskriften ses ægteparrets våbener, til heraldisk højre von Bergens (jfr. s. 785, dog uden anker), til heraldisk venstre vel Cathrine Jensdatter Meiers (udelt med palmetræ).

I henhold til fundats af 11. juli 1731 betalte ægteparrets datter, Margareta von Bergen, enke efter borgmester Thor Hansen, en legatsum til sikringen af forældrenes gravsted syd for indgangen til koret, belagt med fliser og »Deris navne udj en paalagt steen udhugne«. ⁵³³ Jfr. også lysekrone nr. 1 (s. 1398). Stenen, der registreres af Vedel Simonsen 1811 sydligst i den øverste tværgang, dvs. vel i søndre sideskibs (tidligere søndre korsarms) 1. fag, er påfaldende nok ikke registreret hos *Winstrup/Lendorf*. Hovedparten af stenen blev fremdraget 1981 og efterfølgende atter nedlagt under gulvet. Et fragment af venstre hjørne blev 1997 fundet ved gravning i kirkens sydvestende. Fragmentet var 1999 hensat i tårnrummet.

22) (Fig. 288), o. 1781. Fr[ide]rich Carl von R[ie]ppu[r], general af kavaleriet, ridder af Dannebrogordenen, (12. okt. 1781) (Vedel Simonsen, *Samlinger; Winstrup/Lendorf* nr. 41; *Dahlerup Koch* nr. 28). Jfr. †begravelse nr. 5 (koret).

Blågrå sandsten, ca. 71x110 cm; fragment af øverste del, bestående af to, muligvis tre, mindre stykker. Tværskrift med fordybet fraktur inden for dobbelte fordybde kantstriber. I det bevarede øvre, højre hjørne ses blomsterkvist.

Generalens bo erhvervede 1781 et 'evindeligt' gravsted i koret, ligesom man bekostede den pålagte ligsten med 'indhuggede navne'. ⁵³⁴ Begge dele var placeret midt for alteret, at dømme efter Vedel Simonsen (1811) vest for Hans Nielsens (†)sten (nr. 11). O.1855 flyttet til søndre korsarm som nr. 6, regnet fra øst, i rækken af sten nærmest sydmuren.

23) (Jfr. fig. 278), o. 1797. Iacob (Jacob) Bang, justitsråd, *9. marts 1730, †5. marts 1797 (*Dahlerup Koch* nr. 30).

Sort kalksten, ca. 46x71 cm; fragment af stenens øvre del, omfattende 14 mindre stykker. Tværskrift med fordybet kursiv.

Jacob Bang blev begravet på kirkegården på nordsiden uden for de store begravelser (jfr. s. 1498). Omkring gravstedet, hvor hans hustru nedsattes 23. aug. 1822, var antagelig et stakit. ⁵³⁵ Gravstenen kan i forbindelse med kirkens hovedrestauration være blevet nedlagt i kirkegulvet ved nordøstre arkadepille, hvor den 1981 registreredes og siden hen atter placeredes.

24) Uvis datering og navn (*Dahlerup Koch* nr. 43). Fragment af rød kalksten, 58x14-57 cm. Intet spor af indskrift. ⁵³⁶

†GRAVSTEN OG -FLISER

1) (Fig. 289), o. 1330(?). Johannes (Damleson(?) Grott (Grote)), 125. dec. 1330. »An(n)o d(omi)ni mcccxxx in die nativitatis xpi (Christi) o(biit) ioh(ann)is...« (I det Herrens år 1330 på Kristi fødselsdag (25. dec.) døde Johannes...) (Bircherod, *Monumenta* nr. XVII; *Abildgaard*).

Lysgrå kalksten, af *Abildgaard* beskrevet som »lyys askefarvet Marmor«, hvoraf nedre tredjedel manglede 1760. Latinsk randskrift med minuskier; som skilletegn enkelte og dobbelte rhomber. Hjørnecirkler, sandsynligvis oprindeligt med evangelistsymboler. På stenens midte våbenskjold med en halv løve over en murgavl. Sidstnævnte mærke genfindes som hjelmtegn.

Identifikationen af afdøde er ikke sikker. Det anførte patronymikon, Damleson, der ikke læstes af *Bircherod* eller *Abildgaard*, er kun - med spørgsmålstegn - nævnt hos Jørgen Emmiksen Kaas 1606 og kan være en fejllæsning.⁵³⁷ Våbenskjoldet refererer formentlig til den lybske slægt Grott (Grote), af hvilken flere medlemmer kendes i Odense i 13- og 1400'erne, heriblandt borgmester Albert Grote, †1353 og begravet i Vor Frue kirke (s. 1161).⁵³⁸ Stenens datering er ligeledes behæftet med usikkerhed. Af formelle grunde, navnlig mht. anvendelsen af minuskier, der først vandt almindelig udbredelse fra sidste fjerdedel af århundredet, turde udførelsestidspunktet ligge senere end det anførte dødsår.⁵³⁹

Af *Abildgaard* registreret i koret. Muligvis identisk med den af Vedel Simonsen anførte, udslidte sten i koret, placeret nord for Jacob Henriksens sten (nr. 15). Herfra o. 1855 som de øvrige sten flyttet fra koret til en placering i 1. fag i søndre sideskib. Stenen er måske identisk med den af *Winstrup/Lendorf* som nr. 43 registrerede sten, betegnet som »ulæselig«.⁵⁴⁰

2) O.1418. Bernike Skinkel, rigsråd, lefter 5. maj 1418, og hans anden hustru, Karen (Jensdatter Kiste), †efter 19. juni 1427.⁵⁴¹ »Anno d(omi)ni m cccc viii[!] o(bierunt) d(omi)n(u)s bernekin(us) skinchel miles et d(omi)na katerina uxor eiu(s) orate deum pro eis⁵⁴²« (I det Herrens år 1408[!] døde hr. Bernike Skinkel, ridder, og hans hustru, fru Karen(,) bed til Gud for dem) (*Bircherod*, *Monumenta* nr. XX; *Resen*, *Fyn* 55, 116).

Latinsk randskrift med minuskier, de enkelte ord adskilt med skilletegn, af *Bircherod* angivet som kryds eller dobbeltkryds; hjørnecirkler, vel med evangelistsymboler.

Bernike Skinkel blev sandsynligvis begravet i det kapel, han selv havde ladet opføre, antagelig ved kirkens nordside (s. 1224), og hvortil hans enke og sønnen, Ditlev Skinkel, 1427 knyttede et vikarie med daglige messeforpligtelser ved et Helligkorsalter (s. 1226). Af *Resen*, *Fyn* omtalt som placeret 'neden for koret', hvilket at dømme efter registreringsrækkefølgen hos *Bircherod*, *Monumenta* kan hentyde til en placering o. 1680 ved korsskæringen (jfr. *Monumenta* nr.

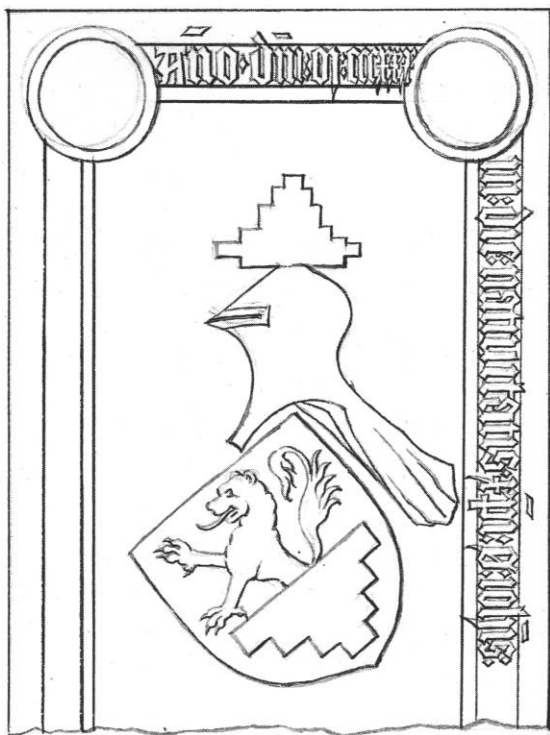

Fig. 289. †Gravsten nr. 1, udført o. 1330 eller senere, over Johannes (Damleson(?)) Grote (11330) (s. 1480). Efter *Bircherod*, *Monumenta*. - †Tombstone no. 1, c. 1330(?) for Johannes Damleson(?) Grote (†1330).

XIX, gravsten nr. 21 over Brun Rensing) Stenen er ikke medtaget blandt de af *Grønlund* registrerede sten i midtskibet.

3) (Fig. 290), o. 1462. Elizabeth (Elsebe) Kabel, enke efter Gert Bryske, †28. dec. 1462. »A(n)no d(omi)ni m cccc lxii ipso die sanctorum in(n)oce(n)tiiu(m) obiit d(omi)na Elizabeth relicta (uxor) Gerardi Bryskes⁵⁴³ orate pro ea« (I det Herrens år 1462 på selve dagen for de hellige uskyldige børn (28. dec.) døde Elsebe, Gert Bryskes efterladte (hustru). Bed for hende) (*Bircherod*, *Monumenta* nr. XXXV; *Grønlund* nr. 21). Jfr. gravsten nr. 1 og s. 1225.

Latinsk randskrift med minuskier, de enkelte ord adskilt af skilletegn, af *Bircherod* angivet som kryds eller dobbeltkryds. Nederst på stenen våbenskjold for Kabel. Det er uvist, om stenen har haft figurfremstilling ligesom gravsten nr. 1.

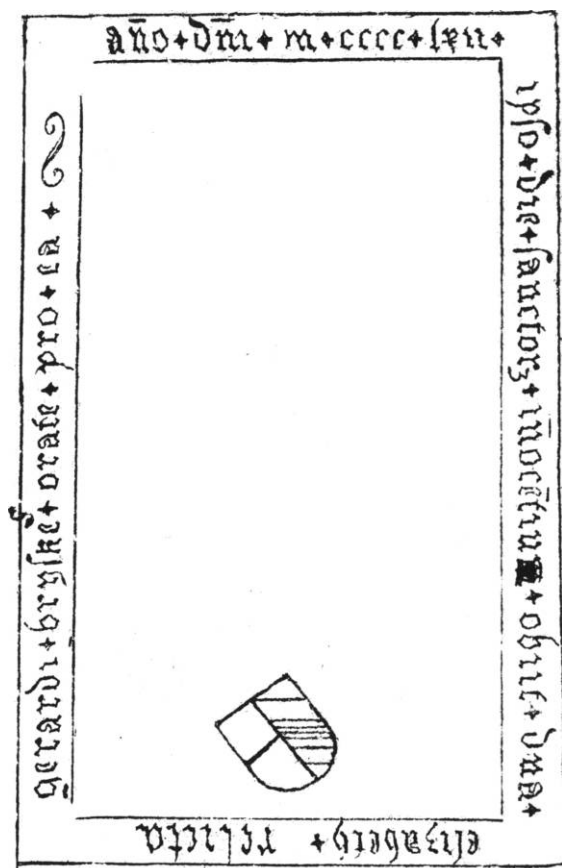

Fig. 290. †Gravsten nr. 3, o. 1462, over Elsebe Kabel (†1462) (s. 1481). Efter Bircherod, *Monumenta*. - †Tombstone no. 3, c. 1462, for Elsebe Kabel (†1462).

Gravstenen over Elsebe Kabel har antagelig ligesom dobbeltstenen over hende selv og hendes tredje ægtemand, Gert Bryske, været placeret i det kapel i søndre korsarm, som hendes anden gemal, Bjørn Olufsen Bjørn, lod opføre før 1433 (s. 1224). Umiddelbart før sin død skænkede hun selv en gård til klosteret til gengæld for sjælemesser, såvel for de tre afdøde ægtefæller som for hendes øvrige familie og for sig selv (jfr. s. 1410). I klosterets genparts-brev om donationen 3. febr. 1462 fremhæves, hvordan graven i 30 dage efter stifterindens død skulle være genstand for daglige messer og vigilier, sang, udspredning af vievand og processioner. At dømme efter *Grønlund* placeret i midtskibets østende (registreret tre numre efter Gert Brys-

skes sten (nr. 1)), hvilket harmonerer med omtalen hos *Bircherod*, nævnt fire numre efter Gert Bryskes sten (nr. XXXI), umiddelbart før sten ved kordøren (nr. XXIII, †gravsten nr. 6 over Peter Mogensen), i øverste tværgang (nr. XXXIV, †)gravsten nr. 14 over Margrete Peder Hansens) og efter sten i midtgangen (nr. XXXVI, gravsten nr. 26 over Karen Frederiksdatter). Siden (o. 1710) ikke nævnt.

4) (Fig. 291), o. 1470. Eggard (Eggert Christensen) Frille, rigsråd, †5. febr. 1470⁵⁴⁴ og hustruen, Anna (Iversdatter Jul), †o. 1465. »An(n)o d(omi)ni m cd lxxvi[!] die aghate v(ir)gi(nis) obiit strenu(us) miles d(omi)n(us) Eggard(us) Frille cu(m) uxore d(omi)na Anna □ « (I det Herrens år 1476[!] på S. Agatas dag (5. febr.) døde den tapre mand, Eggard (Eggert) Frille med sin hustru, fru Anna □ (Bircherod, *Monumenta* nr. VIII).

Latinsk randskrift med minuskier; skilletegn af *Bircherod* angivet som kryds; i hjørnerne cirkelmedaljoner, vel med evangelistsymboler. Ifølge Jørgen Emmiksen Kaas 1606 fandtes Eggert Frilles våben flere steder i kirken, og det kan således også have været afbildet på gravstenen, foruden vel på kalk- eller glasmalerier eller på inventargenstande.⁵⁶ Stenen kan muligvis være identisk med den gravsten over 'en højfornem og fremragende ridder, (...) engang (...) et fremtrædende medlem af det danske rigsråd', der i 1600'ernes slutning blev udslebet og forsynet med en ny indskrift, jfr. gravsten nr. 6.

Eggert Frille skænkede 1468 en ejendom til kirken til gengæld for regelmæssige messetjenester ved Vor Frue alter (s. 1226f.). Stenen nævnes i første del af 1600'erne i koret,³⁹⁶ hvilket bekræftes af registreringsrækkefølgen hos *Bircherod*. Når stenen ikke er nævnt i senere kilder, kan forklaringen enten være som ovf. nævnt, eller måske den omstændighed, at den har været identisk med en af de gamle ligsten, som 1756-57 fjernedes fra koret (s. 1414).

5) Middelalderlig, muligvis før 1535. Pedher Bildhe (Peder Bille). Som omtalt 1606 lå i Gyldestjernernes kapel (s. 1226), dvs. i kirkens nordvestende, en rød sten uden dato, men med indskriften »Gud forbenn[!] sig offuer Pedher

Bildhis siell« og våben(er?) for Bille- og Tinhuusfamilierne.⁵⁶ Der findes - så vidt vides - ingen Peder Bille (Bild), som har været gift med en Tinhuus. Den omstændighed, at stenen fandtes i Gyldenstjernerne kapel, kunne dog friste til en identifikation med Peder Bille til Svanholm og Kjærsgård (†1508), g.m. Anna Knudsdatter Gyldenstjerne (†1521, jfr. gravsten nr. 8). Peder Bille var ganske vist selv begravet i Antvorskov Kloster (*DK Præstø* 625), men monumentet kunne tolkes som en mindesten, lagt med henblik på en visuel erindring i forbindelse med sjælemesser af hans datter, Hilleborg (†1535), g.m. Laurids Skinkel (Tinhuus) og således forsynet med ægteparrets alliancevåben(er).⁵⁴⁵ Også Hilleborgs broders, Mogens Billes testamentariske bestemmelser 1537 (jfr. s. 1410) vidner om Billeslægts veneration for Gyldenstjernerne Odensemausolæum. I fortællelsen over adelsbegravelser i kirken fra første del af 1600'erne anføres ligeledes Peder Bille, en mulig henvisning til denne sten(?).³⁹⁶

6) 1545. Peter Mogensen, justitssekretær, †1545, og dennes bror, Esbern Mogensen, †1543.⁵⁴⁶ »Anno 1545.⁵⁴⁷ Sub hac Petra reqviescit venerabilis providusq(ue) vir ac pia memoria dignus Petrus Magni qvondam Justitii Danorum Secretarius cum fratre suo germano Esbern Magni, qvorum animæ in Sancta pace reqviescant. Anno 1543. Her ligger de Rönners gode gamle Ven« (År 1545. Under denne sten hviler den ærværdige og fremsynede mand, Peter Mogensen, en from erindring værdig, fordum dansk justitssekretær, sammen med sin kødelige broder, Esbern Mogensen. Må deres sjæle hvile i hellig⁵⁴⁸ fred. År 1543) (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXIII; Resen, *Fyn* 55f., 116).

Indskriften antagelig med fraktur eller kursiv, det første navn dog med versaler. Stenen er af Resen omtalt som placeret neden for koret, hvilket yderligere 1606 præciseredes som værende ved siden af døbefonten, dvs. i midtskibets østende eller i nordre sideskibs 1. fag.⁵⁶

7) Før 1606, antagelig før 1550. En gravsten over Knud Gøye, 1606 omtalt i Gyldenstjernes kapel.⁵⁶ Jfr. †epitafium nr. 1 og †gravskjold (s. 1502).

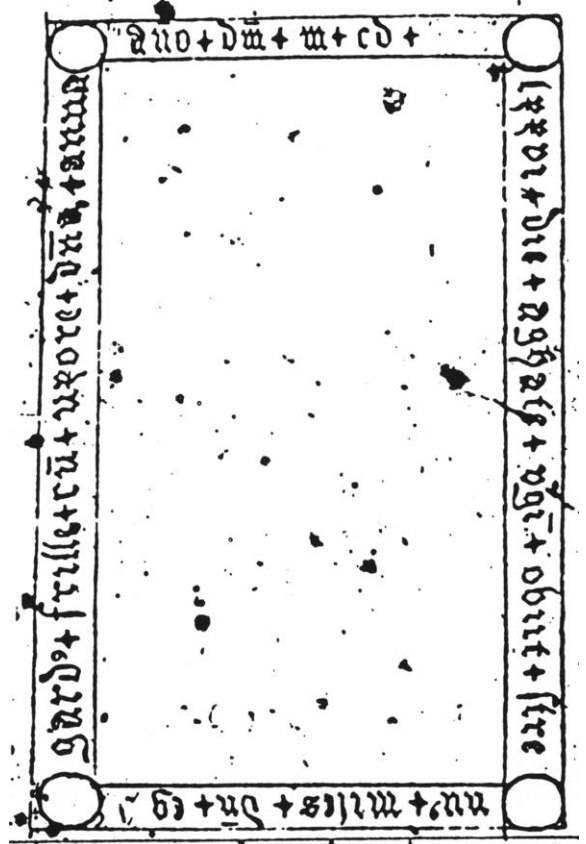

Fig. 291. †Gravsten nr. 4, o. 1470, over Eggert Christiernsen Frille (†1470) og Anna Iversdatter Jul (†o. 1465) (s. 1482). Efter Bircherod, *Monumenta*. - †Tombstone no. 4, c. 1470, for Eggert Christiernsen Frille (†1470) and Anna Iversdatter Jul (†c. 1465).

8) O.1573. Kirsten Strig, 13. juni 1573 (Bircherod, *Monumenta* nr. XLVIII).

Dansk versalindskrift. Hos Bircherod nævnt blandt monumenter i nordre sideskibs 2. og 3. fag (nr. XLVI og LI (gravsten nr. 2 og 7)).

9) O.1581. Rasmus Strig, borger i Odense, †7. maj 1581 (Bircherod, *Monumenta* nr. XLIX). Jfr. †gravsten nr. 8 og 11.

Dansk versalindskrift. Efter personalia rimet religiøs sentens: »Den 4. pinsedag gested Døden mig, i morgen er mueligt at hand giester dig. leg raabte til Iesum i min største nød. Hand frelste os alle fra ævig død«. Vedr. placering, jfr. ovf.

10) O.1598. Anders Ibsen, †23. nov. 1598 (Bircherod, *Monumenta* nr. LVIII).

Dansk versalindskrift. Muligvis placeret i midtskibets vestende som nr. LV, LVI og LVII (gravsten nr. 25, †gravsten nr. 14-15).

11) O. 1599. Karen Rasmus Strøgs (Strig), †6. juni 1599 (Bircherod, *Monumenta* nr. L). Jfr. †gravsten nr. 9.

Dansk versalindskrift. Vedr. placering, jfr. ovf.

12) Sidste fjerdedel af 1500'erne. Morten Nielsen, rådmand og byskriver i Odense⁵⁴⁹ (Bircherod, *Monumenta* nr. XXIII). Dansk versalindskrift. At dømme efter Bircherod antagelig placeret i søndre sideskib, jfr. nr. XXII og XXIV ((†)gravsten nr. 18 og gravsten nr. 19).

13) O. 1602. Rasmus Nielsen, skinder (dvs. garver), †23. juni 1602 (*Grønlund* nr. 34).

Efter personalia skriftsted (Sl. 90,12). Ifølge *Grønlund* placeret i midtskibet.

14) O. 1602. Kirstine Lauritsdatter, hustru til Christen Jensen baker, †13. aug. 1602 (Bircherod, *Monumenta* nr. LVI; *Grønlund* nr. 28; Vedel Simonsen, *Samlinger*). Jfr. gravsten nr. 25.

At dømme efter indskriften på den samtidige gravsten (nr. 25) over afdødes mand og søn, hvortil denne henviser, har stenen været udført som et appendiks hertil, omend på en selvstændig flise. Ligesom denne registreret af Vedel Simonsen vestligst i midtskibet. Muligvis identisk med *Winstrup/Lendorf* nr. 23 eller 24, begge anført som »ulæselig«, jfr. dog også gravsten nr. 30 og (†)gravsten nr. 4.

15) O. 1602. Søren Matsen (Madsen), †3. nov. 1602 (Bircherod, *Monumenta* nr. LVII; *Grønlund* nr. 29).

Dansk versalindskrift. Efter personalia religiøs sentens. At dømme efter *Grønlund* placeret i midtskibet.

16) O. 1606. Anders Michelsen, borger i Odense, †25. jan. 1606, med hustru, Kirsten Christensdatter (Bircherod, *Monumenta* nr. XLII). Jfr. (†)gravsten nr. 8.

Dansk fraktur- eller kursivindskrift. At dømme efter Bircherod, *Monumenta* nr. XLI og XLIII (jfr. gravsten nr. 28 og 7 over hhv. Frederik Mule og Jørgen Daa) placeret i nordre sideskib.

17) O. 1621. Hans Hansen, †påskedag (1. april)

1621 (Bircherod, *Monumenta* nr. LIII; *Grønlund* nr. 24).

Dansk versalindskrift. At dømme efter *Grønlund* placeret i midtskibet.

18) 1635. »RMS«, muremester (*Grønlund* nr. 25). Registreret i midtskibet.

19) O. 1638. Iens Iørgensen (Jens Jørgensen), †11. juni 1638 (Bircherod, *Monumenta* nr. XXIX; *Grønlund* nr. 35).

Dansk versalindskrift. Ifølge *Grønlund* i midtskibet.

20) O. 1642. Iørgen (Jørgen) Nielsen, borger i Odense, †4. maj 1642, med hustru, Iohanne (Johanne) Pedersdatter, †16□ (Bircherod, *Monumenta* nr. LIX; *Grønlund* nr. 32).

Dansk versalindskrift. Efter personalia religiøs sentens. At dømme efter *Grønlund* placeret i midtskibet.

21) O. 1648. Anna Mathisdatter, †4. juli 1648 i en alder af 10 uger og to dage (Bircherod, *Monumenta* nr. XXI).

Dansk versalindskrift. At dømme efter Bircherod, *Monumenta* nr. XXII ((†)gravsten nr. 18 over Anna Thomisdatter) antagelig i søndre sideskibs 1. fag.

22) O. 1660. Gravsten over »CSS« (*Grønlund* nr. 37). Registreret i midtskibet.

23) O. 1672. Karl Iohan (Johan) Hansen, ridefoged i Odensegård amt, *1633 på Als i Hørup kapellangård, †1672 i Odense (Bircherod, *Monumenta* nr. IX; *Grønlund* nr. 5). Dansk versalindskrift. Nævnt af *Grønlund* i koret.

24) O. 1700(?). Emerense (Emerentia) Margareta Rathlou, fem år gammel (Bircherod, *Monumenta* nr. LXVI).⁵⁵⁰

Antagelig gravsten eller kisteplade med rimet tysk vers før personalia, alt anført med versaler:

»Ich bin gewesen Nichts vorhin,
Zu Nictes ich w(i)eder worden bin
doch wird das Nichtes Gott nach seinem Rath
der Alles aus Nichtes geschaffen hat
von Nichtes was bringen wieder zu recht
Darumb ist der Tod Nichtes und s(ch)lecht.«

At dømme efter registreringsrækkefølgen hos Bircherod placeret i midtskibets vestende.

25) O. 1710. Morten Madtsen (Madsen), †17.

sept. 1710 i en alder af fem år, søn af forpagter Mads Jørgensen (Hollænder), bosiddende uden for Nørreport (*Grønlund* nr. 22; Vedel Simonsen, *Samlinger; Winstrup/Lendorfnr.* 19).⁵⁵¹

Antagelig gravflise, registreret af *Grønlund* i midtskibet, nærmere præciseret af *Winstrup/Lendorf* til 3. fag. Stedsangivelsen er dog i påfaldende modstrid med Vedel Simonsen, der angiver en placering i øverste tværgang mod nord, dvs. i nordre sideskibs 1. fag.

26) O.1732. Anna Maria Jørgensdatter, hustru til Peder Simonsen Riis, †18. maj 1732. 'Lille hvid sten', antagelig gravflise, placeret på afdødes gravsted i midtskibet neden for prædikestolen (jfr. †begravelse nr. 9 (midtskibets 1.-3. fag)).⁹⁸

27) Ukendt datering (før 1745). I inventariet for 1745-46 registreredes blandt kirkens ejendele i koret en brun marmorligsten med tre bogstaver på. 1751 solgtes stenen, der da nævntes som anbragt under Gieddes epitafium (s. 1487), til Mogens Faber.²¹⁹

28) Ukendt datering (før 1749). 1749 blev en ældre ligsten optaget og genanvendt på løjtnant Kaas' begravelse, jfr. begravelse nr. 3 (kor).⁹⁸

29) Ukendt datering (før 1753). 1753 solgtes til Peder Dam en kirken tilhørende ligsten, placeret ved sakristiet (søndre sideskibs 3. fag).⁹⁸

30) O.1777. Maren Borch (Hansdatter Rasch), enke (efter købmand Niels Borch, †1748), †24. juli 1777 (Vedel Simonsen, *Samlinger; Winstrup/Lendorfnr.* 7). Jfr. †begravelse nr. 3 (nordre korsarm).

Antagelig gravflise, oprindelig placeret på gravstedet 'tæt ved den store blå sten lige for kirkens blok' (dvs. antagelig ved Henrik Gyldestjernes sten, gravsten nr. 12).⁵¹⁹ Dersom pengeblokkens placering 1777 var identisk med den nuværende, dvs. på nordre sideskibs østvæg, nær koret, kunne dette harmonere med Vedel Simonsens stedsangivelse i øverste tværgang mod nord, hvorfra den før 1877 flyttedes til nordre sideskibs 2. fag, som angivet af *Winstrup/Lendorf*.

Fig. 292. Portrætbuste af Frederik Giedde. Detalje af epitafium, 1726 (s. 1487). NE fot. 1991. - *Portrait bust of Frederik Giedde. Detail of wall monument, 1726.*

†EFTERMIDDELALDERLIGT GRAVKAPEL

Frederik Gieddes kapel (fig. 119), indrettet o. 1717-20 i korets nordøsthjørne bag alteret og afskærmet mod kirken med en mur, hvori var indsat et smedjernsgitter (s. 1486). På korets nordvæg, umiddelbart vest for kapellet, opsattes 1726 et epitafium (s. 1487).

Godt to måneder efter sin 3. hustru, Abel Cathrine Buchwalds død i september 1716 og kun et halvt år før sin egen bortgang i april 1717 skænkede stiftamtmand Frederik Giedde i sit testamente 16. nov. 1716 en kapital på 200 rdl. til kirken. I henhold til en fundats, der endelig stadfæstedes 30. nov. 1717, skulle renterne af summen gå til vedligeholdelse af testators begravelse ved 'højre side' (dvs. betragtet fra øst mod vest) af alteret, foruden af et tilhørende jerngitterværk' og et epitafium. Til selve begravelsens indretning havde Giedde fået kongelig tilladelse 15. jan. 1717.⁵⁵²

Indretningen af kapellet, der afskilredes fra stiftsbefalingsmændenes begravelse (†begravelse nr. 1, koret, s. 1492), blev muligvis påbegyndt

allerede i forbindelse med Abel Cathrine Buchwalds død september 1716.⁵⁵³ Arbejdet færdiggjordes 1720, da hvælvingen over begravelsen blev spækket og kalket.⁵⁵⁴ Kapellet, der havde form som en uregelmæssig firkant, $3\frac{1}{2}$ - $4\frac{1}{4}$ alen x $4\frac{1}{4}$ -5 alen (ca. 2,8-2,6x2,6-3,1 m), var adskilt fra den førnævnte begravelse med en lav skillemur mod nord, mens en tilsvarende lukkemur med rundbuet åbning, hvori gitterdøren var indsat, afskærmede kapellet mod vest; et lavere tiggitterværk forløb yderligere fra korets nordmur til alteret (fig. 119). I kapellet henstod indtil 1856 to voksenkister og en barnekiste. 1860-62 fandtes her endvidere prins Christian af Hessens ligkiste inden dennes overførsel til Slesvig domkirke (s. 1414).⁵⁵⁵ Ved kirkens hovedrestauration 1877-80 foreslog L. A. Winstrup, at kapellet bevaredes som forstue til sakristiet, idet en præstedør placeredes i rummets nordøsthjørne (s. 1314); lukkemuren med jerngitteret mod vest bibeholdtes uforandret.⁵⁵⁶ 1906 sløjfedes både det tidligere kapelrum og sakristiet (jfr. s. 1314), mens dele af lukkemuren i vest bibeholdtes bag alteret (s. 1347).

Smedejernsgitter (fig. 294), o. 1718. Det 250 cm høje og 215 cm brede gitter, der var indsat i en

rundbuet åbning i kapellet vestmur, har en enkeltør, flankeret af smallere sidefelter; hvert fag er af to tværlister underdelt i tre felter. I de nederste felter er symmetriske ornamenter af akantusløv, hvis ender er oprullet i volutter, mens enkelte afsluttes med små delfinhoveder (fig. 293b). I dørfløjens nedre felt smykkes ornamentet i midten af en løvemaske (fig. 293a). Herover er et felt med ovale akantusindrammede, kronede medaljoner, hvori er spejlmonogrammer for kapellet indehavere: tv. »FG« for Frederik Giedde, th. »CB« for (Abel) Cathrine Buchwald. I sidefelterne er lodrette stave, hvorimellem bladornamenter, afsluttet i spidser og slyngtråde. Øverst friser med volut- og cirkelornamenter (i midterfaget) og volutdekorationer (i siderne). Buet topstykke, hvori er et ovalt, hvælvet skjold med to våbenskjolde under en krone (Giedde og Buchwald); herom akantus-slyng. Sortmalet med forgyldning samt grøn og rød staffering. I dag placeret ved korets nordmur i nichen fra den nu blændede præstedør.

†*Gitter* (jfr. fig. 119). Mellem alterbordet og korets nordvæg var et lavt gitter med lodrette stave, foroven afsluttet af spyd og adskilt af spidsornamenter, svarende til gitterlågens. An-

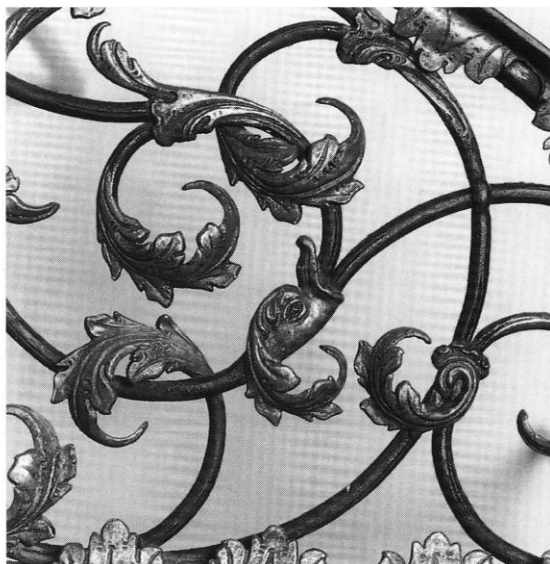

Fig. 293a-b. Detaljer fra smedejernsgitter, o. 1718. Henrik Wichmann fot. 1998. a. Maskehoved (s. 1486). b. Delfin og akantus (s. 1486). - *Details of wrought-iron screen, c. 1718. a. Mask. b. Dolphin's head and acanthus.*

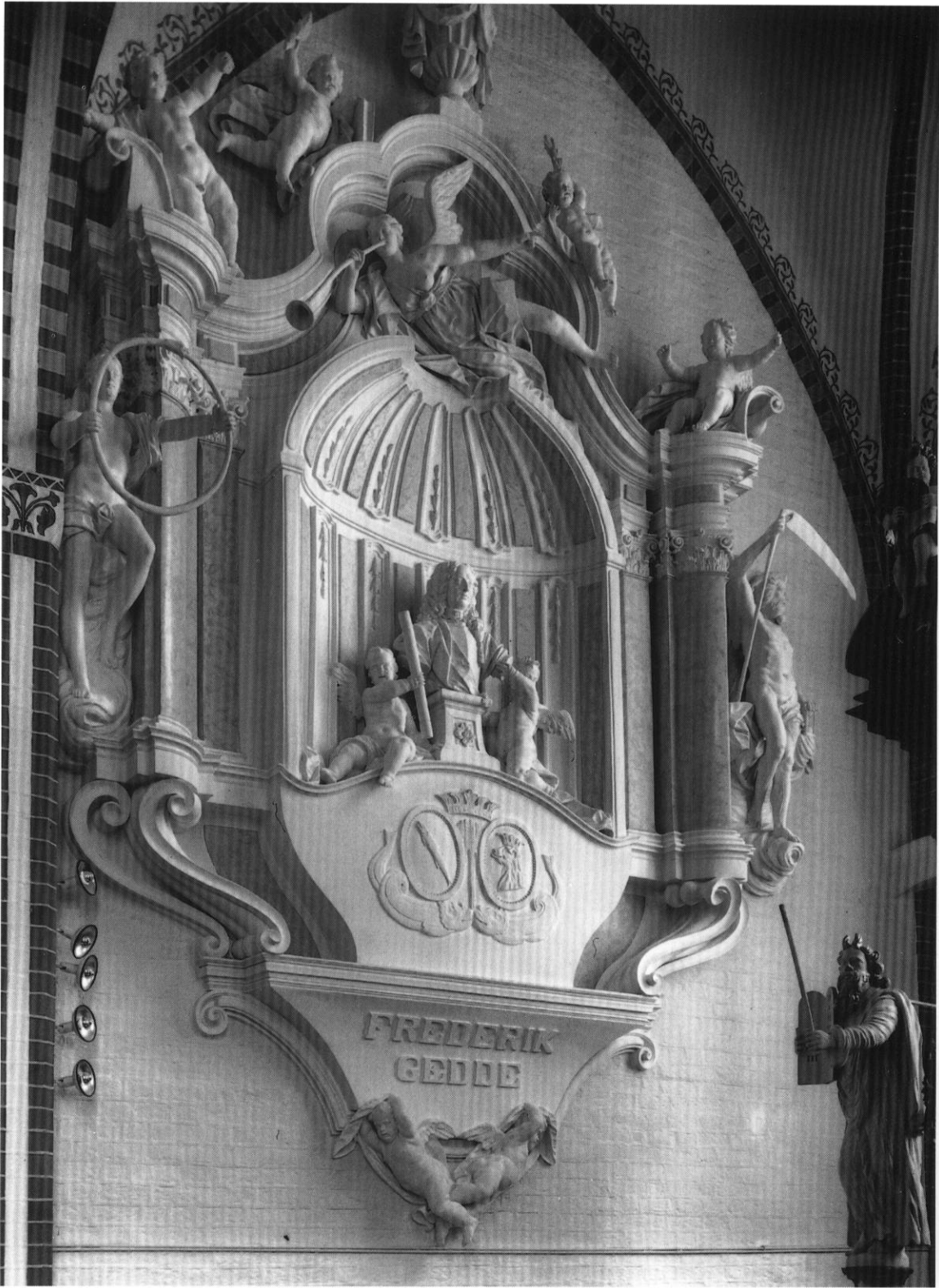
Fig. 294. Smedejernsgitter. o. 1718, oprindelig ved Frederik Gieddes kapel (s. 1486). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Wrought-iron screen, c. 1718.*

tagelig fjernet i forbindelse med kirkens hoved-restaurering 1877-80.

Epitafium (fig. 118, 292, 295-97, 335), med årstallet 1726 og mestersignatur for Carlo Enrico Brenno. Opsat over Frederik Gedde (Giedde), [*1641, †1717] (Bircherod, *Monumenta* (2); *MarmDan* I, 228; *Præsteindb*).

Monumentet, der er udført af stuk med delvis beklædning af stukmarmor,⁵⁵⁷ omfatter en por-

talindrammet rundbuet niche, smykket med forskellige allegoriske figurer; heri er anbragt Frederik Gieddes portrætbuste. Storfeltets niche, der ved kuppelfoden deles af en vandret profilgesims, har fyldinger med skiftevis cypressmykkede og marmorerede felter. Portrætbusten (fig. 292) viser afdøde iklædt harnisk, hvorunder anes et halsbind og en skjortekrave, samt en folderig kåbe; på hovedet bæres en skul-

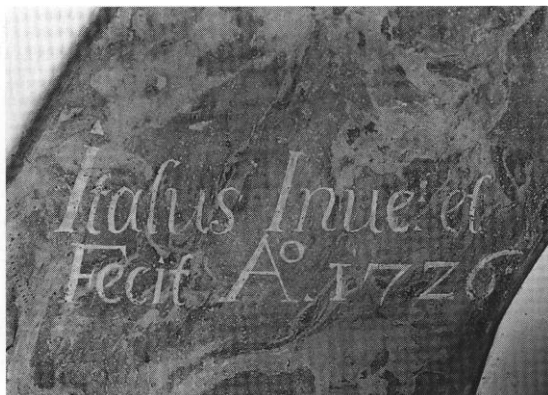
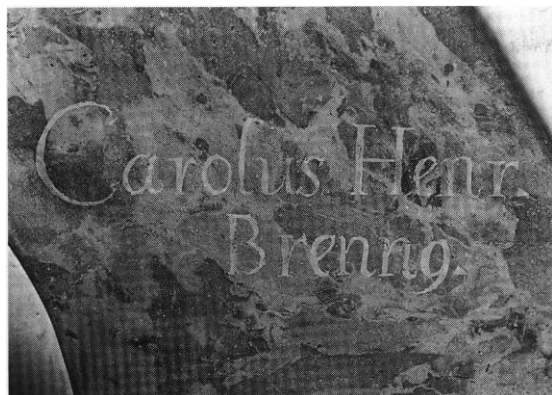

Fig. 296a-b. Carlo Enrico Brennos signatur og datering. Detaljer af epitafium over Frederik Giedde, 1726 (s. 1489). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Signature and date of Carlo Enrico Brenno. Detail of wall monument for Frederik Giedde 1726.*

derlang allongeparyk, mens overlæben prydes af et lille, opadvunget overskæg. Hen over brystet ligger den hvide ridders ordensbånd med vedhæftet kors, som Giedde modtog 1702. Busten står på et svejfet, rosetsykket postament. Vingede putti flankerer portrættet, tv. bevæbnet med en admiralstav, th. tilsyneladende med en dåse (til ordenstegnet?).

Nichen flankeres af korintiske pilastre, der i hver side er udbygget i pilastersmykkede krummede led med postamenter for hhv. en omtrent nøgen kvindefigur med en slange i cirkelslag, Evighedens sindbillede (tv.) og en tilsvarende langskægget mand, bevæbnet med le og timeglas, Tidens personifikation. Over nichen en forkrøppet gavl, øverst afsluttet med en trepassbue. I gavlfeltet ses den draperiklædte, vingede Berømmelse med basun. I venstre side af gavlen, lænet op ad et volutsmykket led, ses en putto med kugle (granatæble?) i højre hånd, mens en tilsvarende, der dog mangler attributtet, ses th. Gavlen krones af flammevase, flankeret af putti med flamme og bog (en bibel?) tv. samt med palmegren th., vel som hentydning til Troens sejr. Et sarkofaglignende felt under den

centrale niche er indrammet af dobbelte volutter og smykket af ægteparrets kronede alliancevåbener i ovale felter, adskilt af en vandstråle, der udgår fra to modstillede havvæsener. Denne dekoration er sekundært udført 1838, jfr. ndf. I fyldingerne på hver side af dette felt ses mester-signatur og årstal i fordybet kursiv: »Carolus Henr. Brenno. Italus Inue: et Fecit A° 1726« (fig. 296a-b). På et hængestykke båret af putti (fig. 297) ses afdødes navn med reliefversaler, antagelig sekundært udført, jfr. ndf.

En *findskrift*, antagelig placeret på den sarkofagformede del eller på hængestykket, lød: »Illustrissimus, Generosissimus et immortalis memoriae Heros D(omi)nus Fridericus Gedde Dominus de Hindemaa, Nordschou, Ord(inis) Danebr(ogici) Eqv(es) Aurat(us) S(erenissimæ) R(egia) M(ajestatis) Consil(iarius) Int(imus) & hujus provinciae summus Praefectus. Natus anno [1641] ibid(em) denat(us) 1717. Requiescat in pace beatus Heros de Patria, de publico & bonis omnibus optime promeritus«⁵⁵⁸ (Den berømmelige, højbårne og evigt uforglemmelige helt Frederik Gedde (Giedde), herre til Hindema og Nordskov, ridder af Dannebrog, hans Majestæt Kongens gehejmeråd og stiftamtmand over denne landsdel, født år [1641], død 1717. Må han hvile i fred, denne salige helt, der har indlagt sig så store fortjenester over for fædrelandet, of-fentligheden og alle gode mennesker). Udform-

Fig. 295. Epitafium over Frederik Giedde, udført 1726 af Carlo Enrico Brenno (s. 1487). NE fot. 1991. - *Wall monument for Frederik Giedde 1726 made by Carlo Enrico Brenno.*

ningen af den forsvundne indskrift kendes ikke. Muligvis har den været udført i stuk som den nuværende eller måske angivet på en indfældet marmortavle.⁵⁵⁹

Epitafiet er hvidstofferet, dog med grøn og lysgrå bemaling af marmoreringen på storstykkets og nichens pilastre samt på fyldingerne ved sarkofagen. Et fotografi fra 1900 viser epitafiet med en betydelig mørkere og mere dominerende marmorstaffering.⁵⁶⁰ Tidligere sås også en marmorering omkring sarkofagdelens alliancevåbener, hvilket kan afspejle en ældre staffering.

Epitafiet blev fuldført 9 år efter Frederik Gieddes død, antagelig på foranledning af den eneste efterkommer, sønnen Carl Vilhelm Giedde.

Den italienske stukkator Carlo Enrico Brenno, der 1720 kom til Danmark, stammede fra en kendt stukkatorfamilie, og hans arbejde i S. Hans kirke viser inspiration fra værker både af faderen Giovanni Battista Brenno og af andre familiemedlemmer.⁵⁶¹ Epitafiets komposition med de skråtstillede pilastre og kraftige figursmykkede gesimser samt anvendelsen af marmorstuk har stærke mindelser om arbejder af Giovanni Battista Brenno (bl.a. altre og portaler i S. Martin i Bamberg, 1700'ernes første årti).⁵⁶² Imidlertid er Carlo Enrico Brennøs danske epitafier mere forenklede (jfr. også epitafium, 1729, over Bertel Simonsen i Øsby k., *DK Sjyll* 493-96).⁵⁶³

1838 var dele af epitafiet faldet ned, og murer-mester H. T. Frost foretog derfor en renovering efter en tegning, der viser, at sarkofagdelens og hængestykkets udsmykning og indskrift ved denne lejlighed blev fornyet.⁵⁶⁴ Dette forklarer den åbenbare stilforskel, der er mellem det lidt naivt udførte våbenskjold og det øvrige epitafium. 1852 blev epitafiet rensat og malet med blyhvid limfarve samt lakeret (stukmarmorering).⁵⁶⁵ 1877 nedtoges Evighedens figur i forbindelse med en restaurering, hvor selve epitafiet blev opgipset.¹⁰⁸ 1977 undersøgte det af konservator Mogens Larsen, året efter fulgt af en istandsættelse og rensning ved Jens Johansen. En påtænkt fornyelse af marmoreringen blev dog opgivet.

Begravelser: Abel Cathrine Buchwald, †7. sept. 1716, begr. 10. dec. s.å.; Frederik Eiler Giedde, †13. april 1717; spædbarn, antagelig ægteparrets, dødsår ukendt.

†*Kister.* 1717 fik Niels snedker betaling for to ligkister, der udførtes »paa maden[!] efter Køben Hanfs[!] brug«, sandsynligvis til Frederik Giedde og hans hustru.⁵⁶⁶ 1856 var kapellets kister, to voksenkister og en barnekiste, så medtaget af ælde, at man valgte at nedsætte dem på kirkegården ud for norddøren, da man forgæves havde eftersøgt arvinger, der kunne bekoste en istandsættelse.⁵⁶⁷

†*Bårehimmel.* I forbindelse med Frederik Gieddes bisættelse 1717 gjorde snedker Niels en bære samt 'en himmel til rette i kirken som herren stod (under)'.⁵⁶⁶ Baldakinen kan være identisk med en af de begravelsesbuer, der kasseredes 1745 (jfr. s. 1402).

†*Gravfaner(?).* På fig. 119 anes bag kapellets vestmur et antal spydlignende opstandere, der muligvis kunne hidrøre fra fanestænger, anvendt i forbindelse med begravelseshøjtideligheden (jfr. også s. 866).⁵⁶⁸

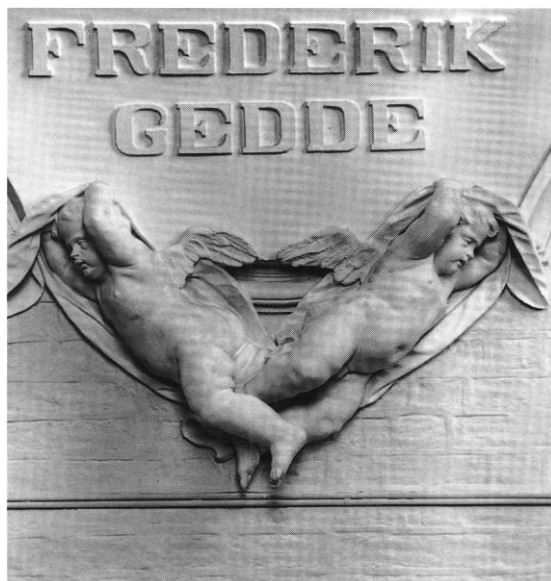

Fig. 297. Putti. Detalje af epitafium over Frederik Giedde, 1726 (s. 1489). NE. fot. 1991. -Putti. Detail of wall monument for Frederik Giedde, 1726.

†EFTERMIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

I indledningen s. 1409ff. er givet en oversigt over de vigtigste begravelser, der fandt sted i kirken både før og efter reformationen. Hvor kendskabet til middelalderlige begravelser er relativt omfattende, for så vidt det drejer sig om viden vedr. enkeltpersoners donationer med henblik på gravsteder og sjælesorg eller om konkrete gravminder, så er efterretningerne om egentlige grave fra denne tid til gengæld yderst mangelfulde. Således er kun påvist to middelalderlige grave eller kister, antagelig fra 1200'erne og 1400'erne. Det fortaber sig derfor i det uvisse, nøjagtigt hvor man således finder de jordiske levn af de mange fremtrædende adelspersoner, der i senmiddelalderen lod sig begrave her. Da spørgsmålet om sløjfningen af (dele af) Gyldenstjernernes kapel i nordre sideskibs yderfag drøftedes 1878, måtte man på dette tidspunkt erkende, at man intet vidste om familiens kister - hverken om de var blevet nedsat på kirkegården i forbindelse med kirkens hoveddistsættelse 1823, eller om de fandtes under de respektive ligsten.⁵⁶⁹

Fra 1600'ernes anden tredjedel kendes fra lensregnskaberne spredte oplysninger om begravelser i kirken, hvoraf dog kun enkelte nærmere kan stedfæstes i forhold til et tilhørende epitafium eller en gravsten.⁴¹⁸ De uordnede administrative forhold ved kirken (jfr. s. 1413) bærer imidlertid hovedansvaret for, at der endnu 1669 savnedes systematisk førte fortegnelser over begravelsesindtægter.²⁵ En liste over restancer for betaling af lejersteder, udarbejdet i samme anledning, kendes heller ikke. Stadfæstelsen af kirkens begravelsestakster 1672 (jfr. s. 1413) demonstrerer - ikke uventet - korets fornemmere status som begravelsessted i forhold til skibet, men er samtidig en interessant markering af S. Hans kirkes langt ringere betydning i forhold til såvel domkirken som Vor Frue kirke, anskueliggjort af prisniveauet for begravelser (jfr. s. 703, 1167).

Først fra slutningen af 1600'erne er bevaret systematisk førte regnskaber over kirkens begravelsesindtægter, der sammen med kirkebøgerne er hovedkilden til viden om de eftermiddelalderlige begravelser.⁵⁷⁰ Egentlige begravelsesprotokoller eller oversigtsplaner over placering og udformning af de enkelte gravsteder kendes imidlertid ikke, hverken fra tiden før forbudet af 22. febr. 1805 mod begravelser i kirkerummet eller fra en senere tid, da kirkens gulv i forbindelse med hoveddistsættelser opgravedes og renoveredes (jfr. ndf.). Der savnes derfor et præcist kendskab til antallet og arten af begravelser - det være sig murede eller jordgrave, åbne eller lukkede. En fortegning over kirkens murede begravelser 1718

anfører i alt seks: 1) En begravelse bag alteret, 2) en ditto 'næst ved og bag alteret, som er salig amtmand Geddes begravelse', 3) sognepræstens begravelse ved koret i kapellet, 4) kapellanens begravelse sammeds, 5) borgmester Müllers (Møllers) begravelse 'ned imod værket på den søndre side' og 6) magister Reimers begravelse på den nordre side lige overfor. 1731 nedbrød man en gammel muret begravelse foran alteret og opførte i stedet to nye, antagelig ikke mindst til brug for det øgede kontingent af begravelser, som kirkens forpligtelser over for Garnisonen havde medført (jfr. s. 1414).²¹⁹ 1743 indrettedes to nye åbne, murede begravelser, tilhørende kirken. Begge var utvivlsomt i nordkapellet, hvor sakristiet og fonten tidligere havde været, dvs. i nordre sideskibs 1. fag.⁵⁷¹ Det følgende år stadfæstedes begravelsestaksterne for disse, benævnt hhv. den første eller fornemste begravelse og den anden begravelse.⁹⁸ 1752 indrettedes endnu en åben begravelse for kirken i nordre kapels 3. fag, tidligere tilhørende kapellan Reimer (jfr. ovf. og s. 1501).

Kirkens regnskaber omtaler jævnlige i løbet af 1700'erne istandsættelser eller opfyldninger af grave, der dog kun i enkelte tilfælde lader sig identificere.⁵⁷² I de sidste årtier af 1700'erne faldt antallet af begravelser i kirken drastisk for endelig at ophøre 1805. Lovens bogstav blev håndhævet så strengt, at Rasmus Østrups enke, Anna Cathrine, december 1805 måtte opgive at få tilladelse til at lade sig begrave ved sin gemals side og i stedet blev tvunget til at indrette en begravelse på kirkegården (s. 1505). Systematiske opfyldninger af ældre begravelser, motiveret af det nye forbud, blev dog ikke foretaget som f.eks. i S. Knud (jfr. s. 875), og sløjfninger af grave synes i hovedsagen at være foregået i forbindelse med omlægning af gulvet. 1818 konstateredes det ved provstesyndet, at både korets og kirkens gulv var ujævnt og burde omlægges, ikke mindst mod vest, hvor nogle gamle gravsteder burde opgraves og (kisterne) udføres. 1822-23 gennemførtes istandsættelserne i forbindelse med kirkens store reparation (s. 1414), således at alt 1825 kunne karakteriseres som værende i forsvarlig stand.¹²⁰ 1855 havde korgulvet atter reparation behov, og de derværende gravsten blev ved denne lejlighed udflyttet (jfr. s. 1416), men det ses ikke, hvorvidt istandsættelsen berørte begravelserne. Året efter udflyttedes dog stiftamtmand Gieddes og frues kister til kirkegården (s. 1490).

Kultusministeriets forskrifter om kirkens begravelser fra december 1877 (jfr. s. 1417) synes kun delvist fulgt. Et gravkort med indtegnede slægtsnavne til opbevaring i kirkens arkiv, som man påbød udarbejdet, kendes ikke. Ej heller ses det, om man i forbindelse med restaureringen fremdrog kisteplader, således som det skete ved domkirkens restaurering (s. 875). August 1878 fastsloges det således, at man fra

»Gravkamrene« hidtil ikke havde fundet andet end ben og levninger af ligkister.¹²³ Ved lejlighedsvis gravninger i gulvet i forbindelse med istandsættelser og varmeinstallationer i dette århundrede er enkelte begravelser med tilhørende udstyr af gravvåben og kisteplader registreret i nordre korsarm (1922) og søndre sideskibs vestligste fag (1997), jfr. s. 1418 og 1497. Ved omlægningen af korgulvet 1989 iagttoges et antal grave, der dog ikke blev registreret.⁵⁷³

I det følgende er nævnt de fra kilderne kendte begravelser (murede eller jordgrave, åbne eller lukkede) med en omtale af dimensioner, for så vidt disse kendes, og placering samt en redegørelse i kronologisk rækkefølge for begravelser på stedet. Døds- og begravelsesdatoer (betegnet 'begr.') bygger, når intet andet er anført, på *Kirkebøger* og *Kirkebøger (Garnisonen)*, suppleret med Christian Brandts tilføjelser for 1646-1705 (*Brandt*).⁵⁷⁰ En omtrentlig begravelsesdato er udledt af regnskaberne. For begravelser, hvis tilstedeværelse kan deduceres af et eksisterende eller forsvundet gravminde, henvises til oversigtsplanerne fig. 36, 199, 200 (epitafier, gravsten), der dog i visse tilfælde må tages med forbehold i betragtning af monumenternes mulige flytning. I redegørelsen er begravelser med 'uvis placering' udeladt, når intet andet er anført om disse.

Korets 1.-3. fag

1) *Kirkens begravelse (1717 nævnt som stiftsbefalingsmændenes begravelse)*. Åben, muret begravelse, placeret bag alteret i korets sydøsthjørne. Af form som uregelmæssig firkant, 7,5 alen lang, 2 (3¼) alen bred (ca. 5,7x1,5-2 m). Begravelsen, hvori der fra anden halvdel af 1600'erne er registreret kister, omtaltes 1717 som et frit begravelsessted for stiftsbefalingsmændene og karakteriseredes da som 'opfyldt med lig'.⁵⁷⁴ Ved alterbordets opmuring og indretningen af Gieddes kapel i korets nordøsthjørne (s. 1347, 1485) må begravelsens afgrænsning mod vest og nord være blevet fastlagt. I opgørelsen over kirkens murede begravelser 1718 registreredes her fire lig: Henrik Lindenovs og frues, amtmand (Joachim) Pritzbuers søns og doktor Hannemanns (jfr. ndf.). Efter byfogedens ordre 1724 betaltes graveren for udflytning til kirkegården af to lig, som stod bag alteret, dog uvist hvilke.⁹⁸ 1726 måtte Søren Jensen snedker flytte en stol (præsternes skriftestol?), da major Pohls frue blev hensat i begravelsen.⁹⁸ Da majorens

(nu tituleret oberstløjtnant) tredje hustru 1729 blev indsat til »hans tvende forhen i Herren hensovne Sal. fru«⁵⁷⁵, nedtog muremester Chresten Hansen noget af muren bag alteret. Muligvis ved samme lejlighed blev sognepræsten Hans Wöldikes skriftestol nedtaget (s. 1380). 1760 reparerede klejnsmed Anders Bræmer på begravelsen.¹¹⁰ 1794 sløjfedes denne i forbindelse med indretning af sakristi (s. 1314), omend den muligvis var i funktion som begravelse endnu januar 1795, jfr. ndf.

Begravelser: Ellen Gøye, †4. april 1656 (†kisteplade nr. 1); stiftamtmand Henrik Lindenov, †2 aug. 1673, begr. 10. sept. s.å. (†kisteplade nr. 2); Beate Ulfeldt, enke efter førnævnte, †5. jan. 1676; Cay Bertram, søn af generalløjtnant Reventlow⁵⁷⁶, begr. 1. april 1707; Ingeborg Margrete Rosendal, hustru til Fredrik Pentzfeldt, †8. maj 1708, begr. 15. maj s.å.; doktor Bartholomæus Hannemann, †31. okt. 1709, begr. 8. nov. s.å.; Christian Wilhelm, søn af stiftamtmand Joachim Pritzbuer, †16. aug. 1708, midlertidigt begr. her; unavngivet spædbarn af major Pohl fra oberst Schubarts regiment, begr. o. 28. juni 1722; Caecilia Elisabeth Lerche, hustru til major Pohl, †8. juli 1724, begr. 13. juli s.å.; Margrete Agnete Pultz, major Pohls anden hustru, †4. juli 1726, begr. 8. juli s.å.; Sophie Amalia Reichow, hustru til oberstløjtnant Reichow, †6. jan. 1729, begr. 13. jan. s.å.; unavngiven datter af ritmester Pfahl og hustru, Ane Elisabeth Urne, †10/11. april 1733, begr. 12. april s.å.; kammerherre Niels Krabbe Juel til Billeshave, †19. marts 1793, 25. marts s.å. midlertidigt begr. i kirkens åbne begravelse i koret (her?) før overflytningen til Vejlbj kirke;¹¹⁰ Adelheid Benedicta von Holsten, født Rantzau, †7. marts 1794 og datteren Magdalene Lucie von Holsten, stiftsdame ved Vallø stift, †17. marts 1794, begge 26. marts s.å. midlertidigt indsat i samme begravelse som førnævnte (her?) før overflytningen 5. maj til Veflinge kirke.

†*Kister:* I begravelsen anførtes 1718 som nævnt ovf. fire lig, dvs. kister for hhv. amtmand Lindenov og frue, amtmand Pritzbuers søn og doktor Hannemann.

†*Kisteplader.* 1) 1656. Ellen Giøe (Gøye), *29. jan. 1603 på sin fædrene gård, Skørringe på Falster som datter af Hendrick Giøe (Henrik Gøye) og Birgitte Brahe til Turebygård, g.m. Mauritz Askerslebens (Mouritz Aschersleben) til Jerstrup, †4. april 1656 i sin alders 53. år og tre måneder.⁵⁷⁷ Efter personalia skriftsted (1 Kor. 15,1). Gravskrift, sandsynligvis på kisteplade,

registreredes o. 1700 og atter o. 1760 af Christian Brandt.⁵⁷⁸

2) 1673. Henrik Lindenov til Oregård, stifts-
lensmand (stiftamtmand) på Fyn og befalings-
mand over S. Hans', S. Knuds og Dalums am-
ter, *18. juli 1606 på sin fædrene gård, Borreby i
Skåne, som søn af Otte Lindenov til Borreby og
Anne Brahe til Øvidskloster, »i sin Ungdom,
Mand(d)om og Alderdom af de 3de udi Hans tid
Stormegtigste regierende Konger i Danmark
(...) Bleffuen Brugt (...)«, †2. aug. 1673. Efter
personalia mindevers i to strofer:

»Nu Sielen Huiler i Guds Hannd
Huor indtet Ont den Røre Kand
Indtil iblant de Christnes Tall
Et erligt Naffn Oprigtigt Ryckte
At ære Kongen, Gud at fryckte.

Men legemet Her Under Boer
Och i sin Moder Jorden Roer
Med Ærre det Opstande skall
En huer at elske som sig bør
I Verden ey sligt Røyckte Dør.«⁵⁷⁹

Som ovennævnte registreret o. 1700 og o. 1760.

2) *Murede begravelser foran alterskranken.* Foran al-
terskranken (»der de nedfalder og knæfalder for
Herrens Alter«) fandtes en muret begravelse,
der opfyldtes 1730 efter forudgående tinglys-
ning vedr. ejerne.⁹⁸ Begravelsen kan have haft
tilknytning til Jacob Hardenbergs eller Mogens
Ruds grave, der begge var placeret umiddelbart
foran alteret (jfr. gravsten nr. 11 og 13). Det kan
også have været denne, der 1731 blev helt ned-
brudt, 'så at intet var tilbage', da to nye murede
begravelser indrettedes foran alteret,¹¹⁰ jfr. ndf.

3) *Begravelse(r) for medlemmer af Garnisonen.*
Inden for tidsrummet 1724-91 er i koret regi-
streret et stort antal begravelser for militærper-
soner, tilknyttet Garnisonen, og deres familie.
Det fremgår dog ikke utvetydigt, hvorvidt alle
har været placeret i én og samme begravelse. Ej
heller kan det afgøres, hvorvidt disse (denne) er
identiske med de to 1731 indrettede murede be-
gravelser foran alteret (jfr. ovf.). Mht. placerin-
gen er for et enkelt medlem af Garnisonen, kap-

tajnløjtnant Cabuse, 1738 noteret et begravelses-
sted neden for Gieddes epitafium, dvs. i nordsi-
den af korets 1. fag, mens en person af samme
efternavn (ovennævntes søn?) begravedes i ko-
ret tæt op til kapellanens skriftestol, vel samme-
steds. Ndf. er de omtalte personers begravelser
dog registreret under ét.

Begravelser: Herman Gustav, søn af løjtnant Henrik
Diderich Bähr og hustru Cæcilie Margrete, †20. aug.
1724, begr. 29. aug. s.å.; Anne Marie, datter af løjt-
nant Gustaph Frantz von Halbe og hustru, Chri-
stiane Hendrichsdatter, †20. nov. 1724, begr. 21. nov.
s.å.; Gustaph Ehrenreich, søn af Gustaph Frantz von
Halbe og hustru, †5. april 1725, begr. 9. april s.å.;
Sophie, datter af Gustav Frantz von Halbe og hustru,
†29. april 1728, begr. 3. maj s.å.; Anna Elisabeth, dat-
ter af regimentsfeltskærer Vogt og hustru, Marie So-
phie Skaarup, †21. dec. 1729, begr. 24. dec. s.å.; Chri-
stiane Hendrichsdatter, hustru til Gustaph Frantz von
Halbe, †6. maj 1730, begr. 12. maj s.å.; Hans Chri-
stoph Immanuel, søn af regimentsfeltskærer Vogt og
hustru, †10. maj 1731, begr. 12. maj s.å.; Jens Peter,
søn af ovennævnte, †7. juli 1732, begr. 9. juli s.å.;
ritmester Hans Friderich Timæus, †12. dec. 1732 (jfr.
†gravvåben), begr. 19. dec. s.å. ; major Lauritz Hem-
mer, †2. marts 1733 (jfr. †gravvåben), begr. 10. marts
s.å.; løjtnant Henrik Diderich Bähr, †5. marts 1734
(jfr. †gravvåben), begr. 13. marts s.å.; løjtnant David
Colbert, †5. maj 1734, begr. 8. maj s.å.; unavngi-
ven søn af regimentsfeltskærer Henrik Christian
Schmaltz og hustru, Cathrine Magdalene Schmid,
†7. febr. 1736, begr. 10. febr. s.å.; Magdalene Hede-
wig, datter af ovennævnte, †4/5. dec. 1737, begr. 7.
dec. s.å.; kaptajnløjtnant Herman Cabuse, †6/7. jan.
1738, begr. 14. jan. s.å. neden for Gieddes epitafium
(jfr. †gravvåben); Augusta Elisabeth, datter af oven-
nævnte, †23. jan. 1738; Johan Friderich, søn af regi-
mentsfeltskærer Schmaltz, †8. juli 1739, begr. 11. juli
s.å.; Ane Margrete, datter af regimentsfeltskærer
Vogt, †24. april 1740, begr. 27. april s.å.; Magdalena
Hedewig, datter af regimentsfeltskærer Schmaltz,
†14. maj 1741, begr. 18. maj s.å.; Magdalene Hede-
wig, datter af ovennævnte, †12. juni 1746, begr.
15. juni s.å.; løjtnant Kaas, †15. nov. 1749, begr.
19. nov. s.å. i jordbegravelse i koret (her?), jfr. †grav-
sten nr. 28; Niels, søn af regimentsfeltskærer
Schmaltz, †23. sept. 1750, begr. 26. sept. s.å.; Henrik
Christian, søn af regimentsfeltskærer Schmaltz,
†24. marts 1757, begr. 29. marts s.å.; premiermajor
Hieronimus de Kabuse (Cabuse), †2. sept. 1783, begr.
6. sept. s.å. tæt op til kapellanens skriftestol (her?);
unavngiven søn af kaptajn Holm, †9. nov. 1788, begr.
9. nov. s.å.; Caroline, datter af major Holm, †6. april
1791, begr. 9. april s.å.

4) *Feltskærer Wilhelm Christian Broms begravelse.* Jordbegravelse, nævnt i *Kirkebøger (Garnisonen)* lige foran alteret i koret ved alterknæfaldet.

Begravelse: Wibica(?) Margrethe og Wilhelmine Christine, tvillingdøtre af regimentsfeltskærer Wilhelm Christian Brom og Anna Dorthea Lovise Cramer, †25. febr. 1774, begr. s.d.; Anna Dorthea Lovise Cramer, hustru til ovennævnte, †31. juli 1777, begr. 7. aug. s.å.; Wilhelm Christian Brom, †25. okt. 1784, begr. 30. okt. s.å..

5) *General Friderich Carl von Rieppurs begravelse.* Jordbegravelse; 4 alen lang, 2 alen bred (ca. 2,5x1,3 m), placeret midt i koret lige for alteret.⁵⁸⁰ Efter tilladelse fra Stiftsøvrigheden erhvervede generalens bo, repræsenteret ved kammerherre (Th.) Adeler, et »evindeligt« gravsted i koret, ligesom man bekostede en ligsten.⁵⁸¹ Jfr. (†)gravsten nr. 22.

Begravelse: Friderich Carl von Rieppur, †2. okt. 1781, begr. 10. okt. s.å.

6) *Begravelse for personer med tilknytning til Åløkkegård.*⁵⁸² I *Kirkebøger* angivet som placeret lige for alteret.

Begravelse: Studiosus Christian Høeg, †15. sept. 1781, begr. 20. sept. s.å.; Hans, søn af Frands Joachim Leth til Åløkkegård, †11. april 1790, begr. 15. april s.å.; Christopher Leth, søn af samme(?), †3. okt. 1790, begr. 9. okt. s.å.; Anne Cathrine Møller, hustru til Frands Joachim Leth, †16. april 1791, begr. 23. april s.å..

7) *Kirkens jordbegravelse.* Ifølge *Kirkebøger* placeret ved sydsiden af alteret.

Begravelse: Charlotte Lovise Dorthea, datter af Christian Frederik Herman, †2. nov. 1776, begr. 8. nov. s.å. (jfr. gravsten nr. 44); Frederik Christian, søn af samme, †1. aug. 1778, begr. 6. aug. s.å. (jfr. gravsten nr. 45); Birgitte Schou, hustru til Christian Frederik Herman, †17. nov. 1782, begr. 25. nov. s.å.; majorinde Anna Cathrine Kalkreuther, f. Toxwerdt, †3. aug. 1786, begr. 12. aug. s.å.; Henning Ulrik Nees, †24. aug. 1787, begr. 31. aug. s.å.; Christian Frederik Herman, †26. okt. 1787, begr. 1. nov. s.å.

8) *Hans Rasmussens begravelse (2), jfr. ndf. nr. 1.* Antagelig muret begravelse, jfr. †epitafium nr. 5, gravsten nr. 32 og †begravelse nr. 1 (midtskibets 1.-3. fag). 21. april 1640 er noteret en udgift på 4 rdl. for flytning af ovennævntes lig, »siden to

teglsten lang«, til koret. Antagelig muret begravelse, placeret vestligst i koret nær †epitafium og den tilhørende gravsten.

Begravelse: Hans Rasmussen, †1. jan. 1640; antagelig Hans Eggertsen, †10. april 1652, begr. 15. april s.å.; Ellen Nielsdatter, †7. april 1660.

9) *Oberstinde Elisabeth Sophia Brockemanns begravelse.* Ifølge *Kirkebøger* omtalt ved hørernes stol, jfr. s. 1380.

Begravelse: Elisabeth Sophia Brockemann, født von Pentz, †18/19. okt. 1796, begr. 26. okt. s.å.

Midtskibets 1.-3. fag

1) *Hans Rasmussens begravelse (1), jfr. ovf. nr. 8,* †epitafium nr. 5, gravsten nr. 32 og †begravelse nr. 8 (koret). 21. april 1640 betales 8 rdl. for kirkeværge Hans Rasmussens lejersted i kordøren, dvs. vel i midtskibets 1. fag umiddelbart foran korsranken. Graven var efter prisen at dømme en jordbegravelse (jfr. s. 1413). Liget blev dog umiddelbart herefter flyttet op i koret, jfr. ovf.

Begravelse: Hans Rasmussen, †1. jan. 1640.

2) *Adjutant Dobbelssteins begravelse.* Ifølge *Kirkebøger (Garnisonen)* placeret lige for kordøren i den store gang, dvs. i midtskibets 1. fag.

Begravelse: Adjutant Dobbelsstein, †8. nov. 1748, begr. 17. nov. s.å.

3) *Hedewig Paludans begravelse.* Ifølge *Kirkebøger (Garnisonen)* placeret i den store gang op til den øverste af mandsstolene, dvs. i midtskibets 1. fag.

Begravelse: Hedewig Paludan, hustru til løjtnant Henrich Schroder, †2. dec. 1737, begr. 7. dec. s.å..

4) *Begravelse for Predbjørn Podebusks familie.* Gravstenen for Predbjørn Podebusk og hans to hustruer og hermed formentlig også den tilhørende begravelse var placeret under orglet, dvs. antagelig i midtskibets 3. fag, jfr. gravsten nr. 9. Om begravelsens skæbne efter stenens flytning 1674 til søndre korsarm vides intet.

Begravelse: Vibeke Eriksdatter Podebusk, †1506; Jytte Podebusk, datter af ovennævnte og Predbjørn Podebusk, †26. dec. 1544; Otte Podebusk, sønnesøn af Vibeke Rosenkrantz og Predbjørn Podebusk, †15. dec. 1560.⁵⁸³

5) *Stadsmusikant og organist Aage Falcks begravelse.* Jordgrav, neden for prædikestolen,⁵¹⁹ sandsynligvis i 3. fag, jfr. gravsten nr. 41.

Begravelser: Catharina Sophia Koch, hustru til ovennævnte, †10. april 1724, 14. marts 1731 overført fra Reimers begravelse (s. 1501); Aage Falck, †31. marts 1734, begr. 7. april s.å.; Bodil Catharina Mundt, †28. febr. 1743, begr. 6. marts s.å..

6) *Major Godsche von Muhls begravelse.* Iflg. *Kirkebøger (Garnisonen)* placeret i den brede gang lige over for prædikestolen, dvs. i midtskibets 3. fag.

Begravelser: Major Godsche Muhl, †23. aug. 1783; majorinde Muhl, enke efter ovennævnte, †4. april 1784, begr. 10. april 1784 ved siden af sin salige mand.

7) *Jørgen Piils begravelse.* I *Kirkebøger* præciseret som værende ved opgangen til prædikestolen, dvs. enten i midtskibets eller søndre sideskibs 3. fag.

Begravelser: Claus, søn af Jørgen Piil og hustru, †2. jan. 1738, begr. 4. jan. s.å..

8) *Anne Margarete Aabyes begravelse.* Iflg. *Kirkebøger* placeret i kirkens store gang lige for prædikestolen ved kvindestolene, dvs. i nordsiden af midtskibets 3. fag.

Begravelse: Anne Margarete Aabye, f. Lindegaard, enke efter sognepræst i Svanninge, Hans Juul Aabye, †7. juni 1799, begr. 14. juni s.å..

9) *Kirkeværge Peder Simonsen Riis' begravelse.* Ifølge *Kirkebøger* i den store gang neden for prædikestolen, dvs. i 3. fag. Jfr. †gravsten nr. 26.

Begravelser: Anna Maria Jørgensdatter, hustru til Peder Simonsen Riis, †18. maj 1732, begr. 23. maj s.å.; Peder Simonsen Riis, †30. aug. 1751, begr. 3. sept. s.å.; Else Wedderking, enke efter ovennævnte, †14. maj 1768, begr. 19. maj s.å..

10) *Jacob Laursens (Lauridsen) og hustrus (Karen Mikkelsdatter Mule) begravelse.* I regnskaberne 1641-42 betales 12 rdl. for Jacob Laursens og hustrus begravelse (købmand Jacob Lauridsen og Karen Mule), at dømme efter prisen var det en muret begravelse i kirken, muligvis i midtskibet, jfr. (†)gravsten nr. 10.⁴¹⁸

Begravelser: Jacob Lauridsen, †1641 eller 1642; Karen Mule, †1641 eller 1642.

Søndre korsarm (søndre sideskibs 1. fag)

1) *Sognepræsternes begravelse.* Åben, muret begravelse. Tidligst nævnt 1707. 1718 blev begravelsen forhøjet, fordi der ikke var plads til »sl. hr. Iverds lig« (afdøde sognepræst Ivar Lagesen). Ved denne lejlighed opmurede murermester Jørgen Nielsen for- og endemuren og forsynede begravelsen med det fornødne tømmer.¹¹⁰ Iflg. omtale s.å. placeret ved koret i kapellet som den ndf. omtalte, der 1738 angiveligt var i kirkens sydside. 1731 istandsatte tømrer Søren Andersen og murermester Gotfried (Enche) den begravelse, som Otto Kühl stod i (her?).¹¹⁰ 1768 understregedes det dog, at kirkens anden nye åbne begravelse (i nordre korsarm, jfr. s. 1498) var anvist sognets præster. Her blev allerede 1759 Boëthius Hagen begravet. Når *Kirkebøger* i det følgende derfor refererer til sognepræsternes begravelse, må man antage, at dette henviser til den ovennævnte og ikke denne.

Begravelser: Sognepræst Mads Hviid, †14. marts 1706, begr. her(?); Charlotte Amalie, datter af sognepræst Ivar Lagesen, †natten mellem 21. og 22. aug. 1707, begr. 24. aug. s.å.; Anna Sophie Jensdatter Rosenberg, enke efter sognepræst Mads Hviid, †25. jan. 1709, begr. 4. febr. s.å.; Anna, datter af Ivar Lagesen, †22. aug. 1714, begr. 27. aug. s.å.; sognepræst Ivar Lagesen, †21. okt. 1718, begr. 28. okt. s.å.; Otto Kühl, kongelig hofbetjent, †9. sept. 1730, begr. 15. sept. s.å. 'i den åbne begravelse på den søndre side i kirken, kaldet kapellanens eller præsternes begravelsessted' (her eller ndf.?)⁵¹⁹; Anna Sybilla Schroder, enke efter Ivar Lagesen, †26. nov. 1748, begr. 3. dec. s.å..

2) *Kapellanernes begravelse.* Åben, muret begravelse. Placering 1718 angivet som værende sammesteds som sognepræsternes begravelse, dvs. ved koret i kapellet,⁹⁸ 1738 nærmere specificeret som placeret i kapellet mod syd (*Kirkebøger*). Området over begravelsen synes til dels at have været benyttet som oplagringssted for diverse materialer. Således lå ifølge inventariet 1745-46 fem gamle stykker råddent egetræ her, og 1750 blev yderligere oplagret 'et tylt fjælle'.⁹⁸ Reparationsarbejderne i sidstnævnte år synes at have forstyrret begravelsen ganske betydeligt. Således klagede kapellan Elias Christiansen Grüners enke, Anna Maria Aabye samme år sin nød til

biskop Ramus, fordi »mine Sal. Børns Kister, som der stoede begravne ere aldeles sønderlagne, hvilcken skiebne ieg nu maa frygte skulde ogsaa hændes min Sal. mands Liig.« Kapellanen fik derfor tilladelse til midlertidigt at indsætte sin mands lig i kirkens nye åbne begravelse (kirkens første eller anden begravelse(?), jfr. s. 1498).²⁸

Begravelser: Johanna Maria, datter af Elias Grüner og Anna Maria Aabye, †20. juni 1738, begr. 25. juni s.å.; major Johan Bendt Ewermand, †16. maj 1741, midlertidigt indsat her før overflyttelse til Nykøbing Falster kirke; Preben Banner, søn af Christian Grüner, †18. marts 1758, begr. 22. marts s.å.; Christiane, datter af Christian Grüner, †31. dec. 1760, begr. 3. jan. 1761; Friderica Sophia, datter af Christian Grüner, †19. aug. 1761, begr. 22. aug. s.å.; Anna Sophia Charlotte Heye, hustru til Christian Grüner, †26. jan. 1777, begr. 9. febr. s.å.; Anna Maria Aabye, enke efter Elias Christian Grüner, †27. marts. 1779, begr. 31. marts s.å.; Elias Christian Grüner (d.y.), †29. marts 1790.

3) *Major Christopher Klenous begravelse.* Ifølge *Kirkebøger (Garnisonen)* placeret lige foran Pødbusks sten (gravsten nr. 9) i muren ved dåben, dvs. i søndre sideskibs 1. fag, nær østmuren.

Begravelser: Ritmesterinde Anne Klenou, født From, †17. okt. 1791, begr. 21. okt. s.å.; major af landvæsenet Christopher Klenou, †26. april 1804, begr. 3. maj s.å. 'tæt ved hans frue'.

4) *Daniel Bastiansen von Bergens begravelse.* Antagelig åben, muret begravelse. 1706 åbnedes begravelsen for nedsættelse af ovennævntes søn.⁹⁸ For vedligeholdelsen sørgede Daniel von Bergens datter, Margareta von Bergen gennem en fundats af 11. juli 1731.⁵³³ Placeringen specificeredes da som værende syd for indgangen til koret, dvs. i søndre korsarm. Jfr. (†)gravsten nr. 21.

Begravelser: Jens, søn af Daniel von Bergen, †1. okt. 1708, begr. 8. okt. s.å.; Daniel Bastiansen von Bergen, †21. marts 1716; Catharina Jensdatter Meier, enke efter ovennævnte, †23. febr. 1723.

Søndre sideskibs 2.-3. fag

1) *Niels Hansen Fabers begravelse.* 1713 betalte Margrete sl. Jens Lauridsens for nedsættelsen af sl. Niels Hansens enke, Maren Andersdatters lig i ægteparrets begravelse.⁹⁸ Som epitafium nr. 4

og (†)gravsten nr. 20 formentlig i søndre sideskibs 2. fag.

Begravelser: Niels Hansen Faber, †19. febr. [!] 1711, begr. 27. febr. s.å., jfr. s. 1426; Maren Andersdatter Bay, †29. sept. 1713, begr. 6. okt. s.å..

2) *Sognepræst Henrik Michael Achens begravelse.* Jordbegravelse, placeret i søndre kapel, antagelig i søndre sideskibs 2. fag, hvor gravsten nr. 47 fandtes. I forbindelse med indretningen af sognepræstens begravelse blev nogle ældre gravsteder på stedet sløjfet, ligesom et andet (uvist hvilket) lig blev hensat i præstebegravelsen (jfr. ovf.).⁵⁸⁴

Begravelser: Henrik Michael Achen, †23. dec. 1798, begr. 29. dec. s.å..

3) *Købmand og kirkeværg Rasmus Østrups begravelse.* Jordbegravelse, placeret i søndre kapel ikke langt fra mandsstolene og lige ud for en af kirkens piller (muligvis midtskibets 1. pille, dvs. i søndre sideskibs 2. fag), hvor også en mindesten blev opsat, jfr. kirkegårdsmonument nr. 3. På grund af forbudet af 22. febr. 1805 mod begravelser i kirken kunne enken, Anna Catharine Østrup ikke nedsættes ved sin mands side, som hun anmodede om december s.å., og et nyt begravelsessted blev derfor indrettet på kirkegården ved kirkens sydside.⁵⁸⁵

Begravelse: Rasmus Østrup, †6. juli 1800, begr. 12. juli s.å.

†Kiste: Til afdødes og vel hans enkes kister blev nedgravet en bøgerkasse med blåler.⁵¹⁹

4) *Klokker Peder Pedersen Hunderups begravelse.* Antagelig placeret i nærheden af epitafium nr. 8, omtalt 1811 af *Vedel Simonsen* på den sydlige pille nær Knud Gyldenstjernes gravsten (nr. 2) og Else Grøns epitafium (nr. 5), dvs. vel i søndre sideskibs 3. fag.

Begravelse: Peder Pedersen Hunderup, †3. jan. 1728, begr. 9. jan. s.å.

5) *Maria Brandts begravelse.* Iflg. *Kirkebøger* placeret bag prædikestolen, dvs. antagelig i søndre sideskibs 3. fag.

Begravelse: Maria Troner, enke efter bogtrykker Peder Wilhelm Brandt, †1. marts 1802, begr. 6. marts s.å. (jfr. s. 1097, 1178).

6) *Borgmester Müllers (Jacob Christensen Møller) begravelse.* Muret begravelse, nævnt allerede 1697 i forbindelse med borgmesterens indretning af en lukket stol »for den store pelle mit i Kirchen Lige for min begrafuelse«, nærmere specificeret 1718 som værende »ned imod Værket paa den syndre Siide«, dvs. formentlig i søndre sideskibs 3. fag, nær orglet og familieepitafiet (nr. 5).⁵⁸⁴ Enken, Else Lauritsdatter Grøn, testamenterede 1717 400 rdl. til kirkens vedligeholdelse, mod at kirken istandsatte hendes og hendes mands begravelse i kirken og sikrede, at ingen andre lig placeredes her.²⁸

1997 afdækkedes i søndre sideskibs vestende øst- og nordmuren af en muret dobbeltbegravelse, der kan være identisk med denne (jfr. s. 1330). Begravelsen, hvis fulde udstrækning ikke lod sig fastslå, hegnedes af en halvanden stens svær mur, opmuret i krydsskifte af røde sten (23x11x6,5 cm). Muren, der var bevaret i 17-20 cm's højde over syldsten på ydersiden, var på indersiden dækket af kalk. På nordmurens inderside iagttoges en tværdeling af begravelsen med sten, stillet i rulskefte samt et tilhørende gulv, på begge sider ca. 13 cm under tværmurens overkant. Fra de to 'rum' langs nordmuren fandtes i fyldet knoglerester (en lårnogle in situ) og rustne fragmenter af kistebeslag (se ndf.).

Begravelser: Else Kirstina Møller, †7. nov. 1709, begr. 18. nov. s.å.; borgmester Jacob Christensen Møller, †25. eller 27. febr. 1717 (jfr. s. 1427), begr. 5. marts s.å.; Else Lauritsdatter Grøn, †5. dec. 1717, begr. 13. dec. s.å..

Kistebeslag (fig. 298), o. 1700, af jernblik, foruden kistesøm og to bærehanke omfattende et fragment, 24,5x22 cm, af båndornament med ansigter, ganske svarende til *beslag (s. 1499). Endvidere rester af akantusprydede beslag og bladlister, beslægtede med tilsvarende i domkirken (s. 918, 921).

Nordre korsarm (nordre sideskibs 1. fag)

1) *Christian Nielsen Guldagers begravelse.* 1641-42 betales 8 rdl. for ovennævntes begravelse i kirken, antagelig en jordbegravelse (jfr. s. 1413).⁵⁷² Antagelig placeret i nordre korsarm, nær den

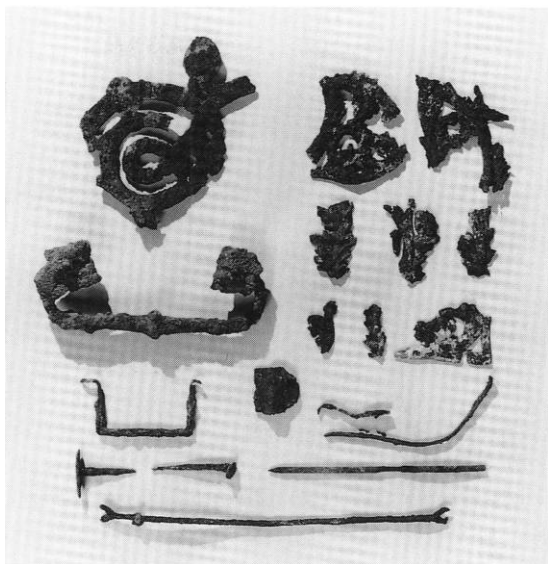

Fig. 298. Kistebeslag, o. 1700, fremdraget 1997 fra søndre sideskibs vestende (s. 1497). Henrik Wichmann fot. 1998. - Coffin mounts, c. 1700, brought to light in 1997 from the west end of the south side aisle.

vestvendte skillemur som det tilhørende epitafium og gravsten ved registreringen 1877. Jfr. epitafium nr. 2 og gravsten nr. 31.

Begravelser: Antagelig Gunder Markusdatter, †27. marts 1634; Christian Nielsen Guldager, †1. nov. 1641.

2) *Kirkeværgen Hieronimus Christiansens begravelse.* Antagelig muret begravelse. 31. aug. 1696 betales 4 rdl. for Hieronimus Christensen (Christiansens) hustrus begravelse, efter prisen at dømme for åbningen af en eksisterende begravelse.⁹⁸ 11. okt. 1727 afregnedes med samme beløb for hans egen begravelse i kirken ved sakristiet, sandsynligvis i nordre korsarm.⁵⁸⁶ Samme stedbetegnelse er angivet for hans sønnesøn og søn (1738-39). Den omstændighed, at sidstnævntes enke 1744 begravdes 'hos min mand i den nye begravelse' kunne tolkes således, at kirkens 1743 nyindrettede anden begravelse var placeret ved eller ligefrem inddrog den ældre privatbegravelse. Den ny begravelse er dog beskrevet ndf. som en selvstændig enhed. Jfr. epitafium nr. 7.

Begravelser: Johanna Jensdatter, †før 31. aug. 1696; unavngivet barn af Hieronimus Christiansen, to. 13. marts 1705; Else, datter af Hieronimus Christiansen, †8.juni 1710, begr. 11.juni s.å.; Anna, datter af Hieronimus Christiansen, †30. okt. 1714, begr. 2. nov. s.å.; Hieronimus Christiansen, †8. okt. 1727, begr. 16. okt. s.å.; Else Pedersdatter Wikkelsøe, †27.sept. 1731, begr. 2. okt. s.å.; Christian Hieronimussen Berendz (Bernt), †29. juli 1734, begr. 2. aug. s.å.; Hieronimus, søn af Peder Hieronimussen Berentze (Bernt), †28. juli 1738, begr. 1. aug. s.å. ved sakristiet (her?);⁵¹⁹ Peder Hieronimussen Bernt, †30. jan. 1739, begr. 6. febr. s.å. i sakristiet (her?).⁵¹⁹

3) *Kirkens første begravelse, også benævnt 'kirkens fornemmeste begravelse'* (1744), *'begravelsen for militærstanden'* (1767) eller *'officersbegravelse ved koret'* (1789).²⁸ Åben, muret begravelse. Opmuret 1743 sammen med kirkens anden begravelse af murermeister Gotfried Groemann og Johan Gotfried Enche. Et fundament, fremdraget 1997, har båret begravelsens sydmur, mens to glugger i gavlen belyste denne og den tilstødende begravelse (fig. 34, 38, s. 1313).

Begravelser: Oberst Hans Adolph Roepstorff, †17.dec. 1745, midlertidigt indsat i kirkens nye begravelse; købmand, tidl. kirkeværge Niels Borch, †20.jan. 1748; kapellan Elias Christensen Grüner, †14.aug. 1750, begr. (midlertidigt) her 18. aug. s.å. (jfr. s. 1496); Margaretha Sophia von Wichede, generalinde von Rauch, †27. nov. 1752 (jfr. †kisteplade nr. 1); løjtnant Christian von Pfuhl, †21. juli 1754, begr. 26.juli s.å. (jfr. †kisteplade nr. 2); major Johan Mattias Kupfert, †29. marts 1755, begr. 10. april s.å. (jfr. †kisteplade nr. 3); Elisabeth Christiane Hamilton, enke efter ovennævnte, †31. marts 1755, begr. 10. april s.å. (jfr. †kisteplade nr. 4); auditør Johan Christopher Stephani,⁵⁸⁸ †17. aug. 1762, begr. 26. aug. s.å.; komtesse Catrina Magdalena, datter af greve Magnus Moltke og hustru, Frederika Sophia Reventlow, †13. marts 1766; ritmesterinde Catharina Schultz, f. Morup, †6. april 1767, begr. 15. april s.å.; Charles Friderich Wincentz, søn af kammerjunker (Otto Carl Balthazar) von Osten, †20. april 1771; Maren Hansdatter Rasch, enke efter kirkeværge Niels Borch, †24. juli 1777, begr. 29. juli s.å. nær den store blå sten (formentlig Henrik Gyldenstjernes) ved pengeblokken (vel her?);⁵¹⁹ (jfr. †gravsten nr. 30); Anna Maria, hustru til ritmester Heuser, †2. maj 1780; majorinde Anna Cathrine Kalkreuther,⁵⁸⁹ f. Toxwerdt, †3. aug. 1786; generaladjutant von Hensier, †27. maj 1789; Dorteia Margareta Holm, datter af major Holm, †3. maj 1791; Pasckin[!] Johan, søn af oberstløjtnant Domens, †16. juni 1791, begr. 27. juni i kir-

kens »gevelvte« begravelse (denne?); Sophie von Eynden, enke efter geheimeråd Hans Frederik Levetzau (†1763), †1. jan. 1795, 22. jan. s.å. midlertidigt indsat i kirkens 'fornemmeste' åbne begravelse ved koret, 15. maj overført til Oksholm kirke (Øster Han hrd., Hjørring amt).

†*Kisteplader.* 1) Margaretha Sophia von Wichede, hustru til generalmajor von Rauch, *1691, †27. nov. 1752 (*Præsteindb.* (1755); *DaAtlas* VI 598; *HofmFund* 190).

Efter personalia gravvers:

»Hier ruht mein sicher Leib in einem duncklen Grabe
die Seele pranget dort in Schöne Himmels Zelt
Mein Heiland wecket mich, wan ich geschlaffen
habe.

O! Herr wie wohl ist mir was frag ich nach die Welt.«

2) Christian von Pfuhl, premierløjtnant ved det holstenske rytterregiment, *6. jan. 1736, †21. juli 1754 (*Præsteindb.* (1755); *DaAtlas* VI 598).

Efter personalia gravvers:

»Ich ward weggerafft, meine Wanderschafft
hat ihr Ziel erlangt
Nun will ich dort oben, Gott im Himmel loben
Da meine Ruh anfangt.«

3) Johan Mattias Kupfert, major, *1682, †1755 (*Præsteindb.* (1755); *DaAtlas* VI 598).

4) Dorothea Elisabeth Kupfert, f. Hamilton, hustru til ovennævnte, *1700, †1755 (*Præsteindb.* (1755); *DaAtlas* VI 598).

4) *Kirkens anden begravelse, også omtalt som 'sognepræsternes begravelse'* (1768), *'kirkens nye overbegravelse'* (1786). Åben, muret begravelse. 11 alen lang, 12 alen bred, 6,5 alen høj (ca. 6,9x7,5x4,0 m). Indrettet her 1743, formentlig i den ovennævnte ældre privatbegravelse, efter sakristiets flytning til søndre sideskib (s. 1313). Til arbejdet, der overdroses murermeister Johan Gotfried Enche efter auktion, forbrugtes sten, gullandsk kalk, murgrus og lægter samt jern til et muranker. Begravelsen synedes november 1743, og de nye takster for nedsættelsen aflig her præciseredes året efter (jfr. ovf.). Placeringen var endvidere ligesom den foregående nær midtskibet, eftersom Henrik Gyldenstjernes sten (grav-

sten nr. 12) 1760 anførtes som placeret uden for denne.⁵⁸⁴ 1768 karakteriseredes den anden nye begravelse endvidere som det sted, der anvistes kirkens præster, men kan - at dømme efter Hans Wöldikes begravelse 1754 - allerede have været taget i anvendelse flere år tidligere.²⁸ Antagelig må man således have opgivet den ældre præstebegravelse i søndre korsarm (jfr. s. 1495). Det kan derfor ikke undre, at begravelsen 1783 karakteriseredes som så fyldt med kister, at selv indgangen ville være spærret, hvis et nyt lig blev indsat.²⁸ Alligevel fortsatte begravelser her endnu nogle år.

Begravelser: Slotsgartner Christian Helt, †21. jan. 1744, begr. 28. jan. s.å.; Christence Struck, enke efter Peder Hieronimussen Bernt, †26. okt. 1745, 2. nov. s.å. nedsat hos sin mand (jfr. ovf.) i den nye begravelse; Thor, søn af Christian Helt og Mette Wedderking, †20. marts 1746, begr. 25. marts s.å.; Boe (Bo), søn af Anders Brobye (Braaeby) og Anne Christine Boesdatter, †18. marts 1747, begr. 23. marts s.å.; Johannes, søn af sognepræst i Sandby på Lolland, Hans de Hellesen, †15. okt. 1751, begr. 2. nov. s.å.; Daniel August, søn af slotsforvalter Herman Adolph Hunæus, †3/4 febr. 1752, begr. 8. febr. s.å.; Sophia Magdalena, datter af samme, †17/18. juli 1752, begr. 20. juli s.å.; sognepræst Hans Wöldike, †20. juni 1754, begr. 27. juni s.å.; Anna Elisabet Pedersen, hustru til slotsforvalter Herman Adolph Hunæus, †6. juli 1754, begr. 11. juli s.å.; Giertrud Maria Fischer, enke efter slotsforvalter Andreas Torp, †15. juni 1756, begr. 22. juni s.å.; slotsforvalter Herman Adolph Hunæus, †13. juli 1756, begr. 20. juli s.å.; Louise, datter af ovennævnte, †22. aug. 1756, begr. 26. aug. s.å.; Sara, datter af købmand og kirkeværge Rasmus Østrup, †16. nov. 1756, begr. 20. nov. s.å.; Maria Mariellina Lutin, †19. juli 1757, begr. 25. juli s.å.; sognepræst Boëthius Hagen, †27. april 1759, begr. 4. maj s.å.; Frideric (Frederik), søn af sognepræst Jørgen Jensen Hee, †5. aug. 1760, begr. 11. aug. s.å. i sognepræsternes begravelse (her?); Karen Pontoppidan, datter af sognepræst Andreas Borch, †5. jan. 1766, begr. 10. jan. s.å. i sognepræsternes begravelse (her?); Jens Brock, major ved det 2. fynske kavaleregiment, †28. april 1766, begr. 7. maj s.å.; Christen Henneberg, †15. juli 1767, begr. 20. juli s.å.; Margareta von Bergen, enke efter Thor Hansen og Jens Brock (jfr. ovf.), †26. sept. 1767, begr. 5. okt. s.å.; konferensråd, amtmand Hans Simonsen, †11. april 1768, midlertidigt bisat her, 21. april s.å. overført til Rørup kirke (Vends hrd.); Elisabeth Tønder, enke efter Boëthius Hagen, †29. okt. 1768, begr. 5. nov. s.å.; slotsforvalter og

gartner Johan Philip Hunæus, †16. okt. 1770, begr. 23. okt. s.å.; Christian, søn af Thomas Breinholm(?), †30. jan. 1773, begr. 15. febr. s.å.; Anna Jacobine, datter af Andreas Borch, †10. juni 1774, begr. 16. juni s.å. i sognepræsternes begravelse (her?); Hans Adolph, søn af ovennævnte, †2. sept. 1774, begr. 7. sept. i sognepræsternes begravelse (her?); Nicoline, datter af slotsforvalter Ulrik Adolph Woigt, begr. 2. dec. 1778; Juliana Maria, datter af ovennævnte, †3. okt. 1780, begr. 10. okt. s.å.; slotsforvalter Ulrik Adolph Woigt, †21. okt. 1780, begr. 31. okt. s.å.; Christian Berrig, fuldmægtig ved Det kgl. Consumptionskontor, †22. okt. 1780, begr. 27. okt. s.å.; Cathrine Døllmer, enke efter sognepræst Hans Wöldike, †10. febr. 1781, begr. 19. febr. s.å. i sognepræsternes begravelse (her?); Sophia Schultz, †8. sept. 1783, begr. 16. sept. s.å.; Anna Maria Haugsted, f. Brock, †19. okt. 1784, begr. 25. okt. s.å.; Breinholm Grüner, †1. okt. 1785, begr. 8. okt. s.å. i sognepræsternes begravelse (her?); auditorinde Stephani (Elisabeth Schultz), †1. nov. 1786, begr. 9. nov. s.å.

5) *Jacobina Wöldikes begravelse (1783 benævnt kirkens jordbegravelse).*¹¹⁰ Iflg. *Kirkebøger* placeret tæt uden for sognepræstebegravelsen (her?).

Begravelse: Jacobina Wöldike, †26. jan. 1783, begr. 3. febr. s.å..

6) *Henrik Gyldenstjernes begravelse (antagelig identisk med 'begravelsen under den store blå sten').* Hvorvidt ovennævnte fra første færd hvilede under gravsten nr. 12, der fra 1600'ernes slutning registreredes i nordre korsarm, er uvist, jfr. s. 1447. I 1700'ernes første del er anført enkelte begravelser under den store blå sten. En istandsættelse 1747 af dobbeltbegravelsen i kapellet ved de to nye begravelser, herunder en opretning af den store ligsten, kunne hentyde til ovennævnte.²¹⁹

Begravelser: Muligvis Henrik Gyldenstjerne, †14. nov. 1517; Engelke(?), salig oberstløjtnant Ennhorns, begr. 23. febr. 1705; køb- og handelsmand Jens Kierring, †29. juni 1737, begr. 4. juli s.å.; Ursula Schütte, enke efter ovennævnte, †23. jan. 1739, begr. 28. jan. s.å..

**Kisteplader og -beslag*, o. 1700, afjærnblik. I forbindelse med gravning 1922 i nordre korsarm (s. 1492) fandtes et ikke nærmere specificeret antal jernkistehankebeslag, der formentlig er blevet samlet her i forbindelse med kirkens hovedre-staurering 1877-80 og således ikke nødvendigvis stammer fra konkrete begravelser på denne lo-

Fig. 299. Søndre sideskib, set mod vest, med epitafier og gravsten, placeret på sydmuren. Henrik Wichmann fot. 1999. - The south side-aisle, looking west, with wall monuments and tombstones, placed on the south wall.

kalitet. Fra dette fund hidrører antagelig: 1) Beslag, 22,5x21,5 cm, formet som symmetrisk opbygget ornament af sammenslyngede bånd, hvori er indsat seks ansigter. Fragment af et ganske tilsvarende fandtes i muret begravelse i søndre sideskib (s. 1497). Møntergården (inv.nr. 10/1923).⁵⁹⁰ 2) Beslag, 21,5x19 cm, af udtunget, ubestemmelig aflang form. Møntergården (inv.nr. 10/1923b).

Nordre sideskibs 2.-3. fag

1) *Magdalene Baltzersdatters (Hans Otto sadelmagers) begravelse.* 12. juni 1695 afregnedes med 3 rdl. for ovennævntes lejersted i kirken, antagelig for åbningen af en eksisterende begravelse, måske indrettet til Magdalene Baltzersdatters første eller anden afdøde mand, Christoffer Kæfert eller Hans Otto sadelmager.⁹⁸ Antagelig placeret i nordre sideskibs 2. fag, jfr. gravsten nr. 37.

Begravelse: Muligvis Christoffer Kæfert, †20. april 1660; muligvis Hans Otto sadelmager, †før 1695; Magdalene Baltzersdatter, †o. 12. juni 1695.

2) *Vognmand Christen Christensens begravelse.* Ifølge *Kirkebøger* placeret i gangen mellem de lange og korte kvindestole, dvs. antagelig i nordre sideskibs 2. eller 3. fag.

Begravelse: Christen Christensen, †22. juni 1738, begr. 28. juni s.å.

3) *Magister Reimers (kapellan Michael Marcussen Reimer) begravelse.* Muret begravelse, ifølge synsforretning fra 1693 afgrænset af to »tafle Mure« mellem to dørstolper, der hver vej stødte op mod kirkemuren; 4/4 alen i længden og bredden (ca. 2,66x2,66 m), 2½ alen høj (ca. 1,55 m) med plads til tre kister eller svarende til arealet af tre stole. Placeringen omtalt som værende inden for den store nordre kirkedør på højre hånd i hjørnet i krogen bag de små kvindestole,²⁵ 1718 yderligere præciseret som anbragt over for borgmester Müllers (Møllers) begravelsessted, der lå ned imod (orgel)værket på den søndre side (jfr. s. 1491),⁹⁸ dvs. formentlig beliggende i nordre sideskibs 3. fag i det daværende yderfag.

11. marts 1693 ansøgte kirkens kapellan Michael Marcussen Reimer stiftamtmand Helmuth Otto von Winterfeld om tilladelse til et frit be-

gravelsessted i kirken, hvilket bevilgedes ham 28. marts s.å. »saasom alle Gudtz Ordzt Tienere effter Loven nyder fri Begrufelse«. Imidlertid havde kapellanen på grund af sygdom forsømt at indhente biskoppens tilladelse, og arbejdet, der udførtes af muremester Hans Jørgensen og stort set var fuldført august 1693, blev derfor midlertidigt indstillet. Forinden havde en synskommission registreret det udførte.⁵⁹¹ 1697 forelå biskoppens bevilling, dog med den klausul, at Reimer selv skulle bekoste indrettelsen. Retten til familiebegravelsen blev atter stadfæstet 1743.²⁸ 1752 valgte eneste daværende, direkte efterkommer efter kapellanen, Christian Friedrich Reimer, dog at overlade kirken begravelsen.⁵⁹² 1755-56 istandsattes denne, væggene repareredes både ind- og udvendigt, ligesom der huggedes hul i kirkemuren til en vindueslysning, og stolpen ved døren til begravelsen fæstnedes. 1785 flyttedes to lukkede stole hen oven på begravelsen og udlejedes til hr. Nees (jfr. s. 1384). I samme forbindelse synes begravelsen opfyldt, og et murstensgulv på 20 alen lagt herpå.⁹⁸

Begravelse: Michael Marcussen Reimer, †11. febr. 1705; Bertel og Johannes, tvillingsønner af Johannes Reimer, †11. juni 1710, begr. 13. juni s.å.; Anna Berthelsdatter Thune, hustru til Johannes Reimer, †14. sept. 1711, begr. 18. sept. s.å.; Anna Cathrine Bergholtz, Michael Marcussens hustru, †27. okt. 1712, begr. 4. nov. s.å.; Catharina Sophia Koch, hustru til stadsmusikant Aage Falck (jfr. gravsten nr. 41), †10. april 1724, begr. 15. april s.å., 14. marts 1731 flyttet til jordbegravelse i midtskibet neden for prædikestolen (jfr. s. 1467); hustru (navn ikke oplyst) til regimentskvartermester Bendtsen, †1. dec. 1738, 6. dec. 1738 midlertidigt indsat i den åbne begravelse i det 3. nordre kapel (denne?); feltskærersvend Burchart Jensen, †20. febr. 1756, begr. 20. febr. i den åbne begravelse i det nordre kapel imod slottet (vel her); auditor Juel, begr. 2. dec. 1763 i den åbne begravelse i det nordre kapels vestlige hjørne (vel her); Matthia Margreta Assens, datter af sognepræst i Gamborg, Iver Assens, †14. juli 1763, begr. 18. juli s.å. i den nye begravelse (her?); Lovise Charlotte, datter af kommanderende major Henrik Flinth, †15. april 1764, begr. 18. april s.å.; løjtnant (Jakob Diderich) Wolffrath, †10. febr. 1766, begr. 10. febr. s.å., 19. febr. overført til Gestelev kirke (Salling hrd., Svendborg amt); unavngiven søn af Christian Damgaard, begr. 11. marts 1779 i den åbne begravelse i det nordvestre kapel (vel her); Christiane Juel, †30. nov. 1781, begr.

7. dec. i det nordvestre kapel (vel her); Ingeborg Marie Cramer, f. Windekilde, †3. juni 1787, begr. 9. juni s.å. i kirkens nederste murede begravelse (vel her).

†*Kister*: 1755 betales snedker Jens Sørensen for en ny benkiste.⁹⁸

4) *Niels Kannevorfs begravelse*. 1731 begravedes ovennævnte på en plads uden for Johannes Reimers begravelse, dvs. i nordre sideskibs 3. fag (jfr. ndf.), idet kirkens patroner tilstod enken et »höy Lejersted og Begrawelse« i lighed med praksis for afdøde Peter Klocker (Peder Pedersen Hunderup.¹¹⁰ Jfr. gravsten nr. 43.

Begravelser: Christian, søn af Niels Kannevorf, †22. nov. 1731, begr. 24. nov. s.å.; Niels Kannevorf, †17. dec. 1731, begr. 21. dec. s.å.; Sophie Amalia Weghorst, †9. febr. 1748, begr. 18. febr. s.å..

Tårnrummet

I tårnrummets søndre del er 1997 påtruffet rester af en muret grav (nordre langvæg samt stumper af begge gavle) (fig. 108). Længde ca. 230 cm. Nordvæggen var sjuksket opmuret i krydsskifte med fire skifter af genanvendte munkesten (hvidtespor). Indersiden var pudset. I nordvest-hjørnet konstateredes den murede bund 40 cm under den afbrudte overkant. Der kan hverken ud fra *Kirkebøger* eller regnskaber henføres begravelser til denne lokalitet.

Uvis placering

1) *Kirkens åbne borgerbegravelse*. Nævnt 1791-92 i *Kirkebøger*.

Begravelser: Unavngiven datter af klokker og kateket Johan Jørgen Rosengaard, begr. 30. dec. 1791; Ulrich) Christian, søn af købmand Bartholomæus Nees, †10. febr. 1792, begr. 18. febr. s.å.⁵⁹³

2) *Begravelsen ved musikant Jensens stol*. 1760 reparerede klejnsmed Andreas Bræmer låsen til

begravelsen ved musikant Jensens stol (jfr. †lukket stol nr. 11).⁹⁸ Til samme behøvedes 1781 en †*benkiste*.¹¹⁰ Betegnelsen kan hentyde til en af kirkens begravelser i nordre sideskib, nævnt ovf.

†GRAVUDSTYR

†*Gravfane*, o. 1657, for Johan Stürche (Stürck), kaptajn i rigsmarskens (Anders Billes) livregiment. Han forsøgte som anfører for et parti soldater fra fæstningen Frederiksodde (Fredericia) at afskære fjenden, men kom efter fæstningens erobring 13. okt. [!] hertil (dvs. Odense) og afgik ved døden efter ni dages sygdom 21. nov. 1657, 60 år gammel (Bircherod, *Monumenta* nr. I; *Grønlund*, 4).⁵⁹⁴

Tysk kursivindskrift, malet eller broderet på fanedugen, der dog o. 1700 af *Grønlund* omtales som borttrådet, bortset fra det tilhørende †*jernspyd* (eller †*fanestang*). Ophængt på korets sydmur.

†*Gravskjold*, antagelig før 1550, for Knud Gøye, smykket med dennes våben (tre skråstilte lede ibsskaller). Jfr. †mindetavle nr. 1 og †gravsten nr. 7.

Nævnt 1606 som placeret over Knud Gøyes †mindetavle i Gyldenstjernes kapel.⁵⁶

†*Gravvåben*. 1-4). For en række afdøde militærpersoner, alle begravet i koret, ophængtes i årene 1732-38 et antal pallasker (dvs. ryttersabler) og sporer, således 1732 for ritmester Hans Friderich Timæus, 1733 for major Lauritz Hemmer, 1734 for løjtnant Henrich Diderich Bähr og 1738 for kaptajnløjtnant Herman Cabuse (jfr. †begravelse nr. 3 (korets 1.-3.fag).²¹⁹ 1747 slog glarmesteren seks nye kramper i muren over »Pallascherne« i koret.¹¹⁰

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

NOTER s. 1537

Om kirkegårdens udstrækning, hegnsmure og inddeling, jfr. s. 1241. Efter indvielsen af Assistens kirkegård 1811 forekommer kun fa begravelser her, jfr. forholdene ved de to andre indenbys kirkegårde (s. 924 og 1179). Mht. ældre gravminder fra kirkegården kendes kun enkelte sten, der i nyere tid er indflyttet i

1) (Fig. 300, 305), o. 1800.⁵⁹⁵ Thomas Sørensen (Sørensen), stænderdeputeret borger og vinhandler i Odense, *1710, †(9. jan.) 1800, og hustru Esther Maria Borges Datter (Børgesdatter), *1715, †1791.

»Hans Vindskibelighed belønnedes[!] med Velstand hans Goddædighed anvendte Den til Andre derom vidne endnu et Stiftet Legat under samme Bestyrelse Ved Fattigvæsenet af 15550 Rd. for fattige, nødlidende, gamle, svage Borgere deres Enker eller Børn af Odense, som leve gudfrygtigt og sædeligt, (har) været arbejdsomme, men formedelst Svagelighed ere i Nød, for disse er hver Portion 13 Rd. aarligt som uddeles 24 Juni og 24 Debr. Samt en Gave af 500 Rd. til St. Hans Kirke i Odense hvoraf de 400 Rd. til Kirkens Bedste og dette Gravsteds Vedligeholdelse og af de 100 Rd. til Kirkens Graver for Tilsyn og Reengjørelse af dette Gravsted.

Kirkegårdsmonument, sammensat af flere dele i forskelligt materiale, 235,5x67 cm. Over profileret sokkel af grå granit er et postament af rødlig sandsten, 61,5x67 cm; herpå tavle af lys grå norsk marmor, 63x46 cm, med relieffremstilling af krydsende laurbær- og palmegren i båndophæng (fig. 305). Indskrifttavle af hvid marmor, 77x38 cm, med personalia i fordybet kursiv, navne med kursiverede versaler. Tavlen krones af segmentgavl af sandsten med relief af sommerfugl, oven på gavlen urne af samme materiale. Monumentet kan have haft en bemaling i betragtning af, at maler Jacobsen 1809 betales for at renovere dette.⁹⁸ Indsat i tårnets sydmur. Foran gravstedet er et gitterværk, o. 1880, med spydformede opstandere; heri indsat dobbeltlæge med initialerne »T« og »S« i ovaler.⁵⁹⁶

kirken (f.eks. (†) nr. 23). Kirkeregnskaber og kirkebøger nævner jævnligt markeringer af grave med sten, rammer eller gravtræer. Disse gravminder, der hverken er bevaret eller findes nærmere beskrevet, er dog ikke blevet medtaget i det følgende afsnit.

Thomas Sørensen blev efter eget ønske begravet på kirkens sydside »i Klokkerens forrige Hauge, hvor der omtrent for 130 Aar siden har været begravet Liig, men (som) siden (har) været anviist til Hauge for Klokkeren«. ⁵¹⁹ Haven var blevet sløjfet, mens den omgivende mur blev nedrevet 1794, jfr. s. 1246. I forbindelse

Fig. 300. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1800, over Thomas Sørensen (†1800) og Esther Maria Børgesdatter (†1791) (s. 1503). Henrik Wichmann fot. 1998. - Churchyard monument no. 1, c. 1800, for Thomas Sørensen (†1800) and Esther Maria Børgesdatter (†1791).

Fig. 301. Kirkegårdsmonument nr. 3, o. 1803, over Rasmus Østrup (†1800) og dennes hustru Anna Catharine Faaborg (†1808) (s. 1504). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Churchyard monuments no. 3, c. 1803, for Rasmus Østrup (†1800) and Anna Catharine Faaborg (†1808).*

med gravstedets indrettelse overførtes hertil Thomas Sørensens hustrus jordiske rester, der var nedsat på kirkens nordside i kirkegårdens 1. del. Til vedligeholdelse af stedet testamenterede vinhandleren 500 rdl. til kirken, hvorefter renterne af de 400 rdl. skulle bruges til kirkens og gravstedets vedligeholdelse, mens renten af den resterende sum forbeholdtes graveren til almindelig renholdelse af stedet.⁵⁹⁷

*2) O. 1801. Anna Sophia Lasson, f. de Løwenørn, *22. maj 1750, 19. sept. 1783 g.m. major Ivar Christian Lasson, mor til en søn og en datter, †30. jan. 1801.

Mindesøjle af grå kalksten,⁵⁹⁸ (oprindelig) kronet af en hvid marmorurne og smykket af et relief med fugl Fønix.

Monumentet, der rejstes 1801 og af afdødes søn karakteriseredes som meget kostbart (til en værdi af 800 speciedaler), blev allerede 1839 betegnet som meget forfaldent. Således var den oprindelige marmorurne og fremstillingen af Fønix 'voldsomt afbrudt og borttagne' ligesom en del af det massive jerngitterværk var 'brudt ud af muren og grundstenene og bortranet, så at man for at lukke for gravstedet har måttet lægge indgangsdøren ned på langs i stedet for at holde den oprejst'.²⁸ Placeret nær indgangsportalens nordende, dvs. på nordsiden ud for kirkens 7. fag. Herfra flyttet o. 1967 af efterkommere til afdøde.⁵⁹⁹ Nuværende placering uvis.

3) (Fig. 301), o. 1803. Rasmus Østrup, virksom og vindskibelig (dvs. flittig) køb- og handelsmand i Odense samt kirkeværge for S. Hans i 36 år, *2. aug. 1716 i Odense, †16.[!] juli 1800, med hustruen siden 20. sept. 1747, Anna Catharine Faaborg, *1. aug. 1728 i Odense, (†4. nov. 1808) (Vedel Simonsen, *Samlinger; Winstrup/Lendorf 1877*, k).

Mindetavle af grå sandsten i to farvenuancer (lysgrå i fronton, mørkere i skrifttavle),

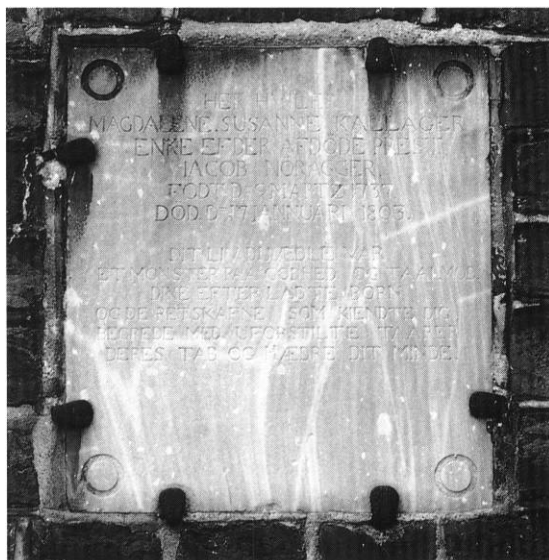

Fig. 302. Kirkegårdsmonument nr. 4, o. 1803, over Magdalene Susanne Kallager (†1803) (s. 1505). Henrik Wichmann fot. 1998. - *Churchyard monument no. 4, c. 1803, for Magdalene Susanne Kallager (†1803).*

Fig. 303. Kirkegårdsmonument nr. 5, o. 1808, over Augustin Molion (†1808) (s. 1506). Henrik Wichmann fot. 1998. - Churchyard monument no. 5, c. 1808, for Augustin Molion (†1808).

114x44-55 cm. Tavlen er revnet tværs over midten. Personalia i fordybede versaler, navne dog i kursiverede versaler. Skrifttavlen har omkring tekstfeltet blad bort, der foroven indrammer røgelseskar og forneden afsluttes med korslagte palmegrene. Herover segmentgavl med Jahves navn i trekantglorie, alt kronet af konsolligende topstykke.

Anna Catharine Faaborg, købmand Østrups efterladte hustru, ansøgte 1803 om tilladelse til at indsætte en lille, smukt udhuggen sten over sin mand på en pille nær begravelsesstedet i kirkens søndre kapel, ikke langt fra mandsstolene, dvs. formentlig på søndre sideskibs 1. pille.⁹⁸ Året efter fastsloges det i hendes testamente, at renterne fra en kapital på 1.000 rdl. skulle benyttes til stenens vedligeholdelse, mens andre renter skulle anvendes til kirkens »gavnlig og nyttige Brug«.⁶⁰⁰ Da bestemmelserne for begravelser i kirken ændredes ved resolutionen af 22. febr. 1805, fik hun imidlertid december 1805 afslag på selv at måtte nedsættes ved sin mands side.⁶⁰¹ Januar 1808 forandredes testamentet derfor, og kirken modtog på grund af »indløbne Omstændigheder ikkun 400 rbd.«, som det også er noteret på mindetavlen.⁶⁰² Et nyt gravsted indrettedes på kirkegården, ikke ved kirkens østende, som oprindelig præciseret i enkefruens bestemmelse, men i syd, idet det ligesom Tho-

mas Sørensens gravsted (jfr. kirkegårdsmonument nr. 1) efter hendes bestemmelser indhegnedes med et jerngitterværk.¹⁰⁵ Efter hendes død november 1808 optoges den afdøde gemals kiste og placeredes sammen med hendes i det nye gravsted ved kirkens sydvestende ud for 7. fag, mens mindetavlen placeredes i muren ovenover, hvor den endnu findes.⁵¹⁹ Gitterværket fornyedes o. 1800, jfr. kirkegårdsmonument nr. 1.

4) (Fig. 302), o. 1803. Magdalene Susanne Kallager, enke efter sognepræst (i Vester Hæsing og Lyndelse, Salling hrd., Svendborg amt) Jacob Nørager, *9. marts 1737, †17. jan. 1803 (Winstруп/Lendorf, 1).

Enkel skrifttavle af lysgrå kalksten, 52x47,5 cm. I hjørnerne laurbærkranse. Indskrift med fordybede versaler. Efter personalia mindevers:

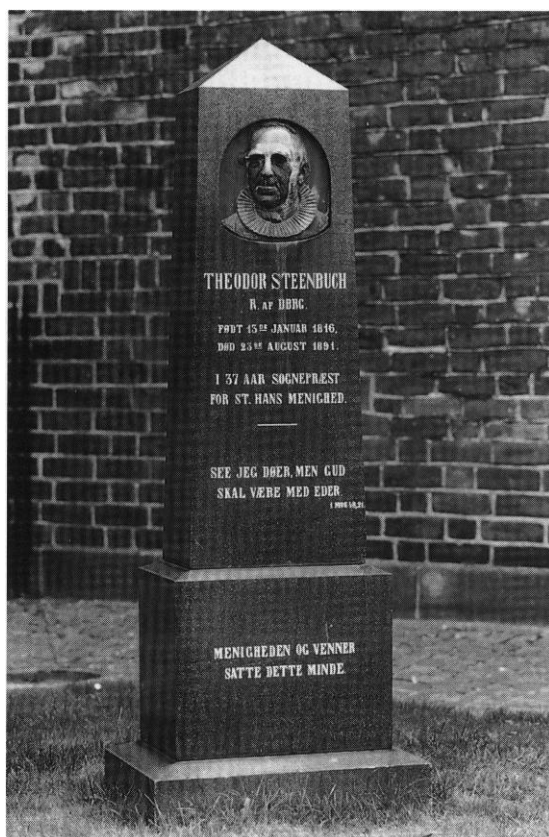

Fig. 304. Kirkegårdsmonument nr. 6, o. 1891, over Theodor Steenbuch (†1891) (s. 1506). Henrik Wichmann fot. 1998. - Churchyard monument no. 6, c. 1891, for Theodor Steenbuch (†1891).

»Dit liv du ædle vaar
et monster paa godhed og taalmod
dine efterladte børn
og de retskafne som kiendte dig
begrede med uforstille[!] taarer
deres tab og hædre dit minde«.

Indsat i sydmurens 5. fag, øst for vinduet, svarende til placering 1877.

5) (Fig. 303), o. 1808. Augustin Molion, spansk officer, †9. april 1808. Gravsten, 164x122x28 cm, af lysgrå kalksten. Hvælvet overflade med hjørneknopper over retkantet del. Ingen synlige indskrifter.

Monumentet udførtes til minde om en spansk officer, der under Napoleonskrigen opholdt sig i Odense og her blev dræbt ved et vådeskud af en dansk befalingsmand, løjtnant Bloch, søn af den daværende biskop, Tønne Bloch.⁶⁰³

Placeret på græsplænen nord for kirken.

6) (Fig. 304), o. 1891.⁵⁹⁵ Theodor Steenbuch, sognepræst i 37 år for S. Hans menighed, ridder af Dannebrog, *13. jan. 1816, †23. aug. 1891.

Monument, formet som en obelisk på postament og sokkel, af poleret, sort granit, 199x72,5 cm. På obeliskens er indskrift med fordybede versaler, udfyldt med hvidt. Over personalia og skriftsted (1 Mos. 48,21) bronzerelief, 29x30 cm, af afdøde, vist i ornat i brystbillede en face med drejning mod venstre.

Som angivet på soklen rejstes monumentet af kirkens menighed og sognepræstens venner. Det var oprindeligt placeret på Assistens kirkegård, indhegnet af et støbejernsgitter. I forbindelse med gravstedets hjemfaldelse 1961 blev monumentet overflyttet til den indenbys kirkegård.⁶⁰⁴

Monumentet er fritstående ved sydsiden af kirken ud for tårnet.

Fig. 305. Detalje af kirkegårdsmonument nr. 1 for vinhandler Thomas Sørensen (s. 1503). - Detail of churchyard monument no. 1 for Thomas Sørensen.

KILDER OG HENVISNINGER

For en oversigt over arkivalier og litteratur, jfr. i øvrigt s. 52-55 og 56-61.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET. *Middelaldersamlingen.* Ny kronologisk række (19.juni 1427, 11.juni 1433). - *Gejstlige arkiver.* Odense Sct. Hans kloster. Register (1554). - *Regnskaber 1559-1660:* Lensregnskaber. Odensegård. (vedr. 1576-77, 1617-39). - *Partikulærkammeret.* 87. Bilag til bygningsregnskaber (vedr. 1728). - *Håndskriftsamlingen.* I. Terkel Klevenfeldt (nr. 9. Genealogia Familiarum in Dania Illustrium III, vedr. Claus Rønnow). - XIII. Genealogisk-Heraldisk Selskab. Ernst Albrecht von Bertouch: Generalia, nr. 45. - *Danske Kancelli, Journaler,* nr. Q 432/1841. - *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1.kontor, nr. CC. 413/1877. - *Seglsamlingen* XV. Jacob Langebek. Segltegninger (vedr. Kabel) - *Privatarkiver.* Eggert Frilles ark. (nr. 5428, vedr. gavebrev af 15. maj 1468).

LANDSARKIVET FOR FYN. *Fyns bispearkiv:* Odense S. Hans kirkes breve. 1571-1785. - Odense købstads breve. (vedr. 1786-1811). - Stiftets almindelige breve (vedr. 1541). - Odense hospitals og kommuniets breve (vedr. 1805-1806). *Fyns Stiftsøvrigheds arkiv:* Odense S. Hans kirkes regnskaber. 1704-1880. *Præstearkiver:* Odense S. Hans kirke. Kirkebøger. 1705-1815; Kirkebøger for Garnisonen. 1722-1814. - *Kirkeinspektionsarkivet:* Odense S. Hans kirke. Hovedregnskabsprotokol. 1694-1822. - Regnskaber. 1804-1910. - Indkomne sager. 1672-1910. - Diverse sager. 1818-1916. - Stolestadeprotokol. 1742-1802. - Journaler. 1838-91. - Korrespondanceprotokol. 1877-1916 - *Menighedsrådsarkivet:* Kirkeprotokol (Synsprotokol). 1863-1924. - *Karen Brahes Bibliotek:* C IV, 13. Beskrivelse af Frederik IV's castrum doloris i Sct. Hans kirke i Odense. 1730. - D I,10. Samling af gravskrifter over adelige personer o. 1700 - *Odense byfogedarkiv:* Dokumenter til justitsprotokollen. Tingsvidnesager (vedr. 1730-31). - Skifteprotokoller (vedr. 1710-16). - *Odense magistratsarkiv:* Indkomne breve. 1602-66 (vedr. 1642). - *Personalia:* C. Brandts kirkebogsuddrag vedr. S.Hans (1646-1705). - Frederik Gedde. - *Topografica:* 90. Odense. Diverse sager. Ved Simonens topografiske beskrivelse af Sct. Hans kirke med anmærkninger af. C. T. Engelstoft. - *Litteraria:* 78. Pastor A. Crones Samlinger (vedr. S. Hans kirke).

VED EMBEDET. Menighedsrådets forhandlingsprotokoller 1878-1970. - Kirkeprotokoller (Synsprotokoller) 1925-84, 1985-. - Liber Daticus, 1833-1925 (med senere notater) og 1925-33. - Restaureringsrapporter vedrørende kirkeskibe, P. Frandsen 1959,

1960, Fritz Jørgensen 1987, 1989. - Johannes Wendt-Larsen, *Materialer til Sct. Hans kirkes historie*, 1990 (1-2). - Johannes Wendt-Larsen, *Sct. Hans kirke i Odense. Historisk beskrivelse i tekst og billeder*, 1992 (stencileret manuskript).

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. *GlKglSam.* 844, fol. En Bog med gamle Domme, Adelstestamenter, Gavebreve ... og historiske Optegnelser af det 14de, 15de, 16de og 17de Seculo...

NATIONALMUSEET. *Notebøger.* N. L. Høyen IV, 37; VIII, 21f.; Jacob Kornerup V, 30f.; Mogens Clemmensen XIII, 12; Jan Steenberg V, 53ff. *Indberetninger.* Edv. Præm 1809 (inventar og gravminder); Carl Lendorf og L. A. Winstrup 1877 (epitafier og ligsten); Hans Rasmussen og Vilh. Petersen 1892 (Oluf Bagers gravsten); Victor Hermansen u.å. (o. 1920) (inventar, epitafier); Victor Hermansen og Jens Christensen 1922 (begravelser i nordre korsarm); Chr. Axel Jensen 1921-23 (bygning); samme 1926 (gravsten ældre end 1600); Mogens Larsen 1961 (altertavlen, Oluf Bagers epitafium); Mogens Larsen 1967 (prædikestol og pulpitur); Mogens Larsen 1978 (pulpitur, krucifiks, prædikestol, Oluf Bagers og Frederik Gieddes epitafier (med Jens Johansen)); Hanne Dahlerup Koch og Erik Skov 1981 (gravsten under gulv ved nordøstre arkadepille); Jens Johansen 1981 (Oluf Bagers epitafium); Fritz Thode 1984 (vestpulpitur); Dorte Boldsen Lund Mortensen 1992 (*Udgravningsberetning for Odense Bys Museer.* KMO j.nr. OSK 92); Eskil Arentoft 1994 (*Udgravningsberetning. Kongens Have. Sct. Hans Kloster, Odense.* SH94); Dorte Lund Mortensen og Lars Froberg Mortensen (*Udgravningsberetning.* KMO 1996/5. Møntergården 1996); Eskil Arentoft 1997 (*Kirkegård ved S. Hans kirke.* Udgravningsberetning fra Odense By Museer 1997, journ.nr. 9395); Gitte Brinkbæk, Iben Damgaard, Marianne Linné Nielsen, Anita Hansen Engdahl, Birgitte Bøggild Johannsen, Hugo Johannsen, Rikke I. Kristiansen og Karin Kryger 1992-1997 (bygning, inventar og gravminder); Orla Hylleberg Eriksen 1998 (*Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra tagkonstruktion i kor, skib og tårn, Sct. Hans kirke, Odense, NNU rapport nr. 5, 1998*); Ulrich Schnell 1999 (stukkaptæl).

RIBE KATEDRALSKOLES ARKIV. C3,2. *David Grønlands samling. Monumenta et Inscriptiones Aedis divi Johannis.*

Ved udarbejdelsen af beskrivelsen har redaktionen kunnet benytte rapporter, tegninger og fotografier m.m. i arkitekt Ebbe Lehn Petersens privatarkiv. - Peter Zeeberg har været behjælpelig med oversættelsen af latinske indskrifter, og Knud Prange har ydet heraldisk bistand. - Historisk indledning ved Hugo Johannsen og Anne Riising med bidrag af Birgitte Bøggild Johannsen (taltre og kapeller). Beskrivelse af omgivelser, kirkegård, bygning og kalkmalerier ved Hugo Johannsen. Beskrivelse af inventar ved Karin Kryger med bidrag af Ole Olesen (orgler), Birgitte Bøggild Johannsen (thøjaltertavle, flukkede stole nr. 1, pulpiturer, kongestol) og Hugo Johannsen (tårnur). Beskrivelse af gravminder ved Birgitte Bøggild Johannsen med bidrag af Karin Kryger (Frederik Gieddes kapel), Iben Damgaard og Rikke I. Kristiansen (Thomas Sørensens og Theodor Steenbuchs monumenter). Redaktionssekretær Annelise Olesen. Redaktionen afsluttet 1999.

TEGNINGER

NATIONALMUSEET. *Bygning mv.* Haveanlæg på den tidligere kirkegård og prospekt af Odense Slot ved Niels Ringe o. 1840. - Planer, facader og snit ved Carl Lendorf under medvirken af L. A. Winstrup 1877-1879. - Akvarel af tkalkmalerier ved A. Behrends u.å. (efter 1879). - Plan ved Fritz Christoffersen (før 1926), revideret af Charles Christensen 1926. - Profiler og div. bygningsdetaljer samt rekonstruktioner af kirkens ydre og indre ved Charles Christensen 1926-27. - Længdesnit og bygningsdetalje samt planer af gulv og div. fundamenter ved John Bennetzen 1997-98. - Plan og opstalt af spærgefag i koret ved Trine Gregers og Thomas Hillerup 1998. *Inventar.* Div. udkast til projekteret vindfang ved C. A. Møller u. å. (1852). *Gravminder.* Div. blade med gravsten ved Søren Abildgaard 1760-61. - Epitafium over Oluf Bager samt div. gravsten ved A. Behrends, indleveret 1861. - Oversigtstegning af epitafier og mindetavler ved L. A. Winstrup og Carl Lendorf 1877. - Plan over placering af epitafier og gravsten ved L. A. Winstrup og Carl Lendorf 1877. - Gravsten over Gert Bryske ved J. Magnus Petersen 1881. - Plan og snit af middelaldergrav og sværd ved Jens Christensen 1922.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. Tegninger af gravminder i Bircherod, *Monumenta* (NyKglSaml 185,40; NyKglSaml 739a, 40; NyKglSaml 4646, 40). - J. G. Burman Becker, *Tegninger af Danske Kirker, Monumenter, Døbefonter, Gravstene og andre mærkelige Alderdomslevninger.*

LANDSARKIVET FOR FYN. Udkast til altertavle ved Michael Tuisch 1716.

EBBE LEHN PETERSENS ARKIV, ODENSE. Forslag til restaurering af sydfacade, kalke efter Carl Lendorf og L. A. Winstrup 1877. - Skitse af altertavle med Carl Blochs maleri ved Carl Lendorf 1879. - Udkast til glasmalerier ved Vilh. Petersen, u.å.; samme, plan, snit og facader til tligkapel u.å. (1904); - Forslag til indretning af ligkapel i løngangens underetage ved Knud Lehn Petersen o. 1945. - Div. planer og snit til indretning af vindfang 1971, opstilling af orgel 1982 og istandsættelse 1997. - Plan over gravsten og -fliser ved Stig Rasmussen 1981.

ROSENBORG. Plan og prospekt af Frederik IV's castrum doloris i S. Hans kirke 1730. Gouacher af Michael Christoph von Schnitter 1731.

LITTERATUR

C. Paludan-Müller, *Om St. Hans Kloster i Odense (Indbydelsesskrift fra Odense Katedralskole)*, Odense 1831 (Paludan-Müller). - Hans Rasmussen, *St. Hans Kirke i Odense. Vejledning for Besøgende*, Odense 1903. - Vilh. Lorenzen, *De danske Johannitter Klosters Bygningshistorie*, Kbh. 1927 (Lorenzen). - Sct. Hans Sogns Kirkeblad 1937f. - Victor Hermansen, »Sct. Hans Præstegaard i Odense. Bygningens Historie gennem 400 Aar«, *FyÅrb* 1942, 25-51. Særtryk: Sct. Hans Præstegaard i Odense 14. november 1541 - 14. november 1941, Odense 1941 (Hermansen). - Hans H. Fussing, »Nogle begravede i Odense 1639-42«, *PersHistT* XII,6, 1951, 171-74. - Niels Aage Barfoed, Sct. Hans Kirke i Odense, Odense 1961 (Barfoed). - Elith Olesen, Sct. Hans Kirke i Odense, Odense 1975. - Elith Olesen, »Kapellerne ved Sct. Hans kirke i Odense og deres bygherrer«, *Fy Stbog* 1975, 38-67 (Olesen). - Johannes Wendt-Larsen, Sct. Hans Kirke i Odense. *Vejledning for besøgende*, Odense 1992.

NOTER

¹ *DiplDan* IV,2, nr. 163 (1. april 1295).

² Kirkens ældste historie var allerede i 1800'erne genstand for stærkt divergerende meninger og karakteriseres af biskop Engelstoft som værende 'lige så dunkel som sognets'. Hvad angår spørgsmålet om kirkens eksistens og status som sognekirke før johanniternes ankomst til Odense, må man med den lærde biskop lægge vægt på, at kirken i Niels Hamundsens testamente nævnes sammen med byens to andre sognekirker og klart er adskilt fra klosterkirkerne, der også betænkes (Engelstoft, *Sognehistorie* 12, 14).

³ *DiplDan* II,2, nr. 425.

⁴ Hans Krongaard Kristensen, *Middelalderbyen Viborg*, Århus 1987, 61.

⁵ Således har Tøre Nyberg foreslået, at kirken i kraft af sin dedikation må antages at gå tilbage til missions-tiden og muligvis har været del af et system af dåbskirker, jfr. *Odense bys historie* 1, 131f.

⁶ Iflg. Per Kr. Madsen er kirken måske opført som sognekirke for en udvidelse af byen, foretaget i løbet af 1200'erne, jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 104.

⁷ *Repert* 1,3, nr. 7963 (30. marts 1450).

⁸ *DiplDan* 11,10, nr. 117 (6. juni 1329).

⁹ Erik Pontoppidan, *Annales Ecclesiae Danicæ Diplomatici* 2, Kbh. 1744, 156.

¹⁰ Vedel Simonsen, *Borgruinerne*, Kbh. 1813, 26.

¹¹ *Paludan-Müller* 8, 14.

¹² Christensen, *Middelalderbyen* 110.

¹³ *Dronning Christine* 125.

¹⁴ *Hermansen* 8.

¹⁵ *DaKirkelove* I, 191 (14. nov.), endvidere *Hermansen* 8f.

¹⁶ *Odense bys historie* 2, 51.

^{16a} Engelstoft, *Sognehistorie* 96f., 149f.; *KirkehistSaml* V, 2, 1903-05, 198-200.

¹⁷ *KancBrevb.*

¹⁸ Engelstoft, *Sognehistorie* 107ff.

¹⁹ Således kaldes kirken 1680 for »Hans Kongl. Maj. Slotskirke«, jfr. *KirkehistSaml* IV,6, 1899-1901, 775.

²⁰ Af Danske Kancellis resolution af 10. dec. 1814 fremgik imidlertid, at kirken ikke tilhørte kongen, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²¹ *DaAtlas* VI, 1774, 539.

²² Jfr. skrivelser af 25. marts 1617, dels til statholderen i København, Breide Rantzau (RA. *Lensark.* Odensegård len. Rgsk.), dels til lensmanden på Odensegård, Christian Knudsen (*KancBrevb.*).

²³ *KancBrevb.* (åbent brev af 6. okt. 1635).

²⁴ I et brev af 28. nov. 1642 pålægges det to af de fynske lensmænd at indlevere resterende beløb af korntienden til Henning Valkendorf i Odense. Ind-

tægterne skal udgøre en samlet kapital, 'så at førnævnte S. Hans kirke kan vide, hvad indtægter den har', jfr. *KancBrevb.* Pengene forsvandt imidlertid i den almindelige forvirring, og en 1669 nedsat kommission til undersøgelse af forholdet nåede ikke til noget resultat, hvorefter Christian V lod sagen falde, jfr. Engelstoft, *Sognehistorie* 115f.

²⁵ LAFyn. *Bispeark.* S. Hans kirkes breve.

²⁶ Jfr. Anne Riising, i *Odense bys historie* 5, 163-69.

²⁷ *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, 15. årg., no. 63 (8. aug. 1818).

²⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²⁹ Bloch I, 728.

³⁰ *KirkehistSaml* III, 5, 1884-85, 159-63.

³¹ Jfr. reskripter af 1. maj 1739, og 6. okt. 1769.

³² *Berlingske Tidende* 22. febr. 1880.

³³ G. Galster, i *Numismatisk Forenings Medlemsblad* XIV, 1936, 315; Jørgen Steen Jensen, »Møntfund i danske kirkers pengeblokke«, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1972, 72-73; *Møntfund* 2, 1992, nr. 77.

³⁴ *DaSagn* III, 372.

³⁵ *DaSagn* II, 83.

³⁶ 1558-registraturen er aftrykt dels i *Vedel Simonsen* II,2,98-113, dels i *ÆldDaArkReg* V,1 603-42. Om dens tilblivelse, jfr. samme, 605f. Om Vedel Simonsens registratur 1811 - til dels med excerpter af de beskrevne dokumenter - af Stiftsarkivet i Odense, hvori en stor del af klosterarkivet endnu indgik, jfr. afskriften (ukomplet) af hans rapport i RA. *Håndskriftsaml.* VI, F.1. Vedel Simonsens indb. 1811-14 og det summariske udtog af tilsvarende excerpter fra hans hånd, udnyttet af *Paludan-Müller* 15-27, i LAFyn. *Litterære saml.* Vedel Simonsens samlinger, nr. 66. I det følgende henvises i førte række til *ÆldDaArkReg*, dog - for enkelte bevarede originaler eller samtidige afskrifter heraf - suppleret med arkivbetegnelse, (RA), proveniens eller med senere, detaljerede publiceringer af dokumentets tekst.

³⁷ Om de bevarede dele af arkivet, jfr. også *Repert* 2, VIII, 102f.; Thelma Jexlev, *Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver* (Vejledende Arkivregistraturer XVIII) II, Kbh. 1977, 92-96.

³⁸ Jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 620.

³⁹ Jfr. LAFyn. *Bispeark.* Stiftets almindelige breve (1. febr. 1541); trykt i *DaKirkelove* I, 173-76.

⁴⁰ »Vicarier ved Kirkerne i Odense. Optegnelser fra 1560«, udg. H. F. Rørdam, *KirkehistSaml* V,5, 1909-11, 204.

⁴¹ *DaKirkelove* I, 176. For en analyse af dette dokument til belysning af spørgsmålet om sidealtre og vikarier i odenseanske kirker 1541, jfr. også Lars Bis-

gaard, *De glemte andre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*, utrykt ph.d.-afhandling, 1998, 154f. og tabel 4, hvor oplysningen om kapellanens aflønning fra sognets S. Anne alter dog synes at være faldet ud.

⁴² For †S. Albani og †Gråbrødre kirke, jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 127f..

⁴³ Dette kunne også være baggrunden for, at klosterarkivet iflg. registraturen 1558 undlader at nævne de centrale stiftelsesdokumenter og gavebreve vedr. kirkens fire vigtigste donationer, kapellerne for Bernike Skinkel, Bjørn Olufsen Bjørn, Knud Henriksen Gyldestjerne og Claus Rønnow.

⁴⁴ I modsætning til Elith Olesens opfattelse (jfr. *Olesen* 53) forekommer der at være ganske stor konsekvens i registreringen af de enkelte monumenter.

⁴⁵ RA. *Middelaldersaml.* Ny kronologisk række, 11.juni 1433; *DaMag* IV,1, 1864, 367f.; *Repert* 1,III nr. 6627.

⁴⁶ *ActaPont* III, nr. 1795, (4. juni 1437).

⁴⁷ *ÆldDaArkReg* V,1, 613, note 4.

⁴⁸ *Danmarks Gilde- og Lavsskraer* I, udg. C. Nyrop, Kbh. 1899, 257f. (nr. 48).

⁴⁹ *DaKirkelove* I, 175.

⁵⁰ RA. *Middelaldersaml.* Ny kronologisk række, 19.juni 1427. Jfr. også *DaMag* IV,1, 1864, 365-68; *ÆldDaArkReg* V,1, 625; *Repert* 2,III, nr. 6317.

⁵¹ I givet fald ville Bjørn Olufsen Bjørns privatkapel have været umiddelbart i nærheden af den ejendom syd for kirkegården, hvor først han selv og fru Elsebe boede, og hvor sidstnævnte siden residerede, både i ægteskabet med Gert Bryske og senere hen i sin enkestand, jfr. note 55.

⁵² RA. *Håndskriftsaml.* I, Terkel Klevenfeldt (nr. 9. Genealogia Familiarum in Dania Illustrum III) med Klevenfeldts afskrift af Cornelius Hamsforts excerpt af dokumentet fra 17. april 1464. Det sidstnævnte aktstykke kendes ikke, jfr. også *Olesen* 48, der dog fejlciterer dette. 1464 var således ikke, som anført, året, da Rønnow opførte kapellet, men indstiftelsesåret for sjælemessen, hvor donator ikke, som nævnt af *Olesen*, selv anføres blandt adressaterne, omend dette naturligvis må underforstås.

⁵³ Det 1464 daterede dokument nævner en sjælemesse for alle Claus Rønnows tre hustruer. Heraf var den første, Christina, død før 1454, mens den anden, Birgitta, muligvis endnu var i live 1482. Tidspunktet for indgåelse af ægteskab med den tredje, Mette, turde derfor ligge efter sidstnævnte år, omend før 1486, Claus Rønnows eget dødsår (jfr. herfor også *Olesen* 48f.). At dokumentet ikke desto mindre turde være udfærdiget o. 1464, synes at kunne bekræftes af medunderskrivernes data. Heraf var rigsråd Peder Hogenskild død 1474, mens borgmester Peder Marsvins embedsperiode iflg. Engelstoft, *Byhistorie* 99 faldt inden for tidsrummet 1447-68. Man tvinges derfor til,

som *Olesen* 49, at antage, at hustruen Mettes navn sekundært er indføjet i gavebrevet.

⁵⁴ Jfr. klosterets genbrev på donationen 3. febr. 1462, der fandtes i dets arkiv sammen med andre dokumenter, Odensejendommen vedkommende, fra tidsrummet 1433-62, jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 611f.

⁵⁵ Jfr. note 38; *ÆldDaArkReg* V,1, 618, note 3.

⁵⁶ Hans H. Fussing, »Fyenske Antiquiteter«, *Årb.-Odense* og Assens 1931-36, 391-92.

⁵⁷ Jfr. også J. O. Ahrnung, *De hellige tre Kongers Kapel ved Roskilde Domkirke*, Kbh. 1965, 98-103.

⁵⁸ *DaMag* I,6, 1752, 50.

⁵⁹ Jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 626, note 1. Jfr. også 630 og note 5, vedr. enkens magtbrev af 1479 til klosteret vedr. indløsningen af to af hende pantsatte gårde i Helstrup; det er dog uvist, om dette hørte til donationen.

⁶⁰ Jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 636; jfr. også sammes donationer, omtalt 622, 642. 1526 forlangte Jacob Nordby godset tilbage, som hans kones mormor havde skænket, et krav, som han dog ikke fik medhold i ved det kongelige retterting.

⁶¹ Jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 625 og note 50.

⁶² *ÆldDaArkReg* V,1, 632, note 2. Johan Olufsen Bjørn skænkede før 1416 en større godsdonation til oprettelse af et vikarie, måske i forbindelse med hustruen, Ingeborg Pedersdatter Grubbes død (før 25. nov. 1411), jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 620. Det er muligt, som antaget af *Olesen* 44, at Johan Olufsen Bjørn oprindelig indstiftede altertjenesten ved dette alter for sin navnehelgen.

⁶³ *ÆldDaArkReg* V,1, 639, note 1.

⁶⁴ Det er dog ikke muligt uden videre begrundelse, som i Engelstoft, *Byhistorie* 52, at identificere alteret med Gyldenstjernernes alter.

⁶⁵ Originalen i klosterets arkiv er gået tabt, jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 636; *Repert* 2,II, nr. 2421. En samtidig afskrift findes i RA. *Privatark*. Eggert Frilles ark. (nr. 5428), donation af 15. maj 1468. Jfr. også LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. (afskrift fra 1694 efter ældre, nu tabt afskrift i den ældre kirkebog) samt *HofmFund* V, 191f.

NOTER TIL KIRKENS OMGIVELSER

⁶⁶ Christensen, *Middelalderbyen* 42f.; Jørgen Elssø Jensen, *Danmarks Middelalderlige Byplaner. Fyn med omliggende øer*, Odense 1992, 96-125, spec. 103.

⁶⁷ *Odense bys historie* 1, 133f.; Tore Nyberg, »Odense im 12. und 13. Jahrhundert«, *Die Stadt im westlichen Ostseeraum. Vorträge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mittelalter*. Udg. Erich Hoffmann & Frank Lubowitz (Kieler Werkstücke A:14) Frankfurt am Main 1995, 177-94 med 50 og 52 (kort 2 og 4).

⁶⁸ *Kirkegård ved S. Hans kirke*. Udgravningsberetning

(Eskil Arentoft) fra Odense Bys Museer 1997 (journ.nr. 9395).

⁶⁹ *ÆldDaArkReg* V,1, 616, note 4.

⁷⁰ Lorenzen 46f.

⁷¹ Udgravningsberetning for Odense Bys Museer (KMO j. nr. OSK92).

⁷² *ÆldDaArkReg* V, 613.

⁷³ Christensen, *Middelalderbyen* 114; om ordning af skoleforholdene i Odense, se *Odense Katedralskoles Historie* 17f.

⁷⁴ Om de 12 degne, jfr. Engelstoft, *Sognehistorie* 99f., endvidere også *Dronning Christine* 107.

⁷⁵ Jfr. Hermansen; Christensen, *Middelalderbyen* 81; Anemette S. Christensen, »Middelalderlige stenhuse i Odense«, *hikuin* 13, 1982, 101-04; Lis Trabjerg, *Middelalderens hospitaler i Danmark* (speciale i Middelalder-arkæologi, Århus Universitet, 1991) Århus 1993, 43-44.

⁷⁶ *Dronning Christine* 123, 125, 264, 293, 300 og 357.

⁷⁷ *DaKirkelove* I, 191-93.

⁷⁸ *DaKancReg*.

⁷⁹ Jfr. *Sankt Hans Kirke*. Udgravningsberetning KMO 1996/5 (Møntergården 1996).

⁸⁰ Jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 60.

⁸¹ Elith Olesen (*Olesen* 55) opfattede også strædet som en passage mellem kirken og klosteret og foreslog desuden, at klosterets ønske om at få anerkendt retten til strædet kunne hænge sammen med opførelsen af løngangen, hvorved passagen hindredes(?). Anemette S. Christensen (Christensen, *Middelalderbyen* 60) foreslår derimod uden nærmere begrundelse, at der kunne være tale om den lille nordgående stump af det stræde nord for præstegården, som senere kaldtes Nyenstad (jfr. ndf.).

⁸² *DaKirkelove* I, 192.

⁸³ Det skal bemærkes, at der i dokumentet vedr. præstegårdens oprettelse, foruden det nævnte stræde, som de mange små boder ligger ud til, omtales et andet »streede, som løber fran Sanctj Hanns closter oc tiil then haffue, som Greers Hansen haffuer« (*DaKirkelove* I, 192). Det drejer sig formentlig om vejen hen over kirkegården eller snarere den nordgående vej fra klosteret til voldgaven - et stræde, som det ovennævnte stræde nord for præstegården må have mundet ud i.

⁸⁴ Senest har Elith Olesen (*Olesen* 59f.) henledt opmærksomheden på forbindelsen mellem adelen i Nørregadekvarteret og klosteret.

⁸⁵ *ÆldDaArkReg* V, 611.

⁸⁶ *ÆldDaArkReg* V, 629 (note 1).

⁸⁷ *Repert* II,3, nr. 6268; *Olesen* 59 og Christensen, *Middelalderbyen* 153.

⁸⁸ *Repert* I,3, nr. 7963; *Olesen* 59 og Christensen, *Middelalderbyen* 152.

⁸⁹ Jfr. Chr. Axel Jensen, »Ejler Rønnovs Gaard i Odense«, *Arkitekten* 1905-06, 281-91.

⁹⁰ Et arkæologisk vidnesbyrd om bebyggelsen fra denne tid er dog en brønd Nørregade 47, som udgravedes 1981 og senere er dendrokronologisk dateret til 1450'erne, jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 42, 89f.

⁹¹ Det siges således ved Jørgen Brahes overtagelse af lenet 2. april 1549, at han skal vedligeholde Næsbyhoved ladegård og klosteret, sørge for de her indskrevne præster og de kongelige og deres følges heste, når de besøger Odense, jfr. *ÆldDaKanc*. At kongen, indtil beslutningen om at bruge bispegården som kongsgård, residerede i klosteret fremgår af Frederik II's skrivelse af 7. juni 1560 til lensmanden Otte Rud, hvori kongen understreger, at han uanset om bispegården bliver færdigbygget til herredagen vil bo i S. Hans kloster, hvorfor Rud skal istandsætte kongens kamre, salen, cancelliet, køkken, kælder og de andre nødvendige værelser, jfr. *KancBrevb*.

⁹² 2. april 1549 fik præsterne i S. Hans kloster, Knud Rose, Niels Christensen, Knud Hansen og hr. Johan stadfæstet en række indtægter til dem selv og deres drenges sko, klæder og underhold, jfr. *DaKancReg*.

⁹³ Jfr. Kjeld Borch Vesth, »Odense middelalderlige Bispegård«, *hikuin* 13, 1987, 123 og note 2.

⁹⁴ RA. *Lensark*. Odensgård len. Rgsk.

⁹⁵ Således inddrog lensmanden et stykke af præstens have, liggende uden for den kgl. staldbyggnings østre port, mod i stedet at få tildelt et andet areal i Ålykken, jfr. *KirkehistSaml* IV,6, 1899-1901, 521.

⁹⁶ Det fremgår netop af dokumentet vedr. præstegårdens oprettelse, at det stræde, som indrammede det gamle hospital, førte til nogle haver, som var udlejede, jfr. note 15.

⁹⁷ Jfr. Engelstoft, *Sognehistorie* 96f.

⁹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Hovedrgsk.

⁹⁹ *Kronens Skøder* IV, 698.

¹⁰⁰ *Kronens Skøder* V, 270f.

¹⁰¹ *Vestergadekvarteret i Odense*. Registrant 1984 (udg. af Odense magistrat. 2. afd.) 137, 155.

¹⁰² *Vestergadekvarteret* (note 101) 154f.

¹⁰³ Jfr. Hugo Matthiessen i *Holbeck* 456.

¹⁰⁴ *Vestergadekvarteret* (note 101) 146.

NOTER TIL S. HANS KIRKEGÅRD

¹⁰⁵ LAFyn. *Bispeark*. Odense købstads breve.

¹⁰⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Journaler.

¹⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Hovedrgsk. og Indk. sager.

¹⁰⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

^{108a} Jfr. udgravningsberetning ved Eskil Arentoft: Kongens Have - Skt. Hans Kloster (KMO j.nr. SH94) Møntergården 1994.

¹⁰⁹ *KirkehistSaml* IV,6, 1899-1901, 787f.; Aage Fasmer Blomberg, *Odense bys historie* 3, 329-33.

¹¹⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.

¹¹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Journaler og indk. sager.

¹¹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. sager. Jernstøberiet på

Nørrebro, grundlagt 1852, var et af de støberier, som blomstrede op i Odense omkring århundredets midte; det gik dog fallit og lukkede allerede 1865 (*Odense bys historie* 6, 164f.), hvilket forklarer, at det var konkurrenten, støberiet Phønix, der 1867 istandsatte og bemalede gitteret (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.).

¹¹³ Det kan være en udvidelse af dette stakit, som nævnes 1884, da kirkeværgen bemyndigedes til 'at opføre 12 alen stakit i nærheden af slotshaven i tilslutning til plankeværket for at beskytte kirkepladsen for ufred' (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Korresp.prot.).

¹¹⁴ Udformningen af den kamtakke portal må betragtes som ren signatur, idet tegneren har benyttet en ganske tilsvarende formel til de murede portaler ved byens øvrige kirkegårde (jfr. s. 290, fig. 213; s. 1020, fig. 7).

¹¹⁵ Kendskabet til denne portal skyldes Engelstoft (*Sognehistorie* 128 med note 367), der ikke kendte proveniensens, men antog at den øvre afslutning enten stammede fra kirken eller den 1794 nedbrudte portal. Han konstaterede, at de dels havde et »antikt« udseende, dels rummede associationer til johanniterordenen (korset) og Gyldenstjerne (stjernen). Desværre giver han ingen nærmere beskrivelse af korset og stjernen.

¹¹⁶ *Hermansen* 20.

¹¹⁷ Engelstoft, *Sognehistorie* 146f.

¹¹⁸ Oplysningerne fremgår af bemærkningerne til de testamentariske bestemmelser omkring vinhandler Thomas Sørensens begravelse (s. 1503) i den tidligere klokkehave (LAFyn. *Præsteark.* Odense S. Hans. Kirkebøger).

¹¹⁹ I brev af 15. maj 1879 udtrykte slotsforvalteren sin bekymring over omhugningen af træerne langs alleen over kirkegården, idet han frygtede, at man ville sløjfe denne vej, der så vidt han vidste, indtil 1841 dannede hovedindgangen til slotshaven. Stiftsøvrigheden kunne dog i skrivelse af 21. maj berolige ham med, at den nye vej i lighed med alleen ville skaffe fri adgang fra Nørregade til den i plankeværket anbragte port ind til Kongens Have (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Korresp.prot.).

¹²⁰ LAFyn. *Provsteark.* Synsforretn.

NOTER TIL BYGNING

¹²¹ Jensen, »Bygningshistorie« 517.

¹²² Lorenzen 34.

¹²³ Jfr. *Fyens Stiftstidende*, 8., 9. og 10. aug. 1878, gentaget i forkortet udgave 14. aug. i *Berlingske Tidende*. Forfatteren havde få år tidligere udgivet en illustreret beskrivelse af domkirken efter dennes store restaurering (*Lauritsen*).

¹²⁴ Jfr. bl.a. Engelstoft, *Bylhistorie* 52.

¹²⁵ Jensen, »Bygningshistorie« 516-26.

¹²⁶ Således skriver Jensen i sin indberetning, at »Side-skibets Vestmur er sikkert bygget senere end den sydlige Del af Skibets Sydmur mellem dette og Taarnet«. Charles Christensen har med skraveringen (fig. 35) klart vist, at også han opfattede sydkapellets vestside som sekundær i forhold til vestforlængelsen.

¹²⁷ Lorenzen 41.

¹²⁸ Jfr. våbenhusene ved Roskilde domkirke (DK *KbhAmt* 1461, 1483 og 1488) og Oxes kapel ved Helsingør, S. Olai (DK *Frborg* 66).

¹²⁹ DK *Sorø* 610.

¹³⁰ Eksempelvis Dueholm på Mors (DK *Tisted* 86) og klosterkirken i Viborg (Hans Krøngaard Kristensen, *Middelalderbyen Viborg*, 1987, 61f.), begge for længst nedrevne.

¹³¹ Ifølge Winstrups og Lendorfs indberetning og kommentar af 15. maj 1879 skal hele kirken have haft en sådan udvendig kampestenssokkel. Den pågældende passage lyder: »... at der i hele Kirkens Yderside omtrent 1¼ Al. dybere end det nuværende Kirkegulv, har siddet en Kampestenssokkel, der har været tilhugget men uden Profilering; denne Sokkel er ligeledes funden i det nordre Kors saakaldte Skillerum imod Vest baade paa Muren og ved den under Gulvet fundne Stræbepille, se Tegningen vedrørende den nedbrudte Del af Kirkens nordre Korsfløj [fig. 83]«. Hvis *hele* kirken udvendig har haft en sokkel, må den nødvendigvis enten have været delvis samtidig med de respektive afsnit eller tilføjet sekundært. Muligvis er restaureringsarkitekternes kommentar en *slutning* ud fra punktvis konstateringer.

¹³² Lorenzen 36 note 2.

¹³³ Lorenzen 36.

¹³⁴ Jfr. indb. af 15. maj 1879 ved Winstrup og Lendorf.

¹³⁵ DK *Sorø* 613.

¹³⁶ Som sådan kan de sammenlignes med de formodede 'spedalskhedsvinduer', som kendes fra adskillige middelalderkirker, jfr. »vindue« i *KultHistLeks*.

¹³⁷ Jfr. Boeslunde (DK *Sorø* 757).

¹³⁸ I Lauritsens avisartikler om hovedrestaureringen (note 123) hedder det i en omtale af fundet af gennembrud i tre af sydsidens stræbepiller: »I de to Stræbepiller paa den sydlige Korsarm har man fundet Gjennemgange, som i Midten ikke vare helt opfyldte, og i Hjørnepillerne imod vest paa den sydlige Udgang et Rum, hvortil Indgangen har været indenfra; Bunden i disse Gjennemgange og dette Rum er i Flugt med det oprindelige Gulv, men inde i Rummet fører et Par Trin opad til en Aabning ud imod Kirkegaarden, og denne Aabning har formodentligt været enten et Vindue eller en Glug. Hvortil disse Indgange og dette Rum have været bestemte, er det vanskeligt at have nogen Mening om, medens det dog ligger nærmest at sætte dem i Forbindelse med Alteret«. Den ene af de tre er naturligvis den udvendige prædi-

kestol (jfr. s. 1278f.) i søndre sideskibs sydvestre hjørnepille. Om de to andre hedder det kortfattet i Winstrups og Lendorfs indb. af 15. maj 1879: »...at, der i de tvende Hjørnestræbe-Piller paa Kirkens Sydside har været en lignende Trappe med indgang fra Kirken som i Kirkens sydvestlige Hjørnestræbepille«.

¹³⁹ Murværket i det sydvestre hjørne er i øvrigt skjult bag moderne puds i forbindelse med indretning af toilet smst.

¹⁴⁰ Chr. Axel Jensen udtaler den som »en saa drastisk Fremstilling af det onde, at den i vore Dage ikke lader sig udstille!« (Jensen, »Bygningshistorie« 522).

¹⁴¹ Jfr. notat ved Ulrich Schnell (NM's bevaringsafdeling).

¹⁴² En beslægtet fremstilling fra Kølns rådhus har dannet konsol for en stående helgenfigur, jfr. Katrin Kröll i Katrin Kröll og Hugo Steger (udg.), *Mein ganzer Körper ist Gesicht. Grotteske Darstellungen in der europäischen Kunst und Literatur des Mittelalters*, Freiburg im Breisgau 1994, 244, fig. 97.

¹⁴³ Den utrykte beskrivelse lyder således: »Endelig findes endnu i denne Gang (d.e. den østre) den Synderlighed at et Hoved, som skal forestille Klosterets Patron, Johannes den Døberens, efter hvem Kirken er opkaldt, findes anbragt i Krogen, hvor Kirkens Hvælving i sydøst tager sin Begyndelse; derimod hans Arme under Hvælvingens Begyndelse i Øster, og saae fremdeles med Døberens øvrige Lemmer«, jfr. NM. L. S. Vedel Simonsen, *Samlinger til Odense Bys og Kirkers Historie*, 1832. Dette bekræftes yderligere af J. Lauritsen i hans redegørelse fra hovedrestaureringen 1877-80 (note 123), hvor det hedder: »I den søndre Korsfløj sees et Hoved, som skal forestille Klosterets Patrons, Døberen Johannes's, under en hvælving i samme Fløj finde vi ikke blot et andet Hoved, men ogsaa et Par Ben, Alt udhugget enten i Sten eller Træ.« Endelig anes 'blotteren' på opstalten af korsarmens østvæg (jfr. fig. 42) og bekræfter, at konsollerne har været del af den oprindelige hvælvslagning.

¹⁴⁴ Velkendte eksempler på denne type er S. Peder i Næstved (DK *Præstø* 73f.), Haderslev domkirke og S. Nicolai i Åbenrå (DK *Sjyll* 58f., 1675f.). Af disse er de to førstnævnte i øvrigt ombygninger af ældre granitkvaderkirker. Oftest er den enskibede korskirke dog resultat af tilføjelser, således som det kendes fra et meget stort antal af vore kirker - middelalderlige som eftermiddelalderlige. I Odense planlagde man eksempelvis en sådan ombygning allerede ved midten af 1200'erne i Vor Frue kirke (s. 1046).

¹⁴⁵ Den tilsvarende søndre korsarm er revet helt ned ved opførelsen af det nuværende treskibede anlæg.

¹⁴⁶ Jfr. »Aussenkanzel«, i Otto Schmitt, udg.: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* I, Stuttgart 1937, sp. 1293ff.; »predikestol«, *KultHistLeks* XIII, sp. 431. På Krafts kirkegård øst for apsiden ved Lunds dom-

Fig. 306. Opgang til udvendig prædikestol i søndre sideskibs vestre hjørnepille (s. 1278). Carl Neergaard fot. o. 1900. - Stair to the external pulpit in the south side aisle's west corner pillar.

kirke skal stenhuggeren Adam van Düren i 1500'ernes begyndelse have udfærdiget en prædikestol, hvorfra afladskræmmeren Archiboldi iflg. traditionen skal have uddelt syndernes forladelse, jfr. Otto Rüdbeck, *Lunds domkyrkas byggnadshistoria*, Lund 1923, 235. Domkirken i Strängnäs vest for Stockholm, som tiltrak store menneskemængder i markedstiden, var udstyret med to »friluftsprædikestole«, dels en oprindelig indretning i det nordvestre hjørnetårn, dels et fritstående prædikestolstårn ud for nordportalen, som efterfølgende indarbejdedes i en række kapeller vest for portalen, jfr. *SvK* (vol. 100),

Fig. 307. Nordende af ankerbjælke langs korgavlen, jfr. fig. 66 (s. 1295). HJ fot. 1997. - North end of anchored beam along the chancel gable, cf. fig. 66.

Södermanland, Strängnäs domkyrka 1,1, Stockholm 1964, 46, 308f.

¹⁴⁷ DK Holbæk 1810.

¹⁴⁸ DK Tisted 88.

¹⁴⁹ De affasede hjørnestein skiller sig ud ved at være af en lysere, orangerød sten.

¹⁵⁰ Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra tagkonstruktion i kor, skib og tårn, Skt. Hans kirke, Odense* (NNU rapport nr. 5) 1998.

¹⁵¹ Olesen 50f.

¹⁵² RA. Privark. nr. 5428; *Repert.* 2421.

¹⁵³ *ÆldDaArkReg* V,1, 613 med note 4.

¹⁵⁴ *ÆldDaArkReg* V,1, 639 med note 1.

¹⁵⁵ *ÆldDaArkReg* V,1, 635 med note 2.

¹⁵⁶ Et af de få kendte eksempler på et udvendigt reliefigemme er det fornemt skulpterede, såkaldte guldske fra domkirken på Færøerne. Her er inder-siden forsynet med en 'helgengrav', hvis reliekvier har været udtaget og undersøgt, jfr. Kirstin Eliassen i *Bygningsarkæologiske Studier* 1995, 20-21 og 29.

¹⁵⁷ Jfr. Hella Arndt og Renate Kroos, »Zur Ikonographie der Johannesschüssel«, *Aachener Kunstblätter*, 38, 1969, spec. s. 271ff.

¹⁵⁸ Hjertestemplede teglprodukter, såvel munkesten som vingeteg, kendes i stort antal fra ældre huse og menes fremstillet i Lübeck af Heiligengeisthospital, jfr. Chr. Petresch-Christensen, »Lidt om gamle Teglstensmærker, navnlig de paa Skagen fundne«, *Jyske Samlinger* 5,IV (Festskrift tilegnet Carl Klitgaard), 1938, 230-35; Niels-Holger Larsen, »Stemplede vin-

getagsten«, *Bygningsarkæologiske Studier* 1986, 101-110.

¹⁵⁹ Jfr. Konrad Strauss, *Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Skandinavien* II, Basel 1972, 22 og Tavle 34 (2).

¹⁶⁰ Eksempelvis koret i Kerteminde, nordkapellet i Sønderød og tårnet i Hårlev, (Skovby hrd.), endvidere koret i Gamtofte (Baag hrd.).

¹⁶¹ Jfr. Ulla Haastup, »Kristi himmelfartsspil i Visby«, *Forvännan* 1973, 37-48; DK Århus 255, 1867 og 1990.

¹⁶² DK KbhAmt 1469f.

¹⁶³ Sådanne uregelmæssige hvælvformer ses navnlig i koromgange eller i andre tilfælde, hvor et hvælvfag er spændt ud mellem en enkelt arkade eller væg på den ene side og en ydervæg med flere vinduesåbninger på den anden. En nær parallel til hvælvslagningen i nordre korsarmskapel kendes fra de hvælv, man i 1570'erne indbyggede i det søndre våbenhus ved Strängnäs domkirke. Våbenhusets to hvælvfag (svarende til antallet af arkader mod søndre sideskib) respektiver her ydermurens tre højsiddende vinduer, som indsattes samtidig med de nye hvælv, jfr. SöK (vol. 100), Södermanland I,1, Stockholm 1964, 298 samt plansche II.

¹⁶⁴ Forkærligheden for systemet skyldes vel navnlig den hermed forbundne mulighed for at indrette sidealtre i småkapper mellem de indvendige støttepiller. Denne mode bredte sig fra S.Jakob i Stettin (1300'ernes sidste fjerdedel) og præger et stort antal af 1400'ernes kirker i Østersøens kystbyer, eksempelvis Rostock (S. Marie), Wismar (S. Jørgen og S. Nicolai) og Slesvig (domkirken), jfr. Hans Josef Böker, *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*, Darmstadt 1988; Dietrich Ellger (udg.), *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein 10: Stadt Schleswig 2*, München 1966, 208. Eksempler på benyttelsen af indvendige støttepiller i den hjemlige arkitektur ses bl.a. i Gavnø slotskapel (DK Præstø 771) og Kirke-Skensved (DK KbhAmt 1102), jfr. endvidere Kjeld de Fine Licht, »Øresundsmotiver«, *NMArb* 1975, 38f.

¹⁶⁵ En samtidig parallel er det prægtige kor, som takket være valfarten rejstes i Kliplev, muligvis o. 1470. Også her har man ladet et sakristi danne modvægt på nordsiden, mens den usædvanligt svære sydmur først senere udstyredes med støttepiller. Det skal i øvrigt bemærkes, at murværket synes lagt i bæltet af røde og gule sten som i Odense, jfr. DK Sjy 1971f.

¹⁶⁶ Muligvis er klosterkirken i Pelplin i Polen, syd for Danzig (påbeg. 1275, men dateringen omdiskuteret; svinger mellem 1280 og 1380) det tidligste eksempel på denne struktur, jfr. Ernst Gall, *Danzig und das Land an der Weichel*, München 1953, 52f. Nærmere de danske eksempler i tid og sted er en række kirker i Forpommern og Mecklenborg fra 1400'ernes første halvdel, bl.a. Wolgast (S. Peter), Malchin (S. Johannes),

Dargun (klosterkirkens østparti), Anklam (S. Marie) og Greifswald (S. Nicolai), jfr. Lutz Wilde, *Die Entwicklung der Stützenformen in der mittelalterlichen Backsteinarchitektur des Ostseeraumes* (maskinskrevet diss.), Greifswald 1959, 139f., 188f.; endvidere Böker (note 164) 241f.

^{166a} KirkehistSaml 4, IV, 1895-97, 42.

¹⁶⁷ KglBibl. Kall 377 I-II, 4. *Copie af Beskrivelse over Kirkerne og Herregaardene i Fyen og Laaland af Sognepræsterne til General Major og Hofbygmester de Thura, forfattet 1755 (Præsteindb.)*

¹⁶⁸ RA. DaKanc. C 12 og C 13. Fynske og smålandske tegneiser.

¹⁶⁹ Jfr. Jørgen Ganshorn, *Et bidrag til belysning af murererteknikken i 1500-tallet*. (En studieopgave på afdelingen for nordisk arkitekturhistorie ved Kunstakademiet's Arkitektkskole), Kbh. 1979.

¹⁷⁰ I Malmø opførtes det såkaldte Niels Kuntzes hus i rent krydsskifte o. 1530, jfr. Sven Rosborn, »Medeltida stenhus i Malmö«, *hikuin* 13, Højbjerg 1987, 293.

¹⁷¹ Lorenzen 45 med note 1; F. A. J. Vermeulen, *Handbuch tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, 2, 's-Gravenhage 1931, 51, 335 samt tavlebind 345, 407.

¹⁷² Et tidligt og velbevaret eksempel er borgmester Jørgen Kocks gård i Malmø fra midten af 1520'erne, jfr. artikler af Rikard Holmberg og Sven Rosborn i *Jørgen Kocks gård i Malmö*, udg. af Malmö fornminnesforening, Malmö 1980.

¹⁷³ Facaden, som er genfremdraget og restaureret for nylig, er muret i bælder af tegl (øjensynlig i krydsskifte) og kalksten. Naturstensmaterialet er desuden benyttet til et meget omfattende program af billedrelieffer. Facadens liseninddeling og de svikkelformede felter over karnapfremspringet, »lanternen«, røber renæssansens idealer, mens gavlene muligvis havde pinakler, jfr. Johannes Habich, *Schloss Gottorf- Spurensicherung* (Baudenmale in Gefahr, Heft 3, hg. von Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein) Kiel [1980]; samme, »Ein Palastbau der Frührenaissance auf Schloss Gottorf in Schleswig«, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* 44, 1986, 2-12; Otto Norn, *To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus*, Aabenraa 1986, 20f.; Uwe Albrecht, *Der Adelssitz im Mittelalter*, München - Berlin 1995, 217f.

¹⁷⁴ Vilh. Lorenzen, *De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1912, 36.

¹⁷⁵ Jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 78; samme, »Middelalderlige stenhuse i Odense«, *hikuin* 13, 1987, 94f.

¹⁷⁶ LAFyn. Kirkeinsp.ark. Korresp. prot.

¹⁷⁷ Vilh. Petersen fremlagde i en skrivelse 1904 til pastor Hansen sit forslag til et nyt sakristi i det gamle ligkapel og argumenterede samtidig for opførelsen af et fritstående ligkapel (LAFyn. Den kgl. Bygn.insp. ark.). 19. dec. 1905 fremlagdes tegningerne for me-

nighedrådet (LAFyn. Menighedsråds.ark. Synsprot.), og 6. marts 1906 meddelte byrådet, at indenrigsmin. havde godkendt lånet til de to arbejder (LAFyn. Kirkeinsp.ark. Indk. sager).

¹⁷⁸ ÆldDaArkReg V,1, 642.

¹⁷⁹ RA. DaKanc. C 13. Koncepter til fynske og smålandske tegneiser nr. 79 (17. okt. 1668).

¹⁸⁰ Arbejdet skete i flere omgange: Først fik to daglære 4. juni betaling for at opgrave en del sten, og den 21. i samme måned arbejdede de fem døgn på opgaven, hvorefter man den 26. kørte ni læs store sten til kirkegårdsmuren på den anden side (LAFyn. Kirkeinsp.ark. Rgsk.).

¹⁸¹ En sådan fremgangsmåde kendes fra andre eksempler på inkorporering af sakristi i et nybygget kor, jfr. Rørby (DK Holbæk 1504f.). Noget tilsvarende ses også i forbindelse med midtskibets overmur ud for nordkappellets østre fag, jfr. fig. 57.

¹⁸² Iflg. synsforretning 22. juli 1836 var der det foregående år bag alteret indrettet et sakristi for præsten (LAFyn. Kirkeinsp.ark. Indk. sager). Der har dog snarest været tale om en fornyelse, bl.a. omfattende den dobbeltfløjede dør, hvis stabler og hængsler leveredes af smeden iflg. regning af 2. okt. 1835 (LAFyn. Stiftsøvr.ark. Rgsk.).

¹⁸³ Muligvis fandtes der en løngang mellem palatiet og rundkirken på borgen Søborg i Nordsjælland (DK Frborg †152f.), men det ældste bevarede eksempel på en sådan løngang er den såkaldte Absalonsbue (o. 1200), som forbandt Roskildebispens palads med domkirkens koromgang (DK KbhAmt 1439f.). Et senmiddelalderligt eksempel er den tlongang, som Århusbispens Jens Iversen Lange (1449-82) eller en af hans efterfølgere lod opføre mellem bispegården og domkirkens nordre tværskib (DK Århus 104f.).

Fig. 308. Toppen af søndre korsarms forhøjede østvindue, set fra loftsrummet (s. 1306). HJ fot. 1997. - Top of the heightened east window in the south transept seen from the loft.

Fig. 309. Udsnit af midtskibets søndre overmur, set fra loftet over søndre sideskibs 3. fag. Gesimsens savskifter skæres af tagspor, hidrørende fra kapellernes lave tag, opsat 1748-50 (s. 1323). Savskifternes østre afslutning viser, at de har fulgt den vestre tagflade af et laveresiddende sadeltag, tilhørende sydkapellets vestre fag i dets oprindelige skikkelse (s. 1278). HJ fot. 1997. - *Detail of the nave's south upper wall seen from the loft above the third bay of the south side aisle. The saw-tooth courses of the cornice are interrupted by roof traces from the chapels' low roofs put up in 1748-50. The east ends of the saw-tooth courses reveal that these courses followed the west roof surface of a lower pitched roof belonging to the west bay of the south chapel in its original form.*

¹⁸⁴ Løngangen i Antvorskov, hvis alder er ukendt, hvilede på tre murede piller og omfattede således ikke en forbindelse i jordniveau (DK Sorø 609f.).

¹⁸³ Det må være samme opgave, hvortil der sigtes i brevet af denne dato: 'Det berettes, at det store stenhus ud til kirken på S. Hans Kloster er ganske brøstfældigt, så at det, hvis det ikke bliver taget ned, vil falde ned og gøre mere skade, som det af ham overleverede synsvidne viser. Han skal med det første lade det tage ned og genopbygge det', jfr. *KancBrevb.*

¹⁸⁶ Iflg. skrivelse fra Stiftsøvrigheden til Kultusministeriet af 26. maj 1877, jfr. RA. Kirke- og Undervisningsmin. 1. kt. C 413.

¹⁸⁷ Jfr. *KancBrevb.* (brev af 25. marts 1617).

¹⁸⁸ Larsen, *Rådsaristokrati II*, 94ffi, 102.

¹⁸⁹ Jacob Berner, der i lensregnskaberne kaldes snart bygmester, snart murermester, havde i årene 1614-16 mindre opgaver i København, bl.a. ved slottet, hvor

statholderen indgik kontrakten om istandsættelsen af S. Hans. Han skal have have boet i Fredskov på Fyn, jfr. Weilbach, *Kunstleks.*

¹⁹⁰ Frantz Krag har hidtil kun været kendt fra de træskårne, 1626 betalte, topstykker til enkedronning Sofies anetavle i Nykøbing Falster. Anetavlen var i øvrigt udført af en anden Odensekunstner, maleren Antonius Clement, jfr. DK Maribo 230f.; Weilbach, *Kunstleks.*

¹⁹¹ Et paralleleksempel på en træskåren supplerende af en udvendig stensulptur kendes fra Mariaskulpturen (o. 1400) over Gjorslevs trappetårn; her er hovedet sekundært fornyet i træ og fæstnet med et jernsøm, jfr. Keld Dueholm og Poul Grinder-Hansen, »Mariafiguren på Gjorslevs tårn«, *Bygningsarkæologiske Studier*, 1998. 32.

¹⁹² RA. DaKanc. B 160. Indlæg til registre og tegninger samt henlagte sager.

¹⁹³ RA. DaKanc. Fynske tegneiser.

¹⁹⁴ Knud Voss, *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, Kbh. 1966, 306f.

¹⁹⁵ Allerede 1717 var der opmuret to nye kamme på tårnet, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

¹⁹⁶ RA. DaKanc. D 24. Fynske og smålandske tegneiser.

¹⁹⁷ Dette fremgår bl.a. af restaureringsforslaget af 19. febr. 1877 (note 204).

¹⁹⁸ Således fik graveren, Jørgen Laursen, 2. aug. 1749 betaling for at fjerne skarn og snavs fra hvælvingerne over alteret og over nordkapellet. 30. sept. faldt betalingen for at føre 'den urenlighed brokker og grus af gevelftet over alteret' ud på kirkegården, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

¹⁹⁹ Tømrermester Saabye, der 1794 havde lagt en gangbro over kirkens hvælvinger (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.), beklagede sig i skrivelse af 12. sept. 1802 til stiftamtmand Gersdorff over, at han imod aftale ikke havde fået betaling for disse tegninger, som mindst havde stået ham i 20 rdl. (LAFyn. *Bispeark.* Odense købst. breve). 29. dec. udbetalte kirken ham 6 rdl. for tegningerne, som ikke synes bevaret (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.).

²⁰⁰ Dette år pålagde Stiftsøvrigheden Kirkeinspektionen at indsende overslag over kirkens reparation (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager).

²⁰¹ Johan Hancs forslag af 1. juli 1820, som han stillede til pastor A. H. Steenbuch, er bevaret; men forståelsen vanskeliggøres i høj grad af, at de tilhørende tegninger ikke forefindes (RA. DaKanc. H 18. Breve, 1822 (983)).

²⁰² Disse oplysninger om hovedistandsættelsen 1823 fremgår af Kirkeinspektionens svar af 15. nov. 1838 på en forespørgsel fra Stiftsøvrigheden, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Journaler.

²⁰³ I brev af 13. jan. 1876 overdrog Winstrup således Lendorf arbejdet med opmålingen, og i brev af

4. febr. s.å. meddelte Lendorf, at han i forening med murermester Andersen var i færd med at udarbejde overslag. 7. sept. fremsendte Lendorf restaureringstegningerne til Winstrup, der i brev af 8. nov. meddelte ham sine kommentarer, jfr. LAFyn. *Den kgl. Bygn.insp. ark.*

²⁰⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Forslaget findes endvidere i afskrift i RA. *Kirke- og Undervisningsmin.* Journ.nr. C 413.

²⁰⁵ 31. juli meddelte Byrådet, at Ministeriet havde pålagt det at stille garanti for en del af lånet, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²⁰⁶ RA. *Kirke- og Undervisningsmin.* 1. kt. C 413. Det er i den forbindelse tankevækkende, at Lendorf i et brev til Winstrup, dateret 13. juli 1877, omtaler Synets besøg og fortæller, at man først var meget imod at nedbryde den angivne del af nordre sideskib, men at man ombestemte sig efter at have erfaret, at muren og de to hvælvinger måtte ombygges helt, såfremt de skulle bevares, jfr. LAFyn. *Den kgl. Bygn.insp. ark.*

²⁰⁷ I en skrivelse til Ministeriet (RA. *Kirke- og Undervisningsmin.* C 413), dateret 21. jan. 1878, redegør Winstrup og Lendorf for deres synspunkter: Bygningstekniske problemer (nordmuren op til 40 cm ude af lod, mulige revner i hvælvene) ville sandsynligvis nødvendiggøre fornyelse af yderste hvælv-række, og de tre nye taggavle kunne kun stå på den hældende mur, hvis man rykkede dem lidt tilbage, hvilket æstetisk set ville være mindre heldigt. Her overfor fremhævedes fordelene ved at reducere nordkapellet (bedre belysning af midtskibet, når vinduerne i en ny mur kom nærmere hertil). Hvad angik de antikvarisk interessante blændinger på nordmurens yderside, kunne man evt. overføre dem til den nye mur. Endelig indebar en fastholdelse af arkitekternes oprindelige forslag utvivlsomt en økonomisk besparelse, alene ved reduktionen af den omhandlede bygningsdels størrelse.

²⁰⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Korresp.prot. og Uddrag af rgsk.; endvidere LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁰⁹ Jfr. fortegnelse og kvittering ved J. J. A. Worsaae, dateret 12. juli 1881 (RA. *Kirke- og Undervisningsmin.* C 413).

²¹⁰ LAFyn. *Den kgl. Bygn.insp. ark.*

²¹¹ 2. okt. 1844 skrev købmand Ørnstrup til pastor Westengaard, at han havde bemærket, at korgulvet var i meget dårlig stand, hvorfor han anmodede om tilladelse til at udskifte itugåede fliser med sådanne, som han havde fremstillet på sin egen fabrik. Vedlagt fulgte to mønstertegninger, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. 15. okt. takkede man købmanden for hans tilbud, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Journaler.

²¹² Således 1724, 1757 og 1761. 1775 kaldes de blot 'udenlandske', jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

²¹³ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

²¹⁴ Jfr. *Fyens Stiftstidende*, 24. jan. 1880.

²¹⁵ Jfr. notits i *Fyens Stiftstidende*, 3. maj 1879; Magnus-Petersen, *Kalkmalerier* 60. Et lignende eksempel på en kalkmalet alterudsmykning fra o. 1510 kendes fra Helsingør, S. Marie kirke (DK Frborg 350).

NOTER TIL INVENTAR

²¹⁶ RA. *Gejstlige ark.* Odense Sct. Hans kloster. *Register paa huiss klæder och andre klenodier....* Teksten følger her i en normaliseret version, jfr. også *Vedel Simonsen* II,2, 85f.: 'Register på hvilke klæder og andre klenodier, som er i S. Hans kirke i Odense, som blev beskrevet i samme kirke 1554 torsdag efter Vor Frue Opstandelsesdag (16. aug.) i nærværelse af ærlig, velbyrdig mand, Jørgen Skinkel, kgl. lensmand sst., hr. Jacob, sognepræst, hr. Knud Rose og Niels Mule, kirkeværge ibid.:

Først to forgyldte sølvkalke med diske.

Ligeledes en sølvkalk med disk.

Ligeledes en rød blomstret fløjls-hagel med en smal bort.

En gammel fløjls »fordeltt« (dvs. tvedelt, vel af to farver) hagel.

En gammel blomstret rød fløjls-hagel med et kors.

En grøn blomstret fløjls-hagel med et guld-kors.

En gammel brun fløjls-hagel med en guldbort.

En brun blomstret fløjls-hagel.

En gammel grøn fløjls-hagel med kors.

En gammel rød og grøn »wegett« (antagelig: vævet) fløjls-hagel.

En gammel brun blomstret fløjls-hagel.

En sort fløjls-hagel.

En gammel sort damask-hagel.

En blå blomstret fløjls-hagel med et dobbeltkors.

En blå blomstret fløjls-hagel med guldborter.

En blå blomstret fløjls-hagel med guld-kors.

En gylden damask-hagel.

En brun damask-hagel med et kors.

En gammel rød kamelotte- (dvs. uldstof) hagel.

En blå setteni- (dvs. satin, en slags silketøj) hagel med kors.

En blå damask-hagel.

En rød kamelotte-hagel med kors.

Ligeledes 13 gamle hageler af »saiien« (dvs. uldstof) og andre slige ting.

Ligeledes 6 gamle klæder til ligbåren.

Ligeledes 28 messesærke.

Ligeledes 22 hovedlin.

Ligeledes korkåber:

Ligeledes en blå fløjlskorkåbe.

En blå fløjls(kåbe) med guldkrone.

En sort blomstret fløjls(kåbe).

3 hvide af damask.
 2 røde af kamelotte.
 En brun af kamelotte.
 En grøn af damask.
 En rød fløjls(kåbe).
 3 blå af damask.
 En brun blomstret fløjls(kåbe).
 2 gyldne af damask.
 En grøn af damask.
 En brun af kamelotte.
 En sort gammel af saien.

En grøn blomstret »siiden« (dvs. silke) (-kåbe).

Subtiler:

2 røde af damask.
 2 hvide af damask.
 2 blå af damask.
 2 af grøn silke.
 6 lysestager.
 En stor sønderlået lysekærte.
 Et overdække over monstransen.
 2 faner

Ligeledes kom der en messesærk til Højby (dvs. til klosterets annekskirke i Åsum hrd., tillagt kapellanen, jfr. Engelstoft, *Sognehistorie* 96f.).

²¹⁷ Jfr. en tilsvarende fortegnelse over klenodier, registreret 1589 i johanniterklosteret i Antvorskov, *DK Sorø* 617f.

²¹⁸ *Monumenta et Inscriptiones Ædis divi Johannis*. Manuskript i Ribe Katedralskoles ark. C3,2. *David Grønlunds samling*.

²¹⁹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

²²⁰ LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve; *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²²¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk., jfr. regning af 30. sept. 1855 fra snedker J. Haugsted på et nyt, stort alterbord med fod og beklædning af siderne.

²²² LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk., jfr. regning af 24. febr. 1880 fra snedker H. Rasmussen.

²²³ Jfr. Arnold Hansen, »Om nogle Messehagler, som tilhører Sct. Nicolai Kirke i Kolding«, *Vejle Amts Aarbog*, 1946, 115-36, især 127-136.

²²⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1734 betaltes på ny, denne gang til Matthias guldsmed (Matthies Simonson) for et tilsvarende antal messingkroge og tre ditto maller, anvendt til altertøjet, jfr. smst.

²²⁵ Rikard Magnussen, *Carl Bloch*, Kbh. 1931, 160, 203, 220.

²²⁶ Jfr. Mabel Lundberg, *Kristen Bildkonst under 1800-talet och det tidiga 1900-tal*, Lund 1984, 102f. Et velkendt eksempel fra 1700'ernes begyndelse var dog Nicodemus Tessin den yngres alterbillede i Vor Frelseres kirke, København (*DK KbhBy* 2, 504-23). Blandt

ældre udgaver, som kan have påvirket Bloch, er Orazio Borgiannis (1578-1616) maleri i Braunschweig, Gemäldesammlung samt Rembrandts tegning herefter (eller efter et tilsvarende forlæg), udført som radering 1657, jfr. K. G. Boon, *Rembrandt de etser. Het volledige werk*, Amsterdam 1963, no. 275.

²²⁷ Kirken var i 1880'erne ramme om flere indremissionske landsmøder. Blochs relationer til Indre Mission er tidligere beskrevet i N. Th. Mortensen, *Religiøs Malerkunst i Danmark I*, Kbh. 1944, 102. I en upubliceret specialeafhandling, Nina Damsgaard, *Det danske altertavlemaleri i 1800-tallet og dets forhold til de samtidige religiøse strømninger*, Århus Universitet 1979, gives et nuanceret billede af Carl Blochs relationer til Indre Mission.

²²⁸ Lundberg (note 226) 103, nævner ganske vist, at »ett par lärjungeansikten skymtas på marken til höger bortom änglen«. Disse er dog ikke til at se, og hun kan have forvekslet fakkelskæret med disciplene.

²²⁹ *Fortegnelse over det kongelige Akademie for de skønne Kunster offentlige udstillede Kunstværker*, Kbh. 1879, nr. 29. *Fyens Stiftstidende*, 24. jan. 1880, artikel, skrevet under pseudonymet »n«.

²³⁰ *Ny Carlsberg Glyptotek. Katalog over Malerier*, Kbh. 1927, nr. 780. Skitsen svarer ganske nøje til altertavlen, bortset fra at en af forgrundens planter har hvide, alpeviollignende blomster. Skitsen nævnes allerede 1883 i Carl Jacobsens eje, jfr. Carl Reitzel, *Fortegnelse over danske Kunstneres Arbejder ...*, Kbh. 1883, 50. 1907 gav Carl Blochs arvinger tilladelse til dennes kopiering til en altertavle i Nim k. (Nim hrd., Århus amt), jfr. brev af 5. sept. 1907 i Glyptotekets ark. Bloch udførte 1880 både en radering efter S. Hansversionen, jfr. I. R. Thiele, *Carl Blochs 78 Raderinger*, Kbh. 1890, nr. 5, og en kultegning, udstillet på Carl Bloch-udstillingen i Kunstforeningen 1921, jfr. *Arbejder af Maleren Carl Bloch*, Kbh. 1921, nr. 136.

Fig. 310. Mesterstempel for Jacob Olufsen Lund (s. 1358). Detalje af alterkalk nr. 1. Henrik Wichmann fot. 1997. - *Maker's mark of Jacob Olufsen Lund. Detail of chalice no. 1.*

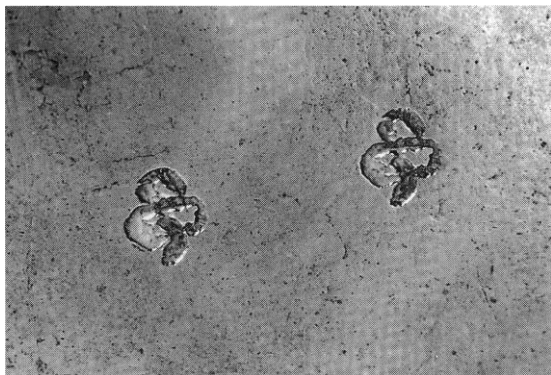

Fig. 311. Mesterstempel for Thomas Andreas Westrup (s. 1359). Detalje af alterkalk nr. 2. Henrik Wichmann fot. 1997. - *Maker's mark of Thomas Andreas Westrup. Detail of chalice no. 2.*

²³¹ Stiftsprovst Jørgen Karstens havde tegnet sig for 6 rdl., men formåede ikke at betale dem, jfr. G. L. Wad, »Bidrag til Skildring af Thomas Kingo og hans Omgivelser«, *FyFort* IV, 102.

²³² Jfr. *DK Ribe* 894, 1113, 1116, 1145, 2043, 2122-23.

²³³ Syn, foretaget 15. nov. 1717 af J. Petersen, maleren Thomas Jacobsen (Westenholtz) og snedker Søren Jensen, jfr. *LAFyn. Bispeark.* S. Hans kirkes breve.

²³⁴ Jfr. *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Om Getreuerfamilien, jfr. Gregers Hvidjær Hansen, »Familien Getreuer«, *PersHistT*, 1983, 168ff.

²³⁵ Om indsamlingen, der foranstaltedes ved en 10-øres subskription blandt medlemmerne af sognets menighed, jfr. *Fyens Stiftstidende*, 1. aug. 1878 og 1. aug. 1879; Ved embedet, *Liber Daticus*, 1878.

²³⁶ Arkitekterne kaldte fjernelsen for en »Lemlæstelse af den for sin Tid smukke Alterramme«. Desuden fremhævede de, at Synet havde henstillet, at dekorationerne ikke blev fjernet, jfr. *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Indk. sager. Arkitekternes bekymring viste sig velbegrundet, idet man ved istandsættelsen af altertavlen 1961 konstaterede, at indsætningen af Blochs maleri ikke alene havde ødelagt den oprindelige predella, men også svækket postamentfremspringenes bæreevne, ligesom en på bagsiden løbende tværdrager havde fået afskåret midtstykket, hvorved sidestykkernes stabilitet blev svækket. Sagen om rammen afstedkom en bitter strid mellem arkitekterne og Theodor Steenbuch, for hvem Carl Blochs maleri var en hjertesag, jfr. *LAFyn. Den kgl. bygn. insp.ark.* Pk. 50. Bilag vedr. kirker i Fyen. Ved restaureringens afslutning kritiserede »n« i *Fyens Stiftstidende* (note 229), at man havde bibeholdt den gamle rokokoindramning, som man ikke fandt passende til Blochs maleri, et synspunkt, Steenbuch måske var ophavsmand til.

²³⁷ RA. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 1. dpt. Journalsager, 1877 (nr. CC 413); NM. *Korresp.ark.*

²³⁸ En opbygning svarende til dette skema er velkendt blandt senmiddelalderens nordtyske og hjemlige altertavler, bl.a. inden for Imperialissimamesterens værk (jfr. *DK Sjyll* 1100f., 2832ff; *Ribe* 984ff.). Om skemaet for apostel- eller figurrækketavlerne fra slutningen af 1300'erne, jfr. generelt Beckett, *DaKunst* II, 137ff.; *DK Sjyll* 2808ff.

²³⁹ Om temaet, jfr. H. Schauerte og T. Gebhard, »Corona«, *Marienlexikon* II, udg. Remigius Bäumer og Leo Scheffczyk, St. Ottilien 1989, 96-97.

²⁴⁰ En billedlig tolkning fra o. 1500 af motivet, betegnet »Corona beatissima Virginis Marie«, fandtes i den franciskanske Bernhardinerkirke i Breslau (i dag i Warszawa, Muzeum Narodowe). Denne viser fremstillingen af den apokalyptiske jomfru i centrum, men kombinerer dette med en vidtløftig udformning af kronen med 49 medaljoner, ordnet i syv rækker, hentydende til Marias syv glæder og smerter, de syv himmelkor, de syv laster og dyder, Helligåndens syv gaver og de syv menneskegrupper, der særlig stod under Marias varetægt, alt antagelig afledt af en konkret litterær kilde, Wladyslaw Gielniows *Corona Beatae Virginis*, jfr. herom Katarzyna Zalewska, »'Corona beatissime Virginis Marie'. Das mittelalterliche gemalte Marien traktat aus der Bernhardinerkirche in Breslau«, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 55, 1992, 57-65. De nærmeste billedlige paralleller til temaet er rosenkransfremstillinger, udviklet som illustrationer af rosenkransandagtens bønner, jfr. Gertrud Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst* IV,2, Gütersloh 1980, 199-204; D. Gerstl, »Rosenkranzbilder«, *Marienlexikon* (note 239) V, 559-64.

²⁴¹ Om dette motiv, jfr. Schiller (note 240) 162ff.; R. Wedl-Bruognolo, »Wurzel Jesse«, *Marienlexikon* (note 239) VI, 768-69.

Fig. 312. Mesterstempel for Matthies Simonsen, Odense (s. 1359). Detalje af oblatæske nr. 3. Henrik Wichmann fot. 1997. - *Maker's mark of Matthies Simonsen. Detail of wafer box no. 3.*

Fig. 313. Mestermærke for Jens Høyer Harksen, Odense (s. 1360). Detalje af alterkande nr. 1, 1831. Henrik Wichmann fot. 1997. - *Maker's mark of Jens Høyer Harksen, Odense. Detail of wine jug no. 1, 1831.*

²⁴² Nogen organiseret rosenkransandagt vides ikke at være knyttet til højalteret i denne kirke, svarende f.eks. til praksis for det særlige rosenkransbroderskab ved †S. Albani kirke, jfr. bl.a. Peter Pentz, »Odense-tavlen og rosenkransmotivet. De teologiske forudsætninger for hovedfeltets fremstilling på altertavlen i St. Knuds kirke i Odense«, *hikuin* 14, Højbjerg 1988, 168. Betegnelsen »Corona« for den særlige andagtsform var i senmiddelalderen især anvendt inden for franciskaner- og birgittinerordenen, jfr. Zalewska (note 240) 60, note 6. Hvorvidt johannitterne praktiserede en særlig version af den rosenkranslignende andagt, vides for nærværende ikke.

²⁴³ I en Odensebeskrivelse, der må være forfattet før opsætningen af den nye altertavle (o. 1717), fremhævede Jacob Bircherod, at man i alteret 'besynderlig oberserverer' S. Mikael's billede, hvoraf 'kunde vel sluttes', at kirken tidligere havde været kaldt S. Mikael's kirke. Yderligere bekræftelse heraf var, som fremhævet, S. Mikael's figur i klosterets segl, jfr. *Topographia Othiniensis*, KglBibl. *NyKglSml* 184, 8°. (Se i øvrigt klokke nr. 2).

²⁴⁴ RA. *DaKanc.* C 12-13. Fynske og smålandske tegneiser og indlæg til samme; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk..

²⁴⁵ Jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Stiftøvr.ark.* Rgsk. Stykkerne fandtes henlagt sammen med to kasserede dele fra prædikestolen på kapellanens begravelse (dvs. i søndre korsarm, jfr. s. 1495).

²⁴⁶ *Dronning Christine* 146f.

²⁴⁷ Eksemplet fra Ørslev (i dag i NM, inv.nr. MCLXV) var smykket med tre benknogler, som man iflg. ældre beretninger fik lov at kysse, når der blev lagt penge på træfadet. Om tilsvarende fremstillinger, jfr. Hella Arndt og Renate Kroos, »Zur Ikonographie der Johannesschüsses«, *Aachener Kunstblätter*

38, Aachen 1969, 243-328, spec. om det danske eksempel 285f.

²⁴⁸ *HofmFund* V, 190; *DaAtlas* VI, 597.

²⁴⁹ Om kalken, jfr. *Fynsk kirkesølv* 10, 35, 148.

²⁵⁰ Om overdragelsen af altersættet, jfr. *Berlingske Tidende* 22. febr. 1880.

²⁵¹ *Fynsk kirkesølv* 148. En tilsvarende oblatæske af samme mester er i Lunde k. (Lunde hrd.).

²⁵² Jfr. Finn Grandt-Nielsen, »Poul Jensen Theilgaard«, *FyMi* 1987, 121, 132.

²⁵³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Stiftøvr.ark.* Rgsk. At dømme herefter kan giveren næppe være identisk med sidstnævnte.

²⁵⁴ *Fynsk kirkesølv* 117.

²⁵⁵ LAFyn. *Topografica*, 87. G. L. Badens Samlinger til Odense Bys Historie.

²⁵⁶ 1820 konstaterede man, at stagerne var af 'prøvesølv', dvs. underlødigt sølv, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

²⁵⁷ *Fynsk kirkesølv* 144 (her benævnt Heymann). Erich Schliemann, *Die Goldschmiede Hamburgs I-II*, Hamburg 1985, nr. 324 (Heumann).

²⁵⁸ *Schliemann* (note 257) fig. 449-50, 775, 779.

²⁵⁹ Ved embedet. *Synsprot.*

²⁶⁰ Som anført af Olesen 61ff. var de ældste bevarede regnskaber fra Odensegård len (1576-1641) indbundne i beskrevne pergamentfragmenter fra 1400'erne, hidrørende - som foreløbigt bestemt af Anne Riising - fra diverse liturgiske bøger, heriblandt dele af et graduale med en speciel tekst til en S. Annamesse, der ikke stammede fra *Graduale Romanum*. Sidstnævnte kunne muligvis have forbindelse til kirkens S. Anne alter og sognets S. Anne gilde (s. 1224). Ligeledes er det en fristende - omend som fremhævet endnu ubevist - hypotese, som foreslået af Olesen, 61, at henhøre fragmenterne til klo-

Fig. 314. Københavnsmærke samt guardeinmærke for Simon Groth (s. 1360). Detalje af sygesæt nr. 2, 1904. Henrik Wichmann fot. 1997. - *Silver mark of Copenhagen and assay mark of Simon Groth. Detail of communion set for the Sick, no. 2, 1904.*

Fig. 315a-b. Mestermærke for Poul Jensen Theilgaard, guardeinmærke for Bonne Rasmussen Bonnesen, Oden-selilje og årstal samt månedsmærke krebsen (s. 1360). Detalje af sygesæt nr. 1, 1807. Henrik Wichmann fot. 1997. - *Maker's mark of Poul Jensen Theilgaard, assay mark of Bonne Rasmussen Bonnesen, city mark of Odense with date and sign of the zodiac (Cancer). Detail of communion set for the Sick, no. 1, 1807.*

sterets og kirkens middelalderlige bogbestand, der efter reformationen kunne have fået en mere prosaisk, praktisk anvendelse.

²⁶¹ Hansen (note 223).

²⁶² LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Frem til 1879 omtaler inventarierne kun to messehagler, en rød hagel med krucifiks (dvs. ovennævnte, undertiden præciseret som Frederik IV's messehagel) og en hagel af fløj (messehagel nr. 36).

²⁶³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Menighedsrådsark.* Synsprot.

²⁶⁴ Om anskaffelsen, jfr. *Menighedsblad for Sct. Hans Sogn* 7-8, 1975.

²⁶⁵ *Menighedsblad for Sct. Hans Sogn* 7, 1975.

²⁶⁶ Jfr. inventarfortegnelse fra kapellet på Nykøbing Slot fra 1526, hvor hovedlin opregnes sammen med messehagler og -skjorter, *DaMag* IV,2, 1864, 7.

²⁶⁷ Knoppernes materiale fremgår af rgsk. 1757, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

²⁶⁸ LAFyn. *Bispeark.* S. Hans kirkes breve; *HofnFund* V, 192f.

²⁶⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Regning af 3. maj 1698 for indkøb af træ, beregnet til et nyt knæfald om alteret og arbejds løn til Hans Nielsen tømmermand.

²⁷⁰ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synsprot.

²⁷¹ Jacob Madsen 27; L.Koch, »Gudstjenesten i den danske Kirke efter Reformationen«, *KirkehistSaml* V,1, 1901-03, 32.

²⁷² Den ganske enkle font er ikke af Mackeprang, *Døbefonte* knyttet til nogen af de s. 107-44 anførte fynske fontetyper.

²⁷³ Jacob Madsen 27. Ved samme lejlighed rykkedes også ↑Gråbrødre kirkes font tilbage til vestenden. Om den konservative lensmands øvrige initiativer i modstrid med den nye lutherske praksis, jfr. smst. og Koch (note 271) 35.

²⁷⁴ Fussing (note 56) 392. 1695 stod den antagelig stadig her at dømmes efter omtalen af nogle mandsstole, der var placeret mellem kirkens venstre side og fonten, jfr. RA. *DaKanc.* C 12-13. Fynske og smålandske tegneiser med indlæg.

²⁷⁵ 1933 foresloges den flyttet 1 m frem, hvilket gennemførtes året efter, jfr. Ved embedet. *Synsprot.*

²⁷⁶ Fadet er registreret 1920 i indb. af Victor Hermansen, NM. *Top.ark.*, her dog betegnet som værende af plet[!].

²⁷⁷ Kirkens inventarier anfører alene de to kvinder som givere, mens *Præsteindb.* 1755 (note 167) også nævner Henning Valkendorfs navn og den omstændighed, at fadet var smykket med to våbenskjolde. Af giverinderne var Karen Brahe dog allerede 1631 afgået ved døden, jfr. også s. 831ff.

²⁷⁸ Jfr. også Bernt Notkes triumfkrucifiks fra 1477 i Lübeck domkirke, se *Triumphkreuz im Dom zu Lü-*

Fig. 316. Mærke (mesterstempel?) på dåbsfad, før 1920 (s. 1366). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Mark (maker's mark?), detail of baptismal dish, before 1920.*

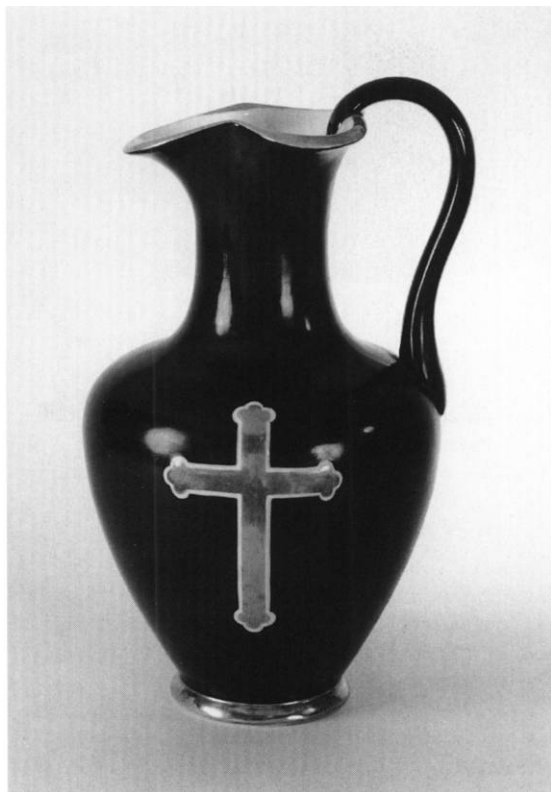

Fig. 317. Dåbskande, 1838, fra Bing og Grøndal (s. 1367)). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Baptismal ewer, 1838 from Bing and Grøndal.*

beck, ein Meisterwerk Bernt Notkes, udg. af Karlheinz Stoll, Ewald M. Vetter og Eike Oellermann, Wiesbaden 1979, 23-50.

²⁷⁹ Jfr. Schiller (note 240) II, 1968, 145-48. Endvidere om livstræet som motiv på Claus Bergs højaltertavle i S. Knud, navnlig s. 536 og note 556.

²⁸⁰ Jfr. kirkeværge Rasmus Mortensens redegørelse 1802 i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²⁸¹ Brev af 20. nov. 1879 fra Winstrup og Lendorf i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Korresp.prot.

²⁸² LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; i Kristusfigurens udhulede ryg blev indlagt en seddel med datoen 27. jan. 1880 og navnene på de implicerede håndværkere, maleren August Behrends, malersvend Carl W. Jørgensen samt lærlingene Anders Simonsen og Chr. Brandt. Endvidere læstes: »Kirken er malet af Behrends og W.Petersen«, jfr. indb. ved Bent Jacobsen 1989 i NM. *Top.ark.*

²⁸³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Indk. sager.

²⁸⁴ NM. *Korresp.ark.*

²⁸⁵ Enkelte detaljer, f.eks. i Kongernes tilbedelse og Jesu dåb, kunne, ligesom måden hvorpå træerne er skildret, indicere, at værkstedet har kendt Merians

bibel fra 1625, omend denne ikke er direkte kopieret her, jfr. dog ndf.

²⁸⁶ Christie, *Ikongrafi* II, 24, fig. 45.

²⁸⁷ En sammenligning med Hans Nielsen Bangs prædikestolsopgang i Middelfart tyder på, at figurerne måske oprindeligt har stået på postamenter, dekoreret f.eks. med englehoveder og ornamenter, og antagelig har været indrammet af fyldinger; gelænderet har muligvis har været dekoreret på samme måde.

²⁸⁸ Om »Middelfartskolen« se Mogens Bencard, »Hans Nielsen Bang. Billedhugger i Middelfart« i *FyMi* 1962, 230-56; samme, »Hans Nielsen Bang og Jørgen Rasmussen«, 1968, 230-33 samt Svend Arnvig, »Billedskæreren Hans Nielsen (Bang) og nogle samtidige billedskærere«, *FyMi* 1968, 216-29. Jfr. også Mogens Lebech, *Taulov, det dejligste sogn i Danmark*, 1970, 255-59.

²⁸⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Den kgl. bygn.insp. ark.* Pk. 50. Bilag vedr. kirker i Fyen.

²⁹⁰ RA. *DaKanc.* B 160. Indlæg til registre og tegneiser samt henlagte sager, 21. sept. 1645.

²⁹¹ Regning af 17. sept. 1879 efter licitation af 1. febr. s.å., jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁹² Den oprindelige leverance lød på 34 stolestader, dvs. 2x17.

²⁹³ *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, udg. Anne Riising og Mogens Seidelin, Odense 1991, 125, 126, 147, 175. Striden stod mellem de gejstlige (bl.a. sognepræsten Jørgen Wichmann Hasebart) på den ene side, medlemmer af Magistraten og professorer ved Gymnasiet på den anden side.

²⁹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Bispeark.* S. Hans kirkes breve; Engelstoft, *Sognehistorie* 117f.

²⁹⁵ Overslag af 8. sept. 1823 fra maler N. Jacobsen, en korrigeret version af overslag af 11. april s.å., jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²⁹⁶ LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve. Overslag af 1. dec. 1794.

²⁹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager, overslag af 27. jan. 1803.

²⁹⁸ *Hans Mikkelsens dagbøger* (note 293) 116.

²⁹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager, overslag af 25. marts 1802.

³⁰⁰ 1729 nedtoges sognepræstens (Hans Wöldike) stol, da oberst Pohls hustru blev indsat i begravelsen bag alteret (jfr. †begravelse nr. 1, i korets 1.-3. fag); 1730 nedsattes to kolber med væske, tappet fra Frederik IV's lig 'imellem sognepræstens skriftestol og udgangen til den begravelse, som er bag alteret' (dvs. den førnævnte begravelse, jfr. s. 1492); 1738 omtales kappellanens stol i koret under Gieddes begravelse (s. 1485). LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

³⁰¹ 26. okt. 1796 blev Elisabeth Sophia von Pentz begr. i koret ved hørerens stol (jfr. ndf. s. 1494).

³⁰² Engelstoft, *Sognehistorie* 154f.

³⁰³ Kirken har måske, som det var tilfældet med andre større købstadskirker, navnlig i 1700'erne, været forsynet med et virvar af uregelmæssigt anbragte stole, både på gulvet eller hævet herover, de sidstnævnte kun tilgængelige via trapper eller gangbroer, jfr. f.eks. S. Olai og S. Marie kirker i Helsingør (DK *Frborg* 188ff., 412ff.).

³⁰⁴ Heraf var fire dog ledige. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

³⁰⁵ Jfr. note 201. Hancks forslag omtaler en række stole, der ikke umiddelbart lader sig identificere: de lukkede stole med indgang fra våbenhuset (dvs. i midtskibets vestende), der på en ældre tegning benævnedes 'VI og VIII', 'den grå stol i krogen', der skulle flyttes frem og som modstykke 'no. 7, der nu står i det modsatte hjørne, lige bag for prædikestolen'. Endvidere de to lukkede stole, 'på den gamle tegning nr. I og XIII', der var placeret oven på 'tre af de bedste stole på gulvet', dvs. vel på et hævet pulpitur. Endelig omtales to trapper til de øverste stole, således at man fra dette 'repos kan træde ind i pulpiturene no. 4 og 7', dvs. muligvis en hentydning til eksisterende eller projekterede hævede stole.

³⁰⁶ Dette er alene vist i en ældre Bircherødudgave. KglBibl. *NyKglSaml* 4646, 4°.

³⁰⁷ Omend det næppe kan være andet end gisninger, kunne det lodret delte våben med Billeskjoldet i heraldisk venstre side muligvis referere til Fyns biskop, Knud Henriksen Gyldenstjerne, søn af Henrik Knudsen Gyldenstjerne og Karen Bille og i øvrigt gift med Jytte Podebusk, datter af Predbjørn Podebusk og Anna Gyldenstjerne (jfr. s. 1442). Det skrådelte våben kunne måske henvise til rigsmarsk Erik Eriksen Banner, 2° g.m. Margrethe Gyldenstjerne, datter af Henrik Knudsen Gyldenstjerne (jfr. s. 1447).

³⁰⁸ Det kan ikke dokumenteres, men heller ikke udelukkes, at stolen er blevet flyttet fra sydsiden til kirkens nordside. Det på fig. 36 angivne femkantede fundament ud for det vestligste vindue i nordre sideskib kan måske tolkes som et muret postament, enten til en lukket stol, en skriftestol eller til døbefonten, jfr. s. 1380, 1366.

³⁰⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Jens Petersens navn ses i øvrigt ikke i forbindelse med S. Hans kirke. Her kan også være tale om Jacob Møllers stol (se ovf. nr. 2), idet han 1699 var byfoged. Engelstoft, *Byhistorie*, 545.

³¹⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.

³¹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot. nævner således: 1759 farver Kiølsner; 1768 madam Hansen; 1771 tolder Jessen; 1772f. hr. Kiølsner; 1779 kontrollør Christian Friederich Hermann; 1780 major Hieronimus de Cabuse; 1788 regimentsfeltskærer Jørgensen.

³¹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.

³¹³ Jfr. istandsættelse 24. okt. 1750 af 'pillerne i det

Fig. 318a-b. Detaljer fra prædikestolsdør. Henrik Wichmann fot. 1997. a. Justitia (s. 1374). b. Maskehed (s. 1374). - *Details of pulpit door. a. Justitia. b. Mask.*

vindue over sacrastiet[!] og over Hr. krigsråd Heddegaaards stol'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

³¹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Muligvis drejede det sig om en embedsbolig (begge var birkedommere).

³¹⁵ Frk. Holst sad 1742 og 1748-51 i midtskibets kvindestol nr. 7, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.

³¹⁶ Maren Hansdatter Rasch, jfr. †gravsten nr. 30 og †begravelse nr. 3, i nordre korsarm.

³¹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager; Stolestadeprot.

³¹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³¹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager, ansøgning af 13. febr. 1790. Heri omtales stolens placering i nordre kapel med adgangsvej direkte fra kirkegården.

³²⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot.

³²¹ Stolestadeprotokollen omtaler 1795 stolene som værende i nordre kapel, men dette må bero på en

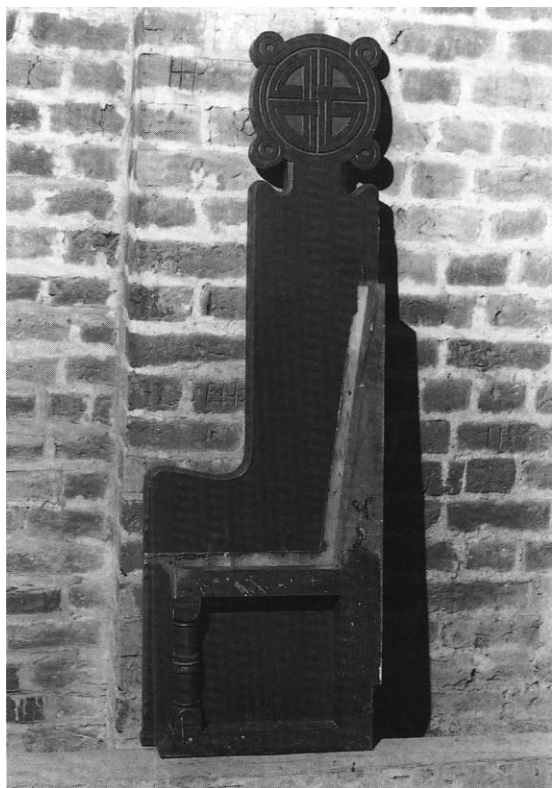

Fig. 319. (†)Skriftestol, antagelig fra 1906 (s. 1380). Henrik Wichmann fot. 1998. - (†)Confessional, probably from 1906.

skrivefejl. LAFyn. Kirkeinsp.ark. Stolestadeprot.

³²² LAFyn. Kirkeinsp.ark. Hovedrgsk.; Bispark. Odense købstads breve.

³²³ LAFyn. Kirkeinsp.ark. Hovedrgsk. Kisten fik låsen fornyet 1726.

³²⁴ Tandsnitsgesimsen er nært beslægtet med den på skab nr. 1 i Vor Frue kirke (s. 1116), udført af samme arkitekt.

³²⁵ I inventarierne benævnt pengetavler, omend forsynet med stofposer, jfr. også s. 598.

³²⁶ 1860 omtales skafterne som nye, jfr. LAFyn. Kirkeinsp.ark. Rgsk.

³²⁷ LAFyn. Kirkeinsp.ark. Indk. sager. Ved overdragelsen modtog Stiftsmuseet fem klingpunge.

³²⁸ LAFyn. Kirkeinsp.ark. Hovedrgsk. LAFyn. Stiftsøvr.ark. Rgsk. Samme år omtales pludselig fem pengetavler, hvilket måske skyldes, at man nu talte Hospitalets med, jfr. †klingpung nr. 8.

³²⁹ LAFyn. Stiftsøvr.ark. Rgsk.; Kirkeinsp.ark. Rgsk. 1718 anføres det, at uret repræsenterede et udlæg på 16 rdl. i en gældspost fra samme.

³³⁰ Solgt til birkedommer Dyhr for 4 rdl., jfr. LAFyn. Kirkeinsp.ark. Hovedrgsk.

³³¹ Jfr. LAFyn. Stiftsøvr.ark. Rgsk. Regning af 11. dec. 1879 fra R. Hansen på tre dobbelte egetræsdøre, fire tilsvarende fyrretræsdøre, en enkelt spidsbuet dør af eg, fire tilsvarende af fyr, en fladbuet samt tre tilsvarende med fyldinger; regning af 5. febr. 1880 fra F. Knudsen på låsetøj; regning af 24. febr. 1880 fra Peter Grønning på 11 par udvendige dørgreb og 11 messingkugler; regning fra februar 1880 fra malermester Gitz.

³³² RA. DaKanc. B 160. Fynske og smålandske tegneiser med indlæg og henlagte sager (21. sept. 1635).

³³³ RA. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 1. dpt. Journalsager, 1877 (nr. CC 413).

³³⁴ Jfr. Topographia Othiniensis (note 243).

³³⁵ Ubevislig - omend fristende ud fra et princip om symmetri - er således en teori om, at pulpituret i sin ældste skikkelse kun omfattede 12 felter (mod de nuværende 14), idet balustradens vestside var skudt ca. 60 cm frem mod øst. Rækkefølgen af felter skulle således på den nord- og sydvendte facade være (regnet fra øst til vest): ét panel af ca. 70 cm's bredde (herafer i dag kun bevaret det ene i nordre brystnings vestligte hjørne), ét panel af ca. 79 cm's bredde og ét af ca. 53 cm's bredde (i dag er begge placeret på søndre brystning). Ved indbygning 1728 af †kongestol nr. 4 fjernedes nordre brystnings østligte panel på 70 cm's bredde. Ved opførelsen af †orgel nr. 3 1842 overflyttedes nordsidens panelfelter på 53 og 79 cm's bredde til sydsiden, der således fik sin nuværende udformning, mens panelfeltet på 70 cm's bredde (siden 1728 på sydsidens østhjørne) fik sin nuværende plads i nordsidens vesthjørne.

³³⁶ LAFyn. Kirkeinsp.ark. Korresp.prot.; RA. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 1. dpt. Journalsager, 1877 (nr. CC 413).

³³⁷ Endnu 18. febr. 1880 forelå en resolution, der tillod kongestolens indretning, men til gengæld krævede sydsiden fjernet, jfr. RA. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 1. dpt. Brevbog, 1880, nr. 397, jfr. også Bjørn Kornerup, »Bispebreve til Kultusminister J. C. H. Fischer«. KirkehistSaml VI,3 1939-41, 88 og note 2.

³³⁸ RA. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 1. dpt. Journalsager (nr. CC 413); LAFyn. Kirkeinsp.ark. Hovedrgsk.; Stiftsøvr.ark. Rgsk.

³³⁹ Disse fag henstår på pulpituret.

³⁴⁰ LAFyn. Kirkeinsp.ark. Korresp.prot.; Kirkeinsp.ark. Indk. sager; Den kgl. bygn.insp. ark. Pk. 50. Bilag vedr. kirker i Fyen.

³⁴¹ RA. Partikulærkammerark. 87. Bilag til bygningsrgsk. 1728, nr. 338 med overslag af 31. maj 1727, syn af 7. april 1728 og afregning med de involverede håndværkere, kvitteret 10. april 1728; jfr. også LAFyn. Stiftsøvr.ark. Rgsk.

³⁴² Milans tegning (fig. 173) viser to par parallelle linjer på højre side af stolen, formentlig dog kun hjælpe-

linjer, der ikke sekundært er fjernet (sml. tilsvarende, antydnet med en svagere streg til venstre) og ikke et indicium for, at stolen har været projekteret videreført mod øst. Der er heller intet i håndværkeroverslag og regninger (note 341), der underbygger en sådan antagelse.

³⁴³ Jfr. overslag af 31. maj 1727 (note 341) og senere vidnesbyrd, at instrumentet rummede forskellige ældre dele, samt at disse med tiden gav årsag til væsentlige funktionsproblemer. Mindst én af de gamle vindlader må således have været genanvendt, eftersom Emil Nielsen i 1903 bemærker, at det ene manual mangler to eller tre toner, som, for ikke at stå stumme, er koblet til det andet manual med en særlig mekanisme. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

³⁴⁴ Jfr. overslag af 31. maj 1727 (note 341).

³⁴⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Snedker Mathias Hansen indgav også en tegning til kongestolen med den begrundelse, at stolen skulle være 'mere ziret'.

³⁴⁶ Jfr. kirkeværge Rasmus Mortensens begrundelse for stolens fornyelse, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

³⁴⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager, breve af 17. og 24. maj 1841 fra P. U. F. Demant til Kirkeinspektionen.

³⁴⁸ *Dronning Christine* 187. Orglet var muligvis placeret i eller i nærheden af koret, evt. på llektoriet (s. 1371).

³⁴⁹ Jfr. *Hans Mikkelsens dagbøger* (note 293), 123. Hans Mikkelsen gav 4. juni 1635, efter anmodning fra slotsfogeden, 10 rdl. til fuldendelse af orglet. Orgelanskaffelsen må være sket i forbindelse med de omfattende reparationsarbejder, der foregik i kirken 1635-37.

³⁵⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Denne reparation var næppe den første, der blev foretaget, eftersom orglets tilstand allerede i 1695 var kritisabel. RA. *DaKanc.* C 12-13. Fynske og smålandske tegneiser og indlæg til samme.

³⁵¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. 1762 udførte Mester Schilling blytækker en ny støvle til tonen C i Trompet 8 Fod, satte pedalet i stand og leverede mesingtråd til en ny »fod« (taste?) på pedalklaveret, jfr. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Worm førte dog stadig tilsyn med orglet i de følgende år, jfr. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager samt Hovedrgsk.

³⁵² Annonce i *Aarhus Stiftstidende* 26. juni 1841. Poul Ruggaard Porse takkes for denne henvisning.

³⁵³ 1707 leveredes et par nye hængsler til »Decelet« (fløjddørene) til orgelværket. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁵⁴ Demant havde 1. aug. 1838 afgivet to forskellige overslag til et nyt orgel med 12 stemmer; det første omhandlede et fuldstændig nyt instrument, mens det andet forudsatte genanvendelse af dele fra det gamle. Fra kirkens side mente man dog, at 12 stemmer var

for lidt, og 30. jan. 1841 indvilligede Demant i at levere et instrument med 16 stemmer til den første (og dyreste) af overslagspriserne fra 1838 mod til gengæld at modtage visse materialer fra kirken. Der synes ikke at have foreligget nogen klar tilladelse til, at orgelbyggeren måtte anvende dele fra det gamle orgel, og det kan derfor ikke siges at være en senere vidnesbyrd, at instrumentet rummede forskellige ældre dele, samt at disse med tiden gav årsag til væsentlige funktionsproblemer. Mindst én af de gamle vindlader må således have været genanvendt, eftersom Emil Nielsen i 1903 bemærker, at det ene manual mangler to eller tre toner, som, for ikke at stå stumme, er koblet til det andet manual med en særlig mekanisme. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

³⁵⁵ 1873 blev bælgene, der fra begyndelsen havde været uhensigtsmæssigt konstrueret, gennemgribende restaureret af J. A. Demant, Århus, og flyttet uden for orglet for at forbedre arbejdsforholdene for bælgetræderen; denne fik herefter sin plads 'for den ene ende', således at han kunne blive stående på ét sted og træde alle 4 bælge. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁵⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager 1900-10(!). Reparationsoverslag fra Frederik Nielsen 5. okt. 1879.

³⁵⁷ Christian IV's navnetræk på orglet skyldtes et personligt ønske fra guvernøren, prins Frederik Carl Christian (Frederik VII), der antog, at førstnævnte havde skænket det ældre orgel, jfr. brev af 13. marts 1841, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Muligvis havde også det ældre orgel båret det kongelige navnetræk på facaden.

³⁵⁸ Et fragment af frisen under pibefelterne er endnu bevaret (jfr. fig. 177).

³⁵⁹ Emil Nielsen genanvendte endvidere fire kassebælge fra det gamle orgel, men disse blev atter fjernet af Marcussen & Søn i 1908.

³⁶⁰ Dispositionerne 1905 og 1908 fremgår af *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg., Kbh. 1906 og 3. udg., Kbh. 1927.

³⁶¹ Denne stemme erstattede en Quint 2 2/3' fra 1905.

³⁶² I 1905 hed denne stemme Mixtur IV; den var dog kun trekoret, idet det fjerde 'kor' var en transmission af Octav 4'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager 1900-10. Erklæring fra Marcussen & Søn 27. okt. 1906.

³⁶³ *Organist- og Kantorembederne*, 5. udg., Kbh. 1953. Arbejdet blev udført i samarbejde med Th. Frobenius & Co.

³⁶⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div. sager.

³⁶⁵ Tanken om mindetavlen opstod i menighedsrådet efter en diskussion om emnet. *Politiken*, 6. juli 1937. Solveig B. Madsen, Odense Bys Museer takkes for denne henvisning.

³⁶⁶ Brede Grandjean, *Biscuit efter Thorvaldsen*, Kbh. 1978, kat.nr. 46-48.

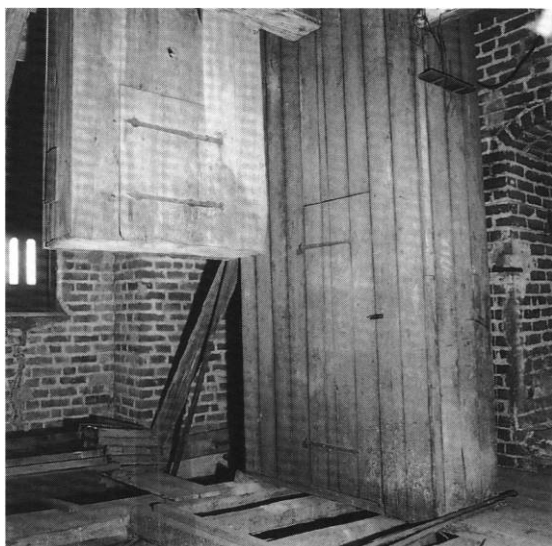

Fig. 320. Tømrede huse i tårnets mellemstokværk, til venstre til urets pendul (s. 1404). HJ fot. 1999. - *Timbered houses in the second storey of the tower, to the left for the pendulum of the clock.*

³⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Grandjean* (note 366), kat. nr. 52.

³⁶⁸ *HofnFund.* V, 121f. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

³⁶⁹ Jfr. paralleller i bl.a. Varde S.Jacobi (*DK Ribe* 923f.) og Lyngå k. (*DK Århus* 1780f.).

³⁷⁰ I begyndelsen og slutningen af indskriften samt ved linjeskiftet er planteornamentik.

³⁷¹ Ved indskriftens begyndelse ses Odenseliljen.

³⁷² Ved embedet. Mappe med papirer og restaureringsrapporter vedr. kirkeskibe. Jfr. også Thalund, *Kirkeskibe* 49.

³⁷³ Jfr. Olaf Poulsen, *Min Farfars kirkeskibe*, privattræk 1994, 8-13.

³⁷⁴ Skibspapirerne fandtes ved redaktionens udarbejdelse i den i note 372 omtalte mappe med restaureringsrapporter, vedlagt en oversættelse ved cand. mag. Steffen Gottschalck Rasmussen. Det ene dokument har to tekster på hhv. engelsk (»The ship is made in the year of 1934 by joiner Jens Olsen in 1857«) og latin (»Haec navis ab Jens Olsen anno MDCCCCXXXIV facta est, lignarius qui anno MDCCCLVII natus est« (Dette skib er lavet 1934 af Jens Olsen, en snedker, som er født 1857)). Det andet dokument har en latinsk tekst: »Hic navis non delendus sed memoriam avi mei et navis »København« manendus (conservandus) est« (Dette skib må ikke ødelægges, men skal forblive (bevares) til minde om min bedstefader og skibet »København«).

³⁷⁵ Jfr. Henningsen, *Kirkeskibe* 19.

³⁷⁶ Thalund, *Kirkeskibe* 50.

³⁷⁷ Iflg. kvittering, dateret 12. juli, jfr. RA. *Lensark.* Odensegård len. Rgsk. Henrik Putbus eller Podebusk er formentlig identisk med den senere landkommisær, der 1658 bisattes i domkirken, jfr. s. 867. Denne har således været mellemmand ved leverancen af kirkens ur, der kan have været af ældre dato.

³⁷⁸ Iflg. regningen var der tale om tre store hjul af tykt stangjern, som blev slået fast på de nye bomme (d.e. trævalserne); endvidere påsvejsning af tre bøsninger, hvor nøglen (d.e. håndsvinget) går, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

³⁷⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Indk. sager.

³⁸⁰ RA. *DaKanc.* B 160. Indlæg til registre og tegneiser samt henlagte sager.

³⁸¹ Uldall, *Kirkeklokker* 57, der daterer klokken til det 14. årh.

³⁸² I højre side ses muligvis en siddende figur med et barn på armen, vel Maria, med armen rakt ud mod en knælende figur i venstre side. Bag denne har måske været flere figurer.

³⁸³ Af Uldall, *Kirkeklokker* 57, tolket som Kristus med (den korsbærende) Simon af Kyrene. Relieffet viser måske to stående, modvendte figurer, af hvilke den ene synes at pege mod den andens side.

³⁸⁴ Klokken er påfaldende nok hverken nævnt i *Præsteindb.* (note 167), *HofnFund* eller *DaAtlas*.

³⁸⁵ Uldall, *Kirkeklokker* 230-31.

³⁸⁶ Her har Bircherod, *Monumenta* (nr. 2) fejlagtigt: »in altissimo«.

³⁸⁷ Det sidstnævnte »v« er vist omvendt.

³⁸⁸ Hr. Hans Brun, der i øvrigt ikke kendes fra kilderne, har muligvis været prior ved klosteret, måske netop i intervallet mellem Niels Hansen (senest nævnt 1495) og Peder Andersen (tidligst omtalt 1497), jfr. *Paludan-Müller* 21, 31.

³⁸⁹ Jfr. *Præsteindb.* (note 167); benævnelsen ses hverken hos *HofnFund* V, 190 eller *DaAtlas* VI, 597, der begge antagelig refererer til den pågældende klokke, dog med fejlagtig datering 1404. Jfr. også Vedel Simonsen, *Samlinger*.

³⁹⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; Indk. sager.; *Bispeark.* Odense købstads breve.

³⁹¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Bispeark.* Odense købstads breve.

³⁹² For at få årstallet tilpasset heksametrets versemål har forfatteren måttet ty til et meget usædvanligt, græskinspireret ord »tetrardo« for »fire«.

³⁹³ *HofnFund* V, 190 omtaler en klokke fra 1450 og *DaAtlas* VI, 597 fra 1559, begge antagelig fejlskrivninger for 1454.

³⁹⁴ Jfr. Bircherod, *Monumenta* (nr. 1) og *Præsteindb.* (note 167).

³⁹⁵ *Præsteindb.* (note 167). Klokkenes årstal er heri (siden gentaget i *HofnFund* V, 190) læst som »1443«,

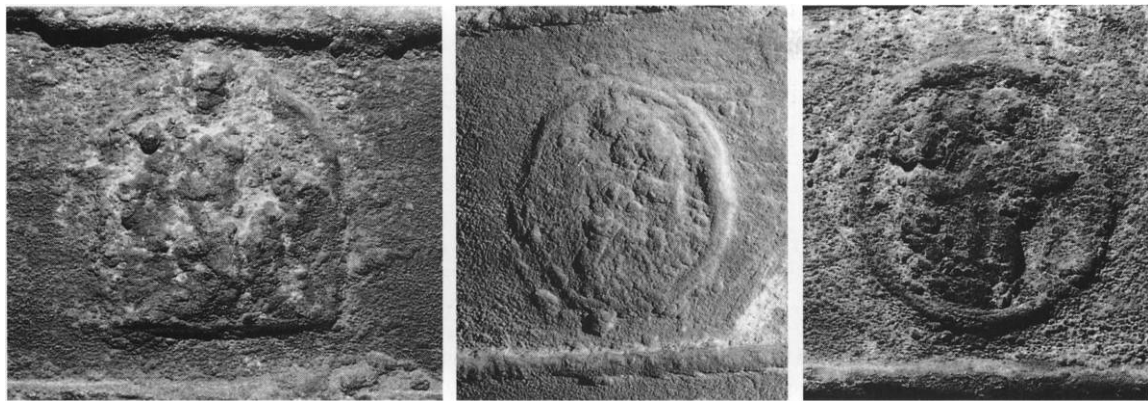

Fig. 321a-c. Detaljer af klokke nr. 1. Henrik Wichmann fot. 1997 (s. 1406). a. Antagelig den kronede Maria med barnet. b. Kongernes Tilbedelse(?). c. Den vantro Thomas(?). - Details of bell no. 1. a. Probably showing the crowned Virgin Mary with Child. b. Adoration of the Magi(?). c. Doubting Thomas.

måske en fejltydning af romertallene som »mcdxliii« i stedet for det ovf. angivne, der harmonerer med klokkespirets datering. *DaAtlas* VI, 597 nævner - ligledes antagelig fejlagtigt - årstallet »1413«, på samme måde vel en fejllæsning af årstallet, enten fra *Præsteindb.* eller fra Bircherod, *Monumenta* (»mcdxiii« i stedet for det ovf. angivne).

NOTER TIL GRAVMINDER

³⁹⁶ Jfr. *Fussing* (note 56) 391-92. KglBibl. *GlKglSaml* 844, fol. *En Bog med gamle Domme, Adelstestamenter, Gavebreve ... og historiske Optegnelser af det 14de, 15de, 16de og 17de Seculo...*

³⁹⁷ Jfr. note 218. Fragmentet omfatter et enkelt blad, foldet på midten og beskrevet på begge sider med registrering af i alt 38 indskrifter på kalkmaleri, altertavle, epitafium, gravfane og gravsten i koret (nr. 1-5) samt på epitafium og gravsten i midtskibet (nr. 16-38). Manglende er fragmentets midterste sider med en omtale af nr. 6-15, der ligesom nr. 5 må have refereret til i alt 10 gravsten i koret, dvs. en supplerende i forhold til Bircherod, der kun anfører ni sten, mens antallet af sten i midtskibet øges med seks numre fra tiden før 1680 (og to fra den efterfølgende tid). Tabt er endvidere registrerings sidste del, der må have omfattet endnu et antal sten i midtskibet samt monumenter i nordre og søndre sideskib.

³⁹⁸ Jfr. også *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1801. Bornholm, Lolland-Falster og Fyn*, udg. Christian Adamsen og Vivi Jensen, Højbjerg 1997, 141-43 (dateret 20. sept. 1809).

³⁹⁹ A. Crones notater i LAFyn. *Litteraria*, nr. 78. Pastor A. Crones Samlinger. S. Hans kirke, supplerer Bircherods optegnelser, mens Engelstofts afskrift, *Vedel Simonsens topografiske beskrivelse af St. Hans kirke*

i LAFyn. *Topografica*, nr. 90. Odense. Diverse sager, følger værdifulde personalhistoriske enkeltheder til Vedel Simonsen, *Samlinger* (1811). En oversigt over de ældste gravsten findes i »Copie af (...) Inscriptioner (...)«, o 1800, i RA. *Håndskriftsaml.* Ernst Albrecht von Bertouch: *Generalia*, nr. 45.

⁴⁰⁰ Tegninger i NM. *Top. ark.*, omfattende grundplan af kirken i dens daværende skikkelse og »Antydning«, dvs. opstalt af ligsten og epitafier, anbragt på de indvendige vægge og udvendige mure samt en tilhørende fortegnelse over kirkens epitafier og ligsten.

⁴⁰¹ Indb. 25. febr. 1881 med ledsagende fotografier og opmåling. I NM. *Top. ark.*

⁴⁰² Om klosterets priorer, der i perioder omfattede to personer, hospitals- eller klosterpriorer og kirkepriorer, jfr. *Paludan-Miüller*, 21-32; Erik Reitzel-Nielsen, *Johanniterordenens historie med særlig henblik på de nordiske lande I*, Kbh. 1984, 283-89. For eksempler på priorsten i klosterets moderstiftelse, Antvorskov, jfr. *DK Sorø* 620ff.

⁴⁰³ Om identiteten af Johannes Grote, †1330, hvis gravsten fandtes i kirken (jfr. †gravsten nr. 1), vides intet nærmere.

⁴⁰⁴ *DaKunst* II 272.

⁴⁰⁵ Om messerstiftelser ved udvalgte altre i kirken 1427, 1433, 1468, jfr. s. 1224-27 og Lars Bisgaard, *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke-måde i dansk senmiddelalder*, Århus 1988, 152 (nr. 35, 41, 70). Herudover kendes messer, stiftet 1476 af Sophie Joachimsdatter, Ditlev Rathlevs (Rathlous) enke 'hendes afdødes sjæle til frelse', jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 635 note 2; endvidere 1480 af Henrik Baarsbek (Barsbæk), jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 627 note 1; 1522 af Predbjørn Podebusk for sine hustruer, Anne Mogensdatters og Vibeke Eriksdatters, forældres og børns sjæle, jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 627f. note 3; 1503

skænkede Lave Brock endelig en gård til klosteret for 'sin sjæls saligheds skyld', jfr. *ÆldDaArkReg* V,1, 612, note 2.

⁴⁰⁶ Jfr. *DaMag* IV, 1 367.

⁴⁰⁷ *DaMag* VI, 50. Mogens Bille skulle dog ikke som anført her få sit lejersted i S. Hans kirke foran det alter, som hans mor (Anna Gyldenstjerne) havde stiftet (jfr. s. 1226), men i Århus domkirke. Noget gravminde kendes ikke, jfr. også H. Berner Schilden Holsten, »Gravmæler fra den Gøye'ske Familiekreds«, *ArkMus* II,2, 1943, 198.

⁴⁰⁸ Bisættelsen, der også omfattede messer og sjæleringninger ved byens øvrige kirker, bekostedes af dronningen selv, jfr. *Dronning Christine* 81-84, 95-98 og 102, samt *Odense bys historie* 1, 374.

⁴⁰⁹ Jfr. H. Berner Schilden Holsten i *Danske Slotte og Herregårde* 9, Kbh. 1965, 184.

⁴¹⁰ »Optegnelser om Christian III's og Christiørn II's Jordefærd«, *KirkehistSaml* II,5, 1867-71, 256. I fortegnelsen fra første del af 1600'erne over adelspersoner begravet i kirken (i modsætning til koret) omtales »Hans Pors af Porserne til Lavinde«, hvis identitet dog ikke lader sig nærmere fastlægge, jfr. *En Bog ...* (note 396).

⁴¹¹ Jfr. »Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) Dagbog«, udg. Holger Fr. Rørdam, *KirkehistSaml* V,3, 1905-07, 733.

⁴¹² Om bisættelsen, jfr. »Uddrag af biskop Jens Bircherods Dagbøger 1658-1708«, udg. H. Hjorth-Nielsen, *PersHist* IX,1, 1928, 268, 142.

⁴¹³ *Jens Bircherods dagbøger* (note 412), *PersHist* IX,4, 1931, 149.

⁴¹⁴ Jfr. *Almeennyttige Samlinger*, udg. Chr. Iversen, 25, 1792, 184-86.

⁴¹⁵ 12. dec. 1730 gav kateket og klokker Niels Kannevorf en udførlig skildring af begivenhederne omkring dødsfaldet og den efterfølgende sørgehøjtidelighed, jfr. LAFyn. *Præsteark*. Odense S. Hans. Kirkebøger (her: *Kirkebøger*); *Fyens Stiftstidende* 1903, nr. 232. Et andet øjenvidne var Jacob Bircherod, der i sin dagbog skildrede de bevægede dage omkring kongens sygdom og død, jfr. *FyFort* III, 71-105. En beskrivelse af det kongelige castrum doloris findes i LA. Fyn. Karen Brahes bibliotek CIV,131. Jfr. endvidere Anne Riising i *Odense bys historie* 5, 164-66 og Birgitte Bøggild Johannsen, »Til Evig Ære Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris«, *Kirkens Bygning og Brug. Studier tilegnet Elna Møller*, Kbh. 1983, 166-68 med yderligere referencer.

⁴¹⁶ LAFyn. *Odense byfogedark*. Dokumenter til justitsprotokollen. Tingsvidnesager 1730-31 (heri syn 20. nov. 1730 af det af snedker Jochum Haanberg opførte pulpitur).

⁴¹⁷ Engelstoft, *Sognehistorie* 109 note 317.

⁴¹⁸ Et isoleret vidnesbyrd er de begravelsesrgsk. fra 1639-42, der fmdes i lensrgsk. fra Odensegård, jfr.

Hans H. Fussing, »Nogle begravede i Odense 1639-42«, *PersHist* XII,6, 1951, 171-74.

⁴¹⁹ LAFyn. *Bispeark*. S. Hans kirkes breve. Jfr. redegørelse af 23. aug. 1669; Engelstoft, *Sognehistorie* 115.

⁴²⁰ LAFyn. *Bispeark*. S. Hans kirkes breve; *Kirkeinsp. ark*. Indk. sager. Begravelsestaksterne fastholdtes efter alt at dømme 1682 i forbindelse med Christian V's regulativ herom, jfr. s. 703 og 1167.

⁴²¹ *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, udg. Chr. Molbech, Kbh. 1836, 534f.

⁴²² I tidsrummet 1722-1814 førtes en særlig kirkebog for Garnisonens mandskab, jfr. LAFyn. *Præsteark*. Odense S. Hans, kirkebøger (her: *Kirkebøger (Garnisonen)*). Jfr. også s. 1491f.

⁴²³ Om forberedelserne til kistens indsættelse, jfr. LA Fyn. *Bispeark*. Odense købstads breve, 19. nov. 1814; om forhandlingerne 1816-18 mellem Kirkeinspektionen og Stiftsøvrigheden vedr. ligets placering og betalingen herfor, jfr. *Kirkeinsp.ark*. Indk. sager; om rykningen for betalingen, der 1829 endnu ikke var erlagt, jfr. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.; vedr. en opsummering af sagen 1838 med omtale af flytningen 1823, jfr. *Kirkeinsp.ark*. Journ. og Indk. sager.

⁴²⁴ Om flytningen til domkirken, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indk. sager.

⁴²⁵ Jfr. for udgifterne, der tilsyneladende udredtes af kirkens kasse, LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. Om kisten, jfr. Dietrich Ellger, *Der Dom und der ehemalige Dombezirk (Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig*, Bd. II), München, Berlin 1966, 531.

⁴²⁶ NM. *Korresp.ark*. Sager vedr. S. Knud, Vor Frue og S. Hans.

⁴²⁷ Brev af 19. dec. 1877 fra Kultusministeriet til Kirkeinspektionen, jfr. LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektørs ark*. Pk. 50. Bilag vedr. kirker i Fyen.

⁴²⁸ Jfr. brev. af 26. maj 1879 fra Kirkeinspektionen, brev af 11.juni s.å. fra Stiftsøvrigheden samt af 19.juni fra Ministeriet med den endelige beslutning om forbudet 16.juli s.å., *Den kgl. bygningsinspektørs ark*. (note 427).

⁴²⁹ Om de ældre gravstens istandsættelse, der allerede var planlagt 1979, jfr. Sct. *Hans sogns kirkeblad*, 4, 1979.

⁴³⁰ NM. *Top. ark*. Indb. af Victor Hermansen og arkitekt Jens Christensen samt opmåling august 1922 af sidstnævnte.

⁴³¹ Gravens rektangulære form som gengivet på fig. 205 er en rekonstruktion og næppe helt korrekt, som anført af Victor Hermansen, der først så fundet, efter at den østre tredjedel (fodenden) var fjernet, jfr. note 430.

⁴³² Graven er ikke indtegnet, ej heller er dimensionerne angivet i indb., jfr. note 430.

⁴³³ Jfr. Lis Nymark, »Et nyfundet gravsværd fra Øm kloster« med et katalog over middelalderlige grav-

sværd fra det nuværende Danmark, *hikuin* 6, Højbjerg 1980 127, 132 (kat. 17).

⁴³⁴ Efteråret 1922 konserveredes sværdet på NM før overdragelsen til det fynske museum, jfr. korrespondance i NM. *Korresp.ark.*

⁴³⁵ Jfr. Hanne Honnens de Lichtenberg, *Tro, håb & forfængelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark*, Kbh. 1989, 326. Kristi marterredskaber tolkes dog her som attributter for Fides og Fortitudo.

⁴³⁶ Rasmus Nyerup og Søren Abildgaard, *Antiquariske Rejser i Aarhus Stift og Fyen i Aarene 1771 og 1807*, Kbh. 1808, 108f.

⁴³⁷ Honnens de Lichtenberg (note 435), 326 henviser med en reference til Craig Harbinson, *The Last Judgment in Sixteenth Century Northern Europe. A Study of the Relation Between Art and the Reformation*, New York, London 1976, fig. 65-67, såvel ikonografisk som stilistisk til »flere fremstillinger af Crispin van der Broecke, udført i Antwerpen mellem 1560 og -80« samt til dennes kreds i Antwerpen.

⁴³⁸ Vedel Simonsen, *Samlinger* (Gråbrødre kirke).

⁴³⁹ Jfr. brev af 15. april 1805 i LAFyn. *Bispeark*. Odense hospitals og kommunitets breve, 1805-06. Om Iversens erhvervelse af gravminderne ved denne lejlighed, jfr. også Vedel Simonsen, *Samlinger*.

⁴⁴⁰ Om mindestuen, betegnet 'Ole Bagers stue', jfr. Niels Oxenvad, »Idealet af et Landsted.« Landstedet »Marieshøj« ved Odense Kanal«, *FyMi* 1973, 98-125, spec. 112-15.

⁴⁴¹ »Brudstykke af en Udflugt i Sommeren 1829 - Odense og dens Omegn« (oprindelig i *Københavnsposten*, sept. 1829), udg. Chr. M. K. Petersen og Harald Hatt, *Anderseniana VIII*, 1940, 22f. Jfr. også Nyerup og Abildgaard (note 436) 10f., 107ff.; Christian Molbech, *Ungdomsvandringer i mit Fødeland (Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Rejse i Danmark 1813)* II, Kbh. 1815, 114.

⁴⁴² Brev af 25. april 1838 til pastor Lauritz Christian Ditlev Westengaard, i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Hanck havde selv beskrevet epitafiet udførligt i *Kong Frederik den Anden og Oluf Bagger. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Odense Kathedralskole*, Odense 1837. Heri anføres også som yderligere understregning af det rimelige i gravmindernes flytning til S. Hans, at kirkens daværende sognepræst, Edvard Røring Præhm, selv regnede sig i slægt med Oluf Bagger, ligesom S. Hans kirkes menighed vel med føje kunne tælles blandt Oluf Bagers sognefolk i betragtning af, at Marieshøj endnu lå dertil, og at adskillige gårde i byen havde været i familiens besiddelse, jfr. ovf. *Hanck* 25.

⁴⁴³ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. I forbindelse med nedtagelsen og nyopsætningen af epitafiet var der udgifter til et anker samt seks store murstifter og murarbejde.

⁴⁴⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Regning af 23.-

24. febr. 1880.

⁴⁴⁵ Kerubhovederne og kartoucheornamentikken er væsensforskellige fra samtidige værker, tilskrevet Anders Mortensen, jfr. i domkirken (†)højaltertavle (s. 539ff.) og epitafierne over Jørgen Mortensen Krag (s. 758) og Hans Mikkelsen (s. 768) samt døbefont og prædikestol i Vor Frue kirke (s. 1101, 1107).

⁴⁴⁶ At dømme efter registreringsrækkefølgen i Bircherod, *Monumenta* befandt epitafiet sig i det mindste i kirkens nordre side, måske endda i nordre korsarm, jfr. placeringen af epitafiet over Jesper Eriksen (†epitafium nr. 4, Bircherod nr. V), af Vedel Simonsen (1811) registreret på nordre korsarms østvæg. Påfaldende nok er dog hverken Guldagers epitafium eller gravsten nævnt af sidstnævnte.

⁴⁴⁷ Predbjørn Podebusks genealogi synes fra dette punkt behæftet med store fejl. Henning II Podebusks (†o. 1388) far var Borante von Putbusse (†tidligst 1370). Den anførte Henning I Podebusk (†o. 1350), landfoged på Rygen, var far til Henning II Podebusks hustru, Gisela von dem Sunde. Den omtalte Stoislav I (-1310-1335-), gift med en grevinde af Gützkow, var bror til ovennævnte Borante. Borante I, friherre af Putbusch, er antagelig identisk med Burantius de Putbus, ridder (-1285-), en bror til Henning II Podebusks oldefar, Stoislav (-1249-1278-). Vitzlai (Tetzlaw, †1210) var bror til Burantius' farfar, der ligeledes hed Stoislav (-1193-). Deres far var som anført Ratze (†1141), fyrste af Rügen. Jfr. *DaAdÅrb* VII, 1910, 108-18. Når Predbjørn Podebusk nævnes som efterkommer i ottende led efter Ratze, overspringes således en generation, idet Predbjørn i virkeligheden er efterkommer i niende led.

⁴⁴⁸ *Topographia Othiniensis*. Manuskript i KglBibl. NyKglSaml 184, 8°. Jfr. om dette håndskrift også 699 og 927 note 3. Registreret sammesteds i *Præsteindb.* 1755 (note 167) og 1809 (note 398) samt af Vedel Simonsen 1811.

⁴⁴⁹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Regning af 23. febr. 1880.

⁴⁵⁰ Jfr. *Fyens Stiftstidende* 10. aug. 1878, hvor omtale af forbindelsen til Podebuskernes epitafium og familiebegravelse(!) i gulvet nedenfor anføres. Jfr. dog †begravelse nr. 4 (midtskibets 1.-3. fag).

⁴⁵¹ Jfr. dog *Kirkebøger*, der anfører 19. febr. som dødsdag og 27. febr. som begravelsesdag; se også s. 1496.

⁴⁵² Jfr. LAFyn. *Odense byfogedark*. Skifteprot. 1710-16, nr. 14; *Bispeark*. S. Hans kirkes breve. Se også *HofmFund* V, 192f.

⁴⁵³ Jfr. dog *Kirkebøger*, der anfører 25. febr. som dødsdag; se også s. 1497.

⁴⁵⁴ LAFyn. *Bispeark*. S. Hans kirkes breve. Jfr. også *HofmFund* V, 194-96.

⁴⁵⁵ Det er påfaldende, at monumentet hverken nævnes i *DaAtlas*, *HofmFund*, *Præsteindb.* 1755 og 1809 (note 167 og 398) eller i Vedel Simonsen, *Samlinger*.

⁴⁵⁶ I Vedel Simonsen, *Samlinger*, dog anført som placeret nær Knud Henriksen Gyldenstjernes gravsten (nr. 2), her dog sandsynligvis en fejlskrift for Claus Rønnows sten (nr. 3, jfr. s. 1435).

⁴⁵⁷ *Fussing* (note 56) 391. Knud Gøye er muligvis identisk med væbneren af dette navn, landsdommer på Lolland og ejer af Kelstrup, Galmindrup og Kærstrup, jfr. *DaAdÅrb* IV, 1897, 145f. Om dennes tilknytning til Odense eller specielt til Gyldenstjernes kapel i S. Hans kan kun gisnes. Hans far, Anders Gøye var 1° g.m. Ingeborg Eriksdatter Bille, et barnebarn af Bent Jonsen Bille, ligesom Peder Bille, Anna Gyldenstjernes gemal (jfr. s. 1440). Knud Gøye medvirkede 1513 som beslægtet med Billefamilien i forliget mellem Anders Bille og arvingerne efter Niels Hack, jfr. W. Møllerup og Fr. Meidell, *Bille-Ættens Historie* I,1, Kbh. 1893, 394. Han stiftede endvidere en messetjeneste ved Helligåndsklosteret i Nakskov, jfr. Johs. Lindbæk, *De danske Helligaandsklostre*, Kbh. 1906, nr. 489 og *Bisgaard* (note 405) 155, nr. 112.

⁴⁵⁸ Maren Sørensdatter var 2° g. m. rådmand Erik Nielsen, jfr. Larsen, *Rådsaristokrati* II, 188.

⁴⁵⁹ Rigsråd Gert Bryske var lensmand på Næsbyhoved slot. Han var 1° g.m. en kvinde af Rønnowfamilien, med hvem han havde sønnen Iven, far til Eiler Bryske (gravsten nr. 10). Om Gert Bryske, jfr. *DaAdÅrb* II, 1891 134.; VI, 1905, 357; H. Berner Schilden Holsten, »Minder om Familien Bryske«, *ÅrbOdense og Assens*, 1921, 539f.; *Olesen*, specielt 46f. Hans anden hustru, Elsebe Henningsdatter Kabel, var 1° g.m. Claus van der Wisch (†o. 1417) og 2° g.m. Bjørn Olufsen Bjørn (†o. 1433), begge begravet i kirken, sandsynligvis i det kapel, som sidstnævnte lod opføre før 1433, jfr. s. 1224. Vedr. Elsebe Kabel, jfr. også †gravsten nr. 3.

⁴⁶⁰ Både Bircherod, *Monumenta* nr. XXXI og *Grønland* nr. 18 læser »ascensionis«.

⁴⁶¹ Jfr. Lene Rørdam, *1300-tallets stridsdragt i Danmark. Set på baggrund af den militære organisation* (1981), Højbjerg 1990, 58. Gert Bryskes pansring tilhører en type, der allerede var i brug fra 1400'ernes begyndelse.

⁴⁶² Jfr. Beckett, *DaKunst* II, 264; Jensen, *Gravsten* I, 12f.

⁴⁶³ Jfr. Arthur Fang, »Nelliken«, *FyMi* 1961, 142-47 med henvisning til Ingvar Bergström, *Den symboliska nejlika*, Malmö 1958. Nelliken er et hyppigt forekommende attribut, ikke mindst i nordeuropæisk portrætmaleri i 14- og 1500'erne, hvor symbolindholdet - håbet om det evige liv og frelse efter den timelige død - er særligt markeret ved en sammenstilling med dødningshovedet, jfr. Bergström, 104ff. Den i hjemlig sammenhæng enestående fremstilling skulle iflg. en udtalelse af Chr. Axel Jensen, jfr. ovf. *Fang* 147 note 1, ellers kun være kendt fra engelske gravsten, hvilket dog ikke har kunnet eftervises.

⁴⁶⁴ I F.A. Greenhill, *Incised Effigial Slabs* I, London 1976, 50, henregnes den lille danske gruppe, deriblandt Bryskestenen, til periodens vigtigste - også set i europæisk perspektiv. Om gravstenen, jfr. samme, I, 139, 163 og 258 samt II, 84.

⁴⁶⁵ Knud Gyldenstjerne levede endnu 4. jan. 1466, men var død 2. okt. 1467, da hans enke med sine børn modtog kongens beskærmelse, jfr. *Repert* 2. II nr. 2309. Se også Hilleborg Skinkels samtykke, dateret 1467, på hendes salige mands donation til kirken, jfr. *ÆldDaArkReg* V, 626. Bircherods angivelse af året 1468 må derfor være en afskriverfejl. Om Knud Gyldenstjerne, se også A. R. Idum, »Iversnæs' - det senere Wedellsborgs - Historie«, *ÅrbOdense og Assens* 1922, 135f.

⁴⁶⁶ Forennyere versigt over emnet med omtale af de kun delvis metalbeklædte og derved også billigere sten, jfr. Klaus Krüger, »Flämische Grabplatten im Ostseeraum. Kunstdenkmäler als historische Quelle«, *Die Niederlande und der europäische Nordosten. Ein Jahrtausend weiträumiger Beziehungen (700-1700)* I, udg. Hubertus Menke, Kiel 1992, 197f.

⁴⁶⁷ En overlevering om, at Karl X Gustavs soldater under svenskekrigene skulle have stjålet disse, er således antagelig fejlagtig, jfr. også *Fussing* (note 56) 391. Stenen er også nævnt, dog unden nærmere beskrivelse, i 1600'ernes begyndelse i *En Bog* (note 396).

⁴⁶⁸ Jfr. KglBibl. *NyKglSaml* 185, 8°. *Monumenta et Inscriptiones Otthiniensis*, hvor Bircherods kobberstik er aftegnet af Chr. Brandt tillige med supplerende bemærkninger til afskriften af randskriften.

⁴⁶⁹ *Vedel Simonsen* I,2 169 omtaler stenen efter Bircherod. Forskellen mellem dødsåret (1467) og stenens årstal (1468) tolkes her som udtryk for, at Knud Gyldenstjerne først begravdes året efter sin død(!).

⁴⁷⁰ Claus Rønnow til Hvidkilde var 1° g.m. Christina Gyldenstjerne (†før 1454), søster til Knud Henriksen Gyldenstjerne og mor til biskop Carl Rønnow. Det vides ikke med sikkerhed, hvorvidt Christina Gyldenstjerne blev begravet i S. Hans kirke. Ej heller vides dette om Claus Rønnows anden og tredje hustru, Birgitta Christiernsdatter Vasa (antagelig †før 1477) og Mette Bertelsdatter (nævnt 1477 som Claus Rønnows frue, uvist dødsår). Om Claus Rønnows hustruer, jfr. også *Olesen* 48-49. Det er dog ikke givet, som denne antager (s. 49), at den fru Birgitta Christiernsdatter, der 1482 optages i Helligåndssordenens broderskab, er identisk med ovennævnte, som således endnu skulle være i live, efter at hendes gemals tredje ægteskab var indgået, jfr. Holger Fr. Rørdam, *Kjøbenhavnske Kirker og Klostre i Middelalderen*, Kbh. 1859-63, tillæg 87. Om Claus Rønnow og hans sten, jfr. også *DaMag* III, 1747, 321-31. En kritisk vurdering af afskriften i Bircherod, *Monumenta* findes i *Professor N. van Havens Optegnelser omfjenske Antiquiteter*, manuskript (o. 1777) i NM. *Top. ark.*

⁴⁷¹ Jensen, *Gravsten* I, 20. Det kan dog undre, at navnet her er anført med dette begyndelsesbogstav og ikke med »c« som i gravskriften.

⁴⁷² Bircherod, *Monumenta* nr. XXX (Gråbrødre kirke, gravsten over Niels Bryske (†1490) og hustru), nr. LXII-LXIII (S. Knud, gravsten over Claus Andersen Ulfeldt (o. 1497) og Hans Urne (†1503)) og nr. XXX (Vor Frue, gravsten over Hans Mule (†1459) og hustru (Edele, †før 1468), jfr. s. 815f. og 1162.

⁴⁷³ SRD VII, 238.

⁴⁷⁴ Anna Nielsdatter, der førte Kabelvåbenet i den version, som benyttedes af slægten Kabel til Tostrup, var datter af Niels Lauridsen (Kabel), †1446, jfr. *Da AdÅrb* V, 153f., dog med urigtig angivelse af Anna Nielsdatters begravelse i Odense Gråbrødre kirke. Jfr. også herefter(?) Jensen, *Gravsten* nr. 105. Hun var antagelig identisk med den Anna Nielsdatter, der 1472 skænkede gods til S. Salvators alter i kirken og anføres som enke efter Tyge Lunge (†1460), jfr. *Æld DaArkReg* V, 639. Denne blev begravet i Antvorskov under en sten, lagt 148□, jfr. *DK Sorø* 621, 675; Jensen, *Gravsten* nr. 82. På grund af Kabelvåbenets lighed med Huitfeldt- (Hogenskild-)våbenet identificerer Bircherod, *Monumenta* hypotetisk kvinden med Anna Huitfeldt (Hogenskild), nonne i Dalum kloster, hvis våben fandtes gengivet sammen med hendes nonnesøstres i klosterkirken, jfr. *PræsteindbVorm* 83. Denne, der levede o. 1550, var dog datter af Steen Huitfeldt.

⁴⁷⁵ Jfr. A. Thiset, *Danske adelige Sigiller fra det XV, XVI. og XVII. Aarhundrede*, Kbh. 1905, LXXIII, 7.

⁴⁷⁶ Jørgen Jensen Skytte benævnes også Schiøtte, jfr. *Kirkebøger*, 1705, 27. juni; se også LAFyn. *Stiftsøvr. ark.* Rgs.; *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁴⁷⁷ Thomas Bircherod, »Dissertatio de causis deperditarum apud Septentrionales & præsertim apud Danos antiquitatum«, *Dänische Bibliothec* IV, 1743, 412.

⁴⁷⁸ Jfr. *DaAdÅrb* II, 1891, 279, 291f. Jørgen Daa var 1° g.m. en datter af Iven Bryske, 2° med Karen Engelbrechtsdatter (før 1475) og 3° med Karen Knudsdatter Gyldenstjerne (før 1492).

⁴⁷⁹ De sidste tre cifre af årstallet er tilføjet over linjen.

⁴⁸⁰ Ulla Haastrup medregner dog ingen af disse gravsten under Bergs tilskrevne værker, jfr. Weilbach, *KunstLeks* I, 1994, 222-24.

⁴⁸¹ *DaAdÅrb* XI, 1928, 126 (dog med fejlagtigt dødsår: 1531). En nu forsvunden gravsten i Antvorskov Kloster for Peder Bille og Anna Gyldenstjerne, dog med udfyldt årstal for hendes dødsår, viser, at ægteparret oprindeligt begge havde udset sig det sjællandske johanniterkloster som gravkirke ligesom andre af Billeætten, deriblandt ægteparrets to sønner, Erik (†1518) og Ove Bille (†1555), jfr. *DK Sorø* 625f. Hverken Peder eller Erik Billes sten, der af Jensen, *Gravsten* nr. 121-22 henføres til Sjællands første initialgruppe, har dog lighed med enkens højfornemme

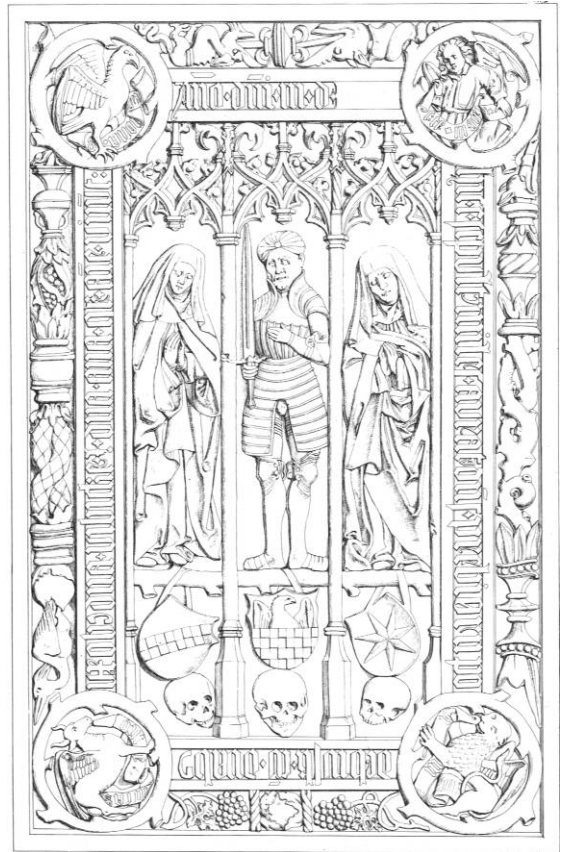

Fig. 322. Gravsten nr. 9, efter 1513 over Predbjørn Podebusk (s. 1442). Pennetegning af August Behrends. - Tombstone no. 9, for Predbjørn Podebusk.

monument. En forsvunden mindesten (†gravsten nr. 5) over Peder Bille i Gyldenstjernes kapel kan dog have været placeret her som en visuel erindring om den afdøde gemal, relevant i forbindelse med sjælemesserne for ham.

⁴⁸² En rosenkrans, der på gengivelsen i Bircherod, *Monumenta* (fig. 5) er vist mellem hænderne, kan ikke skelnes i dag.

⁴⁸³ Beckett, *DaKunst* II, 273, betoner stenens fremragende karakter og vurderer med rette, at den er udført »tæt op til og i nær Forstaaelse med Claus Bergs Kunst«. V. Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh. 1922, 99f. understreger på samme måde de Bergske elementer, men tager dog forbehold for mestertilskrivningen pga. detaljernes nedslidning. Stenen er ikke nævnt blandt tilskrivningerne til Claus Berg hos Haastrup (note 480).

⁴⁸⁴ Jfr. *DaAdÅrb* VII, 1910 114, 118ff.

⁴⁸⁵ For denne type hovedbeklædning, på tysk betegnet »Netz- eller Goldhaube« og anvendt i 1500'ernes første halvdel af både mænd og kvinder, jfr. Jutta

Fig. 323. Gravsten nr. 15, o. 1577, over Jacob Henriksen, præst ved S. Hans (†1577) og hustru, Karen Lauritsdatter (†1573) (s. 1450). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - Tombstone no. 15, c. 1511, for Jacob Henriksen, priest at St. Hans (†1511) and his wife, Karen Lauritsdatter (†1513).

Zander-Seidel, *Textiler Hausrat, Kleidung und Haustextilien in Nürnberg 1500-1650*, München 1990, 228-33.

⁴⁸⁶ Jfr. Thorlacius-Ussing (note 483), 99f.; Beckett, *DaKunst* II, 272f.; Jensen, *Gravsten* (I, 69f.). Kvalitetsforskellen kan dog også afspejle en forskel i tid, således at Podebuskstenen muligvis er udført før Gyldenstjernenstenen. Som påpeget af Jensen (I, 69) finder kølbuemotivet - og kun dette motiv - en parallel i en anonym dobbeltgravsten fra Malmø S. Petri (nr. 130).

⁴⁸⁷ Jfr. Chr. Axel Jensens indb. (1926), NM. *Top. ark.*; Jensen, *Gravsten* I, 69.

⁴⁸⁸ J. B. Løffler, »Middelalderens kirkelige Monumenter. Mindre Meddelelser. Flere Gravstene over samme Person«, *ÅrbNordOldk* 11,3, 1888, 89f. I Vi-beke Rosenkrantz' begravelse nedlagdes dog senere andre medlemmer af Podebuskfamilien, således 1544 og 1560 hendes børnebørn, Jytte Podebusk og Otte Podebusk, jfr. †begravelse nr. 4 (midtskibets 1.-3. fag).

⁴⁸⁹ Jfr. *DaAdÅrb* II, 1891, 134f. Eiler Bryske havde blandt sine mange forleninger Næsbyhoved for et kort tidsrum, men måtte dog atter afstå dette 1524. Han var g.m. Karen Pedersen Gyldenstjerne (to. 1551), med hvem han bl.a. havde sønnen Claus. Denne faldt i duel i Nyborg.

⁴⁹⁰ »5 ta f(?)v« er tilføjet over linjen.

⁴⁹¹ Dette ord er tilføjet over linjen.

⁴⁹² Dette sidste tegn er tilføjet over linjen.

⁴⁹³ De sidste fire bogstaver er tilføjet over linjen.

⁴⁹⁴ At dømme efter barnets placering nærmest Sophie Lykke og dettes fornavn, vel opkaldt efter morfaderen (Peder Lykke), er Peder Hardenberg antagelig søn af ovennævnte, der i sit ægteskab med Jacob Hardenberg i øvrigt havde tre døtre. Edel Bille, som døde i barselsseng, efterlod selv en spæd søn, uvist af hvilket navn, død umiddelbart efter moderen, jfr. *DaAdÅrb* IV, 1897, 261.

⁴⁹⁵ Jfr. også †gravsten fra 1546 over prior Christiern Poulsen (s. 816) og sammes bygnings- og mindetavle fra 1548, begge i domkirken (s. 790). Endvidere i Odense †gravsten over Michael Petersen (Akeleje) (†1539) og hustru, Magdalena Drage i †Gråbrødre kirke (Bircherod, *Monumenta*, nr. XXV). *Honnens de Lichtenberg* (note 435) 101 anfører blandt disse Christiern Poulsens bygningssten i forbindelse med sin diskussion af den såkaldte Absalonmester, en betegnelse på en mester, forsøgsvis identificeret med Jacob Binck, der tilskrives andre af de Odense-Ornamentistentillagte værker (bygningstenen på Nyborg Slot (1549) og Hesselager kirke (1550)), jfr. 98-105 og Elisabeth Kofoed-Hansen i Weilbach *KunstLeks* I, 28.

⁴⁹⁶ Mogens Rud var født som ældste søn af ægteparret og døde inden for det tidsrum, hvor faderen beklædte posten som lensmand på Odensegård, jfr. også L. S. Vedel Simonsen, *Familie-Efterretninger om de danske Rudersfor 200 Aar siden uddøde Adelslægter II*, Odense 1845, 97, 215f.

⁴⁹⁷ Jfr. også *Honnens de Lichtenberg* (note 435) 205f. (A17), der dog ikke anfører nogen mestertilskrivning til hverken denne eller til de beslægtede sten over Knud Urne (†1552, Nørre Søby, Åsum hrd.) og Antonius Bryske (†1566, Vigerslev, Skovby hrd.).

⁴⁹⁸ Jfr. også *Bloch* I, 3, 844.

⁴⁹⁹ Oversættelse efter Resen, *Fyn* 116.

⁵⁰⁰ Jfr. også *Bloch* I, 3, 817f.

⁵⁰¹ Jfr. for oversættelsen, Resen, *Fyn* 115.

⁵⁰² Jfr. *Fynsk kirkesølv* 28. Der er ikke påvist arbejder af Krog, der som anført i rentemestergsk. 1577 leverede varer til hoffet.

⁵⁰³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* (S. Knud). Hovedrgsk. Regnskabernes første del fra 1569-1618 vedrører S. Albani (dvs. †Gråbrødre kirke), jfr. også s. 633 note 4.

⁵⁰⁴ Jfr. *Hanck* (note 442) 23.

⁵⁰⁵ Jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. og note 437.

⁵⁰⁶ Brev af 17. sept. 1892 til Nationalmuseets direktør, Henry Petersen, og koncept til svar 21. sept. s.å., i NM. *Top. ark.*

⁵⁰⁷ Brev af 27. sept. 1892 med skitse, i NM. *Top. ark.*

⁵⁰⁸ Der kendes ingen arbejder af Henrik Griben, der 1583 nævnes i rentemesterrgsk. som leverandør af arbejder til hoffet og 1594 lejede en have i Odense, jfr. *Bøje* II, 107 og *Fynsk kirkesølv* 28.

⁵⁰⁹ Om Brun Rensing, vinhandler, og hans hustru, Anne Olufsdatter Bager, der siden ægtede først Christen Kjer, herredsfoged og købmand,, og dernæst i 1604 Peder Hansen, sognepræst i Sandager-Holevad 1591-1634, jfr. Larsen, *Rådsaristokrati* II, 38, 40f.

⁵¹⁰ Om Rickert Knudsen Seeblad og Lisbeth Olufsdatter, jfr. Larsen, *Rådsaristokrati* II, 47-51.

⁵¹¹ Jfr. ovf. (epitafium nr. 1, gravsten nr. 17) og note 439.

⁵¹² Frederik Mule var søn af Niels Mule, rådmand i Odense (†1579), jfr. *DaAdÅrb* VI, 1905, 179.

⁵¹³ De sidste to cifre er i dag helt udslidt.

⁵¹⁴ Christian Brandt (note 468) angiver begravelsesdatoen for »Hans Arentsen bager« som 2. april 1694.

⁵¹⁵ Niels Frandsen er antagelig identisk med den person af samme navn, der 30. maj 1640 betalte for en åben grav i kirken, hvori Per Hansen blev nedsat, jfr. *Fussing* (note 418) 172.

⁵¹⁶ Jfr. Brandt (note 468), der anfører afdødes alder som 80 år (*o. 1615) og nævner hende som hustru til Hans Otto, sadelmager, vel den anden ægtemand. Om Christoffer Kæfert, jfr. også dennes ansøgning om borgerskab i Odense 1642, i LAFyn. *Odense magistrats ark*. Indkomne breve, 1602-66.

⁵¹⁷ Udelt skjold, hvori ses utydeligt bomærke, muligvis indrammet af initialer, det sidste tilsyneladende »S«.

⁵¹⁸ Jfr. *Dahlerup Koch* nr. 39.

⁵¹⁹ Jfr. *Kirkebøger* (note 415).

⁵²⁰ Stephen Madsen nævnes 1746-47 i kirkens regnskaber som klejnsmed, bl.a. i forbindelse med istand-

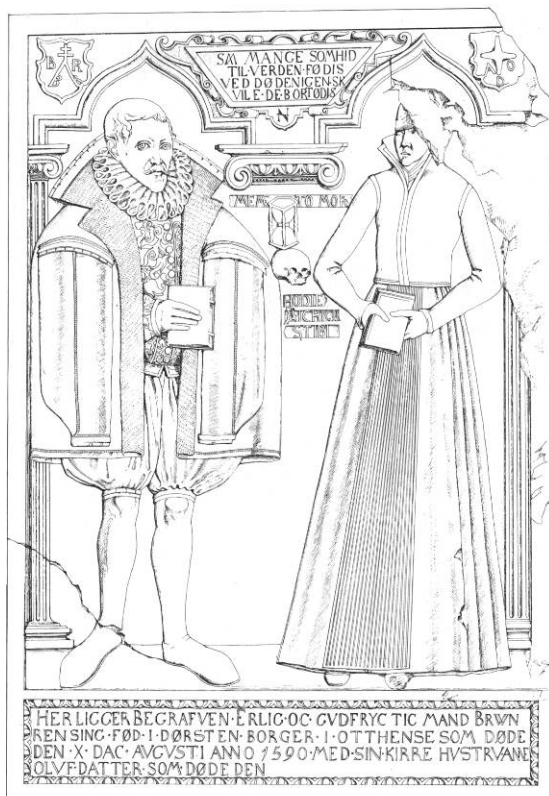

Fig. 325. Gravsten nr. 21 over Brun Rensing og Anne Olufsdatter Bager (s. 1454). Pennetegning af August Behrends. - Tombstone no. 21 of Brun Rensing and Anne Olufsdatter Bager.

Fig. 324. Stenhuggermærke, muligvis for den såkaldte Odense-Monogramist (Jørgen Stenhugger?). Detalje af gravsten nr. 21 (s. 1454). Henrik Wichmann fot. 1998. - Mark of the stone master, possibly the so-called Odense monogrammist.

sættelser på gitterlågen ved Gieddes kapel, jfr. LA. Fyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.

⁵²¹ Om Kannevorf og Wamberg, jfr. også Engelseft, *Sognehistorie* 154.

⁵²² Iflg. *Kirkebøger* var dødsdatoen 2. aug. 1778, jfr. også s. 494.

⁵²³ LAFyn. *Bispeark*. Odense købstads breve vedr. fru Achens ansøgning om gravstenen af 25. juni 1804 og Stiftsovrighedens svar af 5. juli 1804. Med gravstedet på kirkegården kunne henvises til begravelsen for Jens Høyer, 119. okt. 1761 og begr. 21. okt. s.å. på kirkegårdens første del, jfr. *Kirkebøger* (note 415).

⁵²⁴ LAFyn. *Bispeark*. Odense købstads breve, bevilgning af 23. april 1805.

⁵²⁵ Amund Jensen var prior i benediktinernonneklosteret i Dalum og sognepræst i Nyborg, jfr. Erling Albrechtsen i *Dalum sogns historie* udg. Jacob Hansen og Knud Mortensen I/1, Odense 1959, 66. Han var medlem af Elende lav eller Vor Frue gilde i Odense og anføres i medlemslisten som endnu værende i live 1464, jfr. C. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen* I, Kbh. 1899, 189, mens han 1466

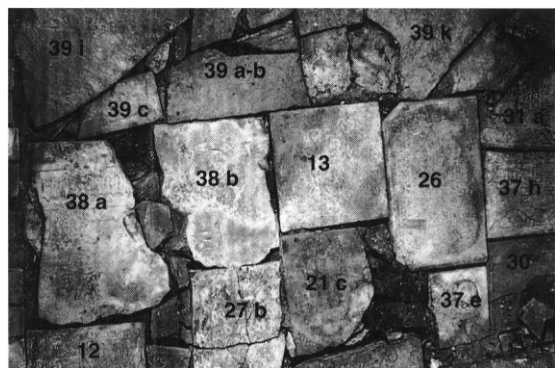

Fig. 326. Fragmenter af gravsten, fremdraget 1981 sydøst for nordøstre arkadepille. I fotografiets midte ses til venstre to fragmenter af (†)gravsten nr. 1 over Amund Jensen (s. 1473). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - *Fragments of tombstones, brought to light 1981 south-east of the north-east arcade pillar. In the centre is seen (to the left) two fragments of (†)tombstone no. 1.*

omtales som død, jfr. *Repert* 2, nr. 2202. Hans titel, som anført smst. nr. 1311 og 1325, var »prior sanctimonialium« eller »prior sanctimonialium in Dalum necnon curatus ecclesie Nyborgh«. Om Amund Jensens sten, jfr. endvidere *Crone* (note 399) nr. 3.

⁵²⁶ Jfr. planen fig. 274, der dog kun anfører to fragmenter (38a-b), ligesom der også kun kan skimtes disse to på fotografierne af udgravningsfeltet (fig. 278, 326).

⁵²⁷ Våbenet, omsluttet af en halvfigur (engel?) findes på priorens segl fra 1457, jfr. Henry Petersen, *Danmarks Gæstlige Sigiller fra Middelalderen*, Kbh. 1886, nr. 600. På sammes segl fra 1459, jfr. smst. 90 (tillæg) og RA. *Håndskriftsaml.*, XV, Langebecks segl-tegninger 8, gr. 13-18 er skjoldholderen dog Maria med barnet, mens det mere utydelige våben foruden dobbeltbjælker også rummer en tredelt figur(?) under en vandret bjælke på skjoldets nedre del. En tilsvarende udgave af våbenskjoldet fandtes på priorens segl fra 1461, jfr. *Repert* 2, I nr. 1325.

⁵²⁸ Jfr. Albrechtsen (note 525) 66; Nyrop (note 525) 182f.; om Elendelavet jfr. endvidere *Bisgaard* (note 41) 100f.

⁵²⁹ *Vedel Simonsen* I,2, 151 nævner ganske vist gravstenen, men kun i referat efter Bircherod, *Monumenta*.

⁵³⁰ At dømme efter registreringen af personalias første del (»Her lig[e]r b[e]?). (første linje), »vnd(ven?) erlic m...« (anden linje), »And[rs]...« (fjerde linje) og »(e eller f(b?))....«) er der tilsyneladende overensstemmelse med Bircherod, *Monumenta* nr. XLII (gravsten over Anders Michelsen, jfr. †gravsten nr. 16). Indledningsspassagen er dog for generel til, at der tør drages sikre konklusioner om en mulig identitet.

⁵³¹ Jfr. *Bloch* I,2 344.

⁵³² Jfr. *Dahlerup Koch*.

⁵³³ LAFyn. *Bispeark*. S. Hans kirkes breve; *HofmFund* V, 197.

⁵³⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; Indk. sager. Jfr. også *Kirkebøger*, 2. okt. (10. okt.) 1781.

⁵³⁵ Jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Kirkebøger*.

⁵³⁶ Iflg. *Dahlerup Koch* hører fragmentet måske til nr. 33 ((†)gravsten nr. 2). Denne er dog i sammes registrering anført som værende af lysgrå kalksten.

⁵³⁷ *Fussing* (note 56) 392. Personnavnet »Damle«, hvoraf det anførte patronymikon turde være afledt, kendes ikke, kun det beslægtede »Dalmer (Dalo-mer)«, jfr. *Danmarks gamle Personnavne*, udg. Gunnar Knudsen og Marius Kristensen I, Kbh. 1936-40, 184.

⁵³⁸ For våbenets anvendelse i 13- og 1400'erne, jfr. *Henry Petersen* (note 527) nr. 841 og *Tiliset* (note 475) C XLI 1-7. Om familien i Odense, jfr. desuden *DaAd Årb* IV, 70ff.; *Odense bys historie* 1, 284f., 293f. 302f.

En vis dominikaner, Johannes Grote, skænkede 1404 sammen med Albert Grote, borger i Lübeck, gods til Odense Sortebrødrekloster, jfr. *Repert* 1,III, nr. 4639-40, men kan - forudsat dødsåret på stenen er korrekt anført - ikke være identisk med afdøde. Jfr. dog også ndf. vedr. stenens datering.

⁵³⁹ Jørgen Emmiksen Kaas, jfr. *Fussing* (note 56), læste årstallet på stenen, der allerede da betegnedes som næsten ulæselig, som »1420«, hvilket kunne forklares ved, at det fjerde tegn efter »m« tolkedes som et »c« istf. »x«. At dømme efter den omhyggelige gengivelse hos *Abildgaard* er tegnet dog indiskutabelt et »x«, således som allerede Bircherod gengav det. Også Løffler foretrak en senere datering og kommenterer årstallet 1330: »maa være 1430«. Om tidspunktet for indførelsen af minusklen som dateringskriterium, jfr. Løffler, *Gravsten* 27f. På den †gravsten i Vor Frue kirke over et medlem af familien, borgmester Albert Grote (†1353, s. 1160), er dog også benyttet minuskier, et muligt fingerpeg om, at også denne sten er yngre.

⁵⁴⁰ I et notat af Løffler i NM. *Top. ark.* med en af-tegning af Abildgaards fremstilling anføres: »Findes Stenen endnu (1886), da maa den ligge skjult under Stolestaderne«.

⁵⁴¹ Rigsråd Bernike Skinkel sad som lensmand på Hindsgavl og Næsbyhoved og havde omfattende besiddelser på Nordvestfyn, jfr. *Olesen* 44ff. Hans første hustru, Hilleborg Frille, var en halvsøster til Eggert Frille (†gravsten nr. 4), men nævnes ikke på stenen. Et barnebarn, Hilleborg Skinkel var gift med Knud Henriksen Gyldenstjerne (gravsten nr. 2). Et andet, Cecilie, var moder til Eiler Bryske og mormoder til Claus Bryske (gravsten nr. 10).

⁵⁴² Resen, *Fyn* 116 angiver: Alle Guds tjenere, bed for dem, jfr. KglBibl. *Ulldalske sml.* 166, fol. *Atlas Danicus* IV, 148: »Omnes orate Dei Ministri pro eiis«. For

denne læsning, se også Vedel Simonsen, *Samlinger*.

⁵⁴³ »S« er tilføjet over linjen, jfr. fig. 290:

⁵⁴⁴ Eggert Frille må være død 1470 og ikke 1476 som angivet på gravstenen, jfr. brev af 13. eller 20. juli 1470, hvor han omtales som afdød, *Repert* 2,II, nr. 2762. Jfr. også *DaAdÅrb* III, 1893, 145f.; endvidere generelt om Frille, Erik Ulsig, *Danske adelsgodser i middelalderen*, Kbh. 1968, 235-38.

⁵⁴⁵ I omtalen hos Jørgen Emmiksen Kaas er Bille våbenet nævnt før Tinhuus-(Skinkel-)våbenet, vel ud fra en læsning af heraldisk højre side før heraldisk venstre. Tolkningen har således den svagheit, at den formodede giverindes familievåben tilsyneladende var vist på mandssiden, mens hendes gemals sås på kvindesiden. Jfr. dog et fortilfælde herpå i våbenfriesen på kong Hans' og dronning Christines mindesten i Odense S. Knuds kirke (s. 736).

⁵⁴⁶ Som anført i Resen, *Fyn* 56 opregnedes Peder Mogensens blandt de adelige, der var begravet i kirken, 'eftersom han havde om ikke en adel slægtstavle, så dog en adel bestilling'. Om afdøde og hans bror er ellers intet oplyst, men førstnævnte havde iflg. gravstenens påskrift trofast tjent Rønnowfamilien, antagelig i første række rigsråd Eiler Rønnow til Hvidkilde, der 1543-49 sad som lensmand på S. Hans kloster.

⁵⁴⁷ Dette årstal er ikke angivet hos Bircherod, *Monumenta* nr. XXXIII.

⁵⁴⁸ Resen, *Fyn* 56 anfører »infmita« i stedet for »sancta« som ibidem, 116 og Bircherod, *Monumenta*. Jfr. også Resen, *Fyn* note 170.

⁵⁴⁹ Morten Nielsen skriver er nævnt, omend uden præcise data, i rækken af rådmænd, aktive i Odense i sidste fjerdedel af 1500'erne, jfr. *Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn. Arkivregistratur*, Odense 1973, 198, men er ikke medtaget i Larsen, *Rådsaristokrati*, da hans virketid tilhører tiden før 1600.

⁵⁵⁰ Gravverset, betegnet som »Epitaph«, citeres af Vedel Simonsen, *Samlinger* i forbindelse med en omtale af Sivert Rathlous begravelse 1677 i kirken, idet Emerentia her identificeres med en datter af ovennævnte. *DaAdÅrb* VIII, 10, anfører dog ingen børn af Sivert Rathlou. Derimod nævnes smst. 9, Emerentia Margrete som datter af oberst Sivert Rathlou, †26. april 1696 i Kiel, omend tilsyneladende uden forbindelse med Odense.

⁵⁵¹ 15. okt. 1710 betalte Mads Jørgensen Hollender (Hollænder) for sit barns lejrsted, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

⁵⁵² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *HofnFund* V, 193f.

⁵⁵³ Allerede en uge efter dennes død 7. sept. 1716 kvitterede murermester Jørgen Nielsen (13. sept.) for 'arbejde paa St. Hans alterbord og begravelsen der bagved'. Det fremgår dog ikke, om der er tale om Giedes begravelse eller den tilstødende begravelse, jfr.

Fig. 327. Fragmenter af gravsten, fremdraget 1981 nord for nordøstre arkadepille. I venstre side ses fragmenter af gravsten nr. 5 (over Jørgen Jensen Skytte og hustru), til højre ses øverst gravsten nr. 28 (over Frederik Mule), herunder (†)gravsten nr. 12 (over Jesper Eriksen) og nederst nr. 37 (over Christoffer Kæfert). Hanne Dahlerup Koch fot. 1981. - *Fragments of tombstones brought to light in 1981 north of the north-east arcade pillar. On the left can be seen fragments of tombstone no. 5 (for Jørgen Jensen Skytte and his wife); top right, tombstone no. 28 (for Frederik Mule), below it (†)tombstone no. 12 (for Jesper Eriksen), bottom right, no. 37 (for Christoffer Kæfert).*

LAFyn. *Bispeark*. S. Hans kirkes breve. 1717 opførtes i kirken et 'skillerum' af snedker Niels til 'den salige frue', jfr. regning af 11. juni 1717 i LAFyn. *Personalia*. Frederik Gedde. Dette kan referere til et interimistisk tømret indelukke til den pågældende kiste, før selve kapellet var færdigopbygget.

⁵⁵⁴ Til dette arbejde modtog biskop Jacob Lodberg 52 rdl. på boets vegne, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁵⁵⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Journal; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁵⁵⁶ LAFyn. *Den kgl. bygningsinspektørs ark.* Pk. 50. Bilag vedr. kirker i Fyen; RA. *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen*. 1. dpt. Journaler, 1877 (CC 413).

⁵⁵⁷ Som nævnt i indb. af Mogens Larsen 1978 i NM havde epitafiet bræddeforskalling med puds på gips og rørvæv; detaljer og skulpturer var udført i gips på en jernkonstruktion. De oprindelige marmorpartier var udført i en støbemasse som kunstmarmor.

⁵⁵⁸ I *Præsteindb.* (note 167) er udtrykkeligt angivet, at indskriften sad på epitafiet. Ordlyden af de tre versioner varierer i enkelte detaljer; ovf. er gengivet udgaven i *MarmDan*.

⁵⁵⁹ Jfr. det ndf. nævnte epitafium i Øsby k. samt epitafiet 1680 over Daniel Machei fra Gars am Inn, tilskrevet Brennons onkel, Prospero Brenno, eller faderen, Giovanni Battista Brenno, med indsatte indskrifttavler i sort marmor. Fotografier af sidstnævnte

venligst stillet til rådighed af Werner Heunoske, Nürnberg.

⁵⁶⁰ Foto af Herluf Lykke o. 1900, KglBibl.

⁵⁶¹ Om stukkatorfamilien Brenno, jfr. Werner Heunoske, »Brenni«, Saur. *Allgemeines Künstlerlexikon*, 14, München 1996, 125; samme, »Giovanni Battista und Francesco Giulio Brenno, zwei Tessiner Barockstukkatoren und ihre Tätigkeit für das Zisterzienser-kloster Ebrach (1693-97)«, *Jahrbuch für Fränkische Landesforschung* 50, 1990, 170-241. Endvidere Barbara Rinn, *Italianische Stukkatur des Spätbarock zwischen Elbe und Ostsee - Studien zu den Werkstätten italienischer Stukkateure im Hamburg und Schleswig-Holstein unter Berücksichtigung ihrer Arbeiten in Mecklenburg-Vorpommern und Dänemark (ca. 1685-1740)*. Dissertation, Kiel 1995. Werner Heunoske, Nürnberg, er (1999) ved at færdiggøre en afhandling om Brennofamilien.

⁵⁶² *Die Kunstdenkmäler von Bayern, Regierungsbezirk Oberfranken VII, Stadt Bamberg 5 - Innere Inselstadt 1*, München 1990. Werner Heunoske, Nürnberg har venligst henledt opmærksomheden på disse arbejder og stillet dele af sit manuskript til rådighed (jfr. note 561). Heri argumenterer han for, at C. E. Brenno som purung har været faderens medhjælp i Bamberg.

⁵⁶³ Sandsynligvis har netop Gieddes epitafium inspireret justitsråd og amtmand over Assens' og Hinds-gavls amter, Hans Simonsen, til at bestille monumen-tet over sin far, Bertel Simonsen.

⁵⁶⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Tegningens indskrift angav kun navnet »Gedek«, ligesom hængestykkets øvre profil var brudt i midten. Den sekun-dære marmorering på hængestykket var udført i olie-maling, jfr. indb. ved Mogens Larsen 1978 i NM.

⁵⁶⁵ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Ved istandsættelsen 1977 fandtes en signatur: »Ebbe Charsten Myhrvold fecit 1852« på postamentet lige over den underste ge-sims.

⁵⁶⁶ Jfr. regning af 11.juni 1717 i *Frederik Geddes ark.* (note 553).

⁵⁶⁷ Jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Indk. sager; Journaler; *Fyens Stiftstidende* 31. okt. 1855.

⁵⁶⁸ På fotografiet, hvor rækken delvis dækkes af alter-tavlens Mosesfigur, tælles 13 spidser, måske rester af de gængse 16 anefaner.

⁵⁶⁹ Indb. fra Lendorf til Winstrup 18. jan. 1878 med referat af pastor Theodor Steenbuchs udsagn desan-gående, jfr. LAFyn. *Den kgl. bygn.insp. ark.* Pk. 50. Sager vedr. kirker i Fyen.

⁵⁷⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Kirkebøger* (note 415), suppleret med Christian Brandts uddrag fra 1646-1705 (*Brandt*) og for tidsrummet 1722-1814 med den særlige kirkebog for medlemmer af Garni-sonen (*Kirkebøger (Garnisonen)*).

⁵⁷¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Arbejdet med indretningen af den ene begravelse (specificeret som placeret i nordre kapel, hvor sakristiet hidtil havde

været), blev juli 1743 udbudt på auktion, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

⁵⁷² Således blev gulvet på grund af 'nedsynkning' om-lagt 1695 og 1696 over hhv. fire og én grav, to grave i søndre kapel og midtskibet, opfyldt 1701, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. En muret grav i koret foran alterskranken blev formentlig istandsat eller ryddet 1730, og 1731 ommuredes en ældre grav i ko-ret 'for alteret' (identisk med ovennævnte?); 1732 be-taltes muremester Gotfred Enche for arbejde på en begravelse i koret, ligesom graveren året efter op-fyldte to grave smst.; 1740 opfyldtes en grav under prædikestolen, mens to grave i koret, hvorpå lå to store ligsten (hvilke er dog ikke anført) opmuredes; 1745 opfyldtes en begravelse i koret, og liget over-flyttedes til den nye begravelse; 1746 forhøjedes en grav på nordsiden af alteret; 1747 opfyldtes »et Huld i Coret ved dend Norden side«, en dobbeltgrav i ka-pellet ved de nye begravelser og en grav i den søndre side af sakristiet (nu i søndre sideskibs 3. fag); 1751 opfyldtes fire grave i koret og 1755 et uvist antal i kvindekapellet (nordre sideskibs 1., 2. eller 3. fag); 1778 opfyldtes en grav i midtskibet, 1784 i koret og 1802 'i kirken', jfr. smst. og *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁵⁷³ Venligst meddelt af kirketjener Bertel Hajslund, der omtalte i alt fem grave, de tre placeret i korets midtakse og to hhv. i nord- og sydvest. Fotografier i dennes privateje af sidstnævnte grav viser en muldbe-gravelse, hvori fandtes et kranium og forskellige knogler.

⁵⁷⁴ *Kronens skøder* III, 599, åbent brev af 15. jan. 1717.

⁵⁷⁵ *Kirkebøger (Garnisonen)*.

⁵⁷⁶ Cay Bertram var antagelig søn af generalmajor Christian Ditlev Reventlow, jfr. *DaAdÅrb* XIV, 53f., 56.

⁵⁷⁷ Ellen Gøyes gemal, Mouritz Aschersleben (†21. nov. 1641), blev begravet i Vor Frue kirke, jfr. 1166, 1176. Selv flyttede Ellen Gøye 1647 til Odense, hvor hun døde Langfredag aften 4. april 1656, jfr. G. L. Wad, »Sibylle Giøe«, *FyFort* I, 12.

⁵⁷⁸ LAFyn. *Karen Brahes bibliotek*. D I 10. Samling af gravskrifter over adelige personer o. 1700; *Monu-menta et Inscriptiones* (note 468).

⁵⁷⁹ Mindeverset er her anført efter *Samling af grav-skrifter* (note 578), der har enkelte afvigelser i forhold til den senere version i *Monumenta et Inscriptiones* (note 468).

⁵⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Ved fastsættel-sen heraf henholdt man sig til to andre begravelser af samme type, som fandtes i kirken, hhv. stiftamtmand Gieddes og borgmester Møllers (jfr. s. 1490 og 1497). Begge var åbne begravelser, men af større rum end den bemeldte.

⁵⁸¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; Indk. sager. Jfr. også *Kirkebøger*, 2. okt. (10. okt.) 1781.

⁵⁸² I begravelsen nedsattes 1781 studiosus Chr. Høeg

på Ålykkegård og 1790 to sønner afsamt en hustru til Frands Joachim Leth, der siden 1785 var ejer af gården, jfr. ndf.

⁵⁸³ Iflg. Vibeke Podebusks antegnelser fra 1464-1573 blev Otte Podebusk dræbt ved en duel i Odense og begravet i S. Hans kirke hos sin farmor og faderens søster, jfr. *SulmsSaml* II,3, 26.

⁵⁸⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager; Hovedrgsk..

⁵⁸⁵ LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve, ansøgning af 16. dec. 1805; *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager, afslag af 21. dec. s.å.; *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. vedr. fundats af 31. aug. 1809 med kgl. konfirmation af 10. nov. s.å. om indretningen af begravelsessted på kirkegården.

⁵⁸⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Jfr. også *Kirkebøger* 2. okt. 1731 vedr. begravelsen af Else Pedersdatter »i hendes Begravelsessted ved Sacristiet.«

⁵⁸⁷ 1747 foretoges istandsættelser ved en dobbelt grav i kapellet 'ved de nye begravelser', hvorunder den store ligsten, som var ganske nedsunken, pålagdes på ny. Dette kunne være en henvisning til graven under Henrik Gyldenstjernes sten (jfr. s. 1499) og dermed en bekræftelse på, at de to nye begravelser begge fandtes nær denne i nordre korsarm. Jfr. LAFyn. *Kirkeinsp. ark.* Rgsk.

⁵⁸⁸ 1767 ansøgte om indsættelse af ritmesterinde Schultz' kiste i den begravelse, hvor auditør Stephani for nogle år siden (1762) var indsat eller »næst derved«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Iflg. *Kirkebøger* placeredes førstnævnte i kirkens anden begravelse, men anføres dog 1783 og 1786 som placeret sammesteds som auditøren, dvs. i den første begravelse.

⁵⁸⁹ 7. aug. 1786 betalte major von Mohr for at indsætte sin salig kones lig (vel denne) i den første nye, åbne begravelse, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

⁵⁹⁰ Beslaget skænkedes af arkitekt Jens Christensen, der forestod udgravningen 1922.

⁵⁹¹ LAFyn. *Bispeark.* S. Hans kirkes breve. Jfr. også H. Fr. Rørdam, »Bidrag til Fyens Stifts Kirkehistorie«, *KirkehistSaml* IV,4, 786f.

⁵⁹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager, brev af 15. april 1752, med omtale af salget, der formidledes gennem kirkeværge Anders Braabye.

⁵⁹³ Den omstændighed, at købmand Nees lejede stole, placeret oven på Reimers begravelse (s. 1384) kunne tyde på, at sønnens begravelse var sammesteds.

⁵⁹⁴ Johan Stürck søgte med et regiment soldater, sejlet fra Assens til Als, i slutningen af september, at gøre indhug i den svenske hær, men overraskedes i okto-

ber nær Ribe og undslap med en del af mandskabet til Ribe, hvorfra de i november nåede til Kerteminde. Selv døde Stürck i Odense. Generalkrigskommissær Johan Christopher von Körbitz forstrakte sønnen, Peter Stürck med 40 rdl. til begravelsen, jfr. K. E. Rockstroh, *Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede* I, Kbh. 1909, 307; Aage Fasmer Blomberg, *Fyens Vilkår under Svenskekrigene 1657-1660* (Odense University Studies in History and Social Sciences 11), Odense 1973, 116f.

NOTER TIL KIRKEGÅRDSMONUMENTER

⁵⁹⁵ Redaktion af kirkegårdsmonument nr. 1 og 6 skyldes stud. mag. Rikke Ilsted Kristiansen og stud. theol. Iben Damgaard.

⁵⁹⁶ F. Knudsen afregnede for et nyt gelænder om dette og Rasmus Østrups gravsted, jfr. LAFyn. *Stiftsøv. ark.* Rgsk.

⁵⁹⁷ Jfr. *Kirkebøger*. Endvidere LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. og N. Schack, *Revision og Fortsætning af Hofmans Fundatssamling* 5, Kbh. 1841, 11.

⁵⁹⁸ Jfr. Niels Aage Barfoed, *Sct. Hans kirke i Odense*, Odense 1961, 19.

⁵⁹⁹ Venligst meddelt af pastor emeritus J. E. Madsen.

⁶⁰⁰ LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve, testamente af 16. nov. 1804 (arkiveret under 1809!).

⁶⁰¹ LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve, 16. dec. 1805; *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager, 21. dec. 1805.

⁶⁰² Jfr. fundats af 31. aug. 1809 med kongelig konfirmation 11. nov. 1809 i LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve og Schack (note 597) 10, 30f.

⁶⁰³ I *kirkebøger* (Garnisonen) omtales tildragelsen Skærtorsdag, 14. apr. 1808, vel på begravelsesdagen, da en ikke navngiven underofficer i et slagsmål med 2-4 franske soldater(!) blev så hårdt såret, at han døde straks efter. Officeren, dvs. Augustin Molion blev begravet i Garnisonens jord uden jordpåkastelse, omend under stor højtidelighed. Jfr. H. P. Mumme, *Bevægenhederne i Fyen under de franske og spanske Troppers Ophold her i Landet i Aaret 1808*, Odense 1848, 56f.; *Fyens Stiftstidende*, 30. apr. 1952; *Mindesten, mindetavler, bystænder, vildtbanesten, byfredsten og andre minder i Odense Kommune*. Utrykt rapport, udarbejdet af Odense Magistrats 2. afd. 1989.

⁶⁰⁴ Odense Kommune, *Kirkegårdsafld. ark.* Gravstedsprot., Assistentens kgd. Det nøjagtige tidspunkt for overflyttelsen fremgår dog ikke. Om monumentet, jfr. også *Mindesten* (note 603).

Fig. 328. Den tidligere kirkegård syd for kirken, heget af sidebygninger til Nørregade 38 og 40; i baggrunden slottets østfløj (s. 1240). Herluf Lykke fot. 1939. Møntergården, Odense. - *The former cemetery south of the church enclosed by the side buildings of Nørregade 38 and 40 respectively; in the background the east wing of the castle.*

ODENSE • ST. HANS' CHURCH

ENGLISH SUMMARY

HISTORICAL BACKGROUND (pp. 1221-23)

The earliest record of the church dates from 1295, and at that point its patron saint was St. Michael. Shortly after this it was presumably made over to the Order of the Knights Hospitallers of St. John of Jerusalem, whose presence in Odense is first documented in 1280. The foundation, in 1329 called *domus beati Iohannis* and in 1340 *domus hospitalis S. Iohannis*, is for the

first time explicitly mentioned as being a monastery when the lord lieutenant of Næsbyhoved Castle was appointed *præfectus monasterii Iohannis* in 1402. The 1400s were a period of growth for the institution, it received innumerable gifts from the nobility of Funen who founded altars, commissioned chantries and chapels, as well as building residences in the neighbourhood. The complex comprised a school (mentioned in 1447) and a hospital in the churchyard north of the church.

After the Reformation and dissolution of the monasteries, the foundation's rich possessions passed to the king whereas no measures were taken to secure separate sources of income for the church, which was without tithes of any significance. In 1541, however, the king allotted the new parish priest accommodation in the hospital and the church was now, and continued to be, called St. Hans' Church. The monastery became the seat of the lord lieutenant over Odensegård, and in 1575 Frederik II decided to modernise the buildings and take up residence there when he stayed in Odense (cf. fig. 9). In the 1720s Frederik IV rebuilt the monastery and called it Odense Castle which is still its name. Later on Christian VIII and Frederik VII resided here (cf. figs. 15-16, 22, 96) when as princes they were appointed governors of Funen.

These circumstances have undoubtedly played a decisive role and explain why the church building in fact survived and why occasionally (incorrectly) it is called 'castle chapel'. Limited funds for its upkeep were to begin with provided by the *len* (fiefdom), supplemented by contributions from the other churches in Funen, for example during the reign of Christian IV. Later attempts to make ends meet included incomes from letting out pews, from burials, augmented by contributions from fines paid into court, lotteries and national collections. Not until 1849 and the gradual improvement in Odense's economy did better financial conditions for the church come about through revenue from municipal taxes, and the great restoration of 1877-80 could be undertaken.

During the 18th and 19th centuries St. Hans' served as the garrison church of Odense.

MEDIEVAL ALTARS AND CHAPELS

(pp. 1223-27)

Presumably the church of the Hospitallers had more altars and chapels than may be inferred from the known sources, among which the once so abundant but now sadly reduced monastery archive (registered 1556 and 1811). Additional information is yielded, moreover, by a number

of post-Reformation sources recording former bequests to altars which the noble donors now widely took back. Apart from the high altar, most likely dedicated to Our Lady, and side altars to St. Hans and St. Michael (cf. *†altarpiece*), always mentioned individually, there were also altars to St. Andrew, St. Anne, St. Dorothea, an All Souls altar?, and altars to St. John the Evangelist, St. Salvator, as well as a Rood altar. The following chapels with named founders are also known: the Bernike Skinkel chapel (built before 1427), the Bjørn Olufsen Bjørn chapel (built before 1433), the Claus Rønnow chapel (built before 1464) and the Gyldenstjerne chapel (founded at the latest in 1467).

SURROUNDINGS

(pp. 1228-40)

The age of the oldest church is not known but it is generally assumed to have been built by the northern extension of Nørregade the main road out of Odense towards the fjord and the market towns to the north. In the course of the 15th century after the Hospitallers took over the church, and Næsbyhoved castle was built to the north, the expansion of the neighbourhood in the northern part of the town gained pace with the result that the town wall was shifted northwards (cf. fig. 9). The brothers of the Order may have erected various buildings in the churchyard, as exemplified by the preserved (*†*) *hospital* (the rectory after 1541), which was possibly dedicated to St. Jerome. The actual (*†*) *monastery*, however, was built on an atypical site west of the church, in the form of three wings (possibly also a fourth, i.e. north wing), the walls of which are still part of the present Odense Castle. An important feature in relation to the church's medieval surroundings is the fact that the monastery archive held a considerable number of title deeds acquired in payment of chantries. Many of these properties were situated in close proximity to the monastery and had been built by the same families who had contributed to the prosperity of the church through founding of altars and chapels. These

families probably chose to build here in order that widows and other descendants would benefit from the Order's nursing and care of the aged in a kind of 'sheltered housing'.

The basic characteristics of the church's surroundings were thus already laid down in the Middle Ages. As mentioned earlier, the monastery passed to the fief and in 1575 it was turned into a residence for the king (cf. fig. 9), later - in 1720 - rebuilt as a baroque castle which is to this day largely preserved (cf. figs. 7-8, and 15-16, 22, 96). On the north perimeter there were once buildings adjoining the former hospital that became the rectory (figs. 2, 10-12, 17, 19), which in the 1630s underwent extensive alterations and was heightened. Its present appearance dates from the restoration of 1906. The other officers of the church, viz. the organist, bellringer and curate, lived in houses west of the rectory. These buildings have disappeared (cf. fig. 18) and on the site there is now a school (1893) and the church's parish community centre (1996-97). The housing on the southern perimeter has likewise been renewed through the centuries, but its position remains unchanged (cf. figs. 21, 24, 328).

ST. HANS' CHURCHYARD

(pp. 1241-53)

The boundaries of the medieval churchyard are unlikely to have differed significantly from those indicated by the still extant buildings on the perimeter, and as shown on Braunius's map from 1593 (fig. 9). On the other hand, the actual area of the churchyard was already reduced during the Middle Ages because of extensive enlargements to the church (cf. †brick-built grave cist p. 1418), and the construction of various roads leading to the monastery. In connection with the monastery's modernisation by Frederik II a moat was dug along its east wing (cf. figs. 9, 22), which later caused rising groundwater in the churchyard and resulting inconvenience, also in the church itself.

After the ancillary Assistens cemetery was established in 1811 the area ceased to serve as a

graveyard. It subsequently underwent various changes and now to the south it serves as a car park, while to the north its grounds are landscaped and open into the castle gardens, which are now open to the public since the municipal council moved into the castle. On its Nørregade boundary the churchyard has low iron fencing between granite posts (cf. fig. 328).

†*Boundary walls.* A wall fronting on Nørregade is shown on the Braunius map of 1593 (fig. 9). It appears to have been augmented by a new wall along the south side of the church in 1617-18, in order to separate the churchyard from the road to the monastery. This wall disappeared, probably at the close of the 18th century, and in 1857 the wall along Nørregade was removed in favour of cast-iron railings (cf. figs. 1, 26).

†*Entrances.* In 1593 (cf. fig. 9) two entrances were found in the wall onto Nørregade, the one to the south was a brick-built portal. This was confirmed by repairs made in 1695, which mentions a "tall pointed arch and gables in the old-fashioned manner".

†*Gratings* for preventing stray cattle from getting into the churchyard and disturbing the graves are mentioned here, as elsewhere, in the 17th and 18th centuries.

Formerly, parts of the churchyard were laid out as †*gardens* for church officials as a means of augmenting the church's sparse incomes. The upheaval surrounding the discontinuation of the organist's garden on the south side of the chancel c. 1792 conveys a vivid impression of the importance of no less than thirty-five fruit trees to an economy based on trading in kind.

†*Buildings in the churchyard.* A mortuary was built in 1906 in the former churchyard north of the church by H.M. Inspector of Buildings Vilh. Petersen (figs. 30-31).

THE BUILDING

(pp. 1254-1341)

The church consists of a long chancel and a nave, the eastern three-aisled part of which first achieved a more regular lay-out during the ma-

for restoration of 1877-80, when the outer half of a north chapel was removed, and the remainder turned into a side aisle connected with the adjoining transept. To the west the central aisle continues for two further bays, the westernmost of which is crowned by a low tower. From here a communication gallery leads to the castle.

Apart from a number of later changes the present building is in all essentials late medieval, and nothing remains of the church mentioned in 1295. During a rebuilding phase, possibly at the close of the 14th century, the nave was lengthened by two bays to the west, and a large part of these are incorporated in the west end of today's church. To what extent other parts of the church underwent alterations at that time is not known, but prior to building the present chancel a sacristy had been added to its predecessor.

The majority of the present building has presumably been built in the course of the 15th century with funds accrued from the many gifts received by the Hospitallers at this period, principally from noble donors. First of all at the east end of the nave two chapels were built which formed a transept, but later to become part of the side aisles. After this, possibly c. 1450, there followed a chapel two bays in length on the south side of the nave, west of the south transept. Rebuilding on a grand scale took place between about 1460-75, it included a completely new chancel and nave, the latter was at the same time enlarged by a double chapel two bays deep along the north side west of the transept, which was heightened and adapted to the new nave with new vaults. The west extension was similarly adapted and given a tower. On the other hand, the necessary alterations to the south transept, and the chapel abutting it, were not carried out until the close of the Middle Ages c. 1525. The sacristy on the chancel's north side was built in 1880 to act as mortuary, but underwent alterations in 1907 to serve its present function.

Past research (pp. 1256-58). The limited literature on the architectural history of the church (the most important being Jensen, "*Bygningshistorie*", Lorenzen and Olesen) holds marked divergences in interpretation. For example, Jensen

hints at the possibility that the original church even in the 13th century could have been rebuilt as a late Romanesque cruciform church, the only relic of which were the partly preserved transepts. This view has won a hearing in more recent literature, modified by Lorenzen who, from the details, sooner dates the transepts to the 14th century. Lorenzen's account in his work on the monasteries of the Order of the Knights Hospitallers of St. John of Jerusalem is to date the most exhaustive description, and it provides the point of departure for Olesen, who to a very high degree combines ample information about the foundation of altars and chapels with the building history. All the above-mentioned authors emphasise that the architectural history of the church is extraordinarily complicated, and examinations of the original fabric have been limited by the modifications, renewals and wall facings carried out during the major restoration of 1877-80. The lack of more comprehensive modern surveys and measuring likewise hampers attempts at clarification.

†*Church* (p. 1268). The church recorded in 1295 has not survived thus nothing is known of its construction. It is generally assumed to have been the usual *Romanesque granite ashlar church* ? consisting of chancel and nave. As indications of this can be mentioned the Romanesque font of granite (fig. 147), the presence of a number of possibly reused - ashlars in the plinth of the brick building (cf. figs. 47, 100-01), apart from a tombstone in the chancel gable (cf. fig. 64) and a 13th century brick cist grave found in the north transept's chapel (fig. 205).

THE ORDER'S ALTERATIONS TO THE PARISH CHURCH (pp. 1269-1309)

The rebuilding undertaken in the 15th century was so radical that it not only obliterated traces of the old, Romanesque parish church, but also most of the alterations which had presumably been made in the 14th century after the Hospitallers had taken over the church. The oldest parts of the present church consist of the tran-

Fig. 329. Søndre sideskibs vestre hjørnepille med prædikestolsåbning (s. 1278f.). Carl Neergaard fot. o. 1900. - *West corner pillar of the south side aisle with pulpit opening.*

septs and the west extension. Their age and chronological order is not firmly documented, yet in view of the fact that the transepts may in all probability be identified with the chapels founded c. 1425, it is tempting to look upon the west extension as part of a slightly earlier renewal, which may have also included the chancel and a sacristy.

The west extension's (pp. 1269-72) original walls comprise the lower part of the present west section whose renewal c. 1460-75 made substantial changes to this extension, which seems to have begun in the west and probably continued further to the east, cf. (†) tile floor (figs. 34, 107-08). Therefore the second bay of the extension has first been cut off when the south chapel was added and afterwards the north chapel. The buttresses on the outside, of

which the one to the north-west contained a spiral stair (cf. fig. 46), demonstrate that the extension was vaulted from the beginning. The windows in the first bay are preserved and at the restoration of 1877-80 the main details and moulded lights recurred in the narrow bay (cf. fig. 46); in as much as the latter was in its original position, the east part of the bay may have had a doorway. The west facade is now entirely remodelled, but possibly a recess uncovered in 1877-80 (cf. fig. 46) dated from the oldest fabric, and was moved to the north due to the communication gallery and the west portal. A gallery was found to the extreme west inside the church at a lower level than the present one.

After the extension to the west of the central aisle church, and possibly the lengthening of the chancel to the east, the building would have been about 50 metres long, corresponding to numerous monastery churches, for example the Hospitallers' mother house at Antvorskov. A firm basis for dating is lacking, but if the west extension was also intended to bring the church and monastery into closer contact with each other a date towards 1400 would seem feasible.

The transept chapels (pp. 1272-78) likewise bear the mark of substantial later changes. The two additions resemble each other so closely in relation to measurements and general disposition, in spite of differences, that they may be regarded as coordinated undertakings although not necessarily contemporary. Both have been considerably lower (fig. 40), and they were originally furnished with east chapels. There were pointed arched windows in the gables and nearest the gables in the side walls. Specially interesting are the south chapel's thick corner pillars which have had surbased round arched apertures, possibly for displaying relics and preaching, similar to the surviving arrangement seen in the corner pillar of the south double chapel (cf. figs. 47, 55 and 329).

The interior was linked with the nave by means of wide arcades with pointed arches, the springing of the northern one is preserved (cf. fig. 34). As in the case of the west extension, the transepts were vaulted: three narrow bays due

to the additions to the east. All that remained of these vaults were two stucco impostes, one in the form of a man's head (fig. 51) was transferred to the north transept 1877-80, and the other with an obscene motif (fig. 52a-b) was removed on the same occasion.

The transepts are identified in the present description by the chapels founded by Bernike Skinkel (†1418) and Bjørn Olufsen Bjørn (†1433) respectively.

South double chapel - "Claus Rønnow's chapel" (pp. 1278-81) was originally added to the one-aisled church, west of the transept chapel. This addition comprises two bays, it extended so far to the west that its west wall halved one bay of the extension. The windows have been rebuilt several times, and the original entrance in the east bay (cf. figs. 36-37, 47) disappeared in 1877-80. On the other hand, the south-west corner pillar with its unusual external pulpit (figs. 54-55, 104, 306, 329) is preserved, although it had apparently been anticipated by the south transept's corner pillars. Apart from the pulpit above the door (cf. figs. 55, 306) nothing remains of the original interior except traces of the low vaults which were later demolished.

This addition is most likely identical with the "double chapel in Odense" mentioned in the foundation of a chantry in 1464. The chapel itself may have already been built about 1450 after the death of the donor's first wife.

The rebuilding c. 1460-75 (pp. 1281-1304) was on such a large scale that the church must for much of the time have resembled one large building site. From archaeological observations, however, it has been possible to establish the following chronology of the individual sections, the dating of which has been ascertained by dendrochronological analyses of timbers in the well preserved roof construction of the central aisle church and tower. Most of the timber was felled in the 1460s, which harmonises well with the span of time in which the monastery received a number of large donations.

The west extension (pp. 1284-89) was heightened and given a new division of bays, in accordance with the cutting off of the second bay.

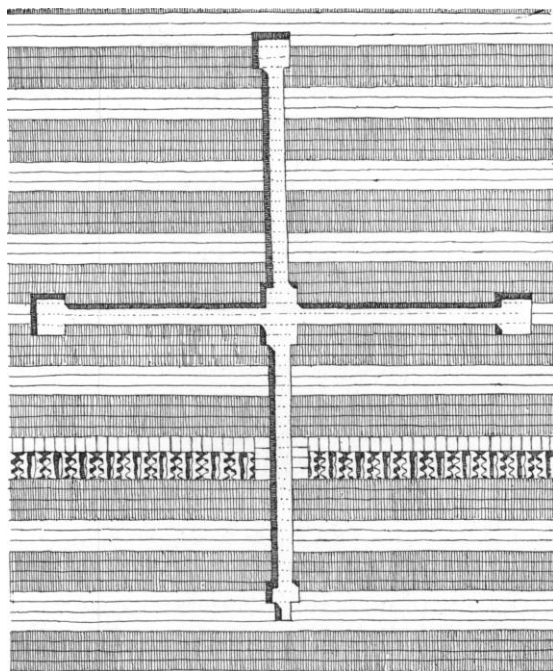

Fig. 330. Blændinger på korets nordside (s. 1294). 1:75. Målt og tegnet af Charles Christensen 1926. - Recesses in the north wall of the chancel.

The new inside piers supported a low tower over the west end, to which was added a polygonal stair annex which originally issued from arches stretching between the communication gallery and the south-west corner pillar. Access to the stair was from the upper floor of the communication gallery and it led to a new west gallery higher up.

The chancel (pp. 1289-95) is the most consummate part of the church and differs from the other sections both in quality and detail. The walls are set off on the outside by alternating bands of red and yellow brickwork as well as a series of fanciful, and to some extent, symbolically imbued recesses (figs. 63-69) concentrated mainly in the gable; this latter follows the alignment of Nørregade and therefore rests crookedly on the side walls. The big windows with moulded architraves are lacking to the north, where the existing sacristy had been preserved and incorporated in the new chancel. The east window is set in a slight projection of the wall,

which has been surmounted by an octagonal $\dagger$ sanctus bell-turret (removed in 1706).

Structurally speaking the chancel is notable due to the absence of buttresses to counteract the outward thrust of the three vaults, of which the one to the east has twice been rebuilt. Originally the chancel was screened from the rest of the church by a $\dagger$ pulpitum (demolished 1803) reached by an upper door in the north wall of the chancel.

The nave (pp. 1297-99) is without windows, and together with the adjoining chapels it appears to be a compromise between a central aisle church and a pseudo basilica. The crown of the wall is no longer visible - only distinguishable by the doors to the loft (figs. 44, 74-75) which were to give easy access to the guttering between the roofs of the abutting chapels. The wide arcades with pointed arches of the interior are carried by octagonal pillars, of which the east pair was originally built into the adjacent brickwork of the two transept chapels (cf. fig. 36), but after 1877-80 in a regulated form. Three sides of the pillars continue as imposts for the vaults, of which the two to the east are a regular star-shape, whereas the west vault is more complicated.

The north chapel's (pp. 1299-1303) outermost half was removed in 1877-80, but the preserved walls as well as drawings of the chapel's condition just before its reduction (cf. figs. 36, 38, 83) give some idea of the original disposition; viz. a double chapel consisting of four bays in all grouped round a free-standing hexagonal pillar. This chapel was built west of the transept like its counterpart to the south; it was roofed over by two pitched parallel roofs at right-angles to the nave, but their gables disappeared in 1748-50 and their shape is not known. A door gave access to the east bay (*vis-à-vis* the door in the south chapel), and the north wall was enriched by two recesses (cf. figs. 38, 81-82): one with the Order's Maltese Cross, and the other a shield-shaped recess displaying the arms of the Gyldenstjerne family, referring to the foundation affirmed by the widow of Knud Henriksen Gyldenstjerne in 1467. The recesses were transferred

in 1877-80 to the halved chapel's new north wall. Inside, the north-west bay was originally separated from the entrance bay by a partition wall, therefore seen in relation to the above-mentioned shield recess this can be identified as the private chapel of the Gyldenstjerne family.

The rebuilding of the north transept chapel (pp. 1303-04) was a necessary consequence of the new north chapel whose walls and vaults were at a higher level. Because of this a new gable (demolished in 1748-50) was built, and the height of the gable window increased. New vaults were cast whose shape is known from measurements made in 1877 (fig. 36) but whether the interior was connected to the adjoining double chapel is not known. At any rate it is interesting to see that these vaults to the east maintain the old tripartition, evidently on account of the enlargement of the altar here.

There have presumably been several master builders engaged in the extensive rebuilding project; the chancel is, namely, in a class of its own. The omission of buttresses and treatment of brickwork suggest north Germany (Rostock, Schleswig). The prototypes of the nave pillar and vault construction must also be sought in the Gothic style of the Baltic region. In a local context the central ressaout on the chancel's east gable with its sanctus bell-turret would seem to be the forerunner of a similar embellishment in Kerteminde (St. Laurentius) and a number of village churches, whereas the above-mentioned scheme in the nave may have influenced other town churches in Funen (Fåborg, Assens and Middelfart).

The rebuilding of the south chapel and south transept (pp. 1305-09). The heightening and alterations of the south chapel and south transept made necessary by the large scale renewal, and prepared for, do not appear to have been carried out until the close of the medieval period c. 1525. The walls were heightened by medieval bricks laid in modern cross bond which was not otherwise a widespread technique until c. 1550. The raised windows to the south were furnished with dripstone mouldings and even the gables, which disappeared in 1748-50, were crowned by

Fig. 331. Søndre sideskibs gavle, set fra sydvest. HJ fot. 1999. - *Gables of the south side aisle, seen from the south-west.*

pinnacles (cf. fig. 88). Descriptions also mention that the gables were adorned with "old Catholic images", which can be confirmed by information in a record of repairs from 1617, according to which painters obliterated apostles, pictures, and a decoration of roses and wreaths with paint, while a sculptor set a new head on the image of a Turk. The destruction of this unusual scenic front which has only a few known contemporary parallels (Gottorp, Malmö) is an incalculable loss. The interior was given new vaults, and the two annexes were connected when the wall between the double chapel and the transept were pierced by an arcade.

ANNEXES

Mortuary - Sacristy (pp. 1309-10). The present sacristy on the north side of the chancel was converted in 1907 (Vilh. Petersen) from the mortuary built in 1880 (Winstrup and Lendorf).

†*Medieval sacristy* (pp. 1310-13). In 1668 permission was granted to demolish a sacristy on the north side of the chancel. Traces of the vanished medieval sacristy were uncovered in 1877-80 (fig. 91), and they revealed that it was older than the chancel dating from the rebuilding of c. 1460-75, but that at this period it was altered and given a stair turret from which access was gained to the loft above the sacristy and chancel.

Various spaces in the church were used as the sacristy over the interval of time between the demolition of the medieval sacristy and the 1907 conversion (south and north transept chapels, south side aisle, and in the chancel behind the altar).

Communication gallery (pp. 1314-19) between the church and monastery (now castle) is briefly treated, since this particular annex is not part of the church. The medieval communication gallery, which has parallels in Århus, Roskilde and

Antvorskov, was possibly built at the same time as the west extension c. 1400, and existed at least when the latter was rebuilt c. 1460. The gallery was narrower then and only part of its south wall is still preserved. It was two stories tall like the present one, and pierced by a gateway close to the monastery. In connection with the rebuilding of the monastery 1575 into the royal seat, the communication gallery was made wider by moving the north wall further out. At the same time a new gateway was made through the middle of the building, and in the upper floor was "the King's corridor" to the church at the north end, and rooms were arranged to the south end (cf. figs. 93-96). In 1638 the north wall was rebuilt, and later the entire upper floor rebuilt again. The sepulchral chapel for Prince Christian of Hesse was installed in 1823 on the lower floor close to the church, after which the gateway was walled up. In 1861 this mortuary was rearranged for use by the church, but upon the major restoration of 1877-80 a gateway was made in yet a third position, this time closest to the church. In 1945 the present mortuary (fig. 97) was arranged on the lower floor west of the gateway.

POST-MEDIEVAL REPAIRS AND UPKEEP (pp. 1319-30)

The deterioration in the economy of the church following the Reformation is clearly reflected in the history of the building. At that time funds were only available for the most essential repairs, and details not considered strictly necessary (enriched gables, corbie steps and sanctus bell-turret) disappeared in the course of more than two hundred years of debasement. Not until the restoration of 1877-80 was the fabric of the church secured for posterity.

The most important large-scale restorations during these two centuries or so were: 1) 1617-18, when the church's roofs and external walls were repaired under the supervision of master builder Jacob Berner. 2) 1695, holes in the roofs mended, and essential works under-

taken to prevent the collapse of roofs and vaults (repair of buttresses and wall anchors put in). 3) 1698, the stair annex to the tower extended to ground level with outside access. 4) 1706, sanctus bell-turret dismantled, and in 1732 a new corbie stepped gable built in the same place (cf. fig. 40). 5) 1748-50, after Frederik V's visit to Odense (cf. fig. 88), the six gables on the chapels were demolished and instead large, undecorated gables with a shallow pitch were built (cf. figs. 37-38, 47, 100-01), in order to avoid the expensive upkeep of six pitched roofs. Inside, the east vault in the chancel and in the south side aisle, as well as in the north chapel's north-west bay were rebuilt - all with groin vaults (cf. fig. 36). 6) 1823, upkeep of the interior, notably furniture and fittings.

The major restoration of 1877-80 (pp. 1325-30) was carried out under the leadership of H.M. Inspector of Buildings L. A. Winstrup, with Carl Lendorf domiciled in Odense acting as supervisor. The proposed restoration is dated 17. February 1877, and on 22. February 1880 the church could be re-consecrated. The aim of the project was partly to safeguard the fabric, and partly to recreate certain distinctive features of the church's medieval architecture; namely, by removing the low chapel gables put up in 1748-50. The chapels, therefore, as well as the chancel and the tower were given new gables. The fabric was repaired by means of extensive brick facing, granite base and cornices, and the external pulpit was reopened. New doors were put into the transepts and windows received new glass and bar tracery (the chancel).

The most radical (and controversial) initiative was the architects' demolition of the outer half of the north chapel in order to rebuild it as a side aisle for financial and aesthetic reasons, but without respect for the history of the building. The interior was also subjected to a certain amount of unmotivated interference; for example, the remodelling of vaults in the north transept, and the regulating of octagonal pillars. Positive evidence, on the other hand, is the dawning awareness of antiquarian values because measured drawings were made of diverse

traces (figs. 46, 83, 91, 104) which could not be preserved but were recorded like this instead.

After the building description follows a number of sections (pp. 1330-37) dealing with floors, windows, roof structures, roofing, colour choice, heat, light, and weathervanes. And in conclusion, stained glass (p. 1337) and mural paintings (p. 1338).

FURNITURE (pp. 1342-1407)

Of the medieval furniture and fittings almost nothing is preserved. However a Romanesque font, a large chancel arch crucifix from the last decades of the 15th century and two bells have survived; the older bell probably dates from the second half of the 14th century, whereas the later one bears the date 1496, and signature of the bell-founder Peder Hansen of Flensborg. Yet this is only a modest part of the rich furnishings which once adorned the monastery church of the Hospitallers, namely from the period following radical alterations carried out in late medieval times. The newly built chancel was embellished with an altarpiece which displayed the respective patron saints of the earlier parish church and later community of Hospitallers, viz. St. Michael and St. John the Baptist. The Rood hung above a $\dagger$ rood screen between the chancel and nave. A rood altar may have been placed immediately west of this, whereas other side altars were found in private chapels built in the course of the 15th century in both transepts, and along the north and south walls of the church. The double chapel of the Gyldenstjerne family to the north-west was enriched with stained glass (p. 1338), an altarpiece (p. 1358) and pews (p. 1381). At the east and west end of the church respectively there was a bell-tower. Lastly, a gallery at the west end had provided special pews for high-ranking persons and probably also for the lord lieutenant, in residence at Næsbyhoved, who had functioned as the monastery's *præfectus* since the beginning of the 15th century (p. 1221). Many treasures in the form of altar plate, candlesticks, vestments and various

textiles listed in an inventory from 1554 were presumably acquired during this era of prosperity.

The monastery's change of status following the Reformation when it became the property of the king and residence of the lord lieutenant gave rise to alterations in the furniture of the church. Both these prominent men had seats in the west gallery which was rebuilt about 1635 for the installation of an organ, probably by Christian IV's organ-builder Johan Lorentz. However, shortly before 1600 Lord Lieutenant Christoffer Valkendorf altered the church interior (to the great dismay of Bishop Jacob Madsen). This had been re-arranged according to the lights of Lutheran reform, but now Valkendorf reverted to past practice by installing kneelers at the altar and moving the font to the east part of the church. In 1625 a re-arrangement of the pews was carried out under his supervision, and the church received a new clock during his term of office. In the name of his first and second wives he donated a baptismal dish in 1637.

An appraisal from 1694 described the church as "quite without enrichments and in bad condition". The interior presumably still had late medieval furniture except for the pews at ground level which seated the congregation, and with special pews for the king and queen as well as for officials from the residence Odensegård. In the last part of the 17th century the church received a new pulpit but this, rather surprisingly, was not mentioned in the appraisal. Extensive repairs to the interior were begun in 1695 and continued for a couple of decades, culminating in 1717 in the installation of a new altarpiece for the high altar executed by the sculptor, Michael Tuisch, and Hans Poulsen, the painter. Funds for it were raised by a collection made among Odense's prosperous burghers, with particularly large donations from the lord lieutenant, Joachim Pritzbuer and his successor, Frederik Giedde. Indeed, the generosity of successive lord lieutenants and their families gave rise to several more notable furnishings.

Frederik IV's frequent sojourns at the rebuilt residence (1721-23) Odense Palace during the fi-

nal years of his reign are also reflected by gifts to the church in the form of vestments, altar hangings, a royal pew. The king had little time left in which to enjoy these gifts. In 1730 he died at the palace. Preparations for the royal *castrum doloris* in the church of St. Hans entailed the re-arrangement of the chancel, crossing and nave to make room not only for the catafalque and decorations appertaining to it, but also for a temporary pulpit at the west end of the nave, as well as galleries for the throng of spectators. A certain amount of furniture was removed to †Greyfriars church prior to the event.

Various changes to the church interior caused some of the large pieces of furniture to be shifted around. For example, in 1707 the font and font rails were moved to the newly prepared sacristy in the north transept. In 1743 both were transferred to the south transept when a new double interment was made on the north side. The position of the font was changed yet again in 1781, and its new place was now in the north side aisle's second or third bay. Similarly, the pulpit had also been moved a couple of times at the beginning of the 18th century, the last occasion in 1720 to the far south-western pillar in the nave. However, it is difficult to judge from book-keeping accounts to what extent furnishings were affected by the major restoration of the church c. 1750 (p. 1322). During the 18th century the growing number of private pews in both the north and south transept and west end of the nave influenced the appearance of the interior.

In the first half of the 19th century important repairs and alterations were undertaken. Firstly, in 1802-03, when the medieval pulpitum was demolished and replaced by a low wooden rail, the chancel arch crucifix was moved to the east wall of the north transept, and new choir stalls and king's pew were commissioned. In 1823 more repairs followed. In 1842 Christian VIII presented the church with a new organ built by P. U. F. Demant and an organ case in the Neo-Gothic style. In contrast to the older organ it was without a choir organ which meant altering the central part of the west gallery.

Upon the complete renewal of the chancel floor in the large-scale restoration of 1855 the altar was replaced. This restoration brought about radical changes to the furnishings of the church. An important element of the new arrangement was the decision to place the principal liturgical furniture in the most eastern bay of the church (i.e. pulpit, font, choir stalls, chancel arch crucifix). A new painting by Carl Bloch in 1879 depicting the Agony in the Garden was inserted in the altarpiece. All the pews were replaced and the king's pew was made into a short gallery, with the same proportions, and without a superstructure, similar to what had formerly been the lord lieutenant's pew opposite. A chalice and wafer box made in 1761 by Thomas Andreas Westrup, donated in 1884 by the Fifth Battalion, are the only visible relics of the interior which recall the church's earlier status as a garrison church.

During the 20th century alterations to the interior have been less marked. At the west end the earlier organ was replaced by a new one built in 1905 by Emil Nielsen of Århus. In 1962 this organ was superseded yet again by another organ this time by Marcussen & Son of Åbenrå. It was installed in the gallery of the north transept, but moved from there in 1987 to the west gallery, while a choir organ (built 1961) was installed to the east.

The church furniture's colour scheme is still characteristic of the major restoration carried out in 1877-80, when a large part of the furniture (pews, organ case and organ gallery) were painted in imitation oak grain, and the pulpit was stripped of colours and varnished. The pews, however, have more recently been painted brown.

Here, like the other churches in Odense, it was the practice upon the death of the monarch to mark public mourning by draping parts of the furniture with black funereal pall or staining them black - the most extensive mourning decorations were for the *castrum doloris* of Frederik IV in 1730.

DESCRIPTION

In the following section will be mentioned the most important furniture in the same order as described in the Danish text, with relevant illustrations and page numbers denoted in brackets.

Antependium (fig. 120, p. 1347), 1719, red velvet (renewed) with contemporary embroidery and trimming in gold and silver thread. Donated together with chasuble no. 1 by Frederik IV. The King's gift is one of several presented concurrently to the royal chapels at Frederiksborg, Frederiksberg, Kolding and Skanderborg palaces.

Altarpiece (figs. 118-31, p. 1348), signed and dated 1717 by the sculptor, Michael Tuisch from Riga, with a painting in the top section by Hans Poulsen, 1717, and in the central panel a secondary replacement signed and dated 1879 by Carl Bloch. The altarpiece was originally donated by prominent parishioners headed by the Lords Lieutenant Joachim Pritzbuer and Frederik Giedde, whereas "The Agony in the Garden" by Carl Bloch was funded by contributions from the parishioners. †*Altarpiece* (cf. figs. 132-33, p. 1355), probably a late medieval winged retable and predella. According to the inscription on the altarpiece the central compartment displayed "Corona co (?) gloriose Virginis Maria ex semine Abrahe" (The Virgin in Glory), flanked by the church's patron saints St. Michael and John the Baptist, and the twelve apostles. Removed when the present altarpiece was installed.

Chalices and patens (figs. 134-36 p. 1358). The two sets belonging to the church date respectively from 1740, made by Jacob Olufsen Lund, Odense, and donated by Lord Lieutenant Christian Sehested, and from 1761, made by Thomas Andreas Westrup and donated in 1884 by the Fifth Battalion stationed at the garrison in Odense. To the first set belong wafer box no. 2 and †chalice cloth no. 4, to the second set wafer box no. 3.

Wine jugs (figs. 139-40, p. 1360). The altarjugs date from 1831 and 1850, the former made by Jens Høyer Harksen, Odense, has been recast from an older jug donated originally in 1639 by

the parish priest Wichmann Hasebart and his wife; the latter jug of pewter made by Niels Frederik Ebbesen Sørensen was acquired because the chalice of 1831 was not enough if large numbers of communicants waited to receive Holy Communion. Today the pewter chalice is used as a baptismal ewer.

Altar candlesticks (figs. 141-43, p. 1362). The oldest pair of candlesticks are brass and date either from late medieval times or, to judge from their shape, sooner from the second half of the 16th century. However, there is a possibility that these are identical with two of six candlesticks mentioned in an inventory of the church's treasures recorded in 1554. A later pair of silver candlesticks made by Johann Wilhelm Heumann (Heymann) of Hamburg, was donated in 1721 by Lord Lieutenant Christian von Lente, and in 1998 the church acquired a third pair of brass to replace a stolen pair.

Vestments, the most notable among which is the chasuble donated by Frederik IV and embellished with his monogram and the date 1719 (fig. 144, p. 1363). Church treasures listed in the inventory of 1554 include a considerable number of textiles, viz. chasubles, cassocks, as well as albs, wimples and other textiles (p. 1517, note 216).

The font (fig. 148, p. 1366) is Romanesque and of granite, but heavily re-dressed in recent times. Its position has been changed quite often, specially in connection with the sacristy's repeated moves (cf. p. 1313). A †*baptismal dish* (p. 1316) from 1637 was donated by Lord Lieutenant Henning Valkendorf, his first wife Karen Brahe, and his second wife Anne Barnekow. In 1704 Søren Jensen, carpenter, made a †*font rail* (p. 1367) enriched with figures. It was presumably removed upon the large-scale restoration of 1877-80.

Chancel arch crucifix (figs. 150-51, p. 1367) dating from the last quarter of the 15th century was probably installed at the time the church was extensively rebuilt. The cross, one of the largest in Denmark, is in the form of a Tree of Life. Until 1802 it hung above the pulpitum in the chancel arch.

Fig. 332. Jakobs kamp med englen. Detalje af prædikestolshimlen (s. 1374 og fig. 158b). Henrik Wichmann fot. 1997. - *Jacob fighting the Angel. Detail of the sounding-board.*

†*Pulpitum* (p. 1371), erected in late medieval times, stone-built and presumably also with a wooden screen between chancel and nave. No other details of the *pulpitum* are known. It has perhaps once accommodated a pulpit and organ. In 1694 it is recorded as being old, "without ornament or value", and it was removed in 1802.

Pulpit, (figs. 154-61, 332, p. 1371), made during the reign of Christian V (1670-99) and attributed in the present monograph to "the Middelfart school" as represented by Hans Nielsen Bang and his pupil, Jørgen Rasmussen. The pulpit displays scenes carved in relief depicting the Childhood and Life of Christ, whereas the sounding-board is enriched, *inter alia*, with a representation of Jacob fighting the angel, after the model in Merian's Bible from 1625. The door to the pulpit stair was transferred at the 1877-80 restoration to the west gallery, and the stair itself was renewed at this time, however the reliefs of the Wise and the Foolish Virgins were retained. Two built-in †*pulpits* on the exterior date from the late Middle Ages. From the same period, too, there may have been a pulpit

which already in 1645 was described as "exceedingly old".

Pews and galleries (figs. 162-63, p. 1378). The church's present pews are from 1879 and have replaced two earlier sets of pews, the older set from c. 1625, and the later one probably from the first decades of the 19th century. In the 17th and 18th centuries both the nave and side aisles were filled with pew galleries, placed either at floor level or raised. Nowadays there is a gallery in the second bay of the west extension (the *west gallery*). Here the organ and king's pew have stood since the first half of the 17th century, and here the lords lieutenant also formerly had their pew. The present west gallery (figs. 171-72, 174-76, p. 1389) put up c. 1635 upon the acquisition of †organ no. 2 has wings to the north and south to serve as the king's gallery and the manorial gallery respectively. The gallery front displays panels with carved auricular baroque ornament. The *king's pew* (figs. 163, 172-73, p. 1391) has undergone several changes in the course of time. The present one was installed during the restoration of 1877-80 instead of the preceding structures from the 1630s, 1728 and 1802. Like the king's pew prior to 1802 the *manorial gallery* to the south-west also had a superstructure. There are two further galleries in the north and south transept respectively, both installed in connection with the extensive restoration of 1877-80, but probably like the west gallery with older predecessors.

Today the church has two *organs* (figs. 171, 176, p. 1394), the main organ from 1962 to the west and a movable choir organ from 1961 (acquired 1998), both built by Marcussen & Son. An †organ is already mentioned in records in 1504; about 1635 a new organ was acquired, presumably a work of Johan Lorentz. This was replaced in 1842 by an instrument built by P. U. F. Demant, and in 1905 by one built by Emil Nielsen.

Chandeliers (figs. 182-85, p. 1398). Between 1651 and 1730 the church had only the chandelier donated in 1651 by Hans Christensen and his wife Karen Jensdatter. In 1730 the mayor, Thor Hansen and his wife, Margareta von Bergen,

provided one more chandelier which dated from c. 1600. Three chandeliers were acquired in connection with the major restoration of 1880, and in 1928 yet another was added.

Tower clocks (figs. 191-92, p. 1405). The present clock from 1968-69 superseded an older one from 1642 acquired from Henrik Putbus, which replaced yet an earlier clock - possibly medieval - mentioned in 1576, when Laurits Kempe completed a timepiece which had previously been out of order for many years.

Bells (figs. 193-95, p. 1405). Two bells existed already before the extensive rebuilding of the monastery church in the late Middle Ages (viz. no. 1 from the 14th century, and Ino. 1 from 1454), they probably hung in a bell-frame at either the east or west end of the church. Both bells were re-positioned in the 1460s when the octagonal spire for the sanctus bell was erected over the chancel's east gable and the west tower was built, just as two more bells were added in 1496 (no. 2 and Ino. 2). In 1792 the bell-founder H. C. Gamst melted down the little bell and the tocsin to cast a new bell (no. 3).

SEPULCHRAL MONUMENTS

(pp. 1408-1507)

The earliest systematic record of the church's rich collection of sepulchral monuments was made about 1680 in Bircherod, *Monumenta*; at this time 66 (68) items were listed, six (eight) of which comprised wall monuments and a funeral banner, in addition to 59 tombstones. Of this material four wall monuments (nos. 2, 3, 5, 7) and 38 tombstones are preserved; a further 10 tombstones are recorded as (†), i.e. they are fragmentary and were placed under the church floor after a preliminary listing in 1981. Sepulchral monuments which originated in the course of the 18th century and beginning of the 19th century bring the total number of wall monuments and tombstones up to eight and 47 respectively, to which must be added six churchyard monuments.

From the early times of the church, viz. when it was a parish church, and later - from the close

of the 13th century - when it devolved on the monastic order of the Knights Hospitallers of St. John of Jerusalem, all that remains are a Romanesque tombstone set in the church gable (p. 1291), and a grave found in the north transept of the present church, although originally presumably located in the churchyard c. 1300 (p. 1418). Strangely enough neither graves nor sepulchral monuments of brethren of the Order have come to light, and only one (†) tombstone (no. 1) commemorates a fellow monk but one who belonged to the Benedictine Order, namely Prior Amundus (probably after 1464) of the convent priory in Dalum. However, regarding representatives of Funen's nobility the situation was quite different. Headed by the lord lieutenants of Næsbyhoved manor (cf. p. 1221), the nobility paid considerable attention to the church, especially during the 15th century and first decades of the 16th, in the form of numerous donations in return for funerals and masses for the souls of the dead. Apart from a number of altars, vicariates, mural paintings and stained glass, an altarpiece and pews (pp. 1338, 1355, 1381), no fewer than 18 tombstones (nos. 1-12), †tombstones (nos. 1-6) bear witness to the privileged status of this monastery church in late medieval times. Most of these stones were situated in the newly built chapels along the north and south walls of the church. Fr. Beckett rightly commented (1926) that "St. Hans, the monastery church of the Hospitallers, is a true eldorado of tombstones", and he pertinently described a number of the surviving stones as "the most outstanding examples here in Denmark of the late Gothic period's baroque (...)."

Among the prominent noble families to choose specially this monastery church in Funen for their last resting-place, particular mention must be made of the Bille, Bjørn, Bryske, Daa, Frille, Gyldenstjerne, Kabel, Lykke, Rosenkrantz, Rønnow, Podebusk and Skinkel families; several of these were related to each other.

After the Reformation the monastery's considerable incomes from frankalmoin came to an end. It drastically affected the economy of the church and subsequently its status as a mauso-

Fig. 333. Gravsten nr. 11, o. 1542, over Jacob Hardenberg og dennes familie (s. 1446). Pennetegning af August Behrends. -Tombstone no. 11, c. 1542, for Jacob Hardenberg and his family.

leum. Another significant change was the transfer of the monastery, its possessions, and with it the church, to the king's lord lieutenant. The most illustrious burial place within the church was the chancel; for example, the graves directly in front of the altar of Lord Lieutenant Jacob Hardenberg (†1542, tombstone no. 11), and of Mogens Rud, the son of Lord Lieutenant Otte Rud (†1559, tombstone no. 13). Likewise, in the centuries to follow, the chancel continued to be the place where certain lords lieutenant who had

died during their term of office (and their relations) were buried and commemorated by monuments. Behind the altar, for example, there was a walled up burial vault which in 1717 was termed "burial place for diocesan officials"; here rested the coffins of Lord Lieutenant Henrik Lindenov (†1673), (i.e. the *stiftsamtmand*, administrative office from 1671 onwards roughly equivalent to lord lieutenant) and his wife, Beate Ulfeldt (†1676), and the coffin of Joachim Pritz-buer's son, Christian Wilhelm (†1708). A special burial chapel was detached from this c. 1717 in the north-east corner of the chancel for Lord Lieutenant Frederik Giedde and his family, with a splendid wall monument put up on the north wall of the chancel.

A highlight of the church's status as mausoleum was the funeral of Frederik IV in 1730, on which occasion not only the chancel but the entire church made the setting for the king's *castrum doloris*.

However, apart from such rare illustrious occasions, known sepulchral monuments and graves dating from the 16th, 17th and 18th centuries are a reflection of the gradually diminishing standing of the church as a burial place favoured by noblemen and notable citizens. To some extent a new era came about in the course of the 1700s when in 1722 St. Hans' became the official garrison church (cf. p. 1222), which meant that certain officers and other personnel attached to the garrison were interred here. A large number were buried in the chancel, whereas others were laid to rest in one of the two newly built burial vaults in the north transept which was in fact called "the church's military grave" (p. 1496). Yet no sepulchral monuments for this group appear to have been erected. On the other hand, the interior of the church was enriched in several respects by furnishings and conspicuous memorials donated by prominent townspeople.

An unusual funeral which left no visible trace in the form of a sepulchral monument took place on 3. December 1814, when Frederik VI's brother-in-law, Prince Christian of Hesse-Kassel was laid to rest in one of the church's north

chapels, probably the third bay of the north side aisle (p. 1414). The coffin remained in the church until 1862 when it was transferred to Schleswig Cathedral.

In the course of the 18th and 19th centuries sepulchral monuments were disturbed by a number of renewals and alterations, not least connected with relaying the floor. In particular, repairs to the chancel floor in 1855 since all tombstones in the chancel were then moved to the south transept. However, radical changes were made when a large-scale restoration of the fabric was undertaken in 1877-80 which entailed removing all tombstones from the floor; a considerable number were put up on the walls, and one or two were once more laid in the floor, although not in their original places. And contrary, strictly speaking, to directives from the ministry concerned (*Kultusministeriet*) a number of tombstones were put under the floor. In connection with the demolition of the two northernmost outer bays of the north side aisle, three tomb slabs for members of the Gyldenstjerne family, as well as three other gravestones (nos. 2, 6 and 7, and nos. 21, 23 and 37), were moved to the inner face of the new wall, whereas wall monuments on the east face of the partition wall between the first and second bays were placed on the east wall of the north transept.

Apart from minor repairs, and excavations below the floor carried out in the 20th century, which have shed new light on the early burials (p. 1417), the amount of known sepulchral monuments was dramatically increased when an examination beneath the floorboards close to the north-east arcade pillar yielded up fragments of no less than 47 tombstones. The most notable from a biographical point of view were installed in the church and mortuary, while the remainder were replaced beneath the floor.

Wall monuments and memorial tablets. The church has only a few monuments of this category due to its relatively modest status among the churches of Odense after the Reformation. The oldest and one of the most noteworthy is the wall monument dated 1576 for Oluf Bager and his family (no. 1, figs. 202, 208-10, p. 1421)

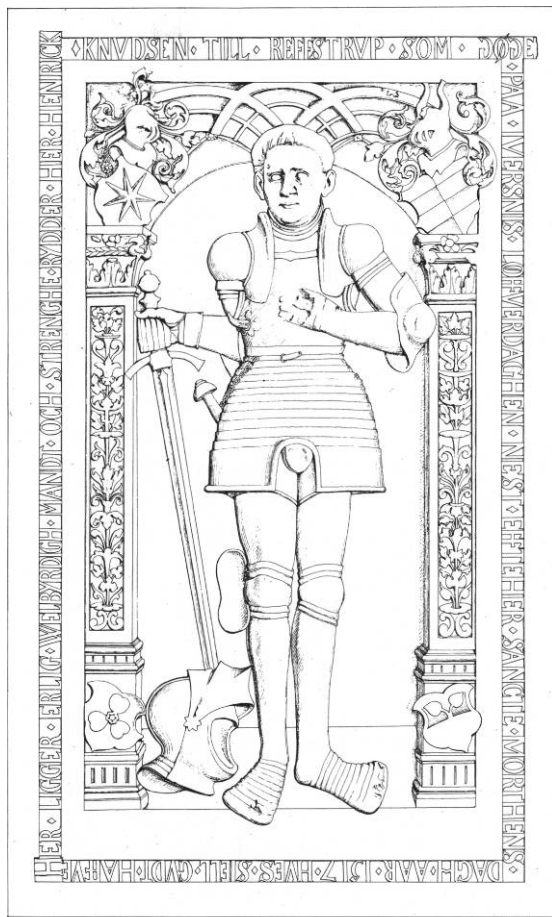

Fig. 334. Gravsten nr. 12, antagelig o. 1550, over Henrik Knudsen Gyldenstjerne (s. 1447). Pennetegning af August Behrends. - Tombstone no. 12, c. 1550, for Henrik Knudsen Gyldenstjerne.

with its impressive presentation of the rich merchant's many children in the Last Judgement scene on the central panel. This monument, possibly imported from the Netherlands or influenced by that region, comes from the demolished Greyfriars church like the two tombstones from Oluf Bager's family (nos. 17 and 23). After temporary, private safekeeping all three items passed to the church in 1839. An unusual monument is the copper memorial tablet for Predbjørn Podebusk (†1541) and his two wives, put up by a descendant, Rudolph Abraham, Baron von Putbus (no. 3, fig. 212, p. 1425) in 1674, when the tombstone of his ancestors was moved from

the west end of the church to the south transept. The largest of all the memorials, however, is the wall monument from 1726 for Lord Lieutenant Frederik Giedde (†1717), placed on the north wall of the chancel (no. 6, figs. 292-97, 335, p. 1487). Executed in marbled stucco, and the work of the Italian-born stucco craftsman, Carlo Enrico Brenno, it was erected near the entrance to a separate sepulchral chapel for the Lord Lieutenant and his family in the north-east corner of the chancel. Its coffins were removed in 1856, and it functioned as the sacristy from 1877-1906.

Tombstones. A fine series of tombstones dating from the heyday of the monastery church in the 15th and early part of the 16th century marks the graves of members of Funen's nobility. The oldest stone is for Gert Bryske (†1441) and Elsebe Kabel (†1462), originally situated in the sepulchral chapel added to the south wall of the church before 1433 by the latter's second husband, Bjørn Olufsen Bjørn (no. 1, figs. 218-19, p. 1431). With its unusual figurative motif and lively rendering it occupies a prominent place among Danish 15th century tombstones. A separate monument for Elsebe Kabel has since been lost (†tombstone no. 3, p. 1481). The tombstone for Knud Henriksen Gyldenstjerne (†1467) and his wife, Hilleborg Skinkel (†1494) is also notable because of its brass-plate enrichments (no. 2, figs. 220-22, p. 1432). Splendid tombstones displaying armorial bearings mark the graves of Claus Rønnow (†1486) and Jørgen Daa (†1503) with wives, the latter stone is possibly the work of the sculptor Claus Berg of Lubeck, or his workshop (nos. 3 and 5, figs. 223-24, 229-30, pp. 1432, 1438). The same provenance applies both to the fine tombstone with effigy for Anne Gyldenstjerne (†1521), the widow of Peder Bille (no. 8, figs. 231-32, p. 1440), and the tombstones of Predebjørn Podebusk (†1541) and an unknown deceased (reused c. 1700 by Hans Simonsen, ivory turner), however the latter two stones (nos. 9, 6, figs. 233, 228, pp. 1442, 1436) are not of the same high quality as the first mentioned one for Anne Gyldenstjerne.

The Renaissance is abundantly represented by a number of tombstones, attributed by

Chr. Axel Jensen to special Odense masters or workshop leaders: for example, "the Odense sculptor" (Eiler Bryske (†1529) and Jacob Hardenberg (†1542), nos. 10-11, figs. 234-35, 333, pp. 1444, 1446), "the Odense ornamentalist" (Henrik Knudsen Gyldenstjerne (†1517) and Mogens Rud (†1559), nos. 12-13, figs. 236-37, 334, pp. 1447, 1448), "the Odense copyist" (Peder Lauritsen Middelfart (†1573) and Simon Hansen, et al. (†1586), nos. 14 and 19, figs. 238, 243, pp. 1448, 1453), and "the Odense monogrammist" (Brun Rensing (†1590) and Lisbeth Bager, as well as Hans Pedersen, barber surgeon (†1592), Rickert Knudsen Seebled and his wife Lisbeth Bager (†1625, 1638), and Karen Frederiksdatter Mule (†1602), nos. 21-23, 26, figs. 245, 246, 248, 250, pp. 1454, 1456, 1457, 1458). The other preserved tombstones and slabs in the church from the 17th and 18th centuries are, characteristically enough, plainer and of lesser artistic quality.

Among the unidentifiable or missing tombstones the greatest loss is the stones which have marked the graves of Amund Jensen (†after 1464, †tombstone no. 1, fig. 276, p. 1473) and Johannes Grote (†1330, †tombstone no. 1, fig. 289, p. 1480), and the chapel-founder Bernike Skinkel (†1418, †tombstone no. 2, p. 1481) and Eggert Frille (†1470, †tombstone no. 4, fig. 291, p. 1482), the latter probably situated in the chancel.

Burials. In connection with an excavation in the north transept in 1922 two medieval graves came to light from the 13th century and second half of the 15th century respectively; originally the first mentioned burial had most likely been outside the church in the churchyard (p. 1418).

Among the church's post-medieval brick-built graves six in all are mentioned in 1718: two in the chancel (behind the altar), two in the north and south transepts and two in the west end of the church, in the third bay of the north and south side aisle respectively. In 1743 two of these large open graves were situated in the north transept, one of which was specially intended for persons attached to the garrison. Apart from these there were a number of offi-

cers' graves in the chancel. In the course of the 19th century a good many graves were filled in. Subsequently the *Kultusministeriet* stipulated upon the major restoration, 1877-80, that existing graves be meticulously recorded, and extant coffin plates safeguarded - an order which does not appear to have been obeyed.

Churchyard monuments. After the consecration of the ancillary Assistens cemetery in 1811 only a few interments occurred by the church. Of the older churchyard monuments only very few are known, these now stand against the south wall

of the church, or at random in the grass both north and south of the church. The youngest monument, commemorating Pastor Theodor Steenbuch (†1891), was moved from Assistens cemetery after 1961 (no. 6, fig. 304, p. 1506). An older column monument for Anna Sophia Lassen, née de Løwenørn (†1801), originally by the north-west end of the church, was removed after 1967 to an unidentified position in a private property (p. 1504).

Translated by Jean Olsen

Fig. 335. Allegori over Berømmelsen. Detalje af epitafium over Frederik Giedde, 1726 (s. 1489). NE fot. 1991. - *Allegory of Fame. Detail of wall monument for Frederik Giedde, 1726.*